

Gheorghe I. Brătianu

marea neagră

Marea Neagră

Biblioteca de artă
Arte și civilizații

Această carte este traducerea în limba română a manuscrisului original scris în franceză și publicat sub titlul: LA MER NOIRE: DES ORIGINES A LA CONQUETE OTTOMANE de Societas Academica Dacoromana (München 1969) cu o prefață semnată V. Laurent. © Maria Brătianu 1987.

**Toate drepturile
asupra prezentei ediții în limba română
sunt rezervate Editurii Meridiane**

Gheorghe I. Brătianu

marea neagră

DE LA ORIGINI PÎNĂ LA
CUCERIREA OTOMANĂ

Volumul I

Traducere de
MICHAELA SPINEI

Ediție îngrijită, studiu introductiv,
note și bibliografie de
VICTOR SPINEI

EDITURA MERIDIANE
BUCUREȘTI, 1988

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITĂȚII
BUCUREȘTI
BIBLIOTECA INST. IST. N. IORGA
Cota I 11316/94016
Is venter _____

Pe copertă:

Țările române, Moldova și Muntenia,
hartă de la mijlocul secolului al XVI-lea,
Muzeul de istorie Cluj-Napoca

GENEZA SINTEZEI LUI
GHEORGHE I. BRĂTIANU
DESPRE
SPAȚIUL PONTIC

Soarta a vrut ca Gheorghe I. Brătianu (1898—1953), asemenea lui Vasile Pârvan, să nu atingă vârsta senectuții și să nu poată valorifica pe deplin marile sale disponibilități cărturărești. La diminuarea capacității de creație a contribuit implicarea în diverse activități obștești și culturale de mare răspundere, precum și împrejurările speciale în care s-a aflat în ultimii ani de viață, ceea ce îl apropie de această dată, prin similitudinea situației, de C.C. Giurescu, P.P. Panaitescu, V. Papacostea, I.I. Nistor, I. Lupaș, Al. Lapedatu, S. Dragomir, Z. Pâclișanu, T. Sauciuc-Săveanu, E. Lăzărescu, Al. Marcu și de numeroși alți colegi de generație. În pofida tuturor elementelor ce i-au perturbat demersurile științifice, valențele sale intelectuale, coroborate cu rigurozitatea metodologică și stăruința neabătută în prospectarea intimităților trecutului, i-au mijlocit situarea și menținerea la un înalt nivel profesional.

Din bogata, diversa și valoroasa moștenire științifică pe care a lăsat-o Gheorghe I. Brătianu¹, impozanta sa sinteză asupra destinului arealului pontic în antichitate și evul mediu ocupă un loc cu totul aparte în peisajul istoriografiei românești și constituie totodată o operă de notorietate în știința istorică mondială. Terminată de elaborat când atingea 50 de ani de viață și un sfert de secol de acti-

vită științifică, Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană reprezintă din toate punctele de vedere o operă de maturitate creatoare, însumînd cunoștințe vaste și profunde, un larg orizont istoric, o fructuoasă experiență profesională.

În geneza monografiei despre trecutul antic și medieval al Mării Negre se pot diferenția trei momente principale:

Un prim moment, corespunzător „preistoriei“ lucrării, ar include îndelungata perioadă — prelungită pînă în preziua definitivării sale — în care Gh. I. Brătianu s-a preocupat de infiltrarea și stabilirea coloniștilor și comerțanților genovezi în bazinul pontic, de viața economică și socială din Imperiul bizantin și de geneza și începuturile statale ale românilor, probleme cărora avea să le rezerve un spațiu cuprinzător în viitoarea sinteză.

Momentul secund are drept reper cursul universitar susținut la Alma mater din București, unde este reunită o substanță informațională bogată și eterogenă și se conturează scheletul lucrării, întrevăzîndu-se deja filonul principal al concepțiilor autorului.

Forma pe deplin încheată a lucrării — aferentă celui de al treilea și ultimului moment din geneza sa — a fost alcătuită după destituirea lui Gh. Brătianu de la catedră și din direcția Institutului de Istorie Universală „N. Iorga“, cînd a revăzut textul cursului și l-a restructurat în întregime, îmbogățindu-l substanțial și îngrijindu-se să-i confere echilibru și să-i cizeleze formulările.

Gheorghe Brătianu avea să intre pentru prima dată în contact cu istoria pontică atunci cînd își va ancora preocupările de istoria comerțului genovez în Marea Neagră. Această temă i-a devenit subiect al tezei de doctorat la Sorbona, fiind preluată după terminarea studiilor universitare din Franța în 1922. Nu știm dacă ideea tratării ei îi aparține, dacă a fost a dascălilor săi de la Paris sau dacă Bră-

tianu le-a sugerat-o acestora la sfatul lui Nicolae Iorga. Cert este că a îmbrățișat-o cu toată fervoarea. Iorga însuși se interesase asiduu de prospectarea ei, investigînd cu folos arhivele de la Veneția și Genova și elaborînd cîteva studii de solidă erudiție asupra centrelor urbane de la Dunărea de Jos și de pe litoralul vest-pontic în perioada stabilirii coloniștilor italieni². Domeniul avea să fie ilustrat în mod strălucit și în istoriografia românească de mai tîrziu prin eforturile lui Gheorghe Brătianu, continuate de acelea ale lui Nicolae Bănescu, Octavian Iliescu, Șerban Papacostea și ale altor cercetători³.

Încă înainte de înscrierea la doctorat în decembrie 1922, Gh. I. Brătianu făcuse primele investigații în arhivele genoveze în luna aprilie a aceluiași an. L-a preocupat atunci depistarea în registrele de la Archivio Notariale a materialelor privind colonia genoveză de la Pera în secolul al XIV-lea. Pista urmată fiind de natură să-i ofere mai puține surse informative de substanță, la sfatul lui N. Iorga și la indicațiile lui L. Volpicella, director la Archivio di Stato și președinte la Società Ligure di Storia Patria, ale lui F. Poggi, secretarul Societății amintite, precum și ale altor specialiști italieni de la arhivele din Genova, tînărul istoric și-a profilat cercetările spre registrele notariale de la Pera și Caffa de la sfîrșitul secolului al XIII-lea, conținînd date inedite despre așezările genoveze de la Pera și din Crimeea⁴. Stăruind în această direcție, Gheorghe Brătianu a fost în măsură să pună în valoare numeroase aspecte mai puțin elucidate din istoria coloniilor pontice ale genovezilor.

Pentru teza de doctorat la Sorbona el și-a limitat domeniul de studiu la comerțul genovez din Marea Neagră în secolul al XIII-lea. Cercetările în arhivele din Genova, Veneția și Napoli au fost dublate de acelea întreprinse în mai multe biblioteci de renume din capitalele vest-europene⁵. Roadele acestor investigații au

fost întrevăzute încă înainte de susținerea și publicarea tezei de doctorat, Gh. Brătianu încredințând tiparului într-o cadență alertă numeroase studii și note. După un succint articol despre comerțul genovez de la gurile Dunării la sfârșitul secolului al XIII-lea, unde publică și un act notarial de la Pera referitor la Vicina⁶, Brătianu consacră o consistentă lucrare așezării de la Vicina în perioada dominației bizantine și mongole, care în pofida titlului ei este o adevărată micromonografie a regiunilor de la gurile Dunării din secolul al XI-lea pînă la mijlocul secolului al XV-lea, unde își află tratatarea atît problemele de ordin economic, cît și cele de natură etnică și politică. În anexă studiul cuprinde 38 de acte inedite, dintre care 37 redactate la Pera în 1281 și unul la Caffa în 1289⁷.

După lucrarea dedicată Vicinei, Gheorghe I. Brătianu s-a preocupat de evoluția Cetății Albe, al cărei trecut făcuse și obiectul atenției speciale a lui Nicolae Iorga⁸. Prin coroborarea informațiilor documentelor italiene cu izvoarele de altă proveniență, Brătianu a făcut precizări asupra statutului politic al așezării de la limanul Nistrului la începutul secolului al XIV-lea, cînd considera că bulgarii ar fi obținut temporar controlul militar la nordul gurilor Dunării⁹. La cel de-al II-lea Congres internațional de studii bizantine de la Belgrad din 1927 Gheorghe Brătianu a revenit asupra dominației țaratului bulgar în zona meridională a interfluviului Dunăre-Nistru, extinzîndu-și totodată investigațiile asupra evoluției Cetății Albe în perioada anterioară¹⁰.

Studiind registrele notarilor genovezi de la sfârșitul secolului al XIII-lea și unele acte din secolul al XV-lea referitoare la Crimeea, Gh. Brătianu a surprins cîteva mențiuni de nume românești, a căror prezență în întinsa peninsulă din nordul Mării Negre a căutat să o explice în mod plauzibil¹¹. Cercetările din arhivele Italiei i-au oferit și alte materiale in-

teresante, pe care a considerat util să le valorifice. Între acestea s-a numărat un act emis în anul 1291, unde se releva existența unui proiect de alianță matrimonială între Bizanț și regatul Siciliei¹². Lărgindu-și continuu aria preocupărilor, Gheorghe Brătianu a abordat, de asemenea, aspectele legate de disputa de la sfârșitul secolului al XIII-lea dintre Genova și Veneția pentru controlul Strîmtorilor și, implicit, pentru supremația în Marea Neagră¹³, precum și identificarea unor etnonime de la nord de Caucaz¹⁴.

Încununarea eforturilor de depistare a fondurilor arhivistice inedite și de valorificare a lor prin colaționarea cu materialul informativ de altă proveniență au reprezentat-o teza de doctorat și teza complementară. Cea de-a doua a precedat teza propriu-zisă, fiind publicată în anul 1927 sub auspiciile Academiei Române la București. Ea reunea 333 de acte notariale scrise în latină — în minuscula gotică tipică pentru epocă — la Pera în 1281 (149) și 1284 (2) și la Caffa în 1289—1290 (180) și la o dată neprecizată (1), precum și 455 regeste după acte de la Pera din 1281 (180) și Caffa din 1289—1290 (275), fiind precedate de o consistentă introducere, cu considerații de ordin diplomatic și juridic și cu referiri la tranzacțiile comerciale genoveze din Marea Neagră în ultimul sfert al secolului al XIII-lea¹⁵.

Teza propriu-zisă a fost tipărită la Paris chiar în anul susținerii ei la Sorbona, adică în 1929. Ea cuprinde șapte capitole avînd următorul cuprins: Comerțul în Marea Neagră din antichitate în evul mediu timpuriu (I), Expansiunea maritimă a Genovei spre Levant (II), Așezările genoveze de la Constantinopol și Pera (III), Comerțul genovez în Imperiul bizantin (IV), Comerțul genovez din bazinul răsăritean al Mării Negre (V), Începuturile coloniilor genoveze în Crimeea (VI) și Războiul cu Veneția (1293—1299) și noile condiții ale comerțului în Marea Neagră în secolul al

XIV-lea (VII). Un cuvânt înainte, o introducere și o listă a abrevierilor precedau capitolele enumerate, iar ca anexă a fost inclus un articol despre populația „Lak“ din regiunea nord-caucaziană și un grupaj de 22 de acte concepute între 1274 și 1296 la Sivas, Vatiza, Soldaia, Genova și la bordul unei nave aflate în apropiere de capul Spatha din Creta. Planul volumului, în ciuda titlului său restrictiv, l-a obligat pe autor să se familiarizeze cu istoria Mării Negre din antichitate pînă în secolul al XIV-lea. Îndeosebi primul capitol acoperă o perioadă foarte îndelungată, cu numeroase aspecte particulare, care implică, între altele, colonizarea greacă, raporturile greco-scitice și greco-sarmatice, întărirea și prăbușirea regatului lui Mithridate, hegemonia romană, marile migrații germanice, iraniene, turanice și slave, expansiunea bizantină, chazară, ruso-varegă, cumană etc. Celelalte capitole abordează și ele probleme foarte diverse, ce presupun erudiție și un vast orizont istoric. În cadrul lor autorul face referiri la primele cruciade, rivalitățile dintre orașele italiene, situația provinciilor bizantine în vremea dinastiilor Comnenos și Anghelos, crearea Imperiului latin de Răsărit, expansiunea venețiană în bazinul est-mediteranean, restaurarea Imperiului bizantin sub Mihail VIII Paleologul, fixarea coloniei genoveze la Pera, caracterul relațiilor genovezo-bizantine, drumurile comerciale din Anatolia și Asia Centrală, importanța invaziei mongole pentru restructurările politice și economice din arealul nord-pontic și din țările caucaziene, stabilirea coloniștilor genovezi în Crimeea și raporturile lor cu Hoarda de Aur, sistemul alianțelor politice din bazinul pontic, disputele genovezo-venețiene pentru Strîmtori și pentru controlul Mării Negre etc¹⁶.

Deși confruntat cu această multitudine de probleme, Gheorghe Brătianu nu s-a lăsat copleșit de anvergura demersului pe care îl în-

treprindea. Deplin stăpîn pe izvoarele narative și diplomatice medievale de proveniența cea mai diversă, ca și pe literatura de specialitate — în mai mică măsură pe cea rusească —, Gh. I. Brătianu a izbutit să ofere o frescă cu totul remarcabilă a comerțului genovez în bazinul pontic în cursul secolului al XIII lea și, totodată, o imagine multifacetată a întregului areal, îndeosebi din perspectiva vieții economice și a evenimentelor politice. Aspectele de amănunt și cele de largă generalizare, cu conexiuni pe spații întinse, își găsesc o tratare armonioasă. Afirmatiile nu sînt lăsate să plutească în ambiguitate, ci își găsesc fundamentarea în dovezi selectate cu rigoare. Retorica searbădă, principiile simpliste și ideile preconceptuate nu au reprezentat niciodată capcane pentru marele istoric. Reconstituirea trecutului a însemnat pentru el nu numai o evocare a evenimentelor de natură politică, ci și descifrarea mecanismelor de dezvoltare economică, instituțională și culturală.

Reunind această sumă de calități în tratarea unei teme de larg interes istoriografic, monografia lui Gheorghe I. Brătianu a beneficiat de o excelentă primire din partea criticii de specialitate din țară și străinătate, între cei ce și-au spus cuvîntul despre virtuțile ei numărîndu-se medievîști de înaltă competență: M. Bloch, E. Byrne, N. Grămadă, L. Halphen, N. Iorga, K. Kretschmer, R. S. Lopez, S. Nyberg, P. Pelliot, S. Reinach, M. Ruffini, W. Silberschmidt, V. Vitale etc.¹⁷ Nici una din operele lui Gh. I. Brătianu nu s-a bucurat de un asemenea ecou în momentul apariției și nici una nu și-a menținut cu atîta viabilitate cota interesului în cercurile specialiștilor¹⁸. Vreme de aproape patru decenii lucrarea lui Gheorghe Brătianu a reprezentat principala sinteză asupra prezenței genovezilor în bazinul pontic și a ambiantei istorice în care s-a produs impactul lor cu popoarele din zonă: greci, bulgari, români, mongoli, caucazieni etc.

În 1978 publicarea volumelor lui Michel Ballard asupra României genoveze din secolul al XII-lea pînă la începutul secolului al XV-lea¹⁹, precedată și succedată de o suită de studii adiacente²⁰, a „uzurpat” parțial incontestabila supremație a lui Brătianu în domeniul respectiv, fără totuși ca prin aceasta teza de doctorat a învățatului român să ajungă în categoria lucrărilor ignorabile.

Din punctul de vedere al documentării cvasiexhaustive, al orizontului și profunzimii demersului, al unității construcției și al rigoarei expunerii, monografia lui Gheorghe Brătianu din anul 1929 rămîne, după opinia noastră, lucrarea sa cea mai izbutită. Ca toate marile creații, aceasta a avut și meritul de a fi adus tema investigată într-o sferă de interes mai largi și de a fi stimulat studiile în direcția problemelor sale particulare.

Sinteza despre comerțul genovez din arealul pontic în secolul al XIII-lea nu a însemnat un punct terminus în preocupările lui Gh. I. Brătianu din acest domeniu. Dimpotrivă, el singur a considerat util să revină asupra unor aspecte de detaliu, tratate tangențial în contribuțiile sale anterioare, și totodată să-și lărgescă perimetrul investigațiilor. Între altele, marele medievist s-a ocupat de raportul dintre moneda bizantină și cea a republicilor italiene în secolul al XIII-lea²¹, de aportul negustorilor italieni la aprovizionarea cu alimente a Constantinopolului în perioada bizantină tîrzie și cea otomană timpurie²², de activitatea comercială a genovezilor în Moldova secolului al XV-lea²³, de prezența venețiană în bazinul pontic în secolul al XIV-lea²⁴, de centrele urbane de la gurile Dunării în vremea colonizării genoveze²⁵, de însemnătatea internațională a comerțului Mării Negre la sfîrșitul evului mediu²⁶.

Dintre lucrările dedicate problemelor enumerate mai sus se detașează prin amploare culegerea de studii referitoare la Vicina și

Cetatea Albă, micromonografia despre venețienii din Marea Neagră în secolul al XIV-lea și cea despre Vicina și istoria și toponimia medievală a litoralului pontic românesc.

Cea dintâi reunește lucrările răspândite în diverse reviste de specialitate, cărora li s-au adus în parte augmentări și mici corijări. Prima sa parte, mai întinsă, este aceea dedicată Vicinei, în care a fost inclus un studiu publicat în 1923, completat cu trei capitole noi și cu câteva adăugiri la celelalte șase capitole. A doua parte, privind Cetatea Albă, reia cu câteva adaosuri trei studii, de asemenea publicate anterior în reviste din țară și străinătate, ce se ocupă în principal de bizantini și genovezi la gurile Nistrului, de bulgarii de la Cetatea Albă la începutul secolului al XIV-lea și de genovezii din sudul Moldovei în secolul al XV-lea. În anexă, în afară de 40 de acte ale notarilor genovezi din Pera și Caffa, emise la sfârșitul secolului al XIII-lea, cu mențiuni despre importantele centre comerciale de la Vicina și Cetatea Albă, mai sînt incluse două studii despre români și bulgari în izvoarele medievale și despre vlahi și romanul Troiei în Cronica lui Robert de Clari, care reiau cu modificări mai mari sau mai mici textul articolelor tipărite în anii anteriori²⁷.

Prima micromonografie nu este o sinteză despre comerțul venețienilor în aria pontică de felul celei asupra genovezilor, ci îmbrățișează doar câteva aspecte referitoare la exponenții Republicii lagunelor: cruciada și comerțul în Asia Mică, contactele dintre Trapezunt, Tabriz și Tana, principiul național și etnic în dreptul orașului colonial și negoțul venețienilor în Marea Neagră. Lucrarea inserează în anexă 26 de documente din Arhivele statului din Veneția, care conțin deliberările senatului privind navigația și comerțul prin Strîmtori și în Marea Neagră²⁸.

Cealaltă micromonografie, rezultat al polemicii cu Iacob Bromberg²⁹, emigrat din Rusia

în Statele Unite ale Americii, revine pe larg asupra problemelor legate de localizarea și evoluția Vicinei, cuprinzând totodată un capitol despre două din denumirile medievale ale Cetății Albe: Maurocastron și Asprocastron, precum și un altul despre slavii și rușii de la gurile Dunării³⁰.

Un alt domeniu prioritar al preocupărilor științifice ale lui Gheorghe I. Brătianu în conexiune cu istoria spațiului pontic a fost bizantinologia, în cadrul căreia a abordat cu predilecție aspecte de ordin economic și social. Această direcție i-a fost sugerată de constatarea necesității elaborării unei istorii economice și sociale a Imperiului bizantin, de o anvergură comparabilă cu lucrarea capitală similară consacrată de Mihail Rostovtzev Imperiului roman³¹. Gh. Brătianu nu și-a propus un plan atât de ambițios precum ilustrul istoric rus, ci doar să ofere câteva materiale pasibile de a servi alcătuirii unei mari opere de sinteză vizând lumea bizantină. În acest sens el și-a concentrat atenția îndeosebi asupra anumitor aspecte particulare: deprecierea monedei bizantine în secolul al XIII-lea³², aprovizionarea Constantinopolului și monopolul comercializării grâului³³, trecerea de la sistemul colonatului la șerbie³⁴, asanarea datoriilor prin legea promulgată de Justinian³⁵, rațiunile economice ale împărțirii Imperiului roman,³⁶ sistemul organizatoric al demelor și al gărzilor și rolul lor militar³⁷, privilegiile și scutirile de impozite municipale³⁸, comerțul bulgar în Imperiu și politica protecționistă adoptată de Bizanț la cumpăna secolelor IX și X³⁹, destrămarea regimului partidelor, criza antisemită în secolul al VII-lea și reverberațiile ei pe planul raporturilor comerciale din lumea mediteraneană⁴⁰, înrîurirea sistemului politic bizantin asupra adunării stărilor din răsăritul Europei⁴¹ etc. Dintre aceste lucrări se remarcă prin dimensiuni cea privind privilegiile și scutirile de impozite municipale, care inițial urma să fie inserată în-

tr-un volum tematic reunind mai multe lucrări, dar, devenind mai extinsă decît estima autorul, a trebuit să fie publicată separat. Pentru elaborarea ei Gheorghe Brătianu s-a consultat și a primit indicații utile de la Ch. Diehl, M. Lascaris, V. Papacostea și Al. Soloviev⁴².

Paralel cu aceste probleme de ordin economic și social, Gh. I. Brătianu s-a preocupat și de alte chestiuni vizînd istoria Bizanțului: dominația grecească la gurile Dunării și ale Nistrului⁴³, tentativa de apropiere a Paleologilor de Regatul Siciliei printr-o alianță matrimonială⁴⁴, efectivele militare scandinave din armatele imperiale⁴⁵, raporturile Bizanțului cu bulgarii⁴⁶ și ungurii⁴⁷ în secolele IX—XIV etc. De asemenea, Brătianu a consacrat un articol discutării criteriilor de împărțire cronologică a istoriei bizantine, unde face o documentată trecere în revistă a opiniilor vehiculate în această direcție, opțiunea sa mergînd spre periodizarea adoptată de E. Stein, care distinge trei etape principale⁴⁸.

Cea mai mare parte a lucrărilor din domeniul bizantinologiei elaborate pînă în anul 1938 au fost reunite de autor într-un substanțial volum de studii bizantine de istorie economică și socială, structurat în trei părți, dispunînd de o oarecare unitate tematică. Unele din ele au fost reproduse fără modificări, altele doar cu cîteva remanieri și completări. Volumul cuprindea și cîteva contribuții legate de istoria Bizanțului care depășesc însă tematica precizată în titlul său, publicate și ele anterior în diferite reviste de specialitate. Singurul studiu inedit din volum privea politica fiscală a împăratului Nikephoros I (802—811)⁴⁹.

De asemenea, numeroase aspecte de istorie economică și politică bizantină au fost tratate în lucrările lui Gheorghe Brătianu — deja amintite — referitoare la activitatea comercială a genovezilor și venețienilor în Strîmtori și în Marea Neagră. Drept recunoaștere a temeiniciei contribuțiilor lui Gh. I. Brătianu

în domeniul bizantinologiei, în afara cronicilor și prezentărilor favorabile făcute scrierilor sale, el a primit însărcinarea ca la Congresul internațional de bizantinologie ce urma să aibă loc la Alger să prezinte un raport în legătură cu stadiul studiilor bizantine de istorie economică și socială⁵⁰.

În sfârșit, de trecutul îndepărtat al arealului pontic Gheorghe Brătianu s-a apropiat tangențial și cu prilejul studierii originii poporului român și îndeosebi a începuturilor vieții sale statale. Ocupându-se de procesul de etnogeneză românească, Brătianu și-a extins sfera investigațiilor pînă în antichitate pentru a releva contactele și ulterior osmoza dintre daci și romani⁵¹.

Totodată, o anumită constanță au avut preocupările sale privind istoria medievală a Dobrogei. Pe lîngă suita de lucrări consacrate Vicinei și zonei înconjurătoare⁵², Gh. Brătianu a dedicat mai multe studii situației Dobrogei în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, urmărind imigrarea turcilor oguzi (selgiucizi) patronată de administrația bizantină, precum și prezența românească în vecinătatea gurilor Dunării⁵³.

Relevînd dinamica drumurilor comerciale, ce uneau porturile pontice și orașele central-europene străbătînd spațiul carpato-nistriean, Gh. I. Brătianu a intuit interdependența dintre ele și geneza statului feudal moldovenesc. În același timp, el a remarcat avantajele reciproce, decurgînd din comerțul intens practicat în zona litoralului pontic, pentru negustorii italieni și pentru voievodatele românești⁵⁴. Un domeniu în care contribuțiile lui Gheorghe Brătianu se înscriu drept esențiale constituie problema întemeierii organismelor politice românești de-sine-stătătoare⁵⁵. Chiar dacă constituirea statelor feudale românești nu a implicat în principal legături directe cu arealul marin, ci doar cu cel montan carpatic, reverberațiile acestui proces s-au răsfrînt și asupra

teritoriilor vest-pontice. Într-o măsură mai mică sau mai mare, cu istoria zonei pontice au tangențe și studiile lui Brătianu privind participările românești la luptele antiotomane⁵⁶ și contactele dintre români și mongoli în secolul al XIV-lea⁵⁷.

Al doilea moment major în pregătirea monografiei despre Marea Neagră este legat de cursul universitar susținut de Gheorghe I. Brătianu la Universitatea din București în perioada războiului. Acest curs, purtând titlul Ches-tiunea Mării Negre, și-a propus un demers de anvergură: prezentarea istoriei spațiului pontic din cele mai vechi timpuri pînă în epoca contemporană. Experiența didactică de aproape două decenii și rodnică sa activitate științifică îi permitea abordarea acestei teme ambițioase. Brătianu și-a distribuit materia pe parcursul a doi ani universitari. În cel dintîi, 1941—1942, expunerea sa a mers pînă la transformarea Mării Negre într-un lac turcesc, adică, mai exact, pînă la cucerirea de armatele sultanului Baiazid II a Chiliei și Cetății Albe în 1484, ultimele puncte întărite de pe litoral și de la gurile Dunării care rezistaseră pînă atunci ofensivei otomane. În celălalt an, 1942—1943, evenimentele au fost urmărite pînă la cel de-al doilea război mondial⁵⁸.

Pentru această secvență cronologică pregătirea lui Gheorghe Brătianu nu era desigur la fel de consistentă ca pentru perioada tratată în decursul primului an. Cu toate acestea, în raza preocupărilor sale anterioare fuseseră incluse și probleme de istorie modernă și contemporană. Între subiectele tratate în studiile privind aceste epoci, cu anumite paralele la aspectele de ordin economic și politic ale Mării Negre, amintim cele referitoare la stabilirea granițelor ruso-române în timpul și după războiul de independență din 1877—1878⁵⁹, punerea în practică a stipulațiilor tratatului de la Kuciuk-Kainargi⁶⁰, coordonatele politicii externe românești în vremea domniei lui Cuza

Vodă⁶¹ și Carol I⁶² și la sfârșitul primului război mondial⁶³ etc. În timpul ultimei conflagrații mondiale — concomitent cu prelegerile despre Marea Neagră — și la scurt timp după terminarea ei, Gh. Brătianu a elaborat și alte lucrări raportate istoriei românești din epoca modernă și contemporană, avînd un caracter general. Ele aveau în vedere originea și formarea unității românești⁶⁴ și problema Basarabiei⁶⁵.

Cum toate cursurile și conferințele susținute erau întocmite cu migală și deplină considerație față de auditor, Gh. I. Brătianu socotea de datoria sa să le valorifice într-o formă sau alta. După propria-i mărturisire, a avut în vedere să publice și cea de-a doua parte a cursului despre Marea Neagră — cu titlul Chestiunea Orientului⁶⁶ — evident după obișnuita revizuire globală a textului, a stilizării sale și a inerentelor completări. „Al doilea volum — releva Gheorghe Brătianu — ar trebui să continue expunerea pînă la actualitatea cea mai recentă, sarcină imposibil de realizat în conjunctura actuală. Să sperăm că evoluția viitoare a eternei chestiuni a Orientului va permite autorului [...] să o întreprindă și să o ducă la bun sfârșit“⁶⁷. Accidentele biografice cu care a fost confruntat nu i-au permis să-și materializeze însă proiectul și nu numai pe acesta.

Din cauza evenimentelor dramatice în care țara s-a implicat în a doua jumătate a anului 1941 și a cortegiului lor de consecințe, ce au perturbat serios procesul de învățămînt, Gheorghe I. Brătianu nu a fost în măsură să-și reia activitatea didactică decît de-abia în luna decembrie. Între timp fusese numit decan al Facultății de Filosofie și Litere a Universității din București, după ce anterior preluase și funcția de director al Institutului de Istorie Universală „N. Iorga“. Inițial Gh. Brătianu își anunțase studenții de intenția de a ține două cursuri paralele, avînd subiecte total diferite: primul despre chestiunea Mării Negre,

cel de-al doilea despre societatea feudală⁶⁸. Intervenind solicitarea de a prezenta mai multe prelegeri la Școala Superioară de Război pe tema originii și formării unității românești, Gheorghe Brătianu, căruia noile atribuții administrative îi acaparau, de asemenea, destul de mult timp, a fost nevoit să-și abandoneze proiectul și, în consecință, să renunțe la cel de-al doilea curs. Această decizie nu îi diminuea numărul global de ore predate: în loc de una singură, el se obliga la două prelegeri săptămânale despre Marea Neagră⁶⁹.

Ideea de a trata o astfel de temă în cadrul unui curs universitar a fost preluată de Gheorghe Brătianu de la Nicolae Iorga, care, cu peste două decenii în urmă, înainte și imediat după primul război mondial, ținuse la Școala Superioară de Război din București patru cicluri de lecții, reunite în tot atâtea volume, intitulate semnificativ: Chestiunea Rinului, Chestiunea Dunării, Chestiunea Mării Mediterane și Chestia Oceanelor. Primele trei au fost tipărite pe baza notelor stenografiate de H. Stahl⁷⁰. Gh. Brătianu recunoștea, de altfel, că titlul cursului său amintește pe acelea ale ilustrului său predecesor, care prin intermediul prelegerilor respective găsisese o modalitate de a trata „anumite fenomene din istoria universală”⁷¹. Nicolae Iorga ajunsese la concluzia că „popoarele se schimbă, așezămintele de stat capătă altă înfățișare, ideile care domină omenirea nu mai sînt aceleași”, dar marile probleme regionale persistă⁷². Tocmai de aceea, propunîndu-și să prospecteze anumite secvențe ale istoriei universale, el nu urmărea doar o simplă înregistrare a evenimentelor majore dintr-un spațiu limitat, ci tindea să stabilească elementele de durabilitate din derularea faptelor din vechime. Potrivit concepției polihistorului, pentru ca studiul trecutului să-și dovedească măcar parțial utilitatea în „prevederea împrejurărilor ce vor veni”, era necesară „familiarizarea cu cunoașterea facto-

rilor permanenți din istoria popoarelor⁷³. Aceste puncte de vedere ale fostului său dascăl aveau să fie adoptate și de Brătianu în tratarea subiectului ales. Pe parcursul expunerii el va evoca adesea elementele de „permanență” din istoria maselor umane răspândite în spațiul pontic⁷⁴, pe care îl considera „una din răspîntiile unde se constată mai ușor și mai concret” legăturile cu „vremurile îndepărtate”⁷⁵.

Pe de altă parte, Gheorghe I. Brătianu constată că și înainte de Nicolae Iorga unii cărturari „au căutat să întrevadă istoria universală în cadrele acestor concepțiuni geografice, să parcurgă etapele istoriei universale, coborînd cursul marilor fluvii și continuarea lor firească, adică mările”⁷⁶. Între acești gînditori Gh. Brătianu evoca pe Metchnikov și James Frazer, cu ale căror concepții era familiarizat cu mult timp înainte de a fi proiectat prelegerile despre Marea Neagră⁷⁷. Istoricului român i se părea evident că marile civilizații ale antichității și evului mediu au gravitat în jurul Mării Mediterane, iar în epoca modernă ele s-au deplasat spre Oceanul Atlantic. El prevestea viitoarea lor strămutare spre Oceanul Pacific, concomitent cu interdependența la nivel planetar a evoluției umanității⁷⁸.

Pentru Gheorghe Brătianu cunoașterea trecutului era imperios necesară pentru înțelegerea proceselor istorice românești, a căror evoluție nu s-a produs detașată de realitățile din jur, ci în congruență cu acestea și uneori sub influența lor. „Noi nu suntem izolați pe continent — aprecia prestigiosul savant — [...] Noi trăim aici la o răspîntie de drumuri, la o răspîntie de culturi și din nefericire și la o răspîntie de năvăliri și imperialisme. Noi nu putem fi desfăcuți din întregul complex geografic care [...] ne mărginește și hotărăște în același timp destinul, între cele două elemente care îl stăpînesc: Muntele și Marea. Ceea ce aș vrea să vă apară lămurit, este că, pentru a înțelege trecutul, trebuie să înțelegem mai

întîi întregul complex geografic, istoric, geopolitic din care acesta face parte⁷⁹.

În altă ordine de idei, el nu concepea să trateze regiunile pontice ca o unitate geopolitică monolitică. Relevînd „complexitatea fenomenelor istorice în jurul Mării Negre“, Gh. Brătianu sublinia că ele implică dificultăți de studiere, dar și o notă suplimentară de interes. „La fiecare pas — se specifica în curs — ne izbim de probleme care ne duc de pe țărmurile baltice pînă la Golful Persic⁸⁰. De altfel, paralelismele pe care le schițează sînt adesea și mai vaste, ajungînd spre Altai și chiar la Pacific.

Lecția inaugurală a cursului despre Marea Neagră a fost prezentată la 15 decembrie 1941, expunerile primei sale părți mergînd pînă la cucerirea otomană a întregului bazin pontic, continuînd apoi, de la 12 ianuarie la 26 mai 1942, urmîndu-se mai mult sau mai puțin riguros sistemul celor două prelegeri săptămînale. În total, această primă parte a cursului a însumat 23 de prelegeri, cuprinzînd 21 de teme: I—II, Introducere geografică și geopolitică; III, Fondul preistoric și sciții; IV, Sciții și grecii; V, Sarmata și romani; VI, Stepa: goții și alanii; VII, Simbioza goto-alană și hunii; VIII, Alanii și slavii. Politica pontică a lui Justinian; IX, Turci, avari și bulgari; X, Chazarii și maghiarii; XI, Varegii; XII, Bizanțul, Marea Neagră și năvălirile turcești în secolul al XI-lea; XIII, Pătrunderea apusenilor în Marea Neagră; XIV, Năvălirea tătarască; XV—XVI, Cuceririle tătarăști; XVII, Hoarda de Aur; XVIII, Mongoli și italieni; XIX, Marea Neagră, centru de comerț internațional [secolul XIII]; XX, Marea Neagră, centru de comerț internațional. Secolul XIV; XXI, Genovezi și venețieni în Marea Neagră; XXII, Marea Neagră înainte de cucerirea otomană; XXIII, Cucerirea otomană a Mării Negre, 1453—1484⁸¹.

Gheorghe Brătianu și-a intitulat cele mai multe din expuneri după popoarele cărora le-a

revenit, în diferite etape ale istoriei, un rol preponderent în angrenajul politic din zonă. Aspecte ale istoriei dacilor, daco-romanilor și românilor au fost tratate în măsura legăturilor cu evenimentele majore derulate în arealul pontic, fără să se insiste prea mult în această direcție, poate și pentru motivul de a se evita suprapunerea cu tematica dezbătută de colegii de la Universitate, care predau istoria veche și medie românească.

Cursul lui Gh. Brătianu nu a purtat amprenta unui expozeu urmărind doar probleme strict epistemologice, detașate de evenimentele dramatice pe care le trăia țara. Dimpotrivă, referirile la clipele tensionate ale războiului în plină desfășurare, cu speranțele și incertitudinile pe care le inoculase în sufletele tuturor, revin obsedant pe parcursul prelegerilor, încercându-se adesea paralelisme între situațiile din trecut și cele prezente. Din acest punct de vedere, textul cursului lui Brătianu ne amintește tehnica utilizată în *Doctor Faustus*, unde autorul, prin personajul Serenus Zeitblom, nu descrie numai viața eroului principal, Adrian Leverkühn, încarnarea modernă a legendarului învățat medieval, ci rememorează în paralel momentele incandescente traversate de patria sa, angajată în cea mai trîncenă și proliferată conflagrație declanșată vreodată, același cataclism care amenința și ființa țării istoricului român. Infuziunea cu evocări ale evenimentelor curente, procedeu literar în cazul lui Thomas Mann, gest spontan la Gheorghe Brătianu, are în fond, în ambele cazuri, o explicație identică: preocuparea ardentă pentru destinul gliei natale.

Spre deosebire de Ministerul Educației Naționale, care recomanda să se rezerve ore speciale pentru educația morală — de fapt patriotică — a studenților, Gh. Brătianu, convins că „fondul precumpănește asupra formei și duratei“, considera că pentru profilul etic al tinerilor este mai eficient să se puncteze în mo-

mentele cele mai adecvate, precizînd că „nu orele, ci clipele contează în problemele de educațiune morală”⁸². În această privință Gheorghe Brătianu nu avea nevoie de impulsuri exterioare pentru a acționa. Nici unul din istoricii români nu se dovedise atît de activ pe planul literaturii propagandistice de ținută științifică după tragediile din anul 1940 precum Gh. Brătianu. În cursurile sale, fără să fie diminuată substanța informațională, invocarea imperativelor momentului, pentru sensibilizarea tinerii generații, a stat permanent în atenția marelui istoric.

Veridicitatea recompunerii mersului și sensului evenimentelor nu s-a aflat însă nicicînd la Gheorghe Brătianu în antinomie cu militanțismul politic reclamat de îndatoririle civice. Din acest punct de vedere Gh. I. Brătianu se integrează în tradiția reputaților istorici ai neamului la care strădania încadrării în normele de imparțialitate în restituirea adevărului a reprezentat o notă dominantă⁸³. Cu toată tensiunea generată de comandamentele conjuncturale, Brătianu s-a arătat refractar încălcărilor spiritului de obiectivitate și subordonării demersului științific practicilor politice din vremea aceea, procedee nocive de cele mai multe ori pentru realizările cu adevărat elevate.

Cursul său, întocmai lucrărilor tipărite, poartă amprenta unei vaste erudiții și a receptivității față de interdisciplinaritate. Expunerea metodică și limpede, lipsită de fantezii necontrolate, dispune de o formă atractivă.

După stenografii și dactilografii, cursul lui Gheorghe I. Brătianu din 1941—1942, la fel ca și continuarea sa din 1942—1943, a fost litografiat prin grija editorului Ioan Vernescu pentru uzul studenților, astfel că, în pofida lacunelor și erorilor strecurate, ne putem face o imagine reală despre conținutul prelegerilor istoricului, despre raportul dintre expunerea propriu-zisă și comentariile adiacente sau colaterale. Din acest curs Brătianu însuși a

încredințat tiparului — cu modificări minime — într-o revistă culturală ieșeană numai prelegerea inaugurală⁸⁴. Ulterior, extrăgînd din curs cîteva părți revelatoare despre comerțul pontic în secolele XIII și XIV, Gh. Brătianu a publicat un studiu mai extins⁸⁵, destul de îndepărtat însă de forma inițială expusă în fața studenților.

Interesul lui Gheorghe Brătianu pentru bazinul pontic nu s-a limitat exclusiv la cursul universitar de la Facultate. Începînd din 1942, în periodicul Institutului de Istorie Universală „N. Iorga“, care apărea sub direcția sa, a fost inaugurată rubrica de „Studii pontice“, menținută în două alte numere ale revistei, după ce în anul anterior fusese inclusă secțiunea intitulată „Mediterraneană“, care va dobîndi, de asemenea, o anumită periodicitate. Din cele șase studii și note inserate compartimentului „Studiilor pontice“, nu mai puțin de cinci poartă semnătura lui G. I. Brătianu⁸⁶. Retrospecțiile din diferite unghiuri ale fenomenelor istorice cantonate de arealul pontic întreprinse cu insistență de Brătianu au avut ecou în istoriografia românească, sugerîndu-i lui Mihai Berza — secretarul și, ulterior, directorul adjunct al Institutului de Istorie Universală și, totodată, secretarul de redacție al publicației Institutului — abordarea problemei Mării Negre în evul mediu tîrziu⁸⁷.

Spre sfîrșitul verii anului 1942, lui Gheorghe Brătianu i s-a oferit ocazia de a vizita Crimeea, al cărei rol în angrenajul politic din întreg spațiul pontic îl aprecia ca fiind deosebit de important. Itinerarul său a inclus Simferopolul, Starîi Krîmul (vechiul Solhat), Feodosia (vechea Caffa), Sudakul (vechea Soldaia), Ialta, Sevastopolul, Bahcisaraiul, Mangupul (Theodoro) etc., unde istoricul a fost interesat să cunoască peisajul, micile muzee orășenești și îndeosebi monumentele păstrate de la bizantini, genovezi și tătari⁸⁸. Contactul direct cu vestigiile medievale i-au facilitat în-

telegerea unor probleme asupra cărora se oprise în decursul studiilor sale. Alte sectoare ale litoralului Mării Negre le parcursese anterior: pe cele vestice cu prilejul unor călătorii, iar pe cele de nord-vest în timpul operațiilor militare din prima parte a războiului. „Nu am ajuns — mărturisea Gh. I. Brătianu — să realizez periplul Euxinului, dar o cunoaștere directă a principalelor puncte ale litoralului, de la Varna la Feodosia, de la Marea de Azov pînă la Taganrog, precum și a Bosforului, nu putea să dăuneze înțelegerii oamenilor și a locurilor”⁸⁹. Recunoscînd însemnătatea observațiilor nemijlocite asupra cadrului geografic și a amplasării vechilor așezări umane — elemente adesea neglijate de unii istorici — Brătianu a căutat să-și completeze experiența în acest sens. În căutarea misterioasei Vicina a întreprins o excursie de la Tulcea de-a lungul brațului Sf. Gheorghe⁹⁰, iar cu altă ocazie examinase atent întinderea stepei nord-pontice din zborul avionului⁹¹.

Noul curs de la Universitatea bucureșteană, afectat problemei sfatului domnesc și adunării stărilor, ca și preocupările intense pentru investigarea tradiției istorice privind constituirea statelor din vremea războiului și din anii imediat ulterioari, l-au împiedicat pe Gh. Brătianu să treacă la revizuirea prelegerilor despre istoricul Mării Negre, pentru a le conferi o formă publicabilă. Spre deosebire de Nicolae Iorga, care admitea fără reticențe remiterea către tipar a cursurilor și conferințelor sale stenografiate ori a lucrărilor concepute în momentul cînd erau dictate dactilografelor, adesea numai sumar revăzute, Gheorghe Brătianu manifesta în această privință o acribie particulară, verificînd cu grijă, în vederea editării, textele lucrărilor prezentate inițial în formă orală. Elocventă în acest sens este diferența structurală între cursul universitar despre chestiunea Mării Negre și lucrarea reelaborată cîțiva ani mai tîrziu. Aceasta din urmă

păstrează în linii generale planul adoptat pentru cursul din 1941—1942, dar conține consistente augmentări, nuanțări și redistribuiri ale materiei. Fiind rescrisă în totalitate, formulările din curs au fost în întregime modificate, practic nici o singură frază nepreluându-se identic.

Forma definitivă a lucrării despre istoria antică și medievală a Mării Negre a fost redactată de Brătianu în ultima perioadă a vieții în care i s-a lăsat puțința de a lucra, adică după îndepărtarea din învățământ și înainte de arestare. Avînd domiciliu obligatoriu, posibilitățile de a obține acces la altă literatură științifică decît la cea cuprinsă în rafturile bibliotecii personale erau aproape cu totul zăgăzuite. Deși conștient de handicapul insurmontabil apărut prin măsurile restrictive ce fuseseră adoptate împotriva sa, Gheorghe Brătianu nu înțelegea să dezarmeze, clădind proiecte nu lipsite de anvergură, dimensionate însă în funcție de condițiile de care putea uza. Pentru ipostaza în care se afla, pe de o parte, și pentru geneza monografiei despre Marea Neagră, pe de altă parte, de un interes particular ni se par revelatoarele rînduri de destăinuire trimise prietenului și colaboratorului său, părintele Vitalien Laurent, directorul Institutului francez de studii bizantine din capitala României și consilier științific al Institutului de Istorie Universală „N. Iorga”: „Operele de erudiție sînt acum pentru mine greu de dus la bun sfîrșit din cauza neputinței de a merge în vreo bibliotecă. Toate strădaniile mele în acest sens au rămas fără rezultat [...] De aceea, de voie, de nevoie, sînt obligat să urmăresc «lungi planuri și necuprinse gînduri» care nu cer prea multe referințe în subsolul paginilor. De această dată m-am gîndit să elaborez în franțuzește cursul meu de acum cîțiva ani care trata chestiunea Mării Negre. De aici ar putea rezulta două volume: Marea Neagră și Chestiunea Orientului. Alături scrisorii mele

sumarul primului volum. Aș fi fericit să aflu ce gândiți despre el⁹². Nu întâmplător, deci, Gh. Brătianu aprecia că manuscrisul lucrării sale fusese „redactat în condiții amintind ambianța în care a fost scrisă Cartea minunilor a ilustrului Marco Polo⁹³.

O altă dificultate — de data aceasta cu repercusiuni mai generale — de care s-a izbit Gheorghe Brătianu în tentativa de a realiza ampla sa lucrare de sinteză decurge din faptul că de-a lungul mai multor ani posibilitățile de a lua contact cu literatura de specialitate apărută în străinătate fuseseră drastic limitate. Practic situația data din momentul declanșării celui de-al doilea război mondial, când sporirea fondului de carte științifică s-a făcut numai din anumite direcții. Dacă în primii ani de război fluxul pătrunderii cărților era totuși acceptabil — cel puțin în cazul bibliotecii Institutului de Istorie Universală „N. Iorga⁹⁴ —, pe măsura încrîncenării conflictului acest flux s-a diminuat, menținîndu-se precar și după încheierea sa. Constatînd această stare de fapt în decembrie 1945, Gh. I. Brătianu se arăta nu numai afectat, ci de-a dreptul cuprins de deznădejde: „Cum putem întreprinde studii, care să fie cit de puțin în legătură cu istoria generală, fără să mai știm ce s-a gândit și s-a lucrat aiurea în intervalul tragic al anilor de război, cărora li se adaugă acum și anii de elaborare nesigură și stînjenită a păcii? Cum este posibil să mai facem știință, fiind lipsiți de baza ei elementară: cunoștința? Dar nu numai dinspre Apus ne întîmpină aceste dificultăți; faptul paradoxal este că ne izbim de ele și la Răsărit. Am cerut să facem schimb, după cum am fost invitați, cu publicații sovietice periodice, ce ne sunt cunoscute și pe care le apreciem. Spre părerea noastră sinceră de rău, nu am primit nimic pînă acum și nici aiurea nu știm a se fi primit publicații istorice recente din țara vecină. Întunericul este astfel desăvîrșit, iar noi dibuim în mijlocul lui ca orbii.

Consecințele sunt de altfel deopotrivă de dăunătoare și pentru studiul istoriei naționale⁹⁵. Motive de optimism nu avea nici un an mai târziu, când prezenta raportul de activitate al Institutului de Istorie Universală, a cărui direcție o deținea din 1941: „Cît timp va dăinui această stare nesigură, care nu mai este război, dar nu e nici pace, cîtă vreme schimbul liber de idei și scrieri va fi oprit de piedici pe care nu avem a le judeca, dar le constatăm — progrese în domeniul unei discipline, ce presupune, prin însăși ființa ei, colaborări obștești și cunoaștere universală, nu sunt cu putință⁹⁶.

Carențele de informare și tracasările nu l-au demobilizat pe Gheorghe Brătianu, ci, dimpotrivă, au avut darul să-l înarmeze cu obstinația necesară ducerii la capăt a lucrării plănuite. Reflecțiile pesimiste ale lui Emil Cioran, care aprecia că „spiritul înflorește pe ruinele vieții“ și că „nefericirea e cel mai puternic stimulent al spiritului⁹⁷, erau poate îndreptățite și în cazul ultimei perioade de creație a lui Gh. Brătianu. Dintr-o mărturie a autorului, strecurată în „Cuvîntul înainte“ al cărții, redactarea ei fusese încheiată după un an de la „răgazul involuntar“ care i s-a „oferit⁹⁸, adică spre sfîrșitul lui 1948. Volumul a primit titlul Marea Neagră. De la origini la cucerirea otomană. „Conjunctura“ epocii nu i se părea oportună pentru a continua expunerea evenimentelor pînă în contemporaneitate, deci pentru a elabora și un al doilea volum. „Deocamdată — se destăinuia marele istoric — ar fi o foarte mare satisfacție pentru mine să știu acest manuscris [...] ajuns să depășească multiplele bariere ridicate actualmente între Răsărit și Apus și să-mi aduc modesta contribuție la progresul cercetării istorice. Aș dori măcar să amintească celor preocupați de destinul Europei faptul că aceasta trebuie considerată în totalitatea ei și că spiritul, în ciuda piedicilor, răzbate totuși unde dorește⁹⁹.

Autorul n-a avut șansa și mulțumirea de a-și vedea editată marea sinteză despre Marea Neagră, care a apărut de-abia la 16 ani de la moartea sa și la peste două decenii de la încheierea redactării. Lucrarea a fost încredințată spre tipărire Societății Academice Române (Societas Academica Dacoromana), fiind publicată în 1969 la München, în colecția Acta historica (volumul IX), în limba franceză, așa cum a redactat-o autorul, cu concursul distinsului cărturar Constantin Sporea. La pregătirea ediției a contribuit substanțial istoricul Vitalien Laurent, care a și prefațat-o și a însoțit-o de bibliografia scrierilor lui Gheorghe Brătianu, preluând și completând o listă întocmită de acesta la scurt timp după numirea ca profesor la Universitatea din București. Prefața cuprinde un curriculum vitae, referiri la opera lui Gh. I. Brătianu în general și la Marea Neagră în special. Din inițiativa lui Vitalien Laurent, fiecare capitol al lucrării a fost însoțit de o bibliografie selectivă, întocmită de Lucien Stiernom, bibliotecar la Institutul francez de studii bizantine de la Paris, iar la sfârșitul volumului s-a adăugat un indice onomastic, un altul toponimic și un al treilea tematic¹⁰⁰.

Apariția monumentalei lucrări postume a lui Gheorghe I. Brătianu nu a avut ecou imediat în patria sa, fie că difuzarea ei a întâmpinat pentru început destule dificultăți, fie că „frontul istoricilor“ nu se debarasase încă complet în receptarea moștenirii sale științifice de vechile prejudecăți întronate în anii '50, cu toate că progresiv începuseră să se întrezărească breșe pentru abjurarea lor. În orice caz, este mai puțin probabil să se fi creat — potrivit expresiei lui Iorga — „o tăcere a respectului, care încunjură la început operele în adevăr mari“¹⁰¹. În schimb, savanți din prestigioase centre culturale din vestul Europei au salutat tipărirea Mării Negre drept un marcant eveniment editorial. Între medievistii de renume care au ținut să facă aprecieri măguli-

toare dar și pertinente observații critice la adresa sintezei confratelui dispărut prematur menționăm aici câteva ale căror rînduri ne-au fost accesibile: Hélène Ahrweiler¹⁰², Michel Balard¹⁰³, Nicoară Beldiceanu¹⁰⁴, F. Halkin¹⁰⁵, F. Hild¹⁰⁶, Raymond Janin¹⁰⁷, Em. Janssens¹⁰⁸, Odysseus Lampsides, Archibald R. Lewis¹⁰⁹ și Petre Ș. Năsturel¹¹⁰.

Elaborînd această operă, în intenția mărturisită a lui Gheorghe Brătianu a fost realizarea unei lucrări de istorie universală referitoare la un spațiu geografic cu un destin agitat și cu conexiuni diverse, în evoluția sa multimilenară. Pentru Brătianu, în epoca pe care o trăia, „universalismul domină incontestabil spiritul științei istorice“, manifestîndu-se „tendința de a considera istoria omenirii ca un singur corp, un organism unic cu multiple aspecte“. Drept promotori ai acestei viziuni se mărginea să-i nominalizeze pe Nicolae Iorga, Arnold Toynbee, Jacques Pirenne, René Grousset și Franz Altheim¹¹¹, ale căror lucrări din ultimul deceniu dobîndiseră notorietate mondială. Cu numai câteva ani în urmă, cînd încă mai figura ca director al Institutului de Istorie Universală, Gh. I. Brătianu propunea ca „lozincă“ a așezămîntului bucureștean epantanta formulare a lui N. Iorga: „Pentru istoria universală, din viața unui popor interesează numai ceea ce are legătură cu viața celorlalte popoare și ceea ce influențează viața celorlalte popoare; restul e istoria locală“¹¹². La fel de exclusiviste erau și cuvintele lui F. Altheim, reținute, de asemenea, de Gheorghe Brătianu: „Problemele istorice nu ne interesează decît dacă le evaluăm din unghiul universalității“¹¹³. Propriile concepții, formate de-a lungul a peste trei decenii de preocupări pe tărîmul istoriei, l-au asociat în mod evident orientării schițate în rîndurile anterioare. Era o tendință de abordare a trecutului pe care nu numai că o împărtășea teoretic, dar o pusese în practică în creațiile anterioare.

Ne-am putea întreba ce rațiuni avea fervoarea cu care militase în această direcție, când istoria universală era deja un apanaj al anticilor și însuși „părintele istoriei”, Herodot, și alți adepți ai muzei Clio se manifestaseră ca talmăcitori ai trecutului întregii lumi mediteraneene și orientale. Vălul ce acoperă dilema se ridică dacă vom face apel, ca de atâtea și atâtea ori, la ineputabilul tezaur al gândirii lui Nicolae Iorga. „Istoria universală — seria acesta — este un lucru de foarte veche gândire omenească, un lucru care a fost în neconținută dezvoltare, un lucru care a primit elemente neconținut, din secol în secol, de la o minte gânditoare la altă minte gânditoare, și care așteaptă acum să primească, prin cercetări mai adâncite, sau luate dintr-un punct de vedere care îngăduie o înțelegere mai deplină, aprobarea de care simte nevoia, dar nevoia aceasta n-a fost pînă acum în destul satisfăcută”¹¹⁴. Și tot Iorga adăuga că „istoria universală este și astăzi în formațiune. Ea așteaptă momentul cînd anumite popoare vor putea intra în ea, cînd se vor găsi legături care deocamdată nu se pot fixa . . .”¹¹⁵. Poate că în aceste reflecții ale titanului polihistor trebuie căutată pledoaria menționată a lui Gheorghe Brătianu, preocupat, pe de o parte, să găsească noi perspective pentru tratarea globală a evului mediu european, iar, pe de altă parte, să insereze într-un mod cît mai organic și mai articulat istoria regiunilor carpato-dunărene în aceea continentală.

Tratarea temelor de istorie românească în context universal i se părea lui Gheorghe I. Brătianu o necesitate izvorînd din însăși poziția geografică a teritoriului ocupat de poporul său, denumit de el într-o anumită împrejurare, în consonanță cu vechea dar mereu actuala formulare cărturărească, „colț al răutăților”, peste care s-au revărsat „urgile purtate de toate vînturile potrivnice ale soartei”¹¹⁶. Ideile lui Brătianu în ceea ce privește raportul național-universal sînt limpede exprimate într-o cu-

vîntare ținută după numai cîteva luni de la terminarea celui de-al doilea război mondial: „Cine s-ar putea îndoi acum de valoarea și însemnătatea studiului istoriei universale, în orice țară din lume, dar mai ales la acest loc de răsplîntie care e țara românească [...] ? Fără a părăsi specificul vieții naționale, din care crește, în suflul libertății, geniul deosebit al fiecărui popor, nu e mai puțin adevărat că se întrezărește o mare unitate planetară, ce poate fi într-o zi înfăptuită ca rod greu născut, dar puternic, al atîtor jertfe și atîtor suferinți. A căuta deci în trecutul fiecărui popor factorii de unitate ai vieții universale, firele multiple din care se țese, prin atîtea războaie — în ambele înțelesuri ale cuvîntului! — pînza unitară a dezvoltării omenești, constituie acum nu numai o preocupare a istoricului, ci o lămurire pentru conducătorul politic și o îndrumare pentru omul de stat“¹¹⁷.

Abordarea problemelor de istorie universală n-au reprezentat pentru Gheorghe Brătianu prilejuri de a se pune în serviciul unor interese conjuncturale, ce puteau cît de cît să contribuie la trucarea realităților lumilor apuse. „Am căutat întotdeauna — afirma el în calitate de director al Institutului de Istorie Universală „N. Iorga“ — îndemnați de înțelesul înalt al studiului istoriei universale, să așezăm preocupările noastre deasupra împrejurărilor vremelnice și a patimilor dezlănțuite de ele“¹¹⁸. De altfel, probitatea profesională și cultivarea demersului istoriografic onest au constituit pentru Gh. I. Brătianu comanda-mente de la care nu a abdicat niciodată. Mai presus decît propria-i afirmație, după care „căutarea și aflarea adevărului [...] rămîne [...] obiectivul permanent al disciplinei istorice“¹¹⁹, stă întreaga sa operă, cea mai convingătoare pledoarie în sensul aprecierii amintite. Intuind poate destinul ce avea să i se rezerve lui însuși și altor exponenți ai breslei istoricilor, Brătianu avertiza asupra inutilității tentativelor

de escamotare a veridicității: „Adevărul rămîne, oricare ar fi soarta slujitorilor săi“¹²⁰.

În ceea ce privește istoria evului mediu european, Gheorghe Brătianu își avea punctele de vedere definitorii, deosebite în anumite compartimente de cele ce dobîndiseră o audiență cvasiunanimă în istoriografia interbelică, căreia îi reproșa, între altele, perspectiva unilaterală asupra evoluției societății și neglijarea aportului Europei Răsăritene și a Orientului — inclusiv al Imperiului bizantin — la geneza unor fenomene de largă reverberație. De aici s-a născut în 1937 proiectul unei istorii a Europei în evul mediu, între 293 și 1566¹²¹, reprezentînd, după cît se pare, cea dintîi inițiativă românească de a patrona elaborarea unei sinteze de istorie generală cu colaborare internațională (H. Grégoire, R. Grousset, V. Grumel, Ch. Verlinden etc.), din nefericire ne-fructificată din cauza izbucnirii războiului mondial.

În relații mai puțin cordiale cu fostul său discipol și probabil afectat că nu i s-a solicitat colaborarea, Nicolae Iorga a taxat cu malițiozitate și scepticism acest proiect, observînd, între altele, că în sinteza plănuită se încerca să se opună istoriei „din perspectiva Occidentului o istorie din perspectiva Orientului“, optică pe care o considera eronată. „Nu există — preciza el în spiritul concepțiilor lui Karl Lamprecht — decît o singură istorie. Și ea nu aparține nici punctelor cardinale, nici unor regiuni imprecis determinate și unde sînt, de altfel, neîncetate infiltrări [...]. Ea aparține omenirii“¹²². În esență această aserțiune, ce specula abil anumite formulări poate mai puțin limpezi din prezentarea proiectului, nu distona cu opiniile lui Gh. I. Brătianu, planul primului volum al sintezei¹²³ fiind revelator în acest sens. Ceea ce urmărea cu prioritate Gheorghe Brătianu în cadrul acestei ambițioase opere, dar și în numeroase alte lucrări ale sale, inclusiv în Marea Neagră, era obținerea unei

extensii de orizont în judecarea încrângăturii atât de contorsionate a fenomenelor, reinterpretarea lor din unghiuri de vedere diferite, sporirea efortului comparatist.

Conceptiile sale au căpătat un cîmp experimental adecvat prin abordarea istoriei Mării Negre din cele mai vechi timpuri pînă în evul mediu tîrziu, cu a cărei problematică se confruntase de peste două decenii. „Ni se pare, de altminteri, — scria Gheorghe Brătianu în „Cuvîntul înainte“ al mării sale opere — că teatrul oferit de bazinul Mării Negre favorizează, mai mult ca altele, considerații ce depășesc problemele regionale și se raportează la forțele care acționează asupra cîmpului istoriei universale. Este imposibil să-i abordăm studiul fără să trebuiască mai întîi să ne referim la expansiunea comerțului Mediteranei spre Extremul Nord și Extremul Orient, la mișcarea periodică a invaziilor care îi aruncă asupra Europei pe nomazii din stepile Asiei Centrale, la rivalitatea puterilor maritime care își dispută controlul Strîmtorilor, la legea ce pare să regleze marșul cuceritor al imperiilor din Sud în spațiul pe care li-l oferă stăpînirea Bosforului, la hotarele Trăciei și ale Asiei Mici, sau la tendințele opuse și constante ale unui alt imperiu, cel din Nord, de a-și croi o cale prin Strîmtori către marea liberă. Ducă, de la aceste considerații, oarecum abstracte și generale, se trece la examinarea figurilor istorice mai concrete și mai bine cunoscute, care reprezintă factorul uman în studiul oricărei probleme istorice, unde s-ar putea alcătui o galerie mai completă și mai variată a «oamenilor care au făcut istoria»“? ¹²⁴

În demersul pe care și-l asumase Brătianu accentul nu urma să fie pus pe întinderea marină, ci pe arealul terestru înconjurător. Ceea ce exprima pe deplin justificat Fernand Braudel în sinteza sa clasică despre Marea Mediterană, a cărei „viață“ aprecia că „este asociată cu cea a uscatului“ și că „istoria ei nu

trebuie să fie separată de lumea uscatului care o învăluie, precum argila nu trebuie desprinsă de mâinile olarului care o modelează¹²⁵, mutatis mutandis poate fi transferat și în cazul subiectului lucrării lui Gheorghe Brătianu. A supra implicațiilor majore pe care prezența Mării Negre a avut-o asupra spațiului limitrof și îndeosebi asupra regiunilor românești, Gh. I. Brătianu a ținut să accentueze, furnizînd elementele justificative necesare: „«Problema pontică», pe care încercăm s-o schițăm, este mai complexă. Este vorba într-adevăr de o mare aproape închisă, care nu comunică cu Mediterana decît prin îngusta ieșire a Strîmtorilor; cu toate acestea, datorită marilor fluvii care se varsă în ea din adîncurile stepei sau din masivele Europei Centrale, datorită rețelei multiple a drumurilor continentale ce ajung în porturile ei, ea merită, tot atît de mult ca și alte mări mai deschise curenților din larg, numele de «placă turnantă» a marelui trafic și a schimburilor internaționale. Acest caracter de zonă de tranziție și de răscruce între Europa și Asia îl imprimă popoarelor și statelor stabilite pe litoralul ei. Îndeosebi acestui factor maritim istoria românească îi datorează faptul că este altceva decît cea a țărilor rămase departe de marile drumuri comerciale și la adăpost de război și care poate de aceea sînt cu mult mai fericite în epocile de criză, căci nu atrag asupra lor atenția prea susținută a diplomaților și a strategilor. Avem de-a face aici însă fără îndoială cu reversul inevitabil al medaliei: interesul istoric pe care îl trezește o regiune geografică este un privilegiu ce se plătește scump. În tot cazul, istoria românească nu ar putea fi înțeleasă fără să se țină seama de drumurile și influențele care se încrucișează pe teritoriul unde ea a evoluat, astfel încît l-au făcut o adevărată răscruce a civilizațiilor și a negoțului, dar și, din nefericire, a invaziilor și a războaielor. În acest ansamblu de împrejurări, pe care o întregă școa-

*lă construiască știința nouă și ambițioasă a geopoliticii, Marea Neagră se află prin forța lucrurilor pe primul plan al interesului și al cercetărilor*¹²⁶.

Abordarea unei secvențe de istorie universală pornind de la un perimetru acvatic nu reprezintă desigur o notă inedită în istoriografie. Această modalitate de tratare a devenit firească în momentul în care s-a ajuns la consensul că apele nu i-a revenit în evoluția omnirii numai menirea de element separator al zonelor de uscat. Ideea era exprimată limpede încă de Hegel, care arăta că „nimic nu unește în măsură așa de mare ca apa, căci țările nu sînt altceva decît zone ale fluviilor [...] Marea ne oferă reprezentarea indeterminatului, a nelimitatului și a infinitului, iar omul, simțindu-se așezat în acest infinit, cîștigă astfel curajul evadării din limitat”¹²⁷. Desigur că problema este departe de a se cantona numai la elementele cuprinse în formularea tranșantă a marelui filosof german. Concentrațiile lichide întrunesc atît calitatea de „linii de convergență”, cît și pe acea de „bariere”, uneori reunind în mod alternativ sau chiar concomitent ambele ipostaze. Faptul că această problemă generează încă reflecții și confruntări de opinii a determinat includerea sa între teme supuse dezbaterilor celui de-al XVI-lea Congres internațional de științe istorice organizat la Stuttgart în 1985, purtînd titlul semnificativ „Munți, fluvii, deșerturi, păduri: bariere, linii de convergență”¹²⁸. Cu obișnuita-i claritate și conciziune de exprimare, G. W. F. Hegel atribuia Mediteranei rolul de epicentru al civilizației antice, aducînd și argumente în favoarea aserțiunii sale: „lumea veche [...] — scria el — este străpunsă de un golf adînc: Marea Mediterană. Cele trei continente ale lumii vechi sînt legate între ele printr-o legătură esențială, constituind o totalitate. Caracteristica lor stă în aceea că sînt așezate în jurul Mediteranei, dispunînd astfel de un mijloc ușor

de comunicare. Căci fluviile și mările nu trebuie privite ca despărțind, ci unind [...] Pentru cele trei continente, Marea Mediterană este deci elementul unificator și centrul istoriei universale. Grecia, farul luminos al istoriei, se află aici. Apoi, în Siria se află Ierusalimul, centrul iudaismului și creștinismului, iar spre sud-est de Ierusalim se află Mecca și Medina, leagănul inițial al credinței musulmane; spre apus, tot pe țărmurile Mediteranei se află Alexandria și Cartagina. Marea Mediterană este astfel inima lumii vechi, deoarece ea o determină și-i insuflă viață. Fără Marea Mediterană nici nu s-ar putea închipui istoria universală; ea s-ar asemena vechii Rome sau Atenei, lipsite însă de forumul către care convergea totul¹²⁹. Aceste idei asupra menirii Mediteranei se regăsesc îmbrăcate în diferite forme și însoțite de motivări variate la numeroși istorici de mai târziu, inclusiv la Nicolae Iorga¹³⁰ și la Gheorghe I. Brătianu¹³¹.

Secvențe ample sau limitate din trecutul Mării Mediterane au făcut obiectul unui mare număr de lucrări de sinteză. În cea mai discutată dintre ele, cuprinzătoarea frescă a secolului al XVI-lea elaborată de Fernand Braudel¹³², autorul reține, în cadrul excursului bibliografic întreprins, zece volume „despre istoria generală a mării“, datorate lui Carl Rathlef, Eduard Wilczek, Hans Helmolt (editor), Giuseppe de Luigi, Pietro Silva, Paul Herre, Ulrich von Hassel, Philipp Hildebrandt, Emil Ludwig și Felice Vinci, care i se păreau mai reprezentative¹³³, fără să epuizeze însă nici pe departe lista lor. Într-un alt cadru era citată „lucrarea clasică a lui Alfred Philippson, Das Mittelmeergebiet [...] o capodoperă de precizie documentară“¹³⁴. Între altele, lipsa din enumerare și Chestiunea Mării Mediterane a lui Nicolae Iorga, unde carența în ceea ce privește rigoarea expunerii era compensată de colportarea a numeroase idei originale, precum și monografiile lui Angelo Mosso¹³⁵ și Eugène

Cavaignac¹³⁶ privind preistoria și perioada timpurie a lumii mediteraneene. Alte lucrări prospectând evoluția Mediteranei din cele mai vechi timpuri pînă în epoca contemporană, semnate de R. de Belot, Paul Auphan, Ernle Bradford, Richard Carrington¹³⁷, Friedrich-Karl Kienitz¹³⁸ etc., au văzut lumina tiparului în ultimele decenii, concomitent cu volume vizînd un diazon cronologic mai restrîns¹³⁹.

O mare parte a monografiilor dedicate acestei cuprinzătoare întinderi marine au avut în vedere în subsidiar și arealul Mării Negre, considerat adiacent bazinului mediteranean. Cu toate acestea, s-au remarcat caracterele diferite ale Pontului Euxin atît din punct de vedere geografic, cît și din alte privințe¹⁴⁰.

Bazinul Mării Negre, ca entitate, a suscitat, de asemena, interesul specialiștilor. Au fost investigate însă cu predilecție aspecte particulare, circumscrise unor zone și perioade restrînse, lucrările cu caracter general fiind adevărate excepții. Din categoria acestora din urmă menționăm volumele, cu valoare inegală, ale lui Peyssonnel¹⁴¹, Filip Brun (Philipp Bruun)¹⁴² și Alexandru Bachmakoff¹⁴³, primul și al treilea apărute la Paris în 1765 și, respectiv, în 1937, iar cel de-al doilea la Odessa în 1879—1880. Toate aceste lucrări i-au fost cunoscute și lui Gheorghe Brătianu. Remarcabilă prin bogăția de informații, culese din surse foarte diverse, este îndeosebi monografia lui F. Brun, care păcătuiește însă printr-o serie de confuzii și interpretări eronate, între acestea numărîndu-se însușirea ideilor roesleriene privind geneza poporului român¹⁴⁴. Savantul de la Odessa, unul dintre istoricii de solidă erudiție din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a avut în vedere nu numai litoralul rusesc, ci și cel vest-pontic și chiar anumite regiuni mai îndepărtate de țarm. Aceste teritorii au fost investigate cu precădere de-a lungul evului mediu, făcîndu-se însă și referiri la antichitate. Dintre volumele amintite, o audiență con-

siderabilă în vremea cînd a fost publicată a întrunit opera lui Peyssonnel — consul al Franței în Crimeea — depășită însă inevitabil prin scurgerea deceniilor, în timp ce creația lui Filip Brun s-a bucurat și se mai bucură de apreciere numai în Rusia și în cîteva țări slave.

Prin anvergura și profunzimea demersului, sinteza lui Gheorghe I. Brătianu eclipsează incontestabil realizările celor care l-au precedat în preocupări¹⁴⁵. Monografia sa prezintă fenomenele istorice în fireasca lor succesiune cronologică¹⁴⁶, din epoca preistorică pînă în secolul al XV-lea. Ea a fost structurată în patru cărți, intitulată Epoca greco-iraniană (I), Anticamera evului mediu (II), Mongolii și italienii (III) și Miza Strîmtorilor (IV), cu trei sau patru capitole fiecare, însoțite de un cuvînt înainte și o introducere privind geografia istorică și politică a Mării Negre¹⁴⁷.

Prima carte cuprinde trei capitole. Cel dintîi se ocupă de preistorie, cimerieni și hitiți, al doilea, care împrumută titlul unei celebre cărți a lui Minns¹⁴⁸, de coabitarea și osmoza sciților cu grecii, de regatul Bosforului cimerian și de confruntarea macedonenilor cu tracii, iar cel de-al treilea de sarmați, geto-daci, de constituirea efemerului regat al Pontului și de cucerirea romană. Cartea a II-a parcurge istoria Bizanțului pînă la domniile bazileilor Comneni și prospectează marile migrații din stepile ponto-caspice. Capitolul IV, al cărui titlu amintește pe acela al unei binecunoscute sinteze a lui René Grousset¹⁴⁹, se referă la epoca invaziilor goților, alanilor și hunilor și la decăderea civilizației antice. Cel următor este dedicat disputelor Imperiului bizantin cu perșii, avarii, slavii și bulgarii, fiind succedat de un altul ce vizează implicațiile prezenței chazarilor, ungurilor și varegilor pe litoralul pontic sau în vecinătatea sa. În capitolul VII sînt evocate evenimente din Armenia și Georgia, trecîndu-se apoi pe țărmul apusean al Pontului Euxin, în Bulgaria, iar în continuare pe cel nor-

dic, unde se scurgeau în valuri năvălirile pecenegilor, uzilor și cumaniilor, concomitent cu cele din Anatolia ale selgiucizilor. Cartea a III-a își suprapune în mare parte sfera problematicii cu aceea tratată în teza de doctorat de la Sorbona. De la expansiunea comercială a marilor orașe maritime italiene și implicațiile cuceririi temporare a Constantinopolului de cruciați, investigate în capitolul VIII, se trece apoi la cucerirea mongolă și la examinarea raporturilor Hoardei de Aur cu coloniile italiene, Persia și Bizanțul, subiectele următoarelor două capitole. Ultimul capitol din cartea a III-a, al cărui titlu a dobândit notorietate — „Marea Neagră placă turnantă a comerțului internațional“ —, sintetizează observațiile privind evoluția vieții economice și diversitatea legăturilor de schimb ale centrelor portuare de pe țărmul pontic¹⁵⁰. În sfârșit, cartea a IV-a înfățișează conflictele repetate pentru controlul comerțului pontic dintre genovezi și venețieni și raporturile lor cu Hoarda de Aur în capitolul al XII-lea, expansiunea spre est a Ungariei și Poloniei în dauna mongolilor, întemeierea statelor românești de sine stătătoare, ofensiva otomană, marile campanii ale lui Tamerlan din stepile nord-pontice și din Anatolia într-un alt capitol, războaiele Imperiului otoman cu Ungaria, Moldova, Venetia și cu adversarii din Asia, cucerirea Constantinopolului, Trapezuntului, a porturilor din Crimeea, a Chiliei și Cetății Albe și impunerea monopolului turcesc în întreg bazinul Mării Negre în capitolul XIV, cu care se încheie volumul.

Problemele referitoare la evoluția comunităților cantonate în arealul pontic în perioada anterioară anului 1000 au fost tratate mai sumar decât acelea aferente următoarei jumătăți de mileniu, beneficiare ale unor referiri documentare incomparabil mai bogate și, totodată, aflate de ani îndelungați în perimetrul intereselor preponderente ale autorului. Dacă în această ultimă parte a monografiei Brătianu

valorifica propria experiență istoriografică, pentru primele capitole el se folosea de rezultatele studiilor unor eminente erudiți, specialiști în istoria antică și medievală timpurie, preluate eclectic.

Ca orice cercetător autentic, Gheorghe Brătianu nu și-a bazat concluziile numai pe literatura de specialitate, ci a investigat cu mare acribie izvoarele de cea mai diversă factură și origine, unele relevate pentru prima dată chiar de el însuși. Într-o măsură ceva mai restrânsă a utilizat pentru subiectul ales izvoarele slave și lucrările publicate în limba rusă din domeniul orientalisticii și a istoriei estului Europei, fără însă să admită dispensarea de acestea. Dimpotrivă, era conștient de tezaurul de informații incorporat de ele și deplîngea ignorarea lor uneori cvasitotală în istoriografia apuseană, după cum în mod reciproc, reprezentanții istoriografiei ruse și sovietice făceau în mare parte abstracție de literatura științifică occidentală în tratarea subiectelor de interes comun¹⁵¹, situații ce își mențin parțial actualitatea. Cu toate că în tinerețe făcuse la un moment dat încercări de a se familiariza cu rusa¹⁵², cunoștințele lui Gh. Brătianu din această limbă au rămas precare, insuficiente pentru ca singur să poată utiliza cu prea mare eficiență lucrările de istorie, carență pe care, însă, a încercat să o suplinească apelînd la ajutorul celor ce și-o însușiseră.

În tendința de a oferi explicații mai adînci și cuprinzătoare fenomenologiei istorice, Marea Neagră reunește un substanțial material informativ, extras din cele mai diverse surse prin anchete cu caracter interdisciplinar. Instrumentarul istoricului, însumînd, între altele, retrospectii ale izvoarelor narrative, diplomatice, beletristice și cartografice, a fost completat considerabil prin explorări ale rezultatelor cercetărilor arheologice, numismatice și epigrafice. Studiile de juridică, de care a beneficiat Gh. I. Brătianu, la fel ca și alți confrăți în preo-

cupări — A. D. Xenopol, I. C. Filitti, Al. Boldur, A. I. Gonița etc. —, l-au ajutat să întrevadă fațetele unor fenomene mai puțin perceptibile numai din unghiul tradițional al istoricului. Pentru definirea anumitor procese ale evoluției societății s-a arătat receptiv, ca și cu alte ocazii, la sugestiile oferite de studiile economiștilor. Domeniul lingvisticii și al etnografiei a fost, de asemenea, prospectat cu folos.

„La fel ca viața însăși, — scria Fernand Braudel — istoria ne apare ca un spectacol schimbător, mișcător, realizat din înlănțuirea unor probleme intim amestecate și care poate lua, rînd pe rînd, o sută de chipuri diverse și contradictorii. Această viață complexă, cum să o abordezi și să o fărîmițezi pentru a putea să o înțelegi în totalitate sau cel puțin în parte?”¹⁵³. În mod firesc această întrebare a trebuit să și-o pună și Gheorghe Brătianu.

Sinteza sa încorporează într-un tot unitar atît date din viața politică, cu excursuri consistente în istoria diplomatică și militară, cît și din viața economică, socială și culturală și uneori în sfera mentalităților. Aceste componente ce definesc efigia unei comunități umane nu au fost prezentate disociat, ci s-au bucurat de o tratare îngemănată. Din acest punct de vedere Gheorghe Brătianu s-a aflat în congruență cu viziunea preconizată de Henri Berr pentru scrierea istoriei, potrivit căruia aceasta nu trebuie să omită nici una din activitățile umane, iar prezentarea lor să se facă organic, cu descifrarea naturii cauzale a articulațiilor interne ale fenomenelor¹⁵⁴.

În consonanță cu preceptele școlii de la Annales și cu propria concepție de abordare a temelor de istorie, exteriorizată și în scrierile sale anterioare, Gh. I. Brătianu acordă în Marea Neagră o pondere substanțială problemelor de natură economică și socială, fără însă să absolutizeze latura neevenimentială a proceselor istorice, abuz pe care nu-l vor evita unii din discipolii lui Lucien Febvre, Marc

Bloch și Fernand Braudel¹⁵⁵. Totodată, Gheorghe Brătianu se detașează fără ostentație de „tendința istoricilor moderni de a substitui «vieților oamenilor iluștri» anonimatul maselor sau fatalitatea evoluției economice”¹⁵⁶. Permanent receptiv la tendințele de reînnoire a anchetei istorice, Brătianu a declinat însă încorporarea în tiparele prea riguroase ale unor curente istoriografice.

Parcurgînd cursul firesc de formare și desăvîrșire profesională, Gheorghe I. Brătianu și-a început cariera prin studiul unor probleme particulare, prin colectare și publicare de izvoare, extinzîndu-și treptat temporal și spațial aria preocupărilor, pentru ca prin teza de doctorat despre comerțul genovez și ulterior prin lucrările din ultima perioadă de activitate să tindă spre mari opere de sinteză. Aceste creații reprezintă o necesitate a spiritului fiecărui istoric de anvergură, dar și o cerință generală pentru anumite stadii de evoluție ale unei istoriografii naționale sau mondiale¹⁵⁷.

Amintindu-i lui Basil Munteanu de datoria generației lor de a realiza propriile sinteze¹⁵⁸, Constantin C. Giurescu exprima fără îndoială un punct de vedere care era mai general. Prin condițiile de pregătire și de desfășurare a activității de care a beneficiat și prin ambianța globală în care s-a putut manifesta, generația cărturărească din România întregită a fost în măsură să atingă un nivel corespunzător elaborării unor lucrări de vast orizont și de amplă generalizare. S-ar putea vorbi chiar despre o adevărată disponibilitate de a concepe mari sinteze, atît a celor cu filon teoretic, cît și a celor ce înfățișează cadrul românesc fizic, cultural sau istoric, și de a integra valorile naționale în universalitate. Creațiile unor iluștri erudiți și gînditori, precum P. Andrei, L. Blaga, G. Călinescu, M. Eliade, C. C. Giurescu, D. Gusti, T. Herseni, N. Iorga, E. Lovinescu, S. Mehedinți, V. Mihăilescu, P. P. Negulescu, I.

Nestor, V. Pârvan, Al. Philippide, S. Pușcariu, M. Ralea, A. Rădulescu, C. Rădulescu-Motru, Al. Rosetti, I. Simionescu, V. Slăvescu, T. Vianu etc., ne ilustrează pe deplin aserțiunea, la fel ca și acelea purtînd semnătura lui Gh. I. Brătianu.

În rîndul marilor sinteze datorate elitei științei românești din epoca delimitată de cele două mari conflagrații mondiale își află bineînțeles locul și Marea Neagră, scrisă însă, precum arătăm, la doi-trei ani după încheierea războiului, dar păstrînd pecetea preceptelor istoriografiei și a climatului cultural anterior. De altfel, majoritatea trăsăturilor definitorii pentru spiritualitatea perioadei interbelice le regăsim și în anii celui de-al doilea război mondial și chiar scurt timp după terminarea sa. Toate creațiile lui Gheorghe Brătianu, indiferent de data elaborării, se revendică acestei spiritualități.

În încercările făcute în istoriografia românească de a asambla trecutul spațiului carpatodunărean în coordonatele europene s-ar putea distinge, după opinia noastră, trei modalități principale: o primă tendință a avut în vedere investigarea contactelor bilaterale cu alte arii etnico-culturale, cea de-a doua — în cadrul căreia sinteza lui Nicolae Iorga *La place des Roumains dans l'histoire universelle* constituie opera cea mai cuprinzătoare și reprezentativă¹⁵⁹ — prospectarea tuturor legăturilor cu zonele înconjurătoare și cea de-a treia inserarea unor secvențe ale istoriei regiunilor carpatodunărene tărîmului mai larg al istoriei europene sau mondiale. Între lucrările ilustrative pentru a treia categorie, care include opere cu caracter general, implicînd un amplu orizont istoric, se integrează și Marea Neagră a lui Gh. I. Brătianu, alături de alte sinteze de istorie europeană cu referiri la spațiul românesc¹⁶⁰. Dintre toate aceste creații, nici una nu a reușit să înglobeze în mod atît de organic și articulat, de coerent și armonios și tot-

odată cu detașare și discreție, fenomenele legate de trecutul traco-dacic, daco-roman și românesc, din cele mai vechi timpuri pînă în evul mediu târziu, în larga desfășurare a istoriei continentale, precum Marea Neagră. Din istoria teritoriilor carpato-dunărene Gheorghe Brătianu nu a considerat oportun să trateze toate domeniile, ci doar cele cu legături directe cu marile procese derulate în arealul pontic, astfel că în unele compartimente ale monografiei evenimentele din spațiul românesc se oglindesc palid. Percutanta retrospectivă a trecutului Pontului Euxin — arie de convergență a unor mari curente culturale continentale — este de natură să proiecteze o nouă lumină asupra acestor zone vest-pontice. Pe de altă parte, aportul regiunilor românești la prefigurarea anumitor fenomene cu largă reverberație este, de asemenea, dezvăluit și explicat în reconstrucția istorică întreprinsă de Gh. I. Brătianu.

Din punct de vedere al formei, Marea Neagră întrunește aceleași trăsături ale lucrărilor anterioare ale lui Gheorghe I. Brătianu, caracterizate prin elevația, claritatea și echilibrul redactării. În atenția autorului a stat permanent realizarea unui stil atractiv și fluid. Construcțiile frazeologice, deși pe alocuri încărcate, sînt lipsite de artificii ieftine și se disting prin logica și sobrietatea formulărilor. Brătianu pune preț pe modul de prezentare a substanței informative, de natură să reliefeze ceea ce este cu adevărat relevant. În acest sens el cita drept semnificativă o confesiune a lui Iorga, care dorise să fie hăruiț — deși nu fusese deloc frustrat în această privință — cu „mai mult talent poetic pentru a fi mai aproape de adevăr“¹⁶¹. Deși propriul stil era incomparabil mai pigmentat și captivant, Nicolae Iorga aprecia forma textelor confratelui său mai tînăr, verdictele sale fiind menținute și atunci cînd relațiile dintre ei s-au înnegurat¹⁶². La rîndul său, I. I. Nistor scotea

în evidență „expunerea limpede și concisă“ din lucrările lui Gheorghe I. Brătianu¹⁶³, iar Al. Lapedatu îi remarca „talentul“ de a-și prezenta ideile într-o „haină literară [...] aleasă și frumoasă“, precum și modul de a scrie „clar și metodic, [...] plăcut și atrăgător, [...] viu și animat“¹⁶⁴.

Desigur că volumul lui Gh. I. Brătianu despre Marea Neagră nu este lipsit de lacune, scăderi și erori. Dar ce operă a istoriografiei românești sau mondiale este în totalitate fără cusururi? Dacă ar fi să ne însușim judecata lui Max Frisch, „cărțile care captivează cel mai mult sînt îndeobște cele care incită la replică sau cel puțin la completări“¹⁶⁵. Fără îndoială că sinteza lui Gheorghe Brătianu își sporește cota de interes și prin faptul că ridică numeroase probleme controversate, că se implică în abordarea unor fenomene greu de explicat.

Decizîndu-se pentru elaborarea unei lucrări de o asemenea complexitate, autorul ei și-a asumat neîndoielnic riscul de a conferi o pondere excesivă anumitor aspecte sau de a le minimaliza pe altele. I-a fost reproșat, de altfel, că n-a accentuat suficient importanța Strîmtorilor¹⁶⁶ și că a stăruit mai puțin asupra colonizării grecești și asupra prezenței bulgarilor pe coastele Mării Negre¹⁶⁷. Același lucru i s-ar putea imputa în ceea ce privește litoralul anatolian și cel din vecinătatea Caucazului. Chiar și unele secvențe din istoria dacilor, daco-romanilor și românilor sînt uneori insuficient reliefate în paginile monografiei.

Dincolo de aceste neîmpliniri ale volumului lui Gheorghe I. Brătianu și de altele, inerente pentru o sinteză de o asemenea anvergură¹⁶⁸, pe care nu considerăm oportun să le menționăm în acest cadru, lucrarea rămîne o mare carte de istorie. Meritul autorului trebuie apreciat și mai mult dacă avem în vedere circumstanțele anormale de realizare a monografiei. Dacă Lucian Blaga avea dreptate cînd

spunea că „numai creația poate răscumpăra toate suferințele“¹⁶⁹, calvarul îndurat de Gheorghe Brătianu în lunile când a plămădit Marea Neagră, și nu numai atunci, a fost fără îndoială răscumpărat.

Evantaiul problemelor explorate în volum este extrem de larg, ceea ce a presupus, pe de o parte, erudiție și comprehensiune, iar, pe de altă parte, capacitate de selecție și de organizare a materiei. Brătianu s-a străduit nu numai să prezinte obiectiv evenimentele și fenomenele, în extensia lor spațială și temporală, ci și să le descifreze rădăcinile și să le stabilească similitudinile și paralelismele. Totodată, a fost preocupat să releve situațiile specifice și particulare, metamorfozarea fizionomiilor etnico-culturale, dar mai cu seamă elementele tradiționale ori continuitatea unor tendințe.

Valențele sintezei lui Gheorghe Brătianu îi conferă incontestabil atributul de operă capitală a istoriografiei românești și chiar mondiale și constituie o cheazășie că își va menține nimbul perenității. Ceea ce exprima marele istoric într-o prelegere din anii războiului, cu toate că viza alte aspecte, concordă nespus de bine cu destinul monumentalei sale lucrări despre arealul pontic: „Numai ce se înalță cu trudă, prin jertfă, cu nenumărate greutăți, are un înțeles și un rost de durată“¹⁷⁰.

VICTOR SPINEI

NOTE

- 1 Până în prezent au fost publicate patru bibliografii speciale ale lucrărilor cu caracter științific ale lui Gheorghe I. Brătianu, cea mai veche — cu indicații mergînd numai pînă în anul 1941 — fiind întocmită chiar de marele istoric. Cf. Gh. I. Brătianu, *Memoriu*

- de studii și lucrări, 1916—1941, București, 1942, p. 8—22; V. Laurent, *Bibliographie*, în *MN*, p. 16—32; E. Turdeanu, *L'oeuvre de G. I. Brătianu*, în *Revue des études roumaines*, VII—VIII, 1961, p. 137—152; *Les écrits de G. I. Brătianu*, Paris, 1983, 28 p. Deși lucrute cu acribie, nici una din bibliografii nu este exhaustivă.
- 2 N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilieii și Cetății Albe*, București, 1899; idem, *Lucruri noi despre Chilia și Cetatea Albă*, în *AARMSI*, Ser. III, V, 1926, p. 325—332; idem, *I Genovesi nel Mar Nero* (extras din *Il Comune di Genova*, 6, iunie 1925), Genova, 1925; idem, *Cele două Chilii*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXII, 1929, 62, p. 188—191.
 - 3 N. Bănescu, *Vechi legături ale țărilor noastre cu genevezii*, în *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 32—37; idem, *Mau-rocastrum — Mo(n)castro — Cetatea Albă*, în *AARMSI*, Ser. III, XXII, 1939—1940, p. 165—178; O. Iliescu, *Localizarea vechiului Licostomo*, în *RIS*, 25, 1972, 3, p. 435—462; idem, *Chilia în secolul al XIV-lea*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 284—291; idem, *A la recherche de Kilia byzantine*, în *RESEE*, XVI, 1978, 2, p. 229—238; Ș. Papacostea, *De Vicina à Kilia. Byzantins et Génois aux bouches du Danube au XIVe siècle*, în *RESEE*, XVI, 1978, 1, p. 65—79; idem, *La fin de la domination génoise à Licostomo*, în *AJAX*, XXII, 1985, 1, p. 29—42. Pentru indicații bibliografice, cf. Șt. Pascu, *La storiografia română ed i Genovesi nel Mar Nero*, în *Colocviul româno-italian „Genevezii la Marea Neagră în secolele XIII—XIV”*, București, 27—28 martie 1975, red. Șt. Pascu, București, 1977, p. 35—46; S. Baraschi, *Die Donauesiedlungen aus der Dobrudscha in den schriftlichen Quellen des XI. bis XIV. Jahrhunderts*, în *Dacoromania, Jahrbuch für östliche Latinität*, Freiburg-München, 4, 1977—1978, p. 27—64.
 - 4 *Commerce génois*, p. IX.
 - 5 Gh. I. Brătianu, *Memoriu de studii ...*, p. 7.
 - 6 Idem, *Le commerce génois sur le Danube à la fin du XIIIe siècle*, în *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, IX, 1922, p. 50—55.
 - 7 Idem, *Vicina, I, Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea*, în *Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique*, X, 1923, p. 113—189. Lucrarea a fost republicată în idem, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, cu infime modificări și completări, îndeosebi la capitolele V și VI. Totodată, au fost adăugate trei capitole noi (VII—IX), iar fiecărui capitol i s-a dat un titlu.
 - 8 N. Iorga, *Studii istorice ...*; idem, *Lucruri noi ...*
 - 9 G. I. Brătianu, *Les Bulgares à Cetatea Albă (Akkerman) au début du XIVe siècle*, în *Byzantion*, II, 1925, p.

- 153—168 (retipărit în *Recherches sur Vicina ...*, p. 104—119).
- 10 Idem, *Contributions à l'histoire de Cetatea Albă (Akkerman) aux XIIIe et XIVe siècles*, în *Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique*, XIII, 1927, p. 25—31. Prima parte a comunicării a fost inclusă integral în *Recherches sur Vicina ...*, p. 99—103, pe lângă care s-a adăugat un scurt fragment nou (p. 100+—101). Pasajele din cea de a doua parte a comunicării au fost asamblate cu textul articolului publicat în *Byzantion*, II, 1925, alcătuind un alt capitol din *Recherches sur Vicina...*, p. 104—119. Respectivetele pasaje se află la p. 114—116 și 118.
- 11 Idem, *Noms roumains dans les registres des notaires génois de Crimée à la fin du XIIIe siècle*, în *Romania*, LI, 1925, 202, p. 268—272; idem, *Observații asupra unor denumiri etnice medievale din sud-estul Europei*, în *Grai și suflet*, III, 1928, 2, p. 418—422. Substanța celor două articole a fost reunită în capitolul intitulat „Vlaques et Bulgares dans les sources médiévales”, inclus în *Recherches sur Vicina ...*, p. 132—140.
- 12 Idem, *Notes sur le projet de mariage entre l'empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtenay (1288—95)*, în *RHSEE*, I, 1924, 1—3, p. 59—63.
- 13 Idem, *Les origines de la guerre de Curzola (1294—1299) entre Gênes et Venise*, în *Mélanges d'histoire générale*, I, Cluj, 1927, p. 87—100.
- 14 Idem, *Lak. O interpretare greșită a unui capitol din „Cartea lui Marco Polo”*, în *Cercetări istorice*, I, 1925, p. 369—376 (inclus cu unele remanieri în *Commerce génois*, p. 295—300).
- 15 Idem, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281—1290)*, București, 1927, 379 p.
- 16 *Commerce génois*, 359 p.
- 17 Gh. I. Brătianu, *Memoriu de studii ...*, p. 18—19.
- 18 Cf. în acest sens aprecierile Giovannei Petti Balbi, *Gli studi genovesi sulle colonie del Mar Nero*, în *Colocviul româno-italian ...*, p. 67. Pentru evaluarea globală a lucrărilor lui Gheorghe Brătianu asupra coloniilor genoveze din Marea Neagră, cf. Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 40—41; P. Teodor, *Gheorghe I. Brătianu — istoricul, I. Dimensiunile operei*, în *AIIX*, XX, 1983, p. 238—240.
- 19 M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe — début du XVe siècle)*, I—II, Roma, 1978.
- 20 Idem, *Les Génois dans l'ouest de la mer Noire au XIVe siècle*, în *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6—12 septembre 1971*, II, București, 1975, p. 21—32; idem, *Notes sur les ports du Bas-Danube au XIVe siècle*, în *Südost-Forschungen*, XXXVIII, 1979, p. 1—12; idem, *L'activité économique des ports du Bas-Danube au XIVe siècle*, în *Travaux et mémoires*, 8, 1981, *Hommage à M. Paul Lemerle*, p. 35—43; idem,

- Gênes et la mer Noire (XIIIe—XVe siècles), in *Revue historique*, CCLXX, 1983, 1, p. 31—54; idem, *Les Génois et les régions bulgares au XIVe siècle*, in *Byzantinobulgarica*, VII, 1981, p. 87—98; idem, *Les ports du Bas-Danube au XIVe siècle*, in *Le pouvoir central et les villes en Europe de l'Est et du Sud-Est du XVe siècle aux débuts de la révolution industrielle. Les villes portuaires*, Sofia, 1985, p. 151—155.
- 21 G. I. Brătianu, *L'Hyperpère byzantin et la monnaie d'or des républiques italiennes au XIIIe siècle*, in *Mélanges Charles Diehl*, I, Paris, 1930, p. 37—48 (retipărit cu mici remanieri în idem, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 219—239).
- 22 Idem, *La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane*, in *Byzantion*, V, 1929—1930, 1, p. 95—104; idem, *Nouvelles contributions à l'étude de l'approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs ottomans*, in *Byzantion*, VI, 1931, p. 641—648. Ambele articole au fost incluse în *Études byzantines ...*, p. 157—170 (Cf. și nota 33).
- 23 Idem, *Notes sur les Génois en Moldavie au XVe siècle*, in *RIR*, III, 1933, 2—3, p. 152—158 (retipărit în *Recherches sur Vicina ...*, p. 119—126).
- 24 Idem, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle après la deuxième guerre des Détroits*, in *Échos d'Orient*, 37, 1934, 174, p. 148—159; idem, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle. La politique du Sénat en 1332—33. et la notion de latinité*, București, 1939, 56 p.
- 25 Idem, *Vicina, II, Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la Mer Noire. À propos des „Miscellanies“ de M. J. Bromberg*, București, 1940, 48 p. (retipărit cu același titlu, cu adaosuri și mici corecturi în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 133—175). Cf. și idem, *Encore la ville fantôme: une mention de Vicina au XVIe siècle*, in *Revue des études roumaines*, IX—X, 1965, p. 34—38.
- 26 Idem, *La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge*, in *RHSEE*, XXI, 1944, p. 36—69.
- 27 Idem, *Recherches sur Vicina ...*, 197 p. Volumului i s-au făcut numeroase recenzii și prezentări. Cf. idem, *Mémoriu de studii ...*, p. 19.
- 28 Idem, *Les Vénitiens ...*, București, 1939.
- 29 J. Bromberg, *Toponymical and historical miscellanies on medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia*, in *Byzantion*, XII, 1937, p. 151—180 și 459—475; XIII, 1938, p. 9—71.
- 30 G. I. Brătianu, *Vicina, II*.
- 31 Idem, *Études byzantines ...*, p. 7—9. Gheorghe Brătianu avea în vedere lucrarea lui M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1926, tradusă și în alte limbi. Ulterior, savantul rus avea să consacre o amplă monografie cu aceeași pro-

blematică și pentru lumea elenă. Cf. idem, *The Social and Economic History of the Hellenic World*, I-III, Oxford, 1941.

32 Cf. nota 21.

33 G. I. Brătianu, *La question de l'approvisionnement ...*, p. 83—107 (inclus cu mici modificări și adăugiri în *Études byzantines ...*, p. 129—141, 157—162, 166—167, 168—172, 176—177 și 177—178); idem, *Nouvelles contributions à l'étude ...* (inclus în *Études byzantines ...*, p. 162—166, 167—168, 172—176, 177 și 178—181); idem, *Une expérience d'économie dirigée: le monopole du blé à Byzance au XIe siècle*, în *Byzantion*, IX, 1934, 2, p. 613—662 (inclus, exceptind p. 652—654, în *Études byzantines ...*, p. 141—157). Pentru studiile publicate în *Byzantion*, V, VI și IX, am indicat paginația întregii lucrări, inclusiv a părților care se referă la epoca post-bizantină, inserate și ele în *Études byzantines ...*

34 Idem, *Servage de la glèbe et régime fiscal. Essai d'histoire comparée roumaine, slave et byzantine*, în *Annales d'histoire économique et sociale*, V, 1933, p. 445—462 (inclus și în *Études byzantines ...*, p. 241—264).

35 Idem, *Problema datoriilor în lumea antică și legea de asanare a lui Iustinian*, în *În memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 56—67 (apărut în traducere cu adaosuri ne semnificative în *Études byzantines ...*, p. 43—55).

36 Idem, *La distribution de l'or et les raisons économiques de la division de l'empire romain*, în *Istros*, I, 2, 1934, p. 267—292. Articolul a fost republicat sub titlul *L'or et l'empire romain*, în *Le Flambeau*, XVIII, 1935, p. 533—553 și 685—700 (apud E. Turdeanu, *op. cit.*, p. 144) și cu vechiul titlu în *Études byzantines ...*, p. 57—91.

37 Idem, *Empire et „démocratie“ à Byzance*, în *Byzantinische Zeitschrift*, XXXVII, 1937, p. 86—111 (reprodus și în *Études byzantines ...*, p. 93—124).

38 Idem, *Privilèges et franchises municipales dans l'empire byzantin*, Paris—București, 1936, 138 p.

39 Idem, *Le commerce bulgare dans l'Empire byzantin et le monopole de l'empereur Léon VI à Thessalonique*, în *Bulletin de la Société Historique Bulgare*, XVI—XVII, *Recueil dédié à la mémoire du Prof. P. Nikov*, Sofia, 1940, p. 30—36.

40 Idem, *La fin du régime des partis à Byzance et la crise antisémite du VIIe siècle*, în *RHSEE*, XVIII, 1941, p. 49—67.

41 Idem, *Les assemblées d'états en Europe orientale au Moyen Âge et l'influence du régime politique byzantin*, în *Actes du VIe Congrès international d'études byzantines*, Paris, 27 juillet—2 août 1948, I, Paris, 1950, p. 35—56.

42 Idem, *Privilèges et franchises ...*, p. 5—6.

43 Idem, *Vicina*, I, p. 118 și urm.; idem, *Contributions à l'histoire de Cetatea Albă ...*, p. 25 și urm.; idem, *Re-*

- cherches sur Vicina ...*, p. 14 și urm.; idem, *Vicina, II*, p. 16 și urm.
- 44 Cf. nota 12.
- 45 G. I. Brătianu, *Les Normands au service de Byzance dans la Chanson de Roland*, în *Romania*, LI, 1925, 202, p. 265—268.
- 46 Idem, «*Bulgaria de dincolo de Dunăre*» în *izvoarele bizantine*, în *Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1943, p. 127—132; idem, *Le thème de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme hongrois*, în *Acta historica*, X, 1972, p. 105—112.
- 47 Idem, *Byzance et la Hongrie. À propos du récent article de M. Fr. Dölger*, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 147—157.
- 48 Idem, *Les divisions chronologiques de l'histoire byzantine*, în *Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique*, XVII, 1930, p. 49—63 (inclus și în *Études byzantines ...*, p. 23—40).
- 49 Idem, *Études byzantines ...*, p. 183—216.
- 50 Idem, *Les études byzantines d'histoire économique et sociale*, în *Byzantion*, XIV, 1939, 1, p. 497—511.
- 51 Idem, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937, 134 p; ed a 2-a, 1942, 226 p. (În 1940 volumul a apărut în traducere românească — făcută de autor, ajutat de Al. Jordan — cu consistente augmentări: *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, 138 p. S-a publicat, de asemenea, în traducere germană și italiană, ambele în 1942); idem, *Les origines du peuple roumain: les données archéologiques*, București, 1939, 51 p.; idem, *Le problème de la continuité daco-roumaine. À propos des nouvelles remarques de M. Ferdinand Lot*, în *RHSEE*, XX, 1943, p. 46—79; idem, *L'histoire roumaine écrite par les historiens hongrois*, în *RHSEE*, XX, 1943, p. 80—165. Cf. și idem, *Die Moldau und ihre historischen Grenzen*, ed. a 2-a, București, 1941, p. 12—17 (Volumul are, de asemenea, cîte două ediții în franceză și italiană); idem, *Originile și formarea unității românești. Prelegeri finite la Școala Superioară de Război*, București, 1942, p. 19—33; idem, *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943, p. 47—85 (Volumul a apărut și în traducere germană cu titlul *Rumänische Einheit*, București, 1944. Cf. p. 49—91).
- 52 Cf. notele 7 și 25.
- 53 G. I. Brătianu, *Nouvelles contributions à l'histoire de la Dobroudja au Moyen Âge*, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 70—81; idem, *Les Roumains aux bouches du Danube à l'époque des premiers Paléologues*, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 199—203; idem, *Introducere*, la G. D. Balasceț, *Împăratul Mihail VIII Paleologul și statul oguzilor pe țărmul Mării Negre*, ed. G. I. Brătianu, Iași, 1940, p. 3—6.
- 54 G. I. Brătianu, *Notes sur les Génois ...*, p. 152—158; idem, *Recherches sur Vicina ...*, p. 119—126; idem, *Cuvinte către români. Zece conferințe și prelegeri*, Bucu-

- rești, 1942, p. 173—175; idem, *Originile și formarea ...*, p. 63—64.
- 55 Idem, *Une énigme et un miracle ...*, 1937, p. 101—111; idem, *Die Moldau ...*, 1941, p. 17—25; idem, *Originile și formarea ...*, p. 35—68; idem, *Origines et formation ...*, p. 89—126; idem, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, 263 p. (Volumul reunește mai multe studii publicate anterior în diferite reviste de specialitate: *Tradiția istorică a descălecatului Țării Românești în lumina noilor cercetări*, în *AARMSI*, Ser. III, XXV, 1942—1943, p. 1—29; *Tradiția istorică a descălecatului Moldovei în lumina noilor cercetări*, în *AARMSI*, Ser. III, XXVII, 1944—1945, p. 1—34; *Roman și Vlachata în tradiția istorică a descălecatului Moldovei*, în *ibidem*, p. 35—55; *Tradiția istorică despre voievodatele românești din Ardeal*, în *ibidem*, p. 81—121; *O nouă mărturie (1277) despre un voievodat moldovenesc în veacul al XIII-lea*, în *ibidem*, p. 231—244. Articolul din *AARMSI*, Ser. III, XXV, 1942—1943, a fost tipărit și în franceză: *La tradition historique sur la formation de l'État valaque d'après les études récentes*, în *Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique*, XXIV, 1943, 2, p. 161—193. În 1980 volumul s-a retipărit sub îngrijirea lui V. Râpeanu, 295 p.); idem, *Les rois de Hongrie et les Principautés Roumaines au XIVe siècle*, în *Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique*, XXVIII, 1947, 1, p. 67—105; idem, *În jurul întemeierii statelor românești*, în *Ethos*, Paris, II, 1975, p. 8—67; III, 1982, p. 37—119.
- 56 Idem, *Autour des Croisades au XVe siècle: En marge de l'Empire du Levant de M. René Grousset*, în *Revue des études roumaines*, V—VI, 1960, p. 9—20.
- 57 Idem, *Demetrius princeps Tartarorum (Ca. 1360—1380)*, în *Revue des études roumaines*, IX—X, 1965, p. 39—46.
- 58 *CMN*.
- 59 G. I. Brătianu, *Le problème des frontières russo-roumaines pendant la guerre de 1877—1878 et au Congrès de Berlin*, București, 1928, 51 p.
- 60 Idem, *Les observations de M. de Peyssonnel en 1777 sur l'exécution du traité de Koutchouk-Kaïnardji*, în *RHSEE*, VI, 1929, p. 339—363. Cf. și idem, *La question de l'approvisionnement ...*, p. 105—106.
- 61 Idem, *Politica externă a lui Cuza Vodă și dezvoltarea ideii de unitate națională*, în *RIR*, II, 1932, 2—3, p. 113—163.
- 62 Idem, *Bismarck și Ion C. Brătianu*, în *RIR*, V—VI, 1935—1936, p. 86—103 (apărut și în traducere germană la Jena-Leipzig în 1939, 28 p.); idem, *La politique extérieure du Roi Charles Ier de Roumanie*, București, 1940, 40 p.; idem, *Cuvinte către români*, p. 131—140; idem, *Plevna*, în *Revista Fundațiilor regale*, IX, 1942, 3, p. 490—495; idem, *Politica externă a regelui Carol I pînă la intrarea României în Tripla Alianță*, în *Carol I. 1866—1914*, Craiova, 1943, p. 39—43.

- 63 Idem, *Acțiunea politică și militară a României în 1919 în lumina corespondenței diplomatice a lui Ion I. C. Brătianu*, București, 1939; ed. a 2-a, 1940; idem, *Cuvinte către români*, p. 143—149 și 195—207.
- 64 Idem, *Formarea unității românești. Factori istorici*, în *Arhiva românească*, V, 1940, p. 25—46; idem, *Cuvinte către români*, p. 107—130; idem, *Die Moldau ...*, p. 37—45; idem, *Originile și formarea ...*; idem, *Origines et formation ...*; idem, *Rumänische Einheit*.
- 65 Idem, *La Bessarabie. Droits nationaux et historiques*, București, 1943; idem, *Drepturi naționale și istorice asupra Basarabiei*, în *Cuget moldovenesc*, XII, 1943, 11—12, p. 3—9. Pentru problemele de istorie modernă și contemporană tratate de Gheorghe Brătianu, cf. P. Teodor, *op. cit.*, p. 242—245.
- 66 V. Laurent, *Préface*, la *MN*, p. 13.
- 67 *MN*, p. 39.
- 68 *CMN*, p. 7.
- 69 *CMN*, p. 33.
- 70 N. Iorga, *Chestiunea Rinului (Istorie a Europei Apusene în legătură cu această chestie)*, Vălenii de Munte, 1912; idem, *Chestiunea Dunării (Istorie a Europei Răsăritene în legătură cu această chestie)*, Vălenii de Munte, 1913; idem, *Chestiunea Mării Mediterane (Istorie a Europei de Miazăzi în legătură cu această chestiune)*, Vălenii de Munte, 1914; idem, *Chestia Oceanelor*, București, 1919; În anii primei conflagrații mondiale, la scurt timp după tipărirea primelor trei volume ale istoricului român, în capitala Franței apărea o lucrare ce pornea de la aceeași concepție de tratare a istoriei Europei Occidentale. Cf. C. Babelon, *Le Rhin dans l'histoire*, Paris, 1, 1916; 2, 1917.
- 71 *CMN*, p. 7. Cf. și Gh. I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, în *Cuget moldovenesc*, XI, 1942, 8—9, p. 3.
- 72 N. Iorga, *Chestiunea Rinului*, p. 22
- 73 Idem, *Chestiunea Dunării*, p. 3. Cf. și idem, *Les permanences de l'histoire*, în *RHSEE*, XV, 1938, 7—9, p. 205—222.
- 74 *CMN*, *passim*. Cf. p. 27, 78, 81 și 312, unde se utilizează chiar termenul de „permanentă”.
- 75 *CMN*, p. 161.
- 76 *CMN*, p. 8; Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, în *Cuget moldovenesc*, XI, 1942, 8—9, p. 3.
- 77 Gh. I. Brătianu, *Criza ideii de progres (extras din Minerva*, I, 3, 1927; II, 1, 1928), Iași, 1928, p. 48.
- 78 *Ibidem*, p. 48—49. Cf. și *CMN*, p. 8—11.
- 79 *CMN*, p. 11—12. Cf. și p. 73—74. O parte din aceste idei se regăsesc exprimate încă la începutul activității publicistice a reputatului istoric, care scria în 1923: „Orizontul politic al țării nu-l îngrădesc numai Nistrul și Tisa; nimic din ceea ce se întâmplă în Răsăritul apropiat nu ne poate fi străin. O cunoaștere mai serioasă, mai amănunțită ale celor ce se petrec în pragul Asiei Centrale ne va da pregătirea pe care o cer impre-

- jurările nesigure ale viitorului și însemnătatea crescândă a vechilor drumuri de negoț chemate la o nouă viață“. Cf. recenzia la A. Poidebard, *Au carrefour des routes de Perse*, Paris, 1923, în *Viața românească*, XV, 1923, 12, p. 369 (republicată cu titlul *Pe podișul Iranului*, în *Mișcarea*, XVIII, 8, 12. 1. 1923, p. 1—2).
- 80 CMN, p. 73.
- 81 CMN, p. 613.
- 82 CMN, p. 6.
- 83 Pentru această tendință spre obiectivitate în istoriografia română, cf. Al. Zub, *Biruit-au gândul (Note despre istorismul românesc)*, Iași, 1983, p. 308 și urm.
- 84 Gh. I Brătianu, *op. cit.*, în *Cuget moldovenesc*, XI, 1942, 8—9, p. 3—15. În revistă nu a fost inclusă partea introductivă a lecției inaugurale, care făcea legătura cu cursul susținut în anul universitar precedent (CMN, p. 3—7).
- 85 Cf. nota 26.
- 86 G. I. Brătianu, *Vicina, II ...*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 133—175; idem, *Notes sur un voyage en Crimée*, în *ibidem*, p. 176—182; idem, *La mer Noire, plaque tournante ...*, p. 36—69; idem, *Nouvelles contributions à l'histoire ...*, p. 70—81; idem, *Les Roumains aux bouches du Danube ...*, p. 199—203. Cel de-al șaselea articol inclus în rubrica de „Studii pontice“ a revistei Institutului de Istorie Universală „N. Iorga“ a fost cel semnat de V. Laurent, *La domination byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue*, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 184—198.
- 87 M. Berza, *La mer Noire à la fin du Moyen Âge*, în *Balkanica*, IV, 1941 (apărut în 1945), p. 409—435.
- 88 G. I. Brătianu, *Notes sur un voyage ...*, p. 176—182.
- 89 MN, p. 38—39.
- 90 CMN, p. 470.
- 91 CMN, p. 114—115.
- 92 V. Laurent, *Préface*, la MN, p. 12—13.
- 93 MN, p. 39.
- 94 G. I. Brătianu, *Dare de seamă de activitate pe anul 1942/1943*, București, 1944, p. 8—9.
- 95 Idem, *Dare de seamă de activitate pe anul 1944/1945*, în *Institutul de Istorie Universală „N. Iorga“ la zece ani de la întemeiere*, București, 1947, p. 36—37 (Raportul a fost republicat în *Buletinul Bibliotecii Române, Studii și documente românești*, Freiburg i.Br., III, 1955/56, p. 57—64. Citatul este la p. 61—62).
- 96 Idem, *Dare de seamă de activitate pe anul 1945/1946*, în *Institutul de Istorie Universală ...*, p. 45.
- 97 E. Cioran, *Amurgul gândurilor*, Sibiu, 1940, p. 214 și 275.
- 98 MN, p. 39.
- 99 *Ibidem*.
- 100 V. Laurent, *Préface*, la MN, p. 3—15. Cf. îndeosebi p. 14. Informații suplimentare despre publicarea lucrării am primit în septembrie 1985 la München de la dr. Cou-

- stantin Sporea, președinte la Societas Academica Dacoromana, cu sediul în capitala Bavariei, pentru care îi mulțumim cordial.
- 101 N. Iorga, *Cugetări*, ed. B. Theodorescu, București, f.a., p. 60.
- 102 H. Ahrweiler, în *Cahiers de civilisation médiévale X^e—XIIe siècles*, XV, 1972, 4, p. 312—314.
- 103 M. Balard, în *Revue historique*, 98, CCLI, 1974, 1, p. 167—169.
- 104 N. Beldiceanu, *En marge d'un livre sur la mer Noire*, în *Revue des études islamiques*, XXXIX, 1971, p. 389—393.
- 105 F. H(alkin), în *Analecta Bollandiana*, 91, 1973, p. 233—234.
- 106 F. Hild, în *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 22, 1973, p. 363—364.
- 107 R. Janin, în *Revue des études byzantines*, 30, 1972, p. 356—358.
- 108 Em. Janssens, *Le rôle historique de la mer Noire*, în *Byzantion*, XLII, 1972, 1, p. 284—287.
- 109 O. Lampsides, în *Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 438—441; A. R. Lewis, în *The American Historical Review*, 77, 1972, 3, p. 809—810.
- 110 P. Ș. Năsturel, în *Revue des études roumaines*, XV, 1975, p. 217—218. Scurte notițe de semnalare a monografiei lui G. I. Brătianu — comunicate nouă de dr. Constantin Sporea — au apărut totodată în: *Orientalia Christiana Periodica*, Roma, XXXVII, 1971, 2 (M. Lacko); *Bibliotheca Orientalis*, Leiden, XXIX, 1972, 1/2, p. 111; *Emerita. Revista de lingvistica y filologia clasica*, Madrid, XLI, 1973, 1 (E. Matilla).
- 111 *MN*, p. 35.
- 112 Gh. I. Brătianu, *Dare de seamă... 1944/1945*, p. 37. Citatul este din N. Iorga, *Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei*, I, *Evul mediu*, București, 1920, p. 230.
- 113 *MN*, p. 35.
- 114 N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a 3-a, București, 1944, p. 279.
- 115 *Ibidem*, p. 278—279.
- 116 Gh. I. Brătianu, *Nicolae Iorga, istoric al românilor*, în idem, *Nicolae Iorga (Trei cuvântări)*, București, 1944, p. 74.
- 117 Idem, *Dare de seamă... 1944/1945*, p. 38—39.
- 118 Idem, *Dare de seamă de activitate pe anul 1943/1944*, București, 1945, p. 13.
- 119 Idem, *Tradiția istorică...*, ed. V. Râpeanu, 1980, p. 48
- 120 Idem, *Dare de seamă... 1943/1944*, p. 13.
- 121 Idem, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge*, București, 1937, 21 p. Cf. și idem, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge: la fin du monde antique et le triomphe de l'Orient*, în *Revue belge de philologie et d'histoire*, XVIII, 1939, 1, p. 252—266.

- 122 N. Iorga, *Chronique*, în *RHSEE*, XIV, 1937, 4—6, p. 169.
- 123 G. I. Brătianu, *Une nouvelle histoire...*, București, 1937, p. 16—21.
- 124 *MN*, p. 36—37.
- 125 F. Braudel, *Mediterrana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, I, trad. M. Gheorghe, București, 1985, p. 36.
- 126 *MN*, p. 43. În aceeași ordine de idei, Brătianu aprecia că Marea Neagră este un spațiu unde se întilnesc „cele mai variate și îndepărtate“ căi de comunicație și că „a fost într-o foarte lungă perioadă a evoluției ei istorice unul din cele mai active centre ale traficului internațional și a fost expusă unor revărsări periodice — vorbim din punct de vedere politic — ale Mediteranei spre nord“ (Cf. *CMN*, p. 22 și 25; Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, în *Cuget moldovenesc*, XI, 1942, 8—9, p. 10 și 11).
- 127 G. W. Fr. Hegel, *Prelegeri de filozofie a istoriei*, trad. P. Drăghici și R. Stoichiță, București, 1968, p. 89—90. Pentru importanța întinderilor acvatice în dezvoltarea umanității, cf. Fr. Ratzel, *Anthropogeographie*, I, *Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, ed. a 4-a, Stuttgart, 1921, p. 207—234.
- 128 J.-F. Bergier, *Introduction (Montagnes, fleuves, déserts, forêts: barrières, lignes de convergence?)*, în *XVIe Congrès international des sciences historiques, Stuttgart du 25 août au 1er septembre 1985, Rapports*, I, *Grands thèmes, méthodologie, sections chronologiques (I)*, Stuttgart, 1985, p. 315—317.
- 129 G. W. Fr. Hegel, *op. cit.*, p. 87.
- 130 N. Iorga, *Chestiunea Mării Mediterane, passim*.
- 131 *CMN*, p. 10; Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, în *Cuget moldovenesc*, XI, 1942, 8—9, p. 3—4; *MN*, p. 36 și 42.
- 132 F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949. Traducerea românească semnată de Mircea Gheorghe (*Mediterrana și lumea mediteraneană...*), care a apărut în 1985 (I—II) și 1986 (III—VI), a fost făcută după ediția a 4-a a lucrării, publicată la Paris în 1979. La mai mulți ani de la tipărirea primei ediții a capodoperei sale, Braudel a coordonat alte două volume despre diferite aspecte din geografia istorică și istoria Mediteranei, avind drept punct de plecare un ciclu de emisiuni de televiziune, la care, alături de el, au mai colaborat Filippo Coarelli, Maurice Aymard, Roger Arnaldez, Jean Gaudemet, Piergiorgio Solinas și Georges Duby. Cf. *La Méditerranée*, I, *L'espace et l'histoire*; II, *Les hommes et l'héritage*, Paris, 1977.
- 133 Lucrările enumerate sint următoarele: C. Rathlef, *Die weltistorische Bedeutung der Meere, insbesond. des Mittelmeers*, Dorpat, 1858; E. Wilczek, *Das Mittelmeer, seine Stellung in der Weltgeschichte und seine historische Rolle im Seewesen*, Viena, 1895; *Weltgeschichte*, editată de H. F. Helmolt, IV, *Die Randländer des*

- Mittelmeers*, Leipzig-Viena, 1900 (autorii volumului sînt E. G. Wilczek, H. F. Helmolt, K. G. Brandis, W. Walther, H. Schurtz, R. v. Scala, K. Pauli și J. Jung — n.n.); G. de Luigi, *Il Mediterraneo nella politica europea*, Napoli, 1926; P. Silva, *Il Mediterraneo dall'unità di Roma all'unità d'Italia*, I—II, Milano, 1927; P. Herre, *Weltgeschichte am Mittelmeer*, Potsdam, 1930; U. v. Hassel, *Das Drama des Mittelmeers*, Berlin, 1940; Ph. Hildebrandt, *Der Kampf ums Mittelmeer*, 1940; E. Ludwig, *La Méditerranée, destinées d'une mer*, I—II, New York, 1943; F. Vinci, *L'unità mediterranea*, ed. a 2-a, 1946 (cf. F. Braudel, *Mediterrana și lumea mediteraneană...*, VI, p. 217—218). Dintre aceste volume G. I. Brătianu citează pe cele ale lui H. F. Helmolt și P. Herre (cf. *Une nouvelle histoire...*, 1937, p. 13). Paul Herre este, de asemenea, autor al lucrării *Der Kampf um die Herrschaft im Mittelmeer*, Leipzig, 1909.
- 134 F. Braudel, *Mediterrana și lumea mediteraneană...*, VI, p. 214. Monografia lui Alfred Philippon a apărut la Leipzig în 1904. Gheorghe Brătianu citează ediția a 4-a, tipărită în 1922 (cf. *Commerce génois*, p. 17—18).
- 135 A. Mosso, *Le origini della civiltà mediterranea*, Milano, 1909; ed. a 2-a, 1912.
- 136 E. Cavaignac, *Le monde méditerranéen jusqu'au siècle avant J.-C.*, Paris, 1929.
- 137 R. de Belot *La Méditerranée et le destin de l'Europe*, Paris, 1961; P. Auphan, *Histoire de la Méditerranée*, Paris, 1962; E. Brandford, *Mediterranean. Portrait of a Sea*, Londra, 1971; R. Carrington, *The Mediterranean*, Londra, 1971.
- 138 Fr.-K. Kienitz, *Das Mittelmeer. Schauplatz der Weltgeschichte von den frühen Hochkulturen bis ins 20. Jahrhundert*, München, 1976.
- 139 Între aceste lucrări, cf. cele despre fenicieni și greci (S. Moscati, M. Napoli, *Civiltà sub Mediterraneo*, Novara, 1971), despre comerțul Imperiului roman (J. Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire Romain*, Paris, 1966) și cel medieval (R. S. Lopez și I. W. Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World*, New York, 1955; *Le genti del Mare Mediterraneo*, I—II, ed. R. Ragosta, Napoli, 1981). În aceeași perioadă cu sinteza lui F. Braudel, o amplă lucrare privind istoria Mării Mediterane din preistorie pînă în secolul al XIII-lea a fost elaborată de Ernst Kornemann: *Weltgeschichte des Mittelmeer-Raumes von Philipp II. von Makedonien bis Muhammed*, München, I, 1948; II, 1949.
- 140 P. Herre, *Weltgeschichte...*, p. 8; R. de Belot, *op. cit.*, p. 13.
- 111 Peyssonnel, *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin*, Paris, 1765 (citată în *Commerce génois*, p. 1).

- 142 F. K. Brun, Черноморье. Сборникъ исследований по исторической географіи Южной Россіи, Odessa, I, 1879; II, 1880 (citată în G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina...*, p. 22, 43, 65, 66, 75, 105 și 112; *Commerce génois*, p. 7, 203, 204 și 206). Învățăatul de la Odessa este autorul unor numeroase alte studii ce privesc arealul pontic. Cf. F. Brun, Берегъ Чернаго Моря между Днестромъ и Днестромъ, по морскимъ картамъ XIV-го и XV-го столетій, în Записки Одесскаго общества, Исторій и древностей, IV, 1858, p. 244—260; Ph. Bruun, *Notices historiques et topographiques concernant les colonies italiennes en Gazarie*, în *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg*, Ser. III, X, 1866, 9, 100 p.; F. K. Brun, О разныхъ названіяхъ Кіева въ прежнее время, în Труды третьяго археологическаго сѣзда въ Россіи бывшаго въ Кіеве въ августѣ 1874 года, I, Кіев, 1878, p. 289—296; idem, О резиденціи хановъ Золотой Орды до временъ Джанибека I, în *ibidem*, p. 327—336. Ultimele două articole au fost incluse în Черноморье, II, p. 286—298 și 217—285.
- 143 Al. Bachmakoff, *Cinquante siècles d'évolution ethnique autour de la mer Noire*, Paris, 1937 (citată în CMN, p. 65; MN, p. 60).
- 144 F. K. Brun, Черноморье, I, p. 265—277.
- 145 Considerăm revelator ca în acest cadru să menționăm citeva aprecieri generale făcute de specialiști de prestigiu în legătură cu *Marea Neagră*. Astfel, turcologul de notorietate mondială Nicoară Beldiceanu consemna că lucrarea „abundă în idei fecunde” și că va servi drept „instrument util pentru toți cei care se interesează de rolul jucat de Marea Neagră în istoria populațiilor pontice și de relațiile acestor popoare cu lumea europo-asiatică și mediteraneană” (*Revue des études islamiques*, XXXIX, 1971, p. 390). Hélène Ahrweiler, autoarea unei sinteze de referință despre raporturile Imperiulul bizantin cu spațiul marin înconjurător (*Byzance et la mer*, Paris, 1966), considera că monografia lui Gheorghe Brătianu este o „mare frescă a evenimentelor desfășurate pe țărmurile Mării Negre de-a lungul secolelor, evenimente care, aproape întotdeauna, sint comandate de fapte ce au marcat istoria țărilor îndepărtate, direct sau indirect legate de cele de la Pontul Euxin: meritul principal al autorului este într-adevăr de a fi înscris Marea Neagră în contextul internațional al fiecărei epoci, de a fi arătat locul ei în politica marilor puteri, rolul său în afacerile economice și comerciale și, bineînțeles, caracterul cosmopolit al societății sale. Autorul a putut să realizeze această sarcină datorită unei culturi istorice întinse și variate, uncori rod al unor lucrări de mîna a doua, dar nimeni nu poate să pretindă cu seriozitate ca un singur savant să aibă acces la izvoare care să trateze istoria atitor popoare și perioade; astfel

se înțelege locul deținut de istoria evenimentială în lucrare: ea constituie, pe bună dreptate, suportul tuturor reflecțiilor autorului asupra activității economice în Marea Neagră, ea explică importanța rețelei urbane și ajută să trasăm și să urmărim marile axe de comunicații ce traversează lumea pontică în diversele perioade ale istoriei sale și legînd-o de centre adesea îndepărtate de care depindeau viața și prosperitatea ei [...]. Încheiem subliniind încă o dată că această lucrare deosebit de sugestivă incită în mod constant cititorul la o reflecție profundă asupra evenimentelor ale căror consecințe au marcat legăturile Orientului și Occidentului de-a lungul multor secole ale istoriei lor" (*Cahiers de civilisation médiévale X^e—XIIe siècles*, XV, 1972, 4, p. 313—314). În prestigioasa revistă belgiană *Byzantion* (XLII, 1972, 1), printre ai cărei colaboratori fideli s-a numărat și Gh. I. Brătianu (cf. notele 22, 33 și 50), Em. Janssens releva, drept merite „esențiale ale lucrării”, „bogăția și originalitatea ideilor, măiestria care se manifestă în minuțiozitatea unei materii atît de întinse și atît de complexe. S-ar fi putut ivi temeri ca autorul, avîndu-se în vedere originea sa, să fi fost tentat să acorde un rol privilegiat țării sale în întîmplările subiectului ales, astfel încît să neglijeze orizonturile mai îndepărtate. Or, constatăm dimpotrivă o tratare adecvată a regiunilor atît de diverse și a popoarelor atît de variate al căror destin s-a plămădit, în decursul istoriei, prin vecinătatea Mării Negre [...] Această sinteză, care nu pierde niciodată sensul generalului, nici chiar al universalului, nu omite totuși nicidecum aprofundările detaliilor. De aceea cartea nu este doar relevanța unei unități istorice și economice, ci găsim în ea o mulțime de informații prețioase asupra unor situații și evenimente pe care Occidentul se obișnuise să le cunoască numai în formule comode sau pitorești, aproape întotdeauna învăluite într-o ceață mai mult sau mai puțin dramatică sau imaginară" (p. 284—285). La rîndul său, bizantinologul Odysseus Lampsides nota: „Cartea este în forma actuală de mare utilitate și instructivă pentru cercetător. După cunoștințele mele este prima încercare de a scrie o astfel de istorie a ținuturilor Mării Negre, pentru care editorilor li se cuvin mulțumiri deosebite" (*Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 441). Acestei ultime aprecieri i se asociază și F. Hild, pentru care *La mer Noire* „este prin varietatea multicoloră a ofertelor o lectură neobișnuit de stimulatorie" (*Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 22, 1973, p. 364). Unul din marii cercetători ai colonizării genoveze, Michel Balard, considera volumul „prima mare sinteză scrisă cu eleganță despre istoria acestei mări interioare care a slujit drept linie de unire între Orient și Occident de-a lungul anilor" (*Revue historique*, 98, CCLI, 1974, 1, p. 169). Istoricul american Archibald R. Lewis o califică drept o „remarcabilă operă de sinteză" (*The American*

Historical Review, 77, 1972, 3, p. 810), în timp ce reputatul bizantinolog Petre Ș. Năsturel o desemna drept „operă majoră a studiilor istorice“ (*Revue des études roumaines*, XV, 1975, p. 217). Lucian Boia, autorul primului medalion dedicat în România postbelică lui Gheorghe Brătianu-istoricul, scria următoarele asupra sintezei acestuia despre arealul pontic: „Operă de largă respirație, concepută într-o amplă perspectivă temporală, centrată pe o zonă de confluență a multor civilizații diverse, ea duce cu gândul, păstrînd proporțiile, la clasicul studiu al lui F. Braudel asupra Mediteranei, elaborat în aceeași perioadă“ (*Gheorghe I. Brătianu (1898—1953)*, în *Studii și articole de istorie*, XXXVII-XXXVIII, 1978, p. 172—173). În sfîrșit, apreciatul specialist clujean în istoriografie Pompiliu Teodor își exprima opinia că „*La mer Noire* reprezintă, fără îndoială, una din cele mai strălucite pagini scrise de istoric, fascinantă prin arhitectura și problematica ei de respirație universală“ (*AIHAX*, XX, 1983, p. 246).

- 146 „Cronologia — scria Gheorghe Brătianu în 1926 — e desigur un schelet lipsit de viață, dar, întocmai ca și scheletul, e în același timp un reazăm, care susține toată expunerea fazelor istorice“. Cf. *Teorii noi în învățămîntul istoriei. Cu prilejul unui studiu al Domnului Șt. Zeletin*, Iași, 1926, p. 19.
- 147 MN, 394 p.
- 148 E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913.
- 149 R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939.
- 150 MN, *passim*.
- 151 La cursul despre Marca Neagră Brătianu le spunea studenților săi că „tot ceea ce s-a scris și tipărit în Rusia de două secole încoace a fost prea puțin accesibil. Prea puțini sunt cei care au avut prilejul să poată consulta aceste lucrări direct în limba rusească și totuși, ce tezaur de informațiuni ne dă istoriografia rusă! Este mai ales vorba de izvoarele orientale, accesibile numai în ediții rusești și cari multă vreme au stat închise cu șapte peceti pentru cercetătorii apuseni. De foarte puțină vreme vîlul a început oarecum să se ridice. Același reproș, însă, pe care îl făceam apusenilor în ceea ce privește istoriografia Rusiei, îl putem face și rușilor în ceea ce privește istoriografia apuseană. Am avut ocazia să consult unele din operele istorice rusești [...] și m-a izbit, în afară de rare excepțiuni, cari sunt mai mult opere recente, faptul că istoriografia rusă este și ea un cerc închis, nu folosește decît ceea ce apare în Rusia“ (*CMN*, p. 390—391).
- 152 P. Țurlea, *Din corespondența lui N. Iorga*, în *AIHAX*, XXII, 1985, 1, p. 344.
- 153 F. Braudel, *Écrits sur l'histoire*, Paris, 1969, p. 20.
- 154 H. Berr, *En marge de l'histoire universelle*, Paris, 1934, p. VI.

- 155 Despre excesele istoriografiei neevenimentiale, care au favorizat „invazia banalului și expunerea plicticoasă”, cf. considerațiile de substanță ale lui Al. Dușu, *Fernand Braudel și noua concepție despre istorie*, în F. Braudel, *Mediterrana și lumea mediteraneană...*, I, p. 26—27.
- 156 MN, p. 38.
- 157 Necesitatea alcătuirii operelor de cuprindere a unor largi sfere problematice a fost subliniată și argumentată aproape permanent în istoriografia modernă. În acest sens, Henri Berr (*op. cit.*, p. 3) scria: „Cu timpul, copleșitoarea cunoaștere a amănunțelor impune spiritelor problema întregului; și se face imperios resimțită nevoia unui punct de vedere ordonator din care să poată fi dominat timpul”. Reproducem, de asemenea, opinia lui Al. Eck (*La Méditerranée et l'Europe orientale*, în *RHSEE*, XVIII, 1941, p. 31), consilier științific al Institutului de Istorie Universală „N. Iorga”, condus de G. Brătianu, expusă chiar în paginile periodicului acestui așezământ, printre colaboratorii apropiați ai cărui s-a numărat: „Survine un moment în lucrările istoricilor când studiile parțiale și grija pentru precizie în amănunte nu sînt suficiente pentru spirit. Se caută debarasarea de strînsimea erudiției pentru a încerca să se umple prăpastia dintre știință și înțelegere. Se încearcă să se legitimeze efortul cercetărilor minuțioase prin îmbinarea bucăților dispersate ale mozaicului istoric și să se obțină un tablou de ansamblu care se crede a fi exact. Căci nu există altă știință decît a generalului”.
- 158 B. Munteanu, *Corespondențe*, Paris, 1979, p. 449 (Scrisoare din 19.8.1938).
- 159 Lucrarea a apărut în trei volume în 1935 (I—II) și 1936 (III), fiind retipărită în 1980 într-un singur volum. În 1985 s-a publicat în traducere românească: *Locul românilor în istoria universală*, ed. R. Constantinescu.
- 160 În categoria acestor lucrări trebuie, de asemenea, incluse N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, Gotha, I, 1908; II, 1909; III, 1910; IV, 1911; V, 1914; idem, *Chestiunea Dunării*; A. Sacerdoțeanu, *Marea invazie tătară și sud-estul european*, București, 1933; P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970; etc.
- 161 Gh. I. Brătianu, *Nicolae Iorga și istoria universală*, în idem, *Nicolae Iorga (Trei cuvîntări)*, București, 1944, p. 16; idem [*Cuvînt înainte*] la N. Iorga, *Generalități...*, p. 5. Citatul este din N. Iorga, *Prefață la „Istoriologia umană”*, în idem, *Generalități...*, p. 348. Pentru prețul pe care Nicolae Iorga îl pune pe forma lucrărilor de istorie, cf. Al. Zub, *La conception de N. Iorga sur le contenu et la forme dans la manière d'écrire l'histoire*, în *RRH*, X, 1971, 4, p. 611—621.
- 162 *Academia Română, Anale*, XLVIII, *Ședințele din 1927—1928*, București, 1928, p. 238; N. Iorga, *Doi ani de Restaurație. Ce a fost, ce am vrut, ce am putut*,

- ed. a 5-a, Vălenii de Munte, 1932, p. 7; idem, *Chronique*, în *RHSEE*, XIV, 1937, 4—6, p. 170.
- 163 *Analele Academiei Române. Dezbatere*, LXII, 1941—1942, p. 173.
- 164 Al. Lapedatu, *Răspunsul la discursul de recepție al lui Gh. Brătianu pe tema „Nicolae Iorga istoric al românilor“*, în idem, *Scrieri alese, Articole, cuvîntări, amintiri*, ed. I. Opreș, Cluj-Napoca, 1985, p. 110. Calitățile literare dezvăluite de volumul memorialistic *File rupte din cartea războiului*, apărut în 1934, au fost remarcate și de G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, București, 1941, p. 832.
- 165 M. Frisch, *Jurnal*, trad. C. Jiva, București, 1984, p. 31.
- 166 O. Lampsides, în *Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 438.
- 167 M. Balard, în *Revue historique*, 98, CCLI, 1974, 1, p. 168.
- 168 Cf. remarcile critice făcute de recenzenții lucrării, indicați la notele 102—110, și observațiile noastre care însoțesc textul prezentei ediții.
- 169 L. Blaga, *Elanul insulei*, ed. D. Blaga și G. Gană, Cluj-Napoca, 1977, p. 205.
- 170 Gh. I. Brătianu, *Originile și formarea...*, p. 105.

NOTĂ

ASUPRA EDIȚIEI

La începutul actualului deceniu, în statornica-i preocupare de a stimula valorificarea moștenirii corifeilor istoriografiei românești, Alexandru Zub releva că „un popor care se respectă își cultivă cărțile de temelie, readucându-le periodic în actualitate, mai bine zis asigurându-le o prezență continuă“, aceste opere participând „la urzeala inefabilă a sufletului colectiv“¹. Totodată, deplîngea faptul că „programul restituirilor se încheagă anevoie“ și că „mijloacele ce se pun la dispoziție pentru realizarea lui sînt încă prea modeste“².

În puținii ani scurși de la pledoaria plină de fervoare în direcția punerii într-un larg circuit a marilor creații ale predecesorilor, din care am citat, deși nu s-a ajuns la o cadență pe deplin satisfăcătoare a reeditărilor sintezelor consacrate ale istoriografiei naționale, realizările au fost totuși notabile, în rîndul lucrărilor de notorietate avute în vedere de editori numărîndu-se cîteva purtînd semnătura lui A. D. Xenopol, Nicolae Iorga, Vasile Pârvan și a altor cărturari de prestigiu.

În spiritul strădaniilor consecvente de a se pune la îndemîna cititorului român lucrările fundamentale ale istoriografiei noastre se integrează și inițiativa Editurii Meridiane, susținută cu precădere de redactorul șef Modest Morariu și de redactorul prezentului volum,

Viorel Harosa, de a tipări marea sinteză a lui Gheorghe I. Brătianu privind istoria spațiului pontic în antichitate și evul mediu. Apărută în străinătate, monografia a avut o circulație restrînsă în cuprinsul țării autorului, ce nu a depășit de regulă cercul îngust al specialiștilor. Tocmai de aceea editarea în limba română a volumului, care face parte din categoria cărților ce însumează idei și fapte cît o întreagă bibliotecă, se inserează în sfera demersurilor de stringentă utilitate, constituind o datorie față de memoria marelui istoric și patriot și totodată pentru cultura națională³.

Întrucît nu am avut acces la manuscrisul autorului, prezenta traducere a fost făcută după textul francez imprimat în anul 1969 la München, la Tipografia Peter Belej, prin grija Societății Academice Române. Redarea cît mai fidelă a sensului frazelor autorului și a mijloacelor sale stilistice specifice a stat în mod firesc în centrul atenției. Micile abateri inerente au fost determinate de necesitatea substituirii anumitor expresii intraductibile cuvînt cu cuvînt sau a înlăturării repetițiilor supărătoare. Unele fraze vor sugera tangența cu lexicul, topica și spiritul construcțiilor frazeologice din franceză — limbă în care au fost elaborate majoritatea lucrărilor lui Gh. I. Brătianu privind istoria medievală, domeniul său predilect —, ceea ce nu contravine însă particularităților stilistice ale studiilor autorului redactate în românește.

În scopul apropierii cît mai mult de formele lexicale specifice lui Gheorghe Brătianu, s-a încercat, în măsura posibilului, să se utilizeze acei termeni și acele expresii întîlnite în lucrările sale scrise în limba maternă, îndeosebi a celor redactate în intervalul de timp în care a fost concepută și *Marea Neagră*. În acest sens, s-a avut în vedere în primul rînd textul cursului universitar despre „chestiunea Mării Negre”⁴, precum și studiile pri-

vind întemeierea statelor românești de sine stătătoare⁵ și sfatul domnesc și adunările stărilor⁶. Din aceleași rațiuni au fost confruntate — cu perceptibilă eficiență — câteva din textele lucrărilor apărute atât în românește, cât și în franțuzește, traduse de Brătianu însuși.⁷ Pentru evitarea abaterilor față de forma scrierilor lui Gh. Brătianu în limba română, majoritatea antroponimelor au fost redată așa cum le scria istoricul, chiar și acelea în cazul cărora tinde să se adopte o altă grafie. Astfel, s-a menținut forma *Mahomed* în loc de *Mehmed*, *Subutai* în loc de *Sübütai*, *Uzbek* în loc de *Özbäg* etc. În mod normal, s-au adoptat criteriile ortografice actuale, renunțându-se la o serie de particularități ale scrisului din perioada interbelică, care apar în mod consecvent și la Gheorghe Brătianu. Astfel, s-a suprimat majuscula la lunile anului, etnonime, demnități și anumite instituții din trecut, s-ul intervocalic din componența unor substantive și verbe s-a transformat în z (ex: *desvolta*, *invasie*, *organisație*, *răsboi* au devenit *dezvolta*, *invazie*, *organizație*, *război*), terminația la genitiv și dativ singular a unor substantive feminine s-a redat în *ii* (ex: *bisericii*, *originii*) și nu în *ei* (*bisericei*, *originei*), s-au înlăturat desinențele lungi ale unor substantive (ex: *evoluțiune*, *informațiune*, *migrațiune*, *pozițiune*, *relațiune* au devenit *evoluție*, *informație*, *migrație*, *poziție*, *relație*), s-a renunțat la forma *cari* pentru pronumele relativ *care*, etc. Deși *veac* este folosit mai des de Gh. I. Brătianu, *siècle* a fost tradus prin *secol*, care tinde să se generalizeze în literatura științifică actuală.

Întregul text a fost revăzut de prof. dr. Maria Carpov de la Catedra de limba franceză a Facultății de Filologie de la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, ale cărei observații competente, pentru care îi datorăm întreaga noastră recunoștință, au fost de reală utilitate pentru îmbunătățirea formei traducerii și remedierea unor deficiențe ale sale.

Realizatorii prezentei ediții au întâmpinat mari dificultăți în operația de depistare și corectare a greșelilor de tipar strecurate în ediția publicată la München, în special în cazul numerelor proprii⁸, semnalate în parte și de unii din recenzenții volumului⁹. Fără îndoială că ele ar fi fost evitate dacă autorul și-ar fi putut supraveghea personal tipărirea monografiei. Înlăturarea erorilor de tipar evidente a fost făcută în mod tacit, iar în cazurile când nu ne-am edificat dacă o anumită dată dovedită ca incorectă a fost consemnată deliberat de autor sau dacă provine din *lapsus calami* am menținut-o în text, semnalând inadvertența în note.

Întrucît *bibliografia sumară*, întocmită pentru ediția *princeps* a *Mării Negre* de Lucien Stiernom, la indicațiile lui Vitalien Laurent¹⁰, cuprinde o mare parte a literaturii științifice de bază utilizate de Gheorghe Brătianu, am considerat necesar — apreciind eforturile celor care au alcătuit-o — să o preluăm, după ce am operat corectarea titlurilor redactate cu destule erori sau omisiuni. Puținelor note ale autorului, culese în subsolul paginii, li s-a adăugat un asterisc, spre a le deosebi de acelea — mult mai numeroase — ale editorului.

Dat fiind că o lucrare cu o bogăție de informații copleșitoare, pe alocuri deconcertantă, ca *Marea Neagră*, nu a beneficiat, din cauza condițiilor speciale în care a fost elaborată, de un aparat critic adecvat, fapt deplîns, de altfel, și de o parte a recenzenților săi¹¹, am considerat necesar să o însoțim de referințe bibliografice și de succinte adnotări. Din capul locului am exclus ideea dublării textului lui Gheorghe I. Brătianu, atît de bogat în materiale factice și de generos în privința ideilor originale și fertile, cu un text paralel de comentarii stufoase, cu atît mai mult cu cît puține din concluziile marelui istoric au devenit caduce prin scurgerea anilor. Notificările bibliografice pe care ne-am permis să le inse-

răm privesc de regulă lucrări apărute în ultimele decenii, posterioare momentului redactării *Mării Negre*, pentru ca nespecialiștii să poată lua cunoștință de punctele de vedere noi în legătură cu temele dezbătute în paginile sale. Întrucît notele editoriale nu își propun să se substituie într-un repertoriu al literaturii științifice de profil, fapt de altfel imposibil de realizat în cazul unei lucrări acoperind un diapazon cronologic atît de vast, în spațiul limitat ce ni s-a afectat aparatul critic este destul de restrîns. Pentru alcătuirea sa au fost necesare cercetări îndelungate în bibliotecile de specialitate din Iași și București, completate cu acelea întreprinse în timpul stagiilor de documentare de la Berlin, Frankfurt am Main, Madrid, Moscova, München, Paris etc. Citarea lucrărilor mai vechi, apărute înainte de încheierea celui de-al doilea război mondial, s-a făcut de obicei numai atunci cînd autorul a reprodus pasaje din ele sau a redat îndeaproape informațiile pe care le conțin.

Una din preocupările constante ale îngrijitorului ediției a fost stabilirea conexiunilor între textul sintezei despre arealul pontic și acela al lucrărilor anterioare ale lui Gheorghe Brătianu care tratează teme comune. În aceeași ordine de idei, avînd în vedere că în cursul universitar despre Marea Neagră din 1941—1942 sînt abordate, în mare, aceleași probleme ca și în monografia tipărită sub egida Societății Academice Române, uneori chiar cu detalii care completează sau nuanțează concepțiile autorului, am considerat util să reproducem în note pasaje mai mult sau mai puțin ample din curs, astăzi o adevărată raritate bibliografică. Citatele din prelegerile susținute la Alma mater din București au avut și menirea de a releva unele date autobiografice mai puțin cunoscute asupra personalității de excepție care a fost Gheorghe I. Brătianu. Normele de transcriere ale paragrafelor extrase din cursul universitar au fost mai puțin rigide

ca acelea adoptate pentru monografia despre trecutul antic și medieval al Mării Negre, în sensul că am admis, pentru ca cititorul să se familiarizeze mai facil cu mijloacele stilistice ale autorului, substantivele cu desinențe lungi, fluctuațiile *care-cari* pentru pronumele relativ, forma *sunt* pentru persoana I singular și a III-a plural a indicativului prezent al verbului *a fi* și unele regionalisme.

Materialul ilustrativ, compus în special din hărți și diferite imagini după vestigii provenind din bazinul pontic, este merit să contribuie la mai buna înțelegere a problemelor tratate în volum și totodată să agrementeze textul. Desenele au fost realizate în cea mai mare parte în cadrul Cabinetului de desen al Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași, de către Waltraud Delibaș și Emilia Drumea, și la Muzeul de Istorie din Piatra Neamț, de către regretatul Aurel Buzilă, iar majoritatea fotografiilor la Atelierul foto al Universității „Al. I. Cuza” din Iași, de către Făgel Cazacu.

În ceea ce privește indicele, s-a adoptat un alt sistem decât cel folosit în ediția *princeps*. Astfel, ținându-se cont de structura volumului, s-a renunțat la indicele tematic, iar cel toponimic și cel onomastic, cuprinzând deopotrivă terminologia autorului și a editorului, a fost reunit.

Iași, 1985

NOTE

- 1 Al. Zub, *Sub incidența istoriografiei*, în *Biruit-au gîndul (Note despre istorismul românesc)*, Iași, 1983, p. 345 (articol reprodus din *Luceafărul*, XXIII, 1980, nr. 36, p. 6).
- 2 Idem, *Istoria și conștiința ei de sine*, în *Biruit-au gîndul ...*, p. 307 (articol reprodus din *Luceafărul*, XXV, 1982, nr. 25, p. 1, 3).

- 3 Ceca ce scria Nicolae Șerban Tanașoca în urmă cu câțiva ani despre Gheorghe I. Brătianu, la prima retipărire integrală a uneia din principalele sale lucrări, rămîne pe deplin valabil și astăzi: „Era timpul să se purceadă la această reconsiderare. Era de datoria noastră de a prețui așa cum se cuvine memoria unui învățat care a făcut să progreseze știința istorică românească, a unui intelectual care a știut să-și pună talentul și erudiția în serviciul apărării drepturilor istorice și a demnității poporului român, a unui profesor care a contribuit în chip decisiv la formarea și afirmarea prestigioasă pe plan internațional a unei școli istoriografice românești de nivel european. Nu trebuie să uităm nici faptul că osemintele sale zac astăzi în pămîntul românesc numai pentru că, în viltoarea evenimentelor ce au urmat războiului, omul politic, șeful de partid burghez care era Gheorghe I. Brătianu a respins categoric oferta de a-și părăsi patria” (*Reconsiderarea operei lui Gheorghe I. Brătianu*, în *Transilvania*, IX(LXXXVI), 1980, 12, p. 13).
- 4 CMN.
- 5 Cele mai multe din studiile referitoare la această temă au fost publicate în *AARMSI*, Ser. III, XXV, 1942—1943 și XXVII, 1944—1945, fiind ulterior reunite în volumul *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945 (retipărit în 1980 sub îngrijirea lui V. Râpeanu). Cf. și *În jurul întemeierii statelor românești*, în *Ethos*, Paris, II, 1975, p. 8—67; III, 1982, p. 37—119.
- 6 Gh. I. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Țările românești în cadrul istoriei generale*, I, *Linii generale ale problemei*, în *AARMSI*, Ser. III, XXVIII, 1945—1946, p. 1—27; idem, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor*, II, *Consiliul feudal și adunarea stărilor în țările Europei Apusene*, în *ibidem*, p. 303—395; idem, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor*, III, *Adunările de stări în țările Europei Centrale*, în *AARMSI*, Ser. III, XXIX, 1946—1947, p. 165—259; idem, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, Évry, 1977.
- 7 Cf. în acest sens *Vers le Bas-Empire*, în *Le Flambeau*, XV, 1932, 9, p. 257—266 (inclus cu același titlu în *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 13—22), cu varianta românească *Către apusul unei civilizații?*, în *Ideea liberală*, I, 1933, 5—7, p. 7—14; *Problema datoriilor în lumea antică și legea de asanare a lui Iustinian*, în *În memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 56—67, în traducere franceză, cu titlul *Le règlement des dettes privées dans l'Antiquité et la novelle de Justinien de 555*, în *Études byzantines...*, p. 43—55; *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937; ed. a 2-a, 1942, cu varianta românească, pregătită cu ajutorul lui Al. Iordan: *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, București, 1940; *Tradiția istorică a descălecatului Țării Românești în lumina noilor cercetări*, în *AARMSI*, Ser. III, XXV,

1942—1943, p. 1—29 (inclus și în *Tradiția istorică...*, 1980, p. 85—115), în traducere franceză, cu titlul *La tradition historique sur la formation de l'État valaque d'après les études récentes*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XXIV, 1943, 2, p. 161—193.

8 Indicăm mai jos câteva din aceste erori de tipar, fără ca lista lor să fie completă (în paranteză este indicată forma corectă): MN, p. 60, continuité daco-roumaines (continuité daco-romaines); p. 97, postes byzantins (portes byzantins); p. 107, Tonie (Ionie); p. 119, olxla (olxēa); p. 121, Scaidava (Sacidava); p. 128, Curkfeld (Gurkfeld); p. 136, Khazrs (Khazars); p. 137, Bielaveza (Belaia Veža); p. 141, Zebodia (Lebedia); p. 143, Sivatopelk (Svatopluk); p. 144, Hudūd-al'Alân (Hudud al-'Alâm); p. 145, Sivatoplk (Svatopluk); p. 146, Rubrik (Rurik); p. 147, Saldaia (Soldaia); p. 147, Knauen (Knauer); p. 147, Klutchevsky (Kliutchevsky); p. 148, Pacaà (Pačnà); p. 148, Bagard (Bağgard); p. 159, commercer (commencer); p. 160, Tetchénègues (Petchénègues); p. 173, Pierre II Orseolo, 991—1005 (Pierre II Orseolo, 991—1008); p. 175, nota 1, 1519—20 (1919—20); p. 180, Alexis IX (Alexis IV); p. 180, Ponterachia (Ponterachia); p. 180, 1206 (1205); p. 183, nota 1, Roma (Torino); p. 188, koumig (koumis); p. 193, Norgore (Novgorod); p. 201, Tchernigov (Tchernigov); p. 222, Pintarachia (Ponterachia); p. 222, Singre (Sinope); p. 222, Saladine d'Orade (Saladino d'Ovada); p. 223, Starig Krim (Staryl Krym); p. 223, somni (sommi); p. 223, Anou Daria (Amou Daria); p. 242, XIIe siècle (XIIIe siècle); p. 255, Soudan (Soultan); p. 255, nota 1, Zictia (Zichia); p. 256, Pietro di Braila (Pietro di Braino); p. 256, Dchuhg (Dchuleg); p. 256, I-lkham (Il-khan); p. 258; Maloria (Meloria); p. 264, Ureš (Uroš); p. 265, 1334 (1304); p. 265, Cattan Cattaneo); p. 272, Mèsemble (Mèsembrie); p. 274, Soulikovo (Koulikovo); p. 277, Soldaï (Soldaia); p. 281, 1332 (1335); p. 282, Buzan (Buzău); p. 282, Aradea (Oradea); p. 292, Othman (Osman); p. 293, Mèembre (Mèsembrie); p. 294, Galacie (Galicie); p. 295, Bârland (Bârlad); p. 303, 1047 (1407); p. 310, Szaged (Szeged); p. 314, Blachermes (Blachernes); p. 319, Sanarga (Sanarega); p. 324, Saldaia (Soldaia); etc. Menționăm, de asemenea, că numerotarea capitolelor din text nu corespunde cu aceea din tabla de materii.

9 O. Lampsides, în *Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 441; F. Hild, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 22, 1973, p. 364; M. Balard, în *Revue historique*, 98, CCLI, 1974, 1, p. 169.

10 V. Laurent, *Préface*, la MN, p. 14.

11 R. Janin, în *Revue des études byzantines*, 30, 1972, p. 358; O. Lampsides, *op. cit.*, p. 440; H. Ahrweiler, în *Cahiers de civilisation médiévale X^e—XIIe siècles*, XV, 1972, 4, p. 312; M. Balard, *op. cit.*, p. 169.

LISTA ABREVIERILOR
(numai pentru partea
redactată de editor)

- AARMSI** = *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, București.
- AIIAX** = *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, Iași.
- AKM** = *Археологическая карта Молдавской ССР*, Chișinău.
- Commerce génois** = G. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929.
- CNM** = Gh. I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, Curs 1941—1942 (litografiat), Editor Ioan Vernescu [București, 1942].
- MIA** = *Материалы и исследования по археологии СССР*, Moscova (—Leningrad).
- MIS** = *Magazin istoric*, București.
- MN** = G. I. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane* (Societas Academica Dacoromana, *Acta historica*, IX), Monachii [München], 1969.
- RESEE** = *Revue des études sud-est européennes*, București.
- RHSEE** = *Revue historique du sud-est européen*, București.
- RIR** = *Revista istorică română*, București.
- RIS** = *Studii. Revistă de istorie; Revista de istorie*, București.
- RRH** = *Revue roumaine d'histoire*, București.
- SCIV(A)** = *Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)*, București.

*Quod armentur in bona fortuna ad viagium
maris maioris galee decem ita quod non
possint esse plures nec panciores . . .*

23 martie 1332, Veneția
Deliberazioni Miste Senato, I.R., fol. 5 v.

CUVINT ÎNAINTE

Cei care vor citi titlul acestei lucrări se vor întreba, poate, dacă faptul de a ne limita la un spațiu geografic determinat, pentru studiul unei probleme cu implicații atât de vaste, nu este cumva indiciul unei metode perimate, într-o epocă în care universalismul domină incontestabil spiritul științei istorice.

Indiferent de punctul de vedere adoptat de publicațiile cele mai diverse, universalismul este, în mod evident, un caracter fundamental al cercetărilor efectuate în acest domeniu. Așa s-a întâmplat întotdeauna în momentele de criză gravă în ordinea politică sau socială, dar poate niciodată această direcție în evoluția cercetărilor nu a fost mai pronunțată ca în zilele noastre. Este tendința de a considera istoria omenirii ca un singur corp, un organism unic cu multiple aspecte, care, în ultimii săi ani de viață, îi inspira lui Nicolae Iorga „Permanențele“¹ și „Istoriologia“². Ea este perceptibilă și în marea construcție a lui Arnold Toynbee³ și în „Curențele istoriei universale“ de Jacques Pirenne⁴; ea se reflectă, de asemenea, în „Bilanțul istoriei“, așa cum l-a stabilit într-o pătrunzătoare sinteză René Grousset⁵. „Problemele istorice ne interesează numai dacă le evaluăm din unghiul universalității“ scria recent Franz Altheim, istoricul

german care a studiat criza lumii antice⁶. Publicarea marilor colecții de istorie generală, continuată de un sfert de secol⁷, și a atîtor lucrări de sinteză, anchetele întreprinse sub egida Comitetului Internațional de Științe Istoric⁸ și de numeroasele sale comisii sînt tot atîtea mărturii despre spiritul care a marcat aceste studii: el se află în concordanță cu realizările unei epoci în care progresele tehnicii par că vor să restrîngă tot mai mult noțiunea de spațiu și modifică prin aceasta datele tradiționale ale istoriei. „Numai pămîntul“⁹ era, acum douăzeci de ani, doar o anticipare: acum este mai mult ca niciodată măsura actualității. În domeniul politic a devenit indispensabil ca toate problemele să fie abordate dintr-o perspectivă universală. Cu toate acestea, este limpede că și cadrul unei organizații cuprinzînd toate statele planetei, așa cum îl schița Societatea Națiunilor imediat după primul război mondial și pe care se străduie să-l realizeze sub ochii noștri Națiunile Unite, permite subzistența acordurilor regionale ce grupează țări dintr-o arie geografică limitată, apropiate prin interese comune și foarte adesea printr-o soartă comună. Aceste realități, care încă se impun politicii actuale, este posibil să fie prelungite în trecut; devine chiar util să le fie investigate originile și să li se stabilească evoluția; în diferite stadii de dezvoltare a navigației și a schimburilor și pe distanțe care au variat în funcție de mijloacele aflate la dispoziție pentru a le străbate, marea s-a dovedit în mai mare măsură un factor de apropiere și de unitate între ținuturile al căror litoral îl mărginește, decît o barieră ce izolează popoarele și civilizațiile¹⁰. Mediterana a fost unul din principalii factori de unitate ai lumii antice; la o scară mai redusă, Egeea a fost centrul dezvoltării elenice. Într-unul din romanele sale, H. G. Wells, istoric de ocazie, a știut cu toate acestea să definească în cîteva linii pătrunzătoarea unitate

celtică, persistentă în „secolele obscure“ ale evului mediu între Irlanda, Țara Galilor, Cornwall și Bretania „continentală”¹¹. Până la începuturile erei moderne lumea cunoscută se oprea la capul Finistère: marile descoperiri, lărgind orizontul la toată întinderea Pământului, și popularea Americilor au făcut din Oceanul, care părea odinioară de ne străbătut, marea cale a traficului și a influențelor de orice ordin, atât spirituale cât și materiale. S-a ajuns să se considere ca o expresie a limbajului curent „pactul Atlanticului“, care trebuie să unească în jurul obiectivelor comune și a unui același ideal țările Europei Occidentale și ale Americii de Nord.

Cu atât mai mult acest mod de a vedea lucrurile se impune când este vorba despre o mare închisă sau aproape închisă, nedispunând decât de o singură cale de comunicare cu alte întinderi maritime, așa cum este Baltica în Europa Septentrională sau Marea Neagră la limita de sud-est a continentului nostru și a Asiei. În ceea ce o privește pe aceasta din urmă, au existat de-a lungul secolelor mai multe analogii, un număr mai mare de legături de interdependență între un țărm și altul al acestei mări mai ușor de traversat, decât ai fi tentat să presupui la prima vedere. Multe evenimente se lămuresc prin acest fond comun de interese și de aspirații revelat de istoria „pontică” socotită ca un tot, a cărei unitate de-a lungul epocilor constituie un factor esențial al acestui ansamblu de probleme, desemnat în manualele noastre sub rubrica prea generală, dar comodă, de „Chestiunea Orientală”. Ar fi zadarnic s-o ignorăm, chiar periculos să-i neglijăm datele; cei care fac abstracție de ea riscă să construiască pe nisip. Se poate, ca Valéry, să respingem spiritul istoric și să facem din această atitudine fundamentul unei filosofii¹²; pe terenul realităților politice și economice, trecutul nu se lasă învins și istoria își ia revanșa asupra celor care

nu țin cont de ea. Evenimentele din ultimii ani o demonstrează suficient.

De aceea am considerat util să adunăm, într-o lucrare concepută dintr-un punct de vedere unitar, materia în general dispersată într-un mare număr de studii diferite, dintre care unele sînt greu accesibile. Ni se pare, de altminteri, că teatrul oferit de bazinul Mării Negre favorizează, mai mult ca altele, considerații ce depășesc problemele regionale și se raportează la forțele care acționează asupra cîmpului istoriei universale. Este imposibil să-i abordăm studiul fără să trebuiască mai întîi să ne referim la expansiunea comerțului Mediteranei spre Extremul Nord și Extremul Orient, la mișcarea periodică a invaziilor care îi aruncă asupra Europei pe nomazii din stepele Asiei Centrale, la rivalitatea puterilor maritime care își dispută controlul Strîmtorilor, la legea ce pare să regleze marșul cuceritor al imperiilor din Sud în spațiul pe care li-l oferă stăpînirea Bosforului, la hotarele Traciei și ale Asiei Mici, sau la tendințele opuse și constante ale unui alt imperiu, cel din Nord, de a-și croi o cale prin Strîmtori către marea liberă. Dacă, de la aceste considerații, oarecum abstracte și generale, se trece la examinarea figurilor istorice mai concrete și mai bine cunoscute, care reprezintă factorul uman în studiul oricărei probleme istorice, unde s-ar putea alcătui o galerie mai completă și mai variată a „oamenilor care au făcut istoria“? Încă din antichitate, Darius, urmărindu-i pe sciți, a parcurs peisajele pontice, Pericle și Alcibiade au vizitat coloniile de pe litoral; Alexandru cel Mare, înainte de a întreprinde cucerirea Asiei, a ținut să-și asigure gurile Dunării. Cezar nu a desăvîrșit cucerirea Euxinului, dar s-a gîndit la ea; Augustus și Nero l-au inclus în proiectele lor, campaniile lui Traian le-au realizat aproape în întregime. În sfîrșit, în pragul unei alte epoci, Constantin

și-a stabilit capitala la intrarea care supraveghează trecerea Mării Negre în Mediterana.

Invaziile aduc pe aceste maluri pe șefii barbarilor odată cu trecerea hoardelor lor: imperiul goților s-a născut pe țărmul septentrional al Mării Negre iar cel al lui Attila l-a înlocuit, urmat de atâtea alte imperii ale stepei care se succed în cursul evului mediu. Marii împărați ai Bizanțului, de la Justinian la Heraclius, de la Tzimiskes la Vasile al II-lea și Comneni au urmărit cu toții și au realizat, unii în parte, alții complet, stăpînirea întregului litoral pontic. Ei au adus astfel creștinismul în Rusia lui Vladimir Varegul¹³. Gingis Han nu a ajuns pînă la Marea Neagră, dar subordonații săi i-au străbătut țărmurile, iar descendenții au întemeiat în stepele Rusiei Meridionale Imperiul Hoardei de Aur; Tamerlan, dimpotrivă, a însemnat cu ruine, ce jalonau marșul armatelor sale, atît ținuturile de la sudul Mării Negre cît și cele din nord. În zorii timpurilor moderne, Mahomet al II-lea Cuceritorul a integrat tot spațiul pontic în Imperiul otoman, iar Soliman Magnificul i-a desăvîrșit opera.

Expansiunea rusă proiectează apoi pe acest lac otoman umbra lui Petru cel Mare. La invitația lui Potemkin, Ecaterina cea Mare a venit în persoană să-și ia în stăpînire cuceririle. Strîmtorile și Marea Neagră se află în centrul preocupărilor celor mai mari oameni de stat din secolul al XIX-lea: „limba de picică“ a Dardanelelor a dus la eșecul partajului de la Tilsit și a ridicat pe Napoleon împotriva lui Alexandru. Nicolae I, suprimînd ultimele vestigii ale monopolului Constantinopolului, a pus problema succesiunii „omului bolnav“. Dar puterile occidentale, ale căror nave frecventau porturile redeschise traficului internațional, au intervenit în Crimeea și trei mari conferințe internaționale, la Londra, Paris și Berlin, au încercat să reglementeze regimul Strîmtorilor și statutul Mării Negre.

Depeșele și instrucțiunile care se referă la acestea sînt semnate de Thiers și Guizot, de Palmerston și Cavour, de Disraeli și de Bismarck. Era revoluțiilor care a urmat primului război mondial, la începutul secolului, sporește această galerie cu fondatorii regimului sovietic și cu primul șef al Republicii turce. În sfîrșit, în ultimele luni ale celui de-al doilea război mondial, la Ialta, în Crimeea, se întînesc cei „trei Mari“, pentru a hotărî sfîrșitul campaniei din Europa și pacea pe care popoarele tot o mai așteaptă. Este greu să aduni în jurul unei mări aproape izolate de marile curente ale navigației de pe glob, a cărei întindere nu atinge dublul suprafeței marilor lacuri interioare ce separă Canada de Statele Unite, o serie mai reprezentativă de personaje care ocupă, totuși, locul din față pe scena istorică a lumii, oricît de puternică ar fi tendința istoricilor moderni de a substitui „viețile oamenilor iluștri“ prin anonimatul maselor sau fatalitatea evoluției economice.

Nu este prima dată cînd am fost tentat să abordez studiul acestei probleme atît de complexe. Cu un sfert de secol în urmă, cercetările făcute în arhivele din Genova și Veneția mi-au permis să întreprind studiul colonizării italiene pe țărmurile Mării Negre în evul mediu¹⁴. Rezultatele acestor investigații au putut fi adunate în mai multe lucrări; după ce am schițat un tablou de ansamblu al comerțului genovez în Marea Neagră în secolul al XIII-lea¹⁵ și am reconstituit secolele obscure ale istoriei celor două porturi pontice, *Vicina* la gurile Dunării și *Cetatea Albă* la limanul Nistrului,¹⁶ începusem să urmăresc meandrele politicii *venetiene* în aceste regiuni, în secolul al XIV-lea¹⁷. Războiul din 1939 a întrerupt aceste investigații și nu știu, în împrejurările de față, dacă voi avea vreodată ocazia să le reiau. Amploarea subiectului mă incitase, firește, să-i lărgesc cadrul și să cuprind într-un studiu de ansamblu originile

comerțului pontic în antichitate și destinele sale în epoca modernă. Astfel am putut, într-un curs ținut la Universitatea din București în 1941¹⁸—1943, să urmăresc evoluția „chestiunii Mării Negre“ din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre. Operațiile militare la care tocmai luasem parte m-au pus în situația să parcurg unele dintre regiunile a căror istorie intenționam să o refac¹⁹. Nu am ajuns să realizez periplul Euxinului, dar o cunoaștere directă a principalelor puncte ale litoralului, de la Varna la Feodosia, de la Marea de Azov pînă la Taganrog, precum și a Bosforului, nu putea să dăuneze înțelegerii oamenilor și a locurilor.

Pe rezultatele acestei experiențe și pe lucrările a căror utilitate au recunoscut-o eminenți specialiști mă bazez pentru a încerca să dau o formă mai completă materiei cursului meu litografiat despre Marea Neagră²⁰ și să pun astfel la dispoziția celor interesați o imagine de ansamblu care mi se părea că trebuie să fie scrisă. Răgazul involuntar care mi-a fost oferit de un an de zile înapoi mi-a dat posibilitatea să termin redactarea acestui prim volum, de la origini pînă la cucerirea otomană. Urmînd pilda atîtor umili copiiști de cronici de demult, să-mi fie permis să scriu la sfîrșitul acestei epistole liminare tradiționalul: „Deo gratias“. Al doilea volum ar trebui să continue expunerea pînă la actualitatea cea mai recentă, sarcină imposibil de realizat în conjunctura actuală. Să sperăm că evoluția viitoare a eternei chestiuni a Orientului va permite autorului acestei cărți să o întreprindă și să o ducă la bun sfîrșit. Deocîndată ar fi o foarte mare satisfacție pentru mine să știu acest manuscris, redactat în condiții amintind ambianța în care a fost scrisă *Cartea Minunilor* a ilustrului Marco Polo²¹ — ce a parcurs de altminteri și el, la întoarcere, ținuturile riverane ale Mării Negre, — ajuns să depășească multiplele bariere ridicate ac-

tualmente între Răsărit și Apus și să-mi aduc modesta contribuție la progresul cercetării istorice. Aș dori măcar să amintească celor preocupați de destinul Europei faptul că aceasta trebuie considerată în totalitatea ei și că spiritul, în ciuda piedicilor, răzbate totuși unde dorește.

NOTE

- 1 Gheorghe Brătianu are în vedere lucrarea *Les permanences de l'histoire*, în *RHSEE*, XV, 1938, XV, 7—9, p. 205—222, apărută și în volum separat la București, în același an. Aceasta fusese comunicarea lui Nicolae Iorga la cel de-al VIII-lea Congres internațional de științe istorice de la Zürich din august-septembrie 1938, unde România a fost reprezentată de o consistentă delegație, în rindul căreia figura și Gh. Brătianu (cf. L. Boia, M. Manea, *Historiens roumains aux congrès internationaux*, în *Roumanie. Pages d'histoire*, X, 1985, 2, p. 60).
- 2 Referirea este la *Istoriologia umană*, „lucrare — după propria mărturisire a lui Iorga — plănuită pentru mai multe volume, câte mi le va îngădui vârsta“ (cf. *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a 3-a, București, 1944, p. 343). Din proiectata sinteză polihistorului nu i-a fost dat să realizeze decît o mică parte, reunită pe baza manuscriselor păstrate în volumul *Materiale pentru o istoriologie umană*, ed. Liliana N. Iorga, București, 1968. Prefața sa a fost publicată și anterior, mai întîi în franceză (*Préface à une „Historiologie“*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XXII, 1941, 1, p. 5—12), iar apoi în română (*Prefața la „Istoriologia umană“*, în *Generalități...*, p. 341—348). Cf. și D. M. Pippidi, *Une oeuvre inédite de Nicolas Iorga: l'„Historiologie humaine“*, în *RHSEE*, XXIII, 1943, p. 21—30. *Istoriologia umană* se afla în curs de tipărire în ultimii ani cînd Gheorghe Brătianu se mai găsea la cîrma Institutului de Istorie Universală (cf. Gh. I. Brătianu, *Dare de seamă de activitate pe anul 1945/1946*, în *Institutul de Istorie Universală „N. Iorga“ la zece ani de la întemeiere*, București, 1947, p. 43; M. Berza, *Zece ani de activitate a Institutului de Istorie Universală „N. Iorga“*, în *ibidem*, p. 21—22), dar impunerea unei noi orientări față de istorie și de slujitorii ei au întîrziat cu două decenii realizarea proiectului.

- 3 Se are în vedere lucrarea capitală a lui A. J. Toynbee, *A Study of History*, ale cărei prime trei volume au apărut în 1934, iar altele trei în 1939, toate având numeroase ediții. Următoarele șase volume s-au tipărit după moartea lui Brătianu: VII—X în 1954, XI în 1959 și XII în 1961.
- 4 Din sinteza lui Jacques Pirenne (fiul lui Henri Pirenne), *Les grands courants de l'histoire universelle*, apărută în șapte volume, reeditate în mai multe rânduri, Gheorghe Brătianu a cunoscut numai primele două volume. Celui dintâi, cu subtitlul *Des origines à l'Islam*, Neuchâtel, 1944, i-a consacrat o neobișnuit de lungă recenzie în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 288—305, cel de-al doilea, purtând subtitlul *De l'expansion musulmane aux traités de Westphalie*, Neuchâtel-Paris, 1946, semnându-l la rubrica „notelor bibliografice” din *RHSEE*, XXIII, 1946, p. 366. Din bibliografia scrierilor lui Brătianu, publicată recent în capitala Franței, deducem că și acestui al doilea volum al monumentalei opere a istoricului belgian i-a dedicat o recenzie însumând 25 de pagini, rămase deocamdată inedite. Cf. *Les écrits de G. I. Brătianu*, Paris, 1983, p. 28.
- 5 R. Grousset, *Bilan de l'histoire*, Paris, 1946. Lucrarea mai este citată în *MN*, la p. 267, nota 1. Reputatul orientalist francez a fost unul din specialiștii invitați să colaboreze la istoria Europei medievale pe care Gheorghe Brătianu se angajase să o coordoneze. Cf. L. Boia, *Gheorghe I. Brătianu (1898—1953)*, în *Studii și articole de istorie*, XXXVII—XXXVIII, 1978, p. 172. Gh. I. Brătianu a recenzat mai multe lucrări ale lui René Grousset: *Histoire de l'Asie*, I—III, Paris, 1922 (în *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, X, 1923, p. 12—16); Ch. Diehl, L. Oeconomus, R. Guiland, R. Grousset, *L'Europe orientale de 1081 à 1453*, Paris, 1945 (în *RHSEE*, XXIII, 1946, p. 312—315); *Autour des Croisades au XVe siècle: En marge de l'Empire du Levant de M. René Grousset* (în *Revue des études roumaines*, V—VI, 1960, p. 9—20).
- 6 Lucrarea la care se face aluzie este F. Altheim, *Die Krise der alten Welt im 3. Jahrhundert n. Zw. und ihre Ursachen*, I, *Die ausserrömische Welt*, Berlin-Dahlem, 1943, din care este și citatul: „geschichtliche Fragen berühren uns nur dann, wenn sie unter universalgeschichtlichem Blickwinkel geschehen werden” (p. 13). Gh. I. Brătianu a recenzat elogiios monografia în *RHSEE*, XXIII, 1943, p. 270—278.
- 7 Între cele mai prestigioase serii de istorie generală, apărute în primele decenii ale secolului al XX-lea, menționăm câteva cunoscute și lui G. I. Brătianu (*Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge*, București, 1937, p. 4—5 și 13): *Cambridge Medieval History*, *Weltgeschichte* (coord. H. F. Helmolt), *Propyläenweltgeschichte* (coord. W. Goetz), *Museum der Weltgeschichte* (coord. P. Herre), *Geschichte der führenden Völker* (coord. H. Finke, H.

- Junker, G. Schnürer), *L'Évolution de l'humanité* (coord. H. Berr), *Histoire du monde* (coord. E. Cavaignac), *Histoire générale* (coord. G. Glotz), *Peuples et civilisations* (coord. L. Halphen și Ph. Sagnac), *Clio* etc.
- 8 Comitetul a fost creat în 1926 la Genova, la ședința de constituire participând și Vasile Pârvan. Cf. V. Pârvan, *Dare de seamă asupra adunării ținute la Geneva la 14 și 15 mai 1926 pentru organizarea Comitetului Internațional al Științelor Istorice*, în *Scrieri*, ed. Al. Zub, București, 1981, p. 340—341. Cf. și K. D. Erdmann, *Zur Geschichte der Internationalen Historikerkongresse. Ein Werkstattbericht*, în *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 36, 1985, 8, p. 543 și urm.
 - 9 Expresia „numai pământul“ — „rien que la terre“ — a fost preluată după titlul unei lucrări a lui Paul Morând.
 - 10 Ideea o regăsim limpede formulată încă de G. W. Fr. Hegel, *Prelegeri de filozofie a istoriei*, trad. P. Drăghici și R. Stoichiță, București, 1968, p. 89—90.
 - 11 Despre concepția lui H. G. Wells asupra istoriei universale, Gheorghe Brătianu s-a ocupat în mod special, prezentând o comunicare cu această temă în 1947 la Institutul de Istorie Universală (cf. Gh. I. Brătianu, *Cuvînt de deschidere la ședința comemorativă din 1 aprilie 1947*, în *Institutul de Istorie Universală...*, p. 3), care, tradusă în franceză, urma să fie inclusă în sumarul periodicului Institutului (cf. *ibidem*, p. 3, nota 1), a cărei apariție a fost însă sistată începînd cu nr. XXIV, corespunzător anului 1947, în care trebuia să apară studiul. Acesta se intitula *H. G. Wells et l'histoire universelle* și cuprindea 17 pagini (cf. *Les écrits de G. I. Brătianu*, p. 28), rămase pînă în prezent inedite.
 - 12 Față de concepțiile negativiste ale lui Paul Valéry în privința istoriei s-a mai luat atitudine în istoriografia noastră. Cf. Al. Zub, *Biruit-au gîndul (Note despre istorismul românesc)*, Iași, 1983, p. 311 și urm.
 - 13 Apelativul dat lui Vladimir cel Sfînt, care a impus creștinismul ca religie de stat în Rusia Kievană, nu este prea fericit, chiar dacă cnejii de la Kiev erau de origine scandinavă. În vremea lui Vladimir I (980—1015) familia domnitoare de la Kiev era de mult slavizată.
 - 14 Investigarea arhivelor de la Genova a realizat-o în 1922 și 1924, iar a celor de la Veneția în 1929 și 1938 Cf. Gh. I. Brătianu, *Memoriu de studii și lucrări, 1916—1941*, București, 1942, p. 7.
 - 15 *Commerce génois*.
 - 16 G. I. Brătianu, *Vicina, I, Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea*, în *Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique*, X, 1923, p. 41—77; idem, *Recherches sur Vicina et Cetea Albă*, București, 1935; idem, *Vicina, II, Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des „Miscellanies“ de M. J. Bromberg*, București, 1940 (publicat cu completări și remanieri în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 133—175).

- 17 *Idem, Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle. La politique du Sénat en 1332—33 et la notion de latinité*, București, 1939.
- 18 În *MN*, p. 38 și în V. Laurent, *Préface*, la *MN*, p. 12, se indică cronat anul 1942.
- 19 G. I. Brătianu, *Notes sur un voyage en Crimée*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 176—182.
- 20 *CMN*, 613 p.
- 21 Despre cadrul în care s-a redactat opera lui Marco Polo, cf. *MN*, p. 258.

INTRODUCERE

GEOGRAFIA ISTORICĂ ȘI POLITICĂ A MĂRII NEGRE

Marea în istoria universală. Marea Neagră la răscrucea drumurilor din Europa și din Asia. Numele Mării Negre de-a lungul timpurilor. Geografia Mării Negre: caracteristici principale ale litoralului și ale climatului. Drumurile terestre și fluviale: „legea istmurilor“. Marile faze ale dezvoltării istorice.

Marea, prin toate problemele pe care le pune spiritului și prin toate posibilitățile oferite dezvoltării materiale a popoarelor și civilizațiilor, reprezintă un cadru foarte indicat pentru a trata despre marile curente ale istoriei universale. În mod deliberat ne folosim chiar de titlul binecunoscutei lucrări a D-lui Jacques Pirenne, a cărei expunere este în foarte mare parte cea a fazelor succesive a rivalității ce opune, începînd cu zorii istoriei, imperiul continental puterii maritime¹. Încă acum mai bine de un sfert de secol, Nicolae Iorga folosea o metodă analoagă, atunci cînd își intitula lucrările pregătitoare pentru a sa „Încercare de sinteză a istoriei omenirii“²: Chestiunea Dunării³, Chestiunea Mării Mediterane⁴, Chestiunea Océanelor⁵. S-a scurs mai bine de jumătate de secol de cînd Metchnikov studia raporturile dintre „civilizație și marile fluvii istorice“, al căror curs ajungea inevitabil la

mare și la ocean, etape necesare ale progresului⁶. Tot ca „punct de plecare a progresului“ era considerată marea de către Sir James Frazer, care constata că „legile naturale au impus [...] ca toate marile civilizații ale lumii să se nască pe pământuri roditoare, bine udate și supuse influenței atmosferei marine“⁷.

Trebuie într-adevăr să recunoaștem că în lipsa altor limite cronologice, istoria poate fi împărțită în etape, al căror criteriu determinant poate fi cadrul geografic al vreunei mări sau al vreunui ocean. Cine ar putea de pildă tăgădui că istoria antică — cel puțin cea a Europei și a Orientului Apropiat — nu se concentrează, ca să zicem așa, în jurul Mediteranei? Numele însuși al acestei mări, care o situează în centrul lumii locuite, constituie o dovadă evidentă. Mediterana este cea care a văzut înflorind rînd pe rînd pe țărmurile ei civilizația egipteană, feniciană și cretană, apoi cea a Eladei clasice și a lumii elenistice, pentru ca apoi să se trezească așezată „în centrul teritoriilor“ stăpînite de Imperiul roman. În evul mediu, Bizanțul succede mai întîi Romei, pentru a împărți apoi stăpînirea „mării interioare“ cu Islamul, pe de o parte, și cu republicile negustorești din serviciul cruciadelor, pe de altă parte.

Istoria modernă, dimpotrivă, este înainte de toate o problemă a Atlanticului. Dacă, la fel ca navigatorii din epoca medievală, am stabili portulanul marilor perioade ale istoriei universale, numele porturilor ar fi prin ele însele o indicație suficientă. Care sînt într-adevăr marile porturi ale lumii antice? Sidon, Tyr, Pireu, Alexandria, Rhodos, Cartagina, la care se adaugă cele din Imperiul roman din bazinul occidental al Mediteranei: Ostia și Massalia. În evul mediu, Constantinopolul cunoaște o strălucire fără pereche, pentru a ceda apoi concurenței tot mai active a porturilor italiene: Veneția, Pisa și Genova și a Levantului, listă la care trebuie să fie adăugat mai tîrziu mările

port catalan din Barcelona și Marsilia renăscută. Toate aceste *emporiuma* sînt centre ale traficului mediteranean.

În epoca modernă viața economică se deplasează, o dată cu marile descoperiri, pe țărmurile Oceanului. De la Cadiz și Lisabona, comerțul internațional ajunge în porturile flamande, olandeze și engleze, a căror supremație se afirmă în secolul al XVIII-lea. Cu toate acestea, porturile franceze de la Atlantic cunosc, de asemenea, o mare prosperitate, în timp ce sfîrșitul secolului al XIX-lea ridică la prim rang Hamburgul și porturile americane. Cu toate acestea, canalul de Suez a restituit Mediteranei o parte din vechea sa importanță: bazele navale, care fixează pe țărmurile sale jaloanele Imperiului britanic, se întind de la Gibraltar la Port-Said, trecînd prin Malta, Cipru și Alexandria⁸. Acum vreo douăzeci de ani rezumam în felul următor ceea ce mi se părea a fi consecința naturală a acestei evoluții: „Timpurile moderne, descoperind o lume nouă, au strămutat spre Oceanul Atlantic rivalitatea economică și politică a puterilor mari, iar redeșteptarea Extremului Orient și expansiunea americană vor îndrepta poate spre țărmurile Oceanului Pacific centrul de greutate al concurenței comerciale și al viitorului echilibru politic“⁹.

Vremurile s-au împlinit: în ultimul război, „bătălia Atlanticului“ a urmat celei, de proporții tot atît de impresionante, a Pacificului. Al doilea război mondial și progresele invențiilor tehnice, ale căror consecințe abia pot fi întrevăzute, deschid istoriei perspective planetare pe care, pînă acum doar navigația circumglobală ne putea lăsa să le prevedem.

Într-un cadru mai restrîns, limitat de un orizont mărginit la evenimentele locale, marea inferioară sau secundară pune aceeași problemă statelor riverane. Pentru istoria polonă există o „problemă baltică“, care privește nu mai puțin Suedia sau Danemarca, Rusia

sau Prusia, ca să nu menționăm decît puterile erci moderne. „Problema adriatică“ a influențat dintotdeauna dezvoltarea istorică a Italiei, de la Imperiul roman pînă în zilele noastre. („Problema pontică“, pe care încercăm s-o schițăm, este mai complexă. Este vorba într-adevăr de o mare aproape închisă, care nu comunică cu Mediterana decît prin îngusta ieșire a Strîmtorilor; cu toate acestea, datorită marilor fluvii care se varsă în ea din adîncurile stepei sau din masivele Europei Centrale, datorită rețelei multiple a drumurilor continentale ce ajung în porturile ei, ea merită, tot atît de mult ca și alte mări mai deschise curenților din larg, numele de „placă turnantă“ a marelui trafic și a schimburilor internaționale¹⁰.)

Acest caracter de zonă de tranziție și de răscruce între Europa și Asia îl imprimă popoarelor și statelor stabilite pe litoralul ei. Îndeosebi acestui factor maritim istoria românească îi datorează faptul că este altceva decît cea a țărilor rămase departe de marile drumuri comerciale și la adăpost de război și care poate de aceea sînt cu mult mai fericite în epocile de criză, căci nu atrag asupra lor atenția prea susținută a diplomaților și a strategilor. Avem de-a face aici însă fără îndoială cu reversul inevitabil al medaliei: interesul istoric pe care îl trezește o regiune geografică este un privilegiu ce se plătește scump. În tot cazul, istoria românească nu ar putea fi înțeleasă fără să se țină seama de drumurile și influențele care se încrucișează pe teritoriul unde ea a evoluat, astfel încît l-au făcut o adevărată răscruce a civilizațiilor și a negoțului, dar și, din nefericire, a invaziilor și a războaielor. În acest ansamblu de împrejurări, pe care o întreagă școală construisese știința nouă și ambițioasă a geopoliticii, Marea Neagră se află prin forța lucrurilor pe primul plan al interesului și al cercetărilor.

Dintre toate problemele privind Marea Neagră, nu există alta mai caracteristică și tot-

odată mai puțin cunoscută decât cea a numelui ei, oricât de paradoxală ar putea părea această afirmație. Într-adevăr, nimeni n-a ignorat dubla ei denumire: Pontul Euxin în antichitate și Marea Neagră în epoca modernă, dar nu de mult s-a observat că ambele au un izvor comun, ba mai mult, că reprezintă la origine un sens analog. Euxin (*euxeinos*) însemna „ospitalier“; dar acesta nu era decât antiteza primului nume, pe care navigatorii greci din timpurile antice îl dăduseră unei mări necunoscute și înspăimântătoare pentru ei. Ea începuse prin a fi tocmai contrariul: *axei-nos*, marea ostilă, neospitalieră, cu furtuni neașteptate și cu țărmurile populate de barbari și de monștri hiperboreeni. Studiul mai aprofundat al limbilor iraniene a dezvăluit existența unui termen care amintește în mod ciudat numele dat de către greci: este *akhshaena*, întunecat, închis, adică tocmai nuanța care se regăsește în numele modern. Acum mai bine de un secol, Élie de la Primaudaie dezvăluise existența unui cuvânt din limbajul „indigen“ al mării: *asken*, care se apropie mult de *akhshae-na*; dar el nu i-a acordat prea multă importanță, astfel că meritul de a fi putut reconstitui etimologia exactă le-a revenit lui Boisacq și Vasmer¹¹. Navigatorii eleni, veniți din Egeea în periplul obișnuit, al căror orizont era fragmentat de nenumărate arhipelaguri, traversează Strîmtorile și se găsesc deodată într-un spațiu necunoscut, fără insule și peninsule, unde doar Crimeea și Dobrogea le ofereau adăpost pe promontoriile lor. Ei rețin numele pe care îl aud pronunțat de popoarele iraniene pe care le întâlnesc pe țărmuri, dar îl adaptează după propriul lor limbaj și-i dau sensul care li se pare că i se potrivește cel mai bine; doar apoi, pentru a-și atrage protecția zeilor, numele de rău augur este schimbat în sens opus, așa cum în timpurile moderne Capul Furtunilor va deveni Capul Bunei Speranțe¹². Romanii n-au făcut altceva decât să accentueze cuvântul *pon-*

tus (Πόντος) care caracterizează marea în general și care a sfârșit prin a lua în acest caz un sens particular, „pontic“ fiind rezervat în zilele noastre Euxinului anticilor¹³.

Nu este mai puțin sigur că originea însăși a numelui ține de o dublă influență, iraniană și greacă, și trebuie într-adevăr, așa cum a observat Rostovtzev, să începem studiul problemei „pontice“ cu „iranienii și grecii“¹⁴.

Dar evoluția unui toponim are capricii ciudate; se pare că în epoca romană, probabil sub influența politicii lui Mithridate și a regatului său din „Pont“, care jucase la un moment dat un rol atât de însemnat, calificativul „euxin“ ar fi fost aproape abandonat și că s-ar fi spus în mod curent *pontus*, fără nici o altă precizare. Unii filologi admit în orice caz că de la acest cuvânt trebuie să derivăm numele ce i-l dădeau în evul mediu geografii arabi, care sînt primii ce îl menționează pe hărțile și în scrierile lor după sfârșitul perioadei antice; este adevărat totuși că etimologia: *Pontus-Bundus-Nitas* sau *Nitash* (numele dat în secolul al XII-lea Mării Negre pe harta mare a lui Idrisi¹⁵) poate părea îndrăzneată. În plus, *Bahr* sau *Bar al Nitas* ar fi în acest caz o tautologie, cele două nume avînd exact același sens, unul în arabă și celălalt în greacă, deformat de o pronunție defectuoasă. Se mai întîlnesc și alte nume: *Bahr al Tarabazunda*, Marea Trapezuntului, care indică limpede drumul comerțului oriental, *Bahr Kirim* care scoate în evidență importanța Crimeei, uneori *Bahr al Rum*, Marea romanilor, rezervat îndeosebi Mediteranei, sau *Bahr al Khazar*, Marea chazarilor, care va rămîne numele Mării Caspice. Mai intră, de asemenea, în discuție *Bahr al Rus*, Marea rușilor sau a varșilor¹⁶, care pare tradus direct din greaca bizantină și răspunde gravelor preocupări cauzate Bizanțului de incursiunile piraților nordici în secolele X și XI; tot aici vine Villehardouin să caute acea „Mer de Rossie“. Locuitorii de pe țărmuri au avut această pronunțată

tendință de a da denumirilor geografice sensul propriilor interese și al căilor de comunicație; un cronicar polonez din secolul al XV-lea menționează *mare Leoninum*, marea Lwów-ului, în momentul în care comerțul acestui oraș se orienta în special către Marea Neagră, prin porturile Moldovei sau ale Crimeei¹⁷.

Abia în secolul al XIII-lea al erei noastre reapare sensul primitiv al numelui Mării Negre în apelativul dat de popoarele turco-tătare care au pus stăpînire pe țărmurile ei: *Kara Deniz*. Dar deoarece, după unii orientaliști, *Kara* nu are numai semnificația de „negru, întunecat” — identic cu anticul *akhshaena* — dar și cea de „mare, puternic, de temut”, nu este deloc de mirare că occidentalii, care au pătruns în această mare după cuceririle mongole, au botezat-o „*Mare Majus*”, „*Mar Maggiore*” sau „*Mer maiour*”, marea „cea mai mare”, în loc de Marea Neagră. Și într-adevăr aceeași senzație este încercată de navigatorul venit din Sud și care descoperă, după ce a traversat Bosforul, orizontul deschis în fața lui, fără ca vreun profil insular să vină să-l întrerupă. După cum s-a observat recent, nu este nici o îndoială că din portulanele navigatorilor genovezi sau venețieni a împrumutat cancelaria primilor domnitori munteni și moldoveni numele de „marea cea Mare”, care figurează în titlurile lor, ca limită extremă a posesiunilor deținute la sfîrșitul secolului al XIV-lea.

Dar încă din această epocă se revine la sensul de culoare, care marcaseră primele impresii ale marinarilor străini la nordul Strîmtorilor. În greacă, *mavri thalassa* figura încă în 1265 în tratatul cu Venetia; începînd cu 1338, *Mare nigrum* apare, de asemenea, în izvoarele occidentale. În timpurile moderne, *Kara Deniz* nu mai este decît Marea Neagră, *Černoje More* în rusă, *Marea Neagră* în română. Se revine astfel, după trei milenii, la sensul primitiv al iranianului *akhshaena*. De fapt, apele pontice, ca ale tuturor mărilor, își schimbă cu-

loarea după cerul pe care-l reflectă în valurile sale. Dar aluzia se referă fără îndoială la anotimpul iernii de o întindere excepțională pentru meridionali, și la furtunile care făceau luni de zile navigația nesigură în așa măsură încât genovezii interziceau vaselor lor, în secolul al XIV-lea, să se aventureze aici, din noiembrie pînă în martie.

Originea numelui și a evoluției sale, ale căror diverse faze le-am reamintit, pun problema esențială pentru studiul Mării Negre și a bazinului pontic: cea a raporturilor între Nord și Sud. Caracterul de zonă de tranziție între lumea mediteraneană, cu contururile precise, și imensitatea stepelor euroasiatice este, de asemenea, trăsătura principală asupra căreia stăruie geograful. Și pentru el, studiul originilor, în epocile formării geologice a globului, oferă mai multe elemente susceptibile să explice condițiile actuale și factorii fizici care determină permanențele economiei și chiar ale politicii¹⁸.

Marea Neagră, așa cum o cunoaștem din perioadele istorice, pare a nu fi decît una din rămășițele dispartate ale unei întinderi marine cu mult mai vaste, „marea sarmatică“ ce, în epoca terțiară și în pliocen încă, acoperea un spațiu imens, din Europa Centrală pînă la marginea Turkestanului actual. La sfîrșitul acestei epoci geologice convulsiunile scoarței terestre au împărțit în mai multe tronsoane această vastă întindere marină; bazinul Mării Negre a fost separat de cel al Caspicii, iar acesta, la rîndul lui, de cel al marelui lac de Aral. La începutul erei cuaternare se produc mari seisme, care fac să se prăbușească podișul prin care Peninsula Balcanică era legată de Asia Mică; tocmai prin această crăpătură adîncită între Tracia și Anatolia s-a realizat un contact direct între Mediterana și Marea Neagră și prin el se scurg curenții care stabilesc circulația din una în alta.

Caracterul de tranziție între două lumi diferite a fost marcat astfel chiar și de relieful fizic. Harta scoate în evidență profunde depresiuni întinse de-a lungul litoralului septentrional al Asiei Mici și contrastul care îl opune țărmului opus al Rusiei Meridionale, unde marea pătrunde insesizabil în întinderea stepii. Marea de Azov, care prelungește pînă la gurile Donului această parte a Mării Negre, nu are în anumite puncte decît cincisprezece pînă la douăzeci de metri adîncime, astfel că au fost necesare lucrări ample pentru a amenaja porturile moderne de la Mariupol sau de la Taganrog; dimpotrivă, în centrul depresiunii care se deschide între Crimeea și Asia Mică, adîncimea atinge 2 245 m. Calitatea apei nu este mai puțin caracteristică: în Mediterana concentrația sării este foarte mare și atinge o proporție de la 3,64 pînă la 3,93%; cea a Mării Negre nu depășește 1,9%. Trebuie evident să se țină seama de marile cantități de apă dulce, pe care atîtea fluvii — Dunărea, Niprul, indirect Donul — le varsă în chiuveta pontică; s-a calculat că, dacă cursul acestor fluvii ar fi oprit și dacă bazinul Mării Negre ar fi secăt, ar trebui nu mai puțin de trei mii de ani curentului Bosforului ca să-l umple din nou cu apa Mediteranei.

Examinarea litoralului oferă aceleași contraste. Anticii îi comparau conturul cu un arc scitic asimetric, unul din capetele sale fiind la Dioscurias, pe coasta Caucazului; în realitate el se află puțin mai la sud, la Batumi (Strabon, *Geografia*, II, 22). Coasta stîncoasă a Asiei Mici nu oferă navigației moderne decît un număr mic de golfuri, prea deschise și expuse vînturilor Nordului, bune fără îndoială pentru cabotaj și gata să primească vasele de mic tonaj ale navigației antice și medievale, dar nepregătite să adăpostească marile pacheboturi din zilele noastre; Trapezuntul, cap de linie al drumurilor din Asia Centrală, se detașează ca centrul de comerț cel mai înfloritor¹⁹.

La vărsarea anticului Phasis, actualul port Batumi își datorează importanța conductelor petrolifere. Coasta abruptă de-a lungul Caucazului nu este deloc prielnică navigației: în antichitate, Dioscurias (Sukhum Kale) era o piață importantă; în zilele noastre, Novorosiisk este o bază navală de prim ordin. Coasta Crimeii, cu cutele sale muntoase, prezintă o serie de porturi naturale care au fost folosite în toate timpurile de către navigatori: Caffa sau Theodosia, Soldaia (Sudak), vechiul Cherson, înlocuit de Sevastopol, al cărui golf este un port ideal pentru o flotă de război²⁰. Dacă se trece de strâmtoarea Kerçi, sînt necesare amenajări speciale pentru a face accesibile porturile Mării de Azov marilor cargouri care vin aici să încarce grîul sau cărbunele din Ucraina. Îndreptîndu-ne spre vest, ajungem în regiunea porturilor de „liman“, marcate de bancurile de nisip de la gurile marilor fluvii; în antichitate, Olbia de la gura Bugului și Tyrasul de la cea a Nistrului erau centrele cele mai frecventate. Condițiile moderne de navigație au impus înființarea porturilor artificiale de la Odessa și Constanța. Periplul se termină în Delta Dunării, care trebuie să facă obiectul unui studiu special: în evul mediu, actualul braț Sf. Gheorghe, apoi cel al Chilei au fost principalele căi navigabile; cel al Sulinei a fost făcut accesibil în epoca modernă prin lucrările Comisiei Internaționale a Dunării, dar amenință totuși și să se umple cu nisip dacă lucrări permanente nu îi curăță neîncetat marginile. Pe coasta meridională a Dobrogei promontoriul Caliacra adăpostește porturile Cavarna și Balcic, în timp ce coasta bulgară oferă navigatorului resursele naturale ale golfurilor Varna și Burgas.

Regimul climei prezintă aceleași contraste și aceleași tranziții. La nordul Mării Negre, rigoarele extremelor continentale cuprind Ucraina și România, atenuate puțin spre litoral, dar accentuîndu-se pe măsură ce se pătrunde înăuntrul continentului. O excepție marcantă o con-

stituie „riviera rusă“ din Crimeea, la adăpostul munților Iaila; ea oferă călătorului peisaje mediteraneene, care i-au atras pe greci în antichitate și pe italieni în evul mediu. La nord-vest de Caucaz, o altă regiune de coastă este bîntuită atît de des de ploii și dezvoltă o vegetație atît de luxuriantă, încît geografii sovietici nu au ezitat să o califice de „subtropicală“. Dar cu cît se înaintează spre vest, de-a lungul malului anatolian, cu atît regimul ploilor descrește mai mult, pentru a se apropia de climatul uscat al litoralului mediteranean, în timp ce podișurile din interiorul Asiei Mici constituie, din punct de vedere climatic, corespondentul exact al Sierras-urilor Peninsulei iberice²¹.

Îndeosebi ca centru al traficului și al drumurilor bazinul pontic realizează cel mai bine imaginea unei răscruci deschise tuturor influențelor. Două mari căi se îndreaptă de la malurile Mării Negre către Asia Centrală: una, cea mai veche, are ca punct de plecare porturile Crimeei, merge de-a lungul Mării de Azov, urmează cursul Donului, se îndreaptă prin stepă către vărsarea Volgăi și, trecînd între Ural și Caspica, se abate spre Turkestan, pentru a regăsi în inima marilor masive muntoase ale Asiei marginile misterioase ale țării serilor, strămoșii actualilor chinezi. Acesta este „drumul mătășii“ venit din Extremul Orient, care a fost parcurs de caravanele negustorești din antichitatea cea mai îndepărtată pînă în secolul lui Pegolotti.

Cealaltă cale, deși mai puțin frecventată în epoca antică, nu este mai puțin însemnată ca alte mari căi de tranzit din evul mediu. Ea pleacă tot din Asia Centrală, traversează podișul iranian și ajunge de la Tebriz la Trapezunt pe Marea Neagră. De ea se leagă o altă rețea rutieră, care unește același litoral pontic de Golful Persic și de Siria.

La aceste mari drumuri ale traficului intercontinental se adaugă altele, care, deși mai pu-

țin lungi, dobândesc totuși o importanță de prim ordin. Anticii știau că pe Borysthenes se putea naviga cu ușurință, iar bizantinii cunoșteau cataractele Niprului. Pe acolo coborau din Extremul Nord și de pe malurile Balticii îndrăzneții varegi, fascinați de strălucirea „orașului păzit de Dumnezeu“, Constantinopolul cu infinitele sale bogății²². În sfârșit, mai puțin frecventat în antichitate și în evul mediu, dar oferind o cale de comunicație ușoară navigației moderne, cursul Dunării leagă Europa Centrală de Orient, iar regimul aplicat la vârsarea sa în Marea Neagră este una din marile probleme europene ale vremurilor noastre²³.

Aceste căi, ducând către toate punctele orizontului, sînt drumuri terestre, cel mult de navigație fluvială; de fapt singura cale maritimă care ajunge la Marea Neagră este cea a Strîmtorilor, care o leagă de Marea Egee. Importanța incontestabilă a traficului lor confirmă, de altminteri, în întregime ingenioasa teorie a unui specialist în problemele maritime, acea „lege a istmurilor“ pe care Victor Bérard o aplică într-una din lucrările sale în special studiului epocii antice și medievale: el scotea în evidență preferința acordată atunci de călători și negustori itinerariilor terestre, care puteau fi parcurse în orice anotimp, în vreme ce navigația prezenta riscuri considerabile și dispunea de mijloace de orientare și de bord din cele mai rudimentare²⁴. Pînă la începutul secolului al XIX-lea, călătorii în Orientul Apropiat sînt văzuți luînd mai curînd calea uscatului, care nu necesita decît traversarea Strîmtorilor, pentru a ajunge din Europa în Asia, decît să aștepte vînt favorabil pentru a înfrunta traseul maritim. Exista desigur riscul de a întîlni tîlhari în defileele Balcanilor sau ale Anatoliei, dar marea nu era și ea infestată de piraiți?

Această lege a istmurilor scoate la lumină întreaga importanță a Mării Negre ca centru al comerțului internațional în antichitate și în

evul mediu și explică, de asemenea, pînă la un anumit punct, declinul său în epoca modernă. Drumurile care converg către ea sînt drumurile continentale cele mai lungi cunoscute de oameni în acele timpuri, iar traficul maritim se limitează în general la o navigație de-a lungul coastei, fără a înfrunta marea deschisă, ce inspira atîta teamă navigatorilor.

Pe de altă parte, ritmul schimburilor nu privește numai mărfurile importate din Orient sau din Extremul Orient, ori blănurile din Extremul Nord. Regiunile din jurul Mării Negre au furnizat întotdeauna produse naturale foarte căutate pe piața mediteraneană, care la rîndul ei exporta acolo articolele cerute de indigeni. În antichitate, ca și în evul mediu, grîul, peștele, ceara și sclavii din ținuturile pontice găseau un bun plasament în comerțul Greciei și al Italiei; la fel, ceramica din epoca clasică, vinurile grecești sau postavurile italiene găseau cumpărători în coloniile negustorești de pe malurile Mării Negre. S-a stabilit astfel un fel de economie complementară, care explică interesul puterilor meridionale pentru bazinul pontic, din îndepărtatele zile ale talassocrației ateniene pînă la pătrunderea bizantină, expansiunea colonială a Genovei și Veneției și cucerirea otomană, sau, mai aproape de noi, pînă la deschiderea Strîmtorilor pentru comerțul occidental în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea. Dacă vreodată pavilionul de luptă a venit în urma mărfurilor, aceasta s-a întîmplat în timpul războiului din Crimeea.

Aceste mișcări periodice de la sud la nord, ce alcătuiesc un fel de ritm ciclic de flux și reflux, economic și politic, într-o mare în care, de altfel, marea lipsește, determină, de asemenea, diviziunile cronologice ale subiectului nostru. În epoca antică se pot distinge două perioade principale: una este caracterizată prin activitatea simultană a iranienilor și a grecilor, prin colaborarea Imperiului scitic, stabilit pe

litoralul nordic al Euxinului, cu coloniile grecești, cărora el le asigură minimul de securitate indispensabil negoțului. După căderea Imperiului iranian, căruia îi succed monarhiile elenistice ale Pontului și ale Bosforului cimerian, Roma este cea care impune pacea și ordinea în spațiul pontic, prin prezența garnizoanelor și a escadrelor sale.

În evul mediu, dacă ar fi să urmărim cronologia tradițională, Marea Neagră este supusă hegemoniei Bizanțului și acordului cu hazarii, pe care vin să-i zdruncine, în secolul al X-lea, atacurile repetate ale varegilor, verii normanzilor, ce își fac în același timp apariția în Europa Occidentală. În cele din urmă se stabilesc relații pașnice, care marchează cu influența lor fecundă dezvoltarea civilizației rusobizantine din secolul al XI-lea. Dubla invazie turcă, cea a selgiucizilor în Asia și cea a pečenegilor, apoi cea a cumanilor, în Rusia Meridională vine să pună capăt acestei înfloriri. Marile drumuri comerciale sînt închise de această nouă invazie a nomazilor și anarhia se instalează pe litoralul Mării Negre. Iată, cu toate acestea, că, în secolul al XIII-lea, armatele lui Gingis-Han supun întreaga Asie legilor lor, de la mările Chinei pînă la Dunăre. Numai decît, așa cum altădată Imperiul iranian atrăgea pe greci și le favoriza negoțul, Imperiul mongol acordă protecție negustorilor italieni și le înlesnește amplasarea de colonii; o nouă eră de prosperitate se deschide pentru comerțul internațional în bazinul Mării Negre. În ciuda depresiunilor și a crizelor, volumul comerțului rămîne considerabil, pînă la căderea cetăților care apărau așezările venețiene și genoveze.

Tot dinspre Sud vine impulsul menit să schimbe fața lucrurilor: la mijlocul secolului al XV-lea, cucerirea otomană învinge toate obstacolele, dobîndește Constantinopolul și-și întinde stăpînirea asupra țărmurilor Mării Negre, de la Trapezunt pînă în Crimeea și Mol-

dova. *Kara Deniz* devine timp de trei secole un lac turcesc, ale cărui resurse constituie monopolul exclusiv al aprovizionării capitalei sultanilor, a Seraiului și a armatelor Porții.

Dar, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, dubla presiune exercitată de Rusia, pe de o parte, și de puterile occidentale, pe de altă parte, forțează barajul impus de turci și redeschide Strîmtorile pentru un comerț larg. Chestiunea Orientului este de acum încolo la ordinea zilei și regimul Strîmtorilor este unul din elementele ei principale; conferințele de la Londra, de acum mai bine de un secol, îi consacără valoarea internațională. Dar lupta este angajată între tendințele politicii ruse și cele, oprite, ale altor puteri europene: de la războiul din Crimeea la conflictele balcanice și la marile conflagrații mondiale din secolul nostru, chestiunea Strîmtorilor situează bazinul pontic în centrul evenimentelor. Problemele păcii și ale libertății mărilor și fluviilor nu este mai puțin strîns legată de ea în zilele noastre.

Aceste alternanțe nu fac decît să scoată mai bine în evidență factorii de stabilitate și de echilibru în această istorie de treizeci de secole, aceste „permanențe“ a căror influență constantă asupra evoluției omenirii încerca Iorga să o demonstreze²⁵. Ele ar fi suficiente ca să justifice, dacă ar mai fi nevoie, observația istoricului american Gibbons, de la începutul acestui secol, că „atîta timp cît va fi grîu în cîmpiile Rusiei și apă în Marea Neagră, va exista o chestiune a Strîmtorilor“²⁶. Această regulă se aplică, de altminteri, într-o egală măsură, sectorului dunărean, care privește în mod particular istoria României.

Dacă se încearcă să se definească factorii permanenți ai acestei istorii și să i se determine cadrul, este cu adevărat imposibil să nu se țină seama de cele două elemente fundamentale ale geografiei fizice a acestei regiuni, care atîrnă cu toată greutatea lor în balanța intereselor economiei și ale politicii: muntele și marea.

Primele embrioane ale voievodatelor Țării Românești și Moldovei s-au format în inima Carpaților, în ultimele secole ale evului mediu, dar ele nu și-au atins deplina dezvoltare decât atunci când au reușit să-și întindă stăpînirea pînă la Dunăre și pînă la „Marea cea Mare“. Dintre cele două state românești, Moldova pare a fi o rezultată naturală și logică a căilor de comunicație care se îndreptau dinspre piețele Poloniei și ale Europei Centrale spre Marea Neagră. Securitatea traficului din secolul al XIV-lea cerea prezența unei organizații politice și a unei autorități riguroase, în măsură să stăvilească acțiunea nomazilor din stepele vecine; se poate spune că aici, mulțumită unei conjuncturi politice determinante, cruciada monarhiilor creștine împotriva Imperiului islamizat al Hoardei de Aur este în fond drumul care a creat statul²⁷.

Dar aceasta nu este singura concluzie la care ne putem opri. Se pare că însăși libertatea țării noastre ar fi fost într-o strînsă dependență de accesul ei la mare, cu condiția ca să se poată totuși naviga liber. Încă din 1478, ambasadorul lui Ștefan cel Mare se exprima în acești termeni în fața senatului din Veneția. „Căci sînt sigur că Turcul iarăși va veni împotriva mea, în vara aceasta, pentru cele două locuri ale mele, Chilia și Monchastro*, care îi sînt foarte cu supărare [...]. Și Înălțimea Ta te poți gîndi că aceste două locuri sînt toată Moldova, și Moldova cu aceste două locuri este un zid pentru țara ungurească și țara leșească. Afară de aceasta eu zic și mai mult că, de se vor păstra aceste cetăți turcii vor pierde și Caffa și Crîmul și va fi ușor lucru [...]“²⁸. Aici se află schița unei politici „pontice“, pe care o sublinia alianța voievodului moldovean cu casa de Mangup din Crimeea și care lasă să se întrevadă încă din această epocă o strînsă interdependență între soarta principatelor române și

* Cetatea Albă (Akkerman) de la vărsarea Nistrului.

cea a litoralului Mării Negre. Fără a dori în nici un mod să încurajez tendințe imperialiste care nu au bîntuit decît imaginațiile cele mai de-reglate, nu este mai puțin evident că politica unui stat român independent nu ar putea să se dezintereseze de problema Strîmtorilor, prelungire naturală a Deltei dunărene, ca și de existența bazelor navale și aeriene care domină spațiul pontic. Acesta este, dincolo de frontierele propriu-zis politice, un „spațiu de securitate“²⁹, adesea invocat în zilele noastre de către marile puteri, dar cu mult mai indispensabil, dacă se poate spune așa, libertății și vieții statelor de o mai mică importanță și de o întindere mai redusă. Este ceea ce înțelesese în 1856 Congresul de la Paris și, într-o oarecare măsură, și conferința de la Lausanne în 1923.

Vicisitudinile istoriei românești aduc o dovadă convingătoare în sprijinul acestei teze. Progresele supunerii față de dominația otomană sînt marcate: în 1484 de căderea Chilie și Cetății Albe, care închid accesul la Marea Neagră, în 1526 de cucerirea Ungariei, care suprimă apărarea naturală alcătuită de podișul transilvănean; în 1538 prin anexarea Bugeacului și prezența garnizoanelor turcești pe cursul inferior al Nistrului pînă la Tighina sau Bender. Din această epocă datează preponderența Porții în problemele interne ale principatelor române.

Întoarcerea la libertate urmează aceleași etape: tratatul de la Adrianopol, din 1829, ridică ipoteca grea pe care o reprezenta pentru economia moldo-valahă aprovizionarea forțată a Constantinopolului, cu prețul monopolului impus de agenții fiscului otoman. Congresul de la Paris, acordînd Principatelor Unite deplina stăpînire a gurilor Dunării, subliniază interesul european pentru acestea. În 1878, congresul de la Berlin recunoștea României independente stăpînirea celei mai mari părți a Dobrogei, care îi asigură o cale maritimă și men-

ținea la gurile Dunării regimul Comisiei Internaționale.

Cînd în mai 1918 Puterile Centrale, profitînd de victoria momentană în Est, au dictat României condițiile lor prin tratatul de la București, ele puneau stăpînire pe aceleași poziții care asiguraseră avîntul acestei țări spre libertate: creasta Carpaților și, prin Dobrogea, accesul la mare. Cîteva luni mai tîrziu, victoria forțelor Antantei deschidea României o întindere mai mare a litoralului Mării Negre și îi garanta, odată cu podișul transilvănean, realizarea unității naționale. Împrejurările mai recente sînt prezente încă în toate memoriile. Ele confirmă o dată mai mult importanța fundamentală a problemelor Mării Negre și a Dunării pentru dezvoltarea unui stat român independent, în deplină stăpînire a tuturor resurselor sale economice și în măsură să-și valorifice liber aspirațiile legitime într-un spațiu național.

Bibliografie sumară: A. PHILIPPSON, *Das Mittelmeergebiet*⁴, Leipzig, 1922; *Țara socialismului*, în *Anuarul U.R.S.S.-ului* (în rusă), 1941; J. H. MORDTMANN, *Kara Deniz*, în *Encyclopédie de l'Islam*; L. de SAUSSURE, *L'origine des noms Mer Rouge, Mer Blanche et Mer Noire*, în *Le Globe*, XLIII; V. BÉRARD, *Les Phéniciens et l'Odyssée*, I, Paris, 1902; M. VASMER, *Die Iranien in Südrussland*, Leipzig, 1923.

NOTE

1 J. Pirenne, *Les grands courants de l'histoire universelle*, I, *Des origines à l'Islam*, Neuchâtel, 1944; II, *De l'expansion musulmane au traité de Westphalie*, Neuchâtel-Paris, 1946. Am citat aici numai primele două volume ale lucrării, singurele consultate și totodată recenzate

- de Gheorghe Brătianu. Alte cinci volume au apărut ulterior, ultimul în 1956. Concepția lui Jacques Pirenne (1891—1972) despre contradicția dominantă a umanității, cea dintre civilizația continentală și aceea maritimă, este discutabilă.
- 2 N. Iorga, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, Paris, I, 1926; II, 1927; III, 1928; IV, 1928. Gh. I. Brătianu desemna lucrarea ca o „forinulă îndrăzneță și aproape anacronică în vîrsta lucrărilor colective din celelalte țări“ (*Nicolae Iorga și istoria universală*, în idem, *Nicolae Iorga (Trei cuvîntări)*, București, 1944, p. 12).
 - 3 N. Iorga, *Chestiunea Dunării (Istorie a Europei Răsăritene în legătură cu această chestie)*, Vălenii de Munte, 1913.
 - 4 Idem, *Chestiunea Mării Mediterane (Istorie a Europei de Miazăzi în legătură cu această chestiune)*, Vălenii de Munte, 1914.
 - 5 Idem, *Chestia Oceanelor*, București, 1919. Despre cele trei lucrări enumerate mai sus și despre o a patra, care întregește ciclul prelegerilor ținute de Nicolae Iorga la Școala de Război (*Chestiunea Rinului (Istorie a Europei Apusene în legătură cu această chestie)*, Vălenii de Munte, 1912), Gh. I. Brătianu face următoarea apreciere: „Privite în cadrul lor geografic, chestiunile Rinului, ale Dunării și Mării Mediterane, a Oceanelor, deschideau cercetării sale zări tot mai largi și cîmpuri tot mai întinse“ (*op. cit.*, p. 11).
 - 6 Metchnikov, *La civilisation et les grands fleuves historiques*, Paris, 1889, p. 156—160 (apud Gh. I. Brătianu, *Criza ideii de progres* (extras din *Minerva*, 1927—1928), Iași, 1928, p. 48, nota 2).
 - 7 J. G. Frazer, *L'homme, Dieu et l'immortalité*, trad. P. Sayn, Paris, 1928, p. 36.
 - 8 Ideile de mai sus se găsesc schițate încă în *CMN*, p. 8—10: „Încă mai de mult unii cugetători au căutat să întrevadă istoria universală în cadrele acestor concepțiuni geografice, să parcurgă etapele istoriei universale coborînd cursul marilor fluvii și continuarea lor firească, adică mările [...]. Dacă într-adevăr ne gîndim la această latură în evoluția istoriei universale, desigur o putem împărți în diferite epoci, în cadrele geografice ale unei mări sau vreunui ocean; cine ar putea de pildă tăgădui că istoria antică, cel puțin a Europei, se grupează în jurul Mediteranei? Numele însuși al acestei mări este o dovadă: „Marea din mijlocul pămîntului“, cunoscut atunci.
Această Mediterană a văzut înflorind pe rînd pe țărmurile ei civilizația feniciană, grecească, civilizația Imperiului roman, care a cuprins-o toată și al cărui centru a fost, pentru ca pe urmă, în cursul secolelor medievale, Bizanțul să împartă stăpînirea ei pe de o parte cu năvălirile arabe, iar pe de altă parte cu expansiunea Cruciadelor.
Dar și această perioadă și-a avut declinul și vremea de trecere spre epoca modernă a însemnat interes pentru

alte ținuturi, alte mări, a deschis alte drumuri spre țările încă necunoscute ale Occidentului. Și atunci am văzut deplasându-se centrul vieții economice, încetul cu încetul, din Mediterana spre Atlantic.

Istoria modernă este o problemă a Oceanului Atlantic. De altminteri, numele porturilor mai însemnate jalonează această evoluție“. Fragmentul citat face parte din prelegerea inaugurală a cursului intitulat „Chestiunea Mării Negre“, fiind susținută la Universitatea din București la 15 decembrie 1941 și publicată cu infime modificări în *Cuget moldovenesc*, XI, 1942, 8—9, p. 3—15.

- 9 Citatul este din Gh. I. Brătianu, *Criza ideii...*, p. 48.
- 10 Cf. idem, *La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge*, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 36—69.
- 11 E. de la Primaudaie, *Études sur le commerce au Moyen Âge. Histoire du commerce de la Mer Noire et des colonies génoises de la Crimée*, Paris, 1848, p. 5. E. Boisacq, în *Revue belge de philologie et d'histoire*, III, 1924, p. 315; M. Vasmer, *Osteuropäische Ortsnamen*, în *Acta et commentationes Universitatis Dorpatiensis*, I, 1921, p. 1—6 (apud *Commerce génois*, p. 16, nota 3).
- 12 Așa cum relevă O. Lampsides (*Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 438), și termenul πόντος ar avea o paralelă sanscrită, unde „panth“ înseamnă „drum“. Prin urmare Εὔξεινος Πόντος ar însemna „drumul cel negru întunecat“, ceea ce arată că numele modern al mării — Μαύρη Θάλασσα — nu este decît o versiune nouă a vechii denumiri. Cuvîntul πόντος, fără εὔξεινος, apare încă la Xenophon (*Anabasis*) (*Ibidem*).
- 13 Cf. și *Commerce génois*, p. 16; *CMN*, p. 12—14.
- 14 M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922.
- 15 K. Miller, *Weltkarte des Idrisi*, Stuttgart, 1928. Cf. și A. Jaubert, *Géographie d'Édrisi*, II, Paris, 1840, p. 404.
- 16 V. M. Veilis, *Сведения о Черном Море в сочинениях арабских географов IX—X вв.*, în *Ближний и Средний Восток*, Moscova, 1962, p. 21—28.
- 17 Desigur că este avut în vedere Jan Dlugosz, care, pe lângă *Pontus Euxinus* și *Mare Nigrum*, utilizează și denumirea de *Mare Leoninum*. Cf. Joannis Dlugossii *Annales seu cronicae incliti regni Poloniae, Liber I et II*, ed. J. Dabrowski, Varșovia, 1964, p. 87 și 110.
- 18 Cf. A. Philippson, *Das Mittelmeergebiet. Seine geographische und kulturelle Eigenart*, Leipzig, 1904.
- 19 Necesitatea amenajărilor portuare la Trapezunt s-a impus încă din antichitate. Astfel de amenajări au fost făcute în vremea domniei lui Hadrian. Cf. O. Lampsides, *op. cit.*, p. 438—439.
- 20 Considerațiile asupra centrelor de pe coasta Crimeei au la bază propriile observații făcute cu ocazia vizitării lor în vara anului 1942. Cf. G. I. Brătianu, *Notes sur un voyage en Crimée*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 176—182.

- 21 Pentru cadrul fizic general al Mării Negre și îndeosebi pentru litoralul său vestic, cf. N. K. Moghilianskii, *Материалы для географии и статистики Бессарабии*, Chișinău, 1913, p. 28—37; *Contributions roumaines à l'étude de la mer Noire*, red. M. Semencescu, București, 1966; I. Sircu, *Geografia fizică a Republicii Socialiste România*, București, 1971; I. Ujvári, *Geografia apelor României*, București, 1972, p. 159—176; Al. Roșu, *Geografia fizică a României*, ed. a 2-a, București, 1980, p. 138—142 și 185—187.
- 22 Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravesik-R.J.H. Jenkins, Washington, 1967, p. 56—63.
- 23 D. A. Sturdza, *Les travaux de la commission européenne des Bouches du Danube, 1859—1911. Actes et documents*, Viena, 1913; Ș. Rădulescu-Zoner, *Dunărea, Marea Neagră și Puterile Centrale, 1878—1898*, Cluj-Napoca, 1982.
- 24 Pentru așa-zisa „lege a istmurilor“, cf. V. Bérard, *Les Phéniciens et l'Odyssee*, I, Paris, 1902, p. 78. Cf. și *CMN*, p. 23—24.
- 25 N. Iorga, *Les permanences de l'histoire*, in *RISEE*, XV, 1938, 7—9, p. 205—222.
- 26 H. A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916, p. 152. Aprecierea menționată este citată în mai multe lucrări anterioare: G. I. Brătianu, *Les origines de la guerre de Curzola (1294—1299) entre Gênes et Venise* (extras din *Mélanges d'histoire générale*, I, Cluj, 1927), p. 16; *Commerce génois*, p. 287; *CMN*, p. 27 și 613.
- 27 Ideea constituirii statului feudal moldovenesc ca o necesitate pentru asigurarea securității căilor de comerț ce uneau piețele central-europene de acelea nord-pontice apare limpede creionată la N. Iorga, *Drumurile de comerț create ale statelor românești*, în *Buletinul Institutului Economic Românesc*, VI, 1927, 9, p. 467; idem, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I, București, 1935, p. 194 (*Locul românilor în istoria universală*, ed. R. Constantinescu, București, 1985, p. 146), fiind dezvoltată în diferite lucrări și de Gh. I. Brătianu (Cf. nota 21 de la Capitolul XIII). În istoriografia românească din ultimele decenii această opinie a fost combătută.
- 28 Un pasaj mai redus din mesajul lui Ștefan cel Mare către senatul Veneției este redat și la p. 325 din *MN*, dar traducerea în franceză este puțin diferită. Am reprodus aici textul traducerii românești a scrisorii din 1478 citat de Gh. I. Brătianu în mai multe rânduri: *Securitate colectivă și echilibru regional în politica lui Ștefan cel Mare*, în *Mișcarea*, XXVIII, 1789, 26.5.1937, p. 1 (Retipărit și în *Mișcarea Mehedințului*, II, 10, 1.6.1937, p. 1); *Moldova* (Conferință ținută la Universitatea Liberă din București, la 28.11.1941), în *Cuvinte către români, Zece conferințe și prelegeri*, București, 1942, p. 175; *Problema trecutului românesc* (Conferință ținută la Ateneul

Român — Filiala Timișoara la 27.6.1943), București, 1943, p. 18—19; *CMN*, p. 28 și 610; *Ideea voievodală. Conferință ținută la Universitatea Liberă în 27 martie 1944*, [București, 1944], p. 15, pe care l-a preluat de la N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ed. a 3-a, Vălenii de Munte, 1931, p. 172—173. O variantă italiană a scrisorii, însoțită de o traducere parțial diferită de aceea a lui Iorga, este publicată de I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913 (pasajul reprodus de Brătianu este la p. 346 și 350).

29 Despre problema așa-numitului „spațiu de securitate” Gheorghe Brătianu făcuse unele referiri în lecția inaugurală a cursului dedicat trecutului Mării Negre: „În spațiul nostru de securitate intră [...] problema Strimtoriilor, prelungirea gurilor Dunării și a Porților de Fier, care îi regulează cursul, după cum intră și aceea a bazelor aeriene și navale ale Crimeei. Nu ne poate fi indiferent, chiar dincolo de hotarul nostru, cine le stăpânește.

Gândiți-vă la ce a urmat epocii lui Ștefan cel Mare, la etapele în care s-a desfășurat atât de repede procesul de supunere a pământului românesc de către puterea ascendentă a împărăției otomane: la 1484 Chilia și Cetatea Albă, la 1526 prăbușirea Ungariei, deci întoarcerea munților, la 1540 cuprinderea Bugeacului și a Nistrului; din momentul acesta țările noastre stau tot mai strins sub apăsarea directă a uriașei puteri otomane.

Invers, cum s-a câștigat libertatea românească? Ea ne înfățișează, în secolul trecut, două etape: una de importanță economică, anul 1829, tratatul de la Adrianopol, care deschide negoțului porturile noastre; alta de însemnătate politică, anul 1856, care ne statornicește rolul european la gurile Dunării.

De ce a voit Rusia, cu orice chip, să ne reia în 1878 cele câteva mii de verste ale județelor din Basarabia de Miazăzi, dacă nu ca să îngrădească această libertate, s-o mărginească și s-o supună controlului ei?

Venind mai aproape de vremurile noastre, să ne întoarcem de pildă cu gândul la mai 1918 (Pacea de la București), ce ne-au impus învingătorii din acel moment? Unde au căutat să mărginească întinderea vieții noastre naționale? Spre munte și mare: în Carpați și în Dobrogea. Ce a dobândit ca elemente esențiale România Mare câteva luni mai târziu? Muntele și marea.

Să căutăm, cu toate că gândul este greu de acceptat, să ne lămurim geopolitic, fenomenele și mai apropiate de noi din anul trecut [1940 — n.n.]. Țara noastră, într-o anumită conjunctură, suporta dușmăniei dintr-o parte și neîncredere din alta; cum s-a soldat acest proces? Unde? Tot în aceleași puncte: muntele și marea.

Deci, concluzia la care ajungem, care este o concluzie geopolitică prin definiție, [...] se poate formula astfel: [în] istoria noastră, munții ocupați și marea închisă ne sugrumă libertatea și viața națională. Deci, o concluzie logică: marea liberă și munții în mâinile noastre sunt

pentru noi nu numai spațiul vital, dar condițiuni vitale, sunt elemente însăși ale existenței noastre" (CMN, p. 29—31. Cf. și *Cuget moldovenesc*, XI, 1942, 8—9, p. 14—15).

Comentariile făcute pe marginea acestor pasaje din curs în oficiosul german *Voelkischer Beobachter* din 30.12.1941, care în mod surprinzător descifra în ele tendințe de extindere teritorială a României în zona litoralului de la est de Nistru (CMN, p. 34—35), l-au determinat pe Gheorghe Brătianu să revină cu precizări, în legătură cu problemele expuse, chiar în cursul următor, programat la 12 ianuarie 1942, unde arăta că „din unele din frazele citate [în ziar — n.n.] rezultă o înțelegere care poate depășește gândul“ său (CMN, p. 35—36). Întrucât specificările privind „spațiul de securitate“ sînt revelatoare pentru concepțiile politice ale lui Gh. I. Brătianu — cu virtuțile și limitele lor —, considerăm util să le reproducem:

«Cuvîntul „spațiu“ este la modă. Am putea distinge mai multe feluri de spații. Desigur, noțiunea cea mai simplă, care are nevoie de cele mai puține definițiuni, este aceea a „spațiului etnic“, care este, evident, spațiul locuit de același popor, în sensul de națiune, așa cum l-am definit [în cursul din] anul trecut: comunitate de origină, limbă, conștiință comună etc.

Este însă o noțiune nouă, care de cîțiva ani a intrat foarte mult în circulația limbajului curent. Este „spațiul vital“. Spațiul vital nu este același lucru cu spațiul etnic. Spațiul vital este întînderea dincolo de limitele populației de aceeași origine, cu influențe mai mult sau mai puțin precumpănitoare ale unei națiuni, ale unui stat, care le justifică prin numărul covîrșitor al populațiunii sale față de alte populațiuni, prin potențialul său demografic care provoacă sporiri de populație, nevoi crescînde; în fine, prin superioritatea economică, industrială etc. cari cer, firește, debușuri. Aceste debușuri nu se află numai în spațiul locuit de poporul care dezvoltă această industrie și această economie, ci fatalmente caută să-și întindă sfera peste aceea a altor neamuri.

Spațiul vital este evident legat de mari interese și probleme de stat, de rivalitățile și ciocnirile marilor puteri cu aspirațiuni și influențe de expansiune mondială.

În Germania termenul acesta a fost mai ales curent după primăvara [anului] 1939. Pînă la 1938 Germania își întînsese expansiunea în marginile spațiului etnic. Problema Sudeților din 1938, problemă care a dus la zdruncinarea statului Cehoslovac, a fost încă o problemă mărginită în cadrele spațiului etnic.

Forma în care s-a pus problema în 1939 era deosebită. În 1939, intervenind în problema cehoslovacă și făcînd ca Protectoratul Boemiei și Moraviei să intre în sfera de influență germană, aproape de anexiune, Germania a adoptat fatalmente altă teorie decît aceea a spațiului etnic. De atunci este curentă noțiunea spațiului vital.

Patrulaterul Boemiei, după teza germană, vârit în masa etnică a Reichului, intra în spațiul vital al întinderii germane.

Dar să luăm alt exemplu. Deși cuvântul chiar nu a fost folosit, — probabil din anumite considerațiuni de doctrină și de teorie — este foarte interesant să constatăm că în intervențiunea lor din septembrie 1939 în problema polonă, Sovietele, fără să folosească termenul, s-au întemeiat pe argumente etnice. Aduceți-vă aminte că armatele sovietice au trecut la un moment dat granițele Poloniei, după ce armata polonă fusese distrusă de germani, invocând „ajutorarea fraților de același singe, care rămîneau pradă anarhiei“, adică populațiunea Ucrainei sau Rusiei Albe, — care nu mai avea nici un rost politic în urma distrugerii statului polon.

Pînă la un punct Sovietele recunoșteau principiul spațiului etnic. Chiar printre argumentele atît de specioase ale celebrului ultimatum de la 26 iunie 1940, motivul principal era că Basarabia era locuită în majoritate de ucraineni ! Pe ce se întemeia un asemenea argument, rămîne de văzut; dar pretextul era încă de ordin etnic.

Însă foarte curînd și în cursul aceluiași an, 1940, acest argument a fost depășit; pentru că, concomitent cu problema Basarabiei, s-a pus problema statelor ballice, unde nu se mai putea invoca situația gravă în care se găseau populațiunile slave. Desigur nu se putea întrebuița cuvîntul de „spațiu vital“, care nu se potrivea deloc pentru „democrația“ sovietică. Dar aceasta era tendința Sovietelor: ca printr-o manifestațiune a voinței populare, mai mult sau mai puțin determinante, — ca să nu folosim alt cuvînt — să socotească această regiune ca una care făcea parte din sfera de interese a Rusiei. Aceasta mai lămurea și alte aspirațiuni, mult mai grave, pe cari ni le-au destăinuit declarațiunile oficiale, făcute în cursul anului trecut.

Cu alte cuvinte, spațiul etnic este o stare de fapt, stare de fapt pe care o consacără existența populației, existența unei națiuni.

Nu vreau să exclud nici de aci noțiunea de dinamism: și această stare de fapt se poate modifica, depinde de potențialul demografic, de forța de expansiune etc., pentru ca o națiune să ocupe un spațiu etnic mai mare sau mai mic. Dar la un moment dat spațiul etnic este o stare de fapt. Spațiul vital este prin definiție și în esență un raport de forțe, este spațiul peste care se întinde la un moment dat expansiunea unei forțe.

Atunci, ce rost mai are noțiunea de „spațiu de securitate“ pe care am încercat s-o introducem în discuție în prelegerea trecută ?

Spațiul de securitate este după noi acel care cuprinde acele regiuni și puncte fără de care o națiune nu poate îndeplini nici misiunea ei istorică, nici posibilitățile cari alcătuiesc destinul ei. Vom preciza îndată această noțiune care are nevoie de oarecari conturări.

Evident, pozițiunea cea mai tare, cea mai firească, este atunci când spațiul de securitate coincide cu acel etnic. În multe privințe, în una din laturile pe cari le examinăm, aceea a munților, acesta este cazul pentru problemele românești: spațiul de securitate se acoperă în mare parte cu cel etnic. În această privință soluțiunea este simplă, limpede, atât de limpede în mintea dumneavoastră și a mea, încît cred că nu este nevoie s-o formulez mai mult.

Totuși, spațiul de securitate nu coincide lotdeauna cu cel etnic. Sunt spații etnice cari nu intră în raza spațiului de securitate. Așa, tot în legătură cu problemele noastre, avem fragmente de populațiuni românești risipite foarte departe, care nu s-ar putea spune că constituie o problemă esențială în latura spațiului de securitate a statului și națiunii române: fragmente ale istroromânilor, fragmente risipite ale unității românești primitive, încît nu mai putem invoca nici un argument de securitate politică în privința lor. Așa sunt și anumite ramuri îndepărtate ale populațiunii noastre în Peninsula Balcanică și de aceea mulți preconizau aducerea lor pe pămîntul românesc, căci acolo unde se află sunt mult în afara de spațiul nostru de securitate și de interes. De asemenea, am găsit populațiuni românești dincolo de Bug sau Nipru. Acestea sunt spații etnice, dar nu aparțin spațiului de securitate a națiunii române.

Pe de altă parte, sunt regiuni cari nu intră în spațiul etnic și totuși intră în mod imperativ în spațiul de securitate [...]

Deci, ca să încheiem această introducere, problema spațiului de securitate este o problemă complexă și este și mai complexă dacă o privim pe latura cealaltă, cea care face obiectul cursului nostru, latura mării. Dacă România are interese la Marea Neagră, — și incontestabil că le are din timpuri străvechi — ea trebuie să țină seama de toate punctele de vedere posibile că această mare comportă două pozițiuni pe care un cuvînt modern, de care s-a cam abuzat, le numește „pozițiuni-chei”, adică pozițiuni decisive: 1) intrarea Bosforului și, în general, sistemul Strîmtorilor, care duce navigațiunea dincolo de această mare închisă; și 2) Crimeea, care, prin porturile ei naturale, prin cetățile ei din timpurile cele mai vechi, prin bastionul maritim înaintat pe care îl reprezintă în Marea Neagră, este evident o poziție stăpînitoare, pentru tot complexul maritim de aci. Cine are Crimeea poate stăpîni Marea Neagră. Cine n-o are, n-o stăpînește.

Este evident că această problemă se leagă și de chestiunile noastre, pentru că, în definitiv, ce sunt Strîmtorile altceva decît prelungirea gurilor Dunării? — și aceasta din timpurile cele mai vechi. Iar în ceea ce privește Crimeea, dacă Ștefan cel Mare, acum cinci secole, lega stăpînirea Chiliei și Cetății Albe de aceea a Crîmului, apoi astăzi, cînd spațiul nu este dominat numai de coră-

bii, dar și de avicane, vă închipuiți ce importanță are Crimeea !

Înseamnă aceasta că devenim dintr-o dată partizanii unei teorii anexioniste? Înseamnă aceasta că vom revendica Constantinopolul sau că vom transforma Crimeea într-o permanentă garnizoană românească?

Desigur, nu. Nu putem complica această problemă în acest fel. Un lucru însă rămâne sigur, că noțiunea spațiului de securitate presupune că noi nu putem rămâne indiferenți de ce se petrece în aceste două poziții-chei ale unei mări atât de strâns legate de existența noastră.

Problema a mai fost soluționată în trecutul apropiat, ținându-se seama de interesele noastre într-o oarecare măsură. Voi aminti două exemple, pe care vom avea ocazia să le examinăm mai de aproape:

Conferința de la Lausanne din 1923 stabilise un regim al Strîmtorilor, regim care dezarma Strîmtorile și asigura negoțul în Marea Neagră. Iată, prin urmare, cum se rezolva problema ținându-se seama de interesele riveranilor. Conferința de la Montreux a modificat acest regim în 1936. Era încă un semn de modificare al echilibrului european.

De asemenea, congresul de la Paris din 1856 desființase bazele navale rusești, distrusese Sevastopolul, interzisese Rusiei întreținerea unei flote de război în Marea Neagră. Iată cum se garanta spațiul de securitate, care în acea vreme nu era numai al nostru, ci era, cum e și astăzi, al Europei» (CMN, p. 36—44).

Cartea I

EPOCA GRECO-IRANIANĂ

Capitolul I

ZORII EPOCILOR ISTORICE

Preistoria bazinului pontic și metodele folosite în cercetare: arheologia, lingvistica, tradiția istorică și literară. Popularea regiunilor din jurul Mării Negre înaintea apariției indo-europenilor. Cimerienii în Rusia Meridională și hitiții în Asia Mică. Invazia sciților.

Dacă urmărim cu fidelitate scurta schiță cronologică ale cărei trăsături esențiale le-am expus mai sus, istoria regiunilor pontice ar trebui să înceapă cu iranienii și cu grecii. Dar nu este greu să observăm că această perioadă a istoriei vechi nu este ea însăși decît o etapă a unei evoluții mult mai ample, ale cărei limite sînt incomparabil mai îndepărtate, atît în spațiu cît și în timp. Sub un *stratum* iranian și grec, clar definit de sursele istorice și de numeroasele resturi ale unei bogate culturi materiale, se descoperă, pe măsura explorării epocilor protoistorice sau preistorice, niveluri de locuire și de civilizație cu mult mai vechi.

Pentru a scoate la lumină aceste substraturi ale istoriei au fost folosite mai multe metode; fiecare ajunge la anumite rezultate, dar nu este întotdeauna ușor să se stabilească concordanța dintre ele. Nu s-ar putea contesta cu toate acestea că fiecare modalitate de cercetare ajunge la o parte de adevăr și îi subliniază cel puțin unul din aspecte. Există o me-

toată *arheologică*, care se întemeiază pe rezultatele săpăturilor și se orientează după datele furnizate de ceramică, podoabe și arme sau de diversele unelte îngropate în pământ. Există o metodă *lingvistică*, care tinde, de asemenea, să distingă substraturile, dar se bazează pe rămășițele limbajului și construiește adesea, pe baze ipotetice, teorii generale pe cât de interesante pe atât de îndrăznețe. Trebuie să se țină seama, în sfârșit, de *tradiția istorică și literară*, care completează aceste informații și le oferă uneori mărturia sa în sprijin, cu toate că este necesar, aproape întotdeauna, să fie extrasă dintr-un amalgam de mituri și de legende¹. Aceasta înseamnă că studiul primelor grupări omenesti care pot fi identificate pe țărmurile Mării Negre se lovește de multe greutăți.

Arheologia preistorică, în afara câtorva urme din paleolitic în Caucaz², dă la iveală mai ales așezări din epoca neolitică și distinge, în regiunile situate la nordul Mării Negre, ariile de răspândire a trei culturi diferite³. Una este caracterizată prin bordeie sau locuințe săpate în pământ (*zemlianki*) și pare să fi fost opera unei populații sedentare într-un stadiu primitiv de dezvoltare. Locuințele se învecinează cu cimitire în care au fost găsite urme de incinerare. Zona în care s-au descoperit vestigiile acestei culturi corespunde în general cu Ucraina actuală.

Dar ea nu este singura. Venind de la est, dinspre Volga, și traversând Valea Donului, o altă cultură, încă și mai primitivă, își trage numele de la „mormintele de ocră“ (*Ockergräber*)⁴ care o caracterizează. Scheletele se află în poziție chircită și sînt acoperite cu o spoială roșie (culoarea ocrului), ce trebuie să provină de la culoarea cu care erau unse cadavrele. Acestea sînt urmele unei populații sărace și fără îndoială nomade⁵.

În sfârșit, o a treia zonă este situată în nord-vestul Ucrainei: ea se caracterizează prin mo-

numente *megalitice*, asemănătoare celor din nordul Europei și din regiunile baltice⁶.

Aflată într-un stadiu mai avansat de evoluție, civilizația populației *ploščiadki*⁷ a produs o ceramică de un tip cu caracteristici proprii, denumită de *Tripolie*, după localitatea situată lângă Kiev, unde a fost descoperită și studiată⁸. Produsele ei sînt răspîndite pe spații foarte mari, pînă la Basarabia (Petreni⁹) și Moldova (Cucuteni¹⁰). Ornamentele ei specifice se apropie de tipul egeean și mult timp s-a susținut că ea era un reflex al acestuia, dar unii specialiști în preistorie o consideră anterioară. În ultimii ani de dinaintea războiului din 1939, o ceramică de o factură foarte asemănătoare a fost descoperită în Turkestan¹¹, în regiunile limitrofe Chinei. Este oare o simplă coincidență de forme și de motive, sau trebuie să se deducă din această similitudine existența unei migrații, într-o epocă atît de îndepărtată încît textele istorice nu-i mai păstrează amintirea? Această migrație, dacă a existat, a urmat calea marilor invazii, din Asia către Europa, sau s-a îndreptat în sens contrar, din Ucraina spre centrul continentului asiatic? Sînt tot atîtea întrebări care-și așteaptă răspunsul.

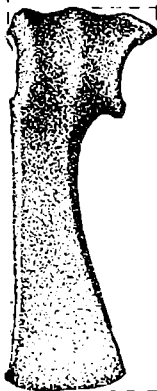
Mai tîrziu încă, în epoca aramei, care precede imediat pe cea a bronzului, se descoperă la nord-estul Mării Negre centrul unei civilizații foarte bogate, care folosea pe scară largă metalele. Regiunea Kubanului, în jurul Maikopolului, a furnizat direct obiectele cele mai caracteristice; reprezentările de animale sînt foarte frecvente. S-a văzut aici pe bună dreptate o influență asiatică, din ținuturile din sudul Caucazului, poate chiar din Mesopotamia. Leii și taurii care figurează pe diversele sale ornamente amintesc motivele sculpturilor din Chaldeea și din Asiria¹². A existat oare un contact direct între aceste regiuni îndepărtate,

→

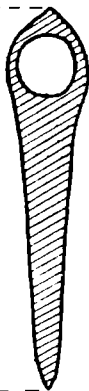
1. Topoare de bronz și aramă din componența depozitului de la Borlești, jud. Neamț, din epoca bronzului.

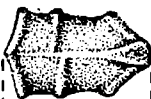
0,052

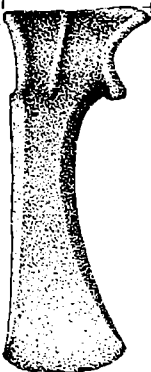
0,138

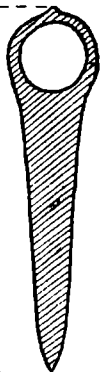
1

0,053

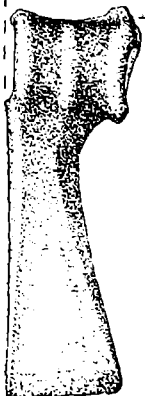
0,133

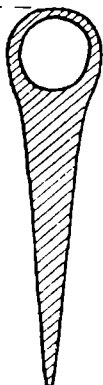
2

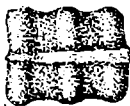
0,050

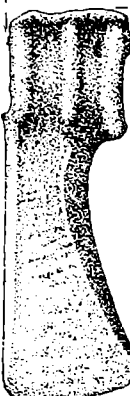
0,144

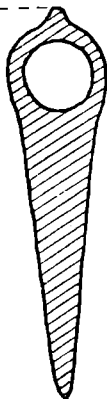
3

0,022

0,142

4

peste Marea Neagră, Caucaz și Persia, sau mai curînd aceste două civilizații au derivat dintr-un prototip comun? Și aici problema rămîne deschisă; ea este identică și în ceea ce privește cronologia săpăturilor din Kuban. Rostovtzev îi data obiectele la mijlocul celui de-al treilea mileniu dinaintea erei noastre; Ebert îi fixa data în anul 2200 înaintea lui Isus Christos; Tallgren nu le consideră mai vechi de secolul al XVI-lea înaintea erei creștine¹³. Între aceste diverse ipoteze există un decalaj de aproape un mileniu. Se pare în tot cazul că civilizația din Kuban nu mai poate fi considerată ca o simplă anexă a celei a hitiților din Asia Mică, pe care va trebui s-o menționăm în cele ce urmează: ea pare să fie mai veche cu cîteva secole.

Aceste rezultate ale studiilor arheologiei preistorice, deși delimitează arii de civilizație distincte care trebuie să fi caracterizat popoare diferite, nu ne lasă din nefericire nici un indiciu despre natura etnică, originea și legăturile acestor populații.

Potrivit unei teorii, cultura Tripolie ar fi aparținut indo-europenilor, pentru care s-a voit să se găsească habitatul primitiv nu în Asia Centrală, unde s-a crezut inițial că se putea plasa leagănul lor, ci tocmai în vastul spațiu situat la nordul bazinului pontic, cuprinzînd Ucraina actuală și regiunile vestice ale Rusiei¹⁴. Un argument în favoarea acestei teze ar fi elementul comun al numelor de animale și de plante în limbile europene, avînd aceeași origine și care se referă la un anumit tip animal sau vegetal propriu acestei regiuni geografice. Un altul ar fi prezența nu departe de aici a limbii lituaniene, ce pare să se apropie cel mai mult de anumite forme primitive ale limbajului indo-european. Dar în ciuda acestor apropieri, este imposibil să faci să coincidă exact spațiul desemnat indo-europenilor cu cel ocupat de una sau alta din culturile preistorice pe care le-am menționat mai sus.

Cercetările lingvistice ne orientează către alte probleme, care, la rîndul lor, au favorizat numeroase ipoteze. Un fapt, totuși, pare sigur: indo-europenii, oricare ar fi vechimea lor relativă, au fost precedați pe țărmurile Mării Negre de popoare mai vechi, a căror rasă este greu de precizat, dar care se foloseau de un alt limbaj. Știința filologică și lingvistică modernă a adoptat pentru aceste populații denumiri deosebite, în privința cărora nu a fost posibil, înainte de război, să se realizeze o unitate de vederi și nici chiar de terminologie. Profesorul Hommel din München le numea *alarodieni* după o expresie a lui Herodot (III, 94); Contenau le numea *asianici*, de la un nume ce fusese adoptat de „Revista de studii hitite și asianice“. În Rusia sovietică, limbile primitive au fost studiate de Nicolai Marr, fondatorul institutului și a studiilor *iafetite*¹⁵. Acest nume, derivat de la cel al lui Iafet, descendentul biblic al lui Noe, se aplică popoarelor din Caucaz, dintre care unele par să fie de o origine foarte veche, anterioară venirii indo-europenilor. Marr descoperise o înrudire între abhazii din Caucazul Occidental și basci și credea că ar fi găsit totodată cheia originii comune a tuturor limbilor omenești. Fără a dori să-l urmărim pe un teren unde sîntem încă reduși la presupuneri, contribuția sa și cea a discipolilor săi a suscitât cu toate acestea un viu interes. Ele scot în evidență valoarea acestui veritabil muzeu etnografic și lingvistic pe care îl oferă cercetătorilor populația ținuturilor caucaziene, unde par să fi persistat, la adăpostul munților cei mai înalți cunoscuți la granițele Europei și Asiei, resturile popoarelor dispărute ce au precedat venirea indo-europenilor.

Existența acestor populații este atestată de o a treia sursă de informații, ale cărei date sînt, de asemenea, lipsite de precizie, dar confirmă cu toate acestea concluziile arheologiei și ale lingvisticii. Tradiția istorică și literară,

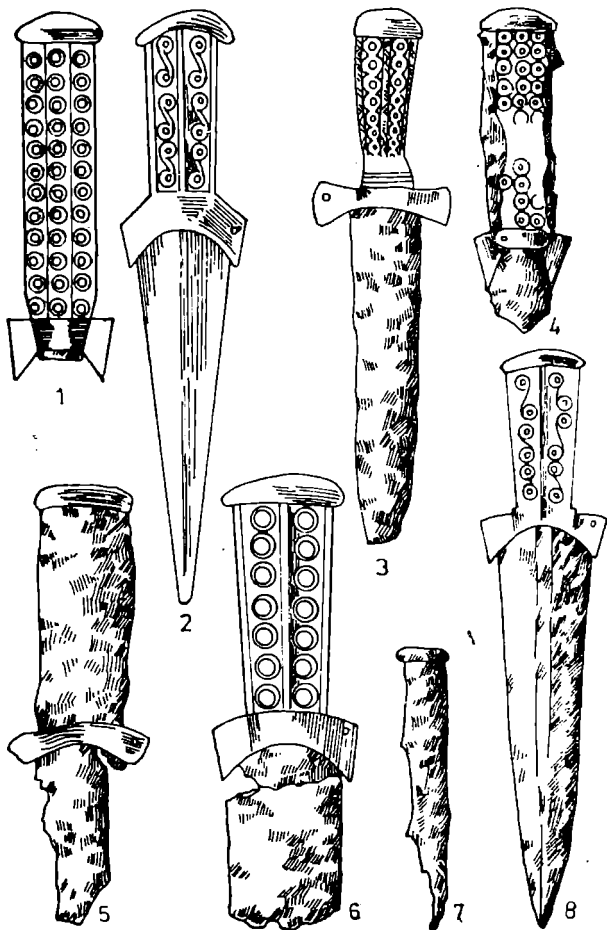
așa cum ne-au păstrat-o scriitorii greci care, înainte și după Herodot, s-au ocupat, de aproape ori de departe, de regiunile pontice, semnaleză aici într-o epocă străveche popoare diverse, ale căror denumiri nu prezintă toate garanțiile unei perfecte autenticități. Acestea sînt: sauromații, meotienii, sindienii, tauriscii, pentru a nu cita decît pe cele mai importante. Dar această tradiție destul de nesigură face totuși să reiasă o trăsătură esențială a organizării lor sociale, care pare să fi fost comună: este regimul matriarhatului, a cărui influență se întinde în domeniul religios, devreme ce divinitatea principală a acestor locuitori din Pontida preistorică era Marea Mamă a zeilor¹⁶. Această organizare se opune net regimului patriarhal al indo-europenilor și demonstrează clar existența unei populații ascultînd de alte legi și de alte uzanțe, avînd o concepție diferită despre familie și societate. Legenda Amazoanelor este o mărturie întîrziată; se știe că ea are ca scenă țărmurile Mării Negre, căci Amazoanele, biruite pe malurile Thermodonului în Asia Mică, ar fi trecut pe litoralul opus al Mării Negre, în țara sciților, cu care aceste războinice înfocate ar fi sfîrșit prin a se uni, întemeind astfel o națiune mixtă, scito-amazoană. Mitul respectiv, adesea reprodus de autorii eleni, poate fi considerat ca simbolul fuziunii iranienilor, ieșiți din marea familie indo-europeană, cu aceste populații de o origine mai veche.

Indo-europenii își fac apariția în bazinul Mării Negre în epoca bronzului. Pe litoralul septentrional, de la limitele estice ale României pînă la extremitatea orientală a Ucrainei, stăpînesc cimerienii, cei despre care se crede că sînt înrudiți cu tracii, dar care se suprapun în realitate populațiilor preexistente¹⁷. Civilizația bronzului din Ucraina le este contemporană și săpăturile de la Adjaisk, Kolonteva sau de la Borodino din Basarabia au furnizat un material interesant¹⁸.

În sudul Mării Negre, apar în aceeași epocă frigienii, de asemenea înrudiți cu tracii, iar în părțile nordice și centrale ale Asiei Mici, popoarele ce au dat naștere acelei curioase civilizații hitite, al căror imperiu rivaliza cu marile puteri din Asia Anterioară și ținea în loc expansiunea egipteană în Siria. Monumentele capitalei, Hattus (astăzi Bogaz-Köi), au făcut obiectul a numeroase studii și scrierca a început să fie descifrată și să dezvăluie secretul limbii¹⁹. Dar se pare că nu au existat decât slabe contacte între aceste două grupuri de popoare indo-europene, stabilite în jurul bazinului pontic. Interesele Imperiului hitit îl orientau spre sud și sud-est și îl puneau frecvent în legătură cu țări de veche civilizație, Egiptul sau Mesopotamia. Nu se găsesc decât foarte puține urme ale influenței sale la nordul Mării Negre și nu se prea poate cita altă mărturie decât cea a statuetei găsite la Schenen, lângă Memmel, la Marea Baltică, care prezintă o anumită asemănare cu basoreliefurile războinicilor de la Bogaz-Köi. Fără îndoială că a ajuns acolo pe calea legăturilor comerciale, despre care nu rămîne o altă atestare pentru această epocă atît de îndepărtată.

Ce reprezenta din punct de vedere etnic dubla dominație indo-europeană a cimerienilor la nord, a frigienilor și a hitiților la sud de Euxin?

Se cunosc acum destul de bine caracterele esențiale ale limbii hitite, iar cea a cimerienilor ne-a lăsat un anumit număr de nume proprii, care se apropie de cele purtate de tracii. Trebuie să se tragă concluzia unei dispariții totale a vechilor populații, subjugate în urma invaziei indo-europene? Experiențele acumulate de istorie în regiunile pontice nu sînt în favoarea unei soluționări atît de radicale a problemei. De fapt, numele popoarelor pe care ni le transmit izvoarele istorice nu reprezintă aproape niciodată totalitatea populației, ci mai

2. Pumnale și săbii de tip cimerian descoperite în regiunile de la nord de Caucaz.

curînd clasa dominantă, care guvernează și se află din acest motiv în raporturi mai frecvente cu străinătatea²⁰. S-a văzut în epoca mongolă o minoritate de cuceritori ce și-a impus dominația la o sută de popoare diverse, iar, mai aproape de noi, mozaicul de naționalități acoperit de Imperiul țarilor și pe care îl dezvăluie constituirea Uniunii Sovietice.

Pe de altă parte, se întâmplă ca o populație să-și piardă limba și însăși conștiința trăsăturilor sale specifice, pentru a le adopta pe cele care îi sînt impuse de contactul cu o civilizație superioară sau cu o limbă de mai mare circulație. Atunci ea continuă să existe numai din punct de vedere biologic și păstrează unele trăsături etnice sau cîteva particularități ale costumului care parvin pînă în perioadele noi ca martorii unor epoci trecute. Condițiile populării regiunilor din jurul Mării Negre oferă mai multe exemple de astfel de mutații; cîteva sînt scoase în relief în lucrarea lui Alexandru Bachmakoff, *Cinquante siècles d'évolution ethnique autour de la Mer Noire*²¹, bazată pe cercetări antropologice foarte vaste. Într-un capitol intitulat „Popoarele Rusiei Meridionale și urmele lor preistorice“, el ajunge la concluzia că o parte a tătarilor din Crimeea, cu toate că sînt de religie musulmană și de limbă tătară, au o cu totul altă origine etnică și reprezintă rămășițele acelei populații indigene străvechi, care ar fi sfîrșit prin a adopta, în evul mediu, credința și vorbirea cuceritorilor mongoli. Această ipoteză, desigur interesantă, rămîne de verificat, iar responsabilitatea pentru ea va reveni autorului pînă ce un fapt nou nu vine să o modifice. Dar ea nu este imposibilă și găsește, de altfel, o paralelă pe tărîmul opus, în „problema hitită“, așa cum a expus-o Cavaignac²². Este evident că, demilenii, n-a mai rămas nici o urmă din limba și din civilizația acestui popor, în afara monumentelor și inscripțiilor al căror studiu a fost întreprins la o dată recentă. A dispărut oare fără să lase după el nici cea mai mică urmă, să fi fost oare vorba de una din acele exterminări totale relatate de istoria antică? Cu toate acestea, cei ce au studiat Asia Mică actuală, fără să se lase convinși de anumite teorii excesive privind continuitatea populării, au consemnat totuși asemănarea între costumele țăranilor ana-

tolieni și acelea reprezentate pe basoreliefurile din Bogaz-Köi. Avem de a face cu un element de permanență de-a lungul timpului, care pare să dovedească că obiceiurile, sau mai bine zis, un anume *habitus* complex de trăsături fizice și morale, pot dura mai mult decât formele unei organizări politice, decât credințele sau chiar decât limba și conștiința unei naționalități distincte. În cazul Anatoliei este clar că vechile populații au fost mai întâi elenizate, însușindu-și în întregime limba și cultura greacă, cărora le-au rămas credincioase pînă la imigrarea masivă a turcilor selgiucizi și otomani, din secolul al XI-lea pînă în secolul al XIV-lea. Sub această nouă influență, ele au trecut, încetul cu încetul, la Islam și au adoptat limbajul cuceritorilor, dar nu este imposibil ca, investigîndu-se vechea lor origine, țărani de limbă și naționalitate turcă de astăzi să fie, fără să știe, autentici descendenți ai locuitorilor primitivi din țara lor.

Aceleași motive pot fi invocate pentru a explica, la cealaltă extremitate a Mării Negre, dispariția unui alt mare popor al antichității: dacii. În discuția, veche de aproape două secole, despre originile și continuitatea dacoromană, argumentul a fost adesea folosit, adică faptul că nu a mai rămas nici o urmă a limbii acestui popor și a eventualei sale contopiri cu coloniștii romani, pentru a conchide asupra dispariției sale totale și asupra imposibilității de a susține teza unei romanizări complete a băștinașilor din Dacia, timp de un secol și jumătate cît a durat ocupația romană. Dar și acolo, persistența remarcabilă a anumitor trăsături fizice și ale costumului tradițional al populației rurale demonstrează că limba a putut fi abandonată și că naționalitatea s-a topit în cea care s-a format în urma pătrunderii latine și a trecerii invaziilor, dar că fondul etnic persistă²³.

Un specialist recunoscut în preistorie, Schuchhardt, rezumase edificator datele esențiale ale

acestei probleme generale, cînd scria la sfîrșitul cărții sale despre „Europa veche”: „Limba se poate schimba mai ușor, cultura, adică portul, uneltele, amplasarea caselor și mormintelor, credința în zei, se păstrează mult mai durabil. De aceea arheologia oferă în realitate puncte de sprijin mai puternice pentru istoria unui popor decît limba”²⁴. Trebuie însă să-i poți interpreta mai mult sau mai puțin exact mărturiile, care sînt cel mai adesea de o imprecizie notorie. Dar este evident că nu s-ar putea determina existența unui popor și destinul său doar prin criteriul limbajului; există aici cu siguranță un element esențial, dar se cuvine să fie plasat în cadrul mai general al ansamblului manifestărilor vieții omenești, care este de o diversitate nesfîrșită. În ceea ce privește procesul de romanizare a Daciei, argumentul „exterminării dacilor” și al răstimpului prea scurt al duratei ocupației romane a fost respins de multă vreme printr-o examinare mai aprofundată a ansamblului condițiilor de existență în această provincie înainte și după cucerirea lui Traian²⁵. „Independent de națiunile care îl locuiesc, scria Pârvan în lucrarea sa de sinteză asupra Daciei, bazinul Dunării a fost, prin definiție, din vremurile cele mai îndepărtate [...] o singură lume, un singur organism de geografie umană. Din momentul în care lupta dintre daci și romani s-a hotărît în folosul acestora din urmă [...], romanii au influențat și au fost influențați și o întreagă cultură deosebită, *romanismul dunărean*, diferit de cel gallic sau de cel spaniol, a luat naștere”²⁶.

Dar aceasta înseamnă o anticipare asupra epocii istorice propriu-zise. Am menționat aceste probleme care ne poartă în epocile îndepărtate ale preistoriei, pentru că ele fac să transpară caracterul atît de complex al problemei pontice, încă din vremea primelor așezări umane de-a lungul litoralului Mării Negre. În fiecare moment, cercetarea trebuie să meargă

pe urmele care o îndreaptă spre regiunile mediteraneene, Golful Persic, Asia Centrală, Europa de Nord sau Centrală. Interdependența ținuturilor cuprinse în această regiune geografică se evidențiază, de asemenea cu o forță specifică. În Ucraina ca și în Asia Mică, pe teritoriul României actuale ca și în Crimeea sau în Caucaz, fenomenele de migrație și de întrepătrundere a popoarelor urmează un ritm analog și se supun în general aceluiași legi, păstrează aceleași „permanențe”. Înainte de a-i studia consecințele în suita evoluției, era necesar să-i fie marcate caracteristicile încă din zorii timpurilor istorice. Observația atât de judicioasă a lui Rostovtzev nu este valabilă numai pentru Rusia Meridională, în legătură cu care el formula un principiu ce nu a mai fost abandonat de cercetarea istorică: „nu trebuie să se separe în mod artificial, ca și cum ar fi vorba de două subiecte diferite, istoria rasei și istoria țării care a devenit arena acestei rase”. Avem aici una din condițiile generale indispensabile înțelegerii dezvoltării istorice în întreg bazinul Mării Negre.

Pentru a reveni la primele dominații indo-europene, atestate de izvoarele istorice, se cuvine încă să amintim că cea a cimierienilor a lăsat urme în monumentele literare cele mai ilustre ale antichității timpurii. Ei sînt menționați de *Odiseea*, unde apar ca locuind în adîncimea țării întunericului, acolo unde Helios nu-și revarsă razele. Exista o vagă noțiune despre țările din spațiul boreal și despre lungă lor noapte polară, dar scriitorul care o culesese nu-i cunoștea latitudinea și plasa acolo popoarele aflate în realitate mult mai către sud.

Ei mai sînt pomeniți și în izvoarele asiene, care ne informează despre invaziile care au devastat Asia Mică, mult timp după căderea Imperiului hitit, în secolele VIII și VII înaintea erei noastre. Un îndoit curent de invadatori se dezlănțuie atunci în podișul ana-

tolian: unii vin dinspre Kuban și se infiltrează de-a lungul Caucazului, în timp ce alții trec Bosforul și se avîntă asupra provinciilor occidentale. Documentele asiriene disting printre aceste popoare în mișcare pe *Ghimirri*, care sînt cimerienii (*Gomer* din *Biblie*, cartea I a lui Moise), și pe *Ashguzai*, în care se recunosc sciții.

Cu aceștia un nou element pătrunde pe scena istoriei, cel puțin în măsura în care ne-a ajuns la cunoștință: asaltul nomazilor din stepă împotriva populațiilor sedentare. Sciții reprezintă de fapt primul val pe care-l putem identifica cu siguranță, din marele val de invazii ce s-a revărsat timp de mai bine de două milenii din adîncimile stepei asiatice spre Europa²⁷. Prezența lor în același moment cu cea a cimerienilor în războaiele care devastează Asia Mică în secolele VIII și VII se explică cu ușurință. Șocul se va fi produs la nordul Mării Negre, pe cîmpul de luptă, ce va deveni ca să zicem așa clasic, al cîmpiilor ucrainene, de unde cimerienii învinși s-au întors spre sud și sud-vest, traversînd astfel concomitent Caucazul și Balcanii și pătrunzînd în Asia Mică prin cele două extremități ale sale, cea din est și cea din vest. Ei s-au ciocnit atunci de puterile din Orientul Mijlociu, dintre care Asiria exercita o hegemonie incontestată. Dar sciții victorioși erau pe urmele lor și au devenit din acest motiv aliații normali ai regilor asirieni. Apariția lor deschide un nou capitol în analele istoriei pontice: acești primi invadatori nomazi vor întemeia un imperiu iranian, a cărui putere va garanta drumurile marelui trafic, asigurînd astfel înflorirea unei civilizații cu caracter mixt, unde se află reunite într-o primă sinteză influențele Mediteranei elenice și cea a stepelor din Asia.

Bibliografie sumară: M. EBERT, *Südrussland im Alttertum*, Bonn-Leipzig, 1921; IDEM, *Sü-*

drussland, în *Reallexikon der Vorgeschichte*, coord. M. Ebert, XIII, Berlin, 1929; M. ROŠTOVTZEFF, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922; A. M. TALLGREN, *La Pontide préscythique après l'introduction des métaux*, în *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, II, 1926; A. BACHMAKOFF, *Cinquante siècles d'évolution ethnique autour de la mer Noire*, Paris, 1937; C. SCHUCHHARD, *Alteuropa*, Berlin, 1941; L. BACHOFER, *Der Zug nach dem Osten, einige Bemerkungen zur prähistorischen Keramik Chinas*, în *Sinica*, 1935; V. PĂRVAN, *Getica*, București, 1926; IDEM, *Dacia, an outline of the early civilizations of the Carpatho-Danubian Countries*, Cambridge, 1928; E. CAVAIGNAC, *Le problème hittite*, Paris, 1936; L. DELAPORTE, *Les Hittites*, Paris, 1936.

NOTE

- 1 Modul cum a utilizat Gheorghe Brătianu tradiția istorică pentru reconstituirea evenimentelor legate de constituirea statelor feudale românești (cf. *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, ed. V. Râpeanu, București, 1980), rămîne de referință. Cf. considerațiile lui V. Râpeanu, *Gheorghe I. Brătianu*, studiu introductiv la *Tradiția istorică...*, p. LIV—LXXVI.
- 2 Urme din paleolitic fuseseră descoperite în vremea cînd Gh. I. Brătianu își elabora lucrarea nu numai în Caucaz, ci în diferite alte zone ale bazinului pontic, inclusiv în țara autorului. Cf. N. N. Moroșan, *Le pléistocène et le paléolithique de la Roumanie du Nord-Est* (extras din *Anuarul Institutului geologic al României*, XIX), București, 1938. În ultimele decenii ele s-au înmulțit considerabil. Cf. F. Hančar, *Stand der Paläolithforschung im Schwarzmeerraum und in Mittelasien*, în *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, LXXII, 1953, 1—3, p. 50—82; P. I. Boriskovskii, *Палеолит Украины* (MIA, 40), Moscova-Leningrad, 1953; H. Müller-Karpe, *Handbuch der Urgeschichte*, 1, *Allsteinzeit*, München, 1966; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București, 1970, p. 11—34 și 107—148; N. A.

- Chetranu, *Памятники эпох палеолита и мезолита* (АКМ, 1), Chişinău, 1973; D. K. Bhattacharya, *Palaeolithic Europe. A Summary of Some Important Finds with Special Reference of Central Europe*, Oosterhout, 1977.
- 3 În ținuturile nord-pontice au fost identificate mult mai multe culturi neolitice decât avea cunoștință Gh. I. Brătianu. Cf. T. S. Passek, *Периодизация трипольских поселений* (МИА, 10), Moscova-Leningrad, 1949; M. Gimbutas, *The Prehistory of Eastern Europe*, I, Cambridge, Massachusetts, 1956; A. J. Brjussow, *Geschichte der neolithische Stämme im europäischen Teil der UdSSR*, Berlin, 1957; H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, 2, *Jungsteinzeit*, I—II, München, 1966; 3, *Kupferzeit*, I—III, München, 1968; D. I. Teleghin, *Дніпро-донецька культура*, Kiev, 1968; V. N. Danilenko, *Неолит Украины*, Kiev, 1969; idem, *Энеолит Украины*, Kiev, 1971; *Энеолит СССР (Археология СССР)* red. V. M. Masson, N. I. Merpert, Moscova, 1982 (R. M. Munčayva, E. K. Černyš, N. I. Merpert).
- 4 Imputarea adusă lui Gh. I. Brătianu că ar fi făcut confuzia terminologică între *Ockergräber* și *Hockergräber* (cf. F. Hild, în *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 22, 1973, p. 364) este nejustificată, cele două noțiuni desemnând aceleași realități arheologice.
- 5 Cultura mormintelor cu ocră (*Ockergrabkultur*) este răspândită între Ural și Carpați, cu o prelungire în Cîmpia Pannonică. Cf. M. Gimbutas, *op. cit.*, p. 57 și urm.; A. Häusler, *Ockergrabkultur und Schnurkeramik*, în *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte*, 47, 1963, p. 157—179; T. Sulimirski, *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*, Londra, 1968, p. 71 și urm.; A. Häusler, *Ockergrabkultur*, în *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, 2, coord. J. Filip, Praga, 1969, p. 948—951 (unde se află și ample indicații bibliografice, îndeosebi pentru literatura sovietică). Cuprinde mai multe grupuri sau culturi deosebite din punct de vedere tipologic și departajate cronologic. Cea mai veche este cultura *iamnaia* (*Grubengrabkultur*), succedată de cultura mormintelor în catacombe (*Katakombenkultur*) și de cultura *sربی* (*Holzammergrabkultur*). Cronologia lor relativă și absolută comportă încă numeroase semne de întrebare. În mormintările cu ocră se întilnesc din neolitic pînă în epoca bronzului. Pentru descoperirile de acest fel din spațiul carpato-dunărean, unde coexistă mormintele plane cu cele tumulare, cf. M. Petrescu-Dîmbovița, *Date noi asupra înmormintărilor cu ocră în Moldova*, în *SCIV*, I, 1950, 2, p. 110 și urm.; V. Zirra, *Культура погребений с охрой в закарпатской области РНР*, în *Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и Румынской Народной Республике*, Chişinău, 1960, p. 97—120; M. Dinu, *Le problème des tombes à ocre dans les régions orientales de la Roumanie*, în *Preistoria Alpina*, 10, 1974, p. 261—275; V. A. Der-

- găsev, *Памятники эпохи бронза* (АКМ, 3), Chișinău, 1973, p. 10—53; S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii, I, Epoca bronzului în spațiul carpat-balcanic*, București, 1978, p. 86—100. Potrivit opiniilor recente, ar trebui să se renunțe la conceptul de „cultură a mormintelor cu ocră”, care este prea larg și imprecis, folosirea ocrului în practicile funerare fiind constatată la purtătorii mai multor culturi.
- 6 În cadrul culturii „megalitice”, de origine nord-europeană, specialiștii din perioada antebelică includeau cultura amforelor sferice (*Kugelamphorenkultur*). Cf. G. Kossinna, *Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft*, ed. a 8-a, Leipzig, 1941, p. 30; M. Ebert, *Südrussland im Altertum*, Bonn-Leipzig, 1921, p. 42—45; O. Menghin, *Weltgeschichte der Steinzeit*, ed. a 2-a, Viena, 1940, p. 412. Pentru varianta culturii amforelor sferice răspândită la nord-vestul Mării Negre, în Volinia, Podolia și Moldova, cf. îndeosebi M. Dinu, *Contribuții la problema culturii amforelor sferice pe teritoriul Moldovei*, în *Arheologia Moldovei*, I, 1961, p. 43—64; A. Häusler, *Die Gräber der Kugelamphorenkultur in Wolhynien und Podolien und die Frage ihres Ursprungs*, în *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte*, 50, 1966, p. 115—140; T. Sulimirski, *op. cit.*, p. 38 și urm.; Șt. Cucuș, *Cultura amforelor sferice din depresiunea subcarpatică a Moldovei*, în *Memoria Antiquitatis*, IX—XI (1977—1979), 1985, p. 141—161; I. K. Švešnikov, *Культура шаровидных амфор (Археология СССР, Обзор археологических источников В 1—27)*, Москва, 1983.
- 7 În original (*MN*, p. 56), în loc de *ploščiadki* (= platforme), este pus eronat *zemlianki* (= bordeie). Cf. și M. Ebert, *op. cit.*, p. 29. Desemnarea complexului cultural Ariușd-Cucuteni-Tripolie prin denumirea de *ploščiadki*, la care s-a renunțat de foarte multă vreme, își găsește explicația în faptul că locuințele tipice pentru complexul cultural în discuție aveau drept podea o astfel de platformă (*ploščiadka*). Aceasta era compusă din trunchiuri groase de copaci, peste care s-au aplicat straturi succesive din lut amestecat cu pleavă. Prin incendierea locuințelor podeaua a căpătat aspectul unei platforme masive de lipitură arsă. Utilizarea locuințelor cu platformă se constată încă la nivelul culturii Precucuteni, în care o răspândire mare au și bordeiele. Pentru complexul cultural Ariușd-Cucuteni-Tripolie, cf. în special T. Passek, *op. cit.*; Vl. Dumitrescu, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dîmbovița, N. Gostar, *Hăbășești, Monografie arheologică*, București, 1954; Vl. Dumitrescu, *Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie*, în *SCIV*, XIV, 1963, 1, p. 51—74; 2, p. 285—305; V. I. Markevici, *Памятники эпох неолита и энеолита* (АКМ, 2), Chișinău, 1973, p. 38—150; N. M. Vinogradova, *Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета Трипольской культуры*,

- Chişinău, 1983; D. Monah, *Șt. Cucuș, Așezările culturii Cucuteni în România*, Iași, 1985.
- 8 Săpăturile au fost întreprinse de V. V. Hvoika (1850—1914) în anul 1893. Cf. T. Passek, *op. cit.*, p. 7.
- 9 Săpăturile s-au făcut sub conducerea lui E. R. von Stern, directorul Muzeului Arheologic din Odessa, în 1902—1903. Cf. V. I. Markevici, *op. cit.*, p. 93. Pentru rezultatele cercetărilor recente, cf. L. I. Polișčuk, în *Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья*, Kiev, 1980, p. 93 și urm.
- 10 Așezare semnalată în 1884 de folcloristul Th. Burada, primele sondaje fiind efectuate în 1885 de N. Beldiceanu. Săpături de amploare sînt întreprinse în 1909—1910 de Hubert Schmidt (*Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien*, Berlin-Leipzig, 1932), iar începînd din 1961 de un colectiv condus de M. Petrescu-Dîmbovița (*Évolution de la civilisation de Cucuteni à la lumière des nouvelles fouilles archéologiques de Cucuteni-Băiceni*, în *Rivista di scienze preistoriche*, XX, 1965, 1, p. 157—181). Bibliografia asupra cercetărilor de la Cucuteni la V. Chirica, M. Tanasachi, în colab. cu R. Popovici și C. Ico-nomu, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, I, Iași, 1985, p. 107—111.
- 11 V. M. Masson, *Оредняя Азия и Древний Восток*, Moscova-Leningrad, 1964, p. 123 și urm.
- 12 Gh. I. Brătianu are aici în vedere piesele din inventarul funerar al celebrului curgan de la Maikop, cercetat de N. I. Veselovski (1848—1918) la sfîrșitul secolului trecut. Cf. F. Hančar, *Urgeschichte Kaukasiens von den Anfängen seiner Bestattung bis in die Zeit seiner frühen Metallurgie*, Viena-Leipzig, 1937, p. 247—252.
- 13 Cf. „bibliografia sumară“ de la sfîrșitul capitolului.
- 14 Asupra ipotezei originii proto-indo-europenilor, reprezentați de purtătorii așa-numitei „culturi a curganelor“ în stepele ponto-caspice, cf. M. Gimbutas, *Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth, and Third Millennia B.C.*, în *Indo-European and Indo-Europeans. Papers Presented at the Third Indo-European Conference at the University of Pennsylvania*, ed. G. Cardona, H. M. Hoenigswald și A. Senn, 1970, p. 155—197. Pentru alte opinii în privința ariei de geneză și a momentului departajării indo-europenilor, cf. P. Bosch-Gimpera, *Les Indo-européens*, Paris, 1961; A. I. Briusov, *К вопросу об индоевропейской проблеме*, în *Советская археология*, 1958, 3, p. 18—26.
- 15 Nikolai Iakovlevici Marr (1864—1934) s-a bucurat în țara sa de o autoritate cu totul deosebită în timpul vieții, dar după moarte a intrat în dizgrația oficialităților. Sub semnătura lui I. V. Stalin au apărut cîteva lucrări (*Относительно марксизма в языкознании*, Moscova, 1950; *О некоторых вопросе языкознания*, Moscova, 1951), traduse și în limba română (*Cu privire la marxism în lingvistică*, București, 1950; *Cu privire la unele probleme de lingvistică*, București, 1950), care

- anatimizau violent teoriile ligvistice ale defunctului savant.
- 16 G. Glotz, *La civilisation égéenne*, Paris, 1923, p. 281 — 290; M. Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europa, 6500—3500 B.C. Myths and Cult Images*, Londra, 1982; M. Eliade, *Mythes, rêves et mystères*, Paris, 1957, p. 192—233.
- 17 În legătură cu cimerienii s-au purtat discuții dacă ei au locuit numai în stepele nord-caucaziene (L. A. Elnitzkii, *Киммерийцы и киммерийская культура*, în *Вестник древней истории*, 1949, 3, p. 14 și urm.) sau dacă au înaintat — după cum susțin în prezent majoritatea specialiștilor — pînă în nord-vestul Mării Negre (A. I. Terenožkin, *Киммерийцы*, Kiev, 1976). În literatura arheologică românească se admitea că un anumit rol în difuzarea metalurgiei fierului în spațiul carpato-dunărean ar reveni cimerienilor. Cf. D. Berciu, *Este și o cale cimmerică în difuzarea fierului?*, în *SCIV*, XIV, 1963, 2, p. 395—402; idem, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 226. Pentru contactele dintre traci și cimerieni, cf. K. Jordanov, *Траки и киммерийцы*, în *Векове*, Sofia, 1979, 2, p. 30—36. În ultimul timp aportul cimerian la răspîndirea pieselor de fier în regiunile de la nordul Dunării de Jos este contestat. Cf. A. Stoia, *Metalurgia fierului în opera lui Vasile Pârvan*, în *Arheologia Moldovei*, XI, 1987, p. 30.
- 18 O. A. Krivtsova-Grakova, *Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы (МИА, 46)*, Moscova, 1955; M. Gimbutas, *Bronze Age Culture in Central and Eastern Europe*, Paris-Haga-Londra, 1965; I. I. Artemenko, *Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы (МИА, 148)*, Moscova, 1967. În legătură cu tezaurul de la Borodino, cunoscut și sub denumirea de „tezaurul basarabenesc“ (*bessarabskii klad*), descoperit în anul 1912, cf. mai recent V. S. Vočkarev, *Проблема Бородинского клада*, în *Проблемы археологии*, I, 1968.
- 19 Scrierea hitită a fost descifrată de savantul ceh Bedřich Hrozný (1879—1952) în anii primului război mondial. cf. V. Zamarovský, *Din tainele imperiului hitit*, trad. Gabriel Istrate, Iași, 1980, p. 57—170. Pentru civilizația hitită, în afară de lucrările citate la „bibliografia sumară“, cf. M. Riemschneider, *Die Welt der Hethiter*, Stuttgart, 1955; U. B. Alkim, *Anatolie I. Des origines à la fin du IIe millénaire av. J.-C. (Archaeologia Mundi)*, Geneva-Paris-München, 1968; Fr. Cornelius, *Geschichte der Hethiter*, Darmstadt, 1973; J. G. Macqueen, *The Hittites and their contemporaries in Asia Minor*, Southampton, 1975. Volumul Margaretei Riemschneider a apărut și în traducerea românească a lui B. Marian, cu titlul *Lumea hitiților*, București, 1967.
- 20 În legătură cu această problemă, în *CMN*, p. 60—61, Gheorghe Brătianu arăta că „de cite ori vom vorbi de

dominațiunea unui popor, oricare ar fi el, să nu vă închipuiți că avem a face cu o masă uniformă de populațiune. Ar fi tot atît de mare iluzia să ne închipuim că Rusia de astăzi este o masă omogenă de populațiune rusă. Cei cari au parcurs o singură parte a regiunii ucrainene vor fi fost desigur izbiți de mozaicul de populațiuni deosebite pe care le-a întilnit: ruși, ucraineni, colonii germane foarte împrăștiate, tătari, greci, fel de fel de neamuri. Iar în Caucaz este într-adevăr un întreg mozaic. Încît, cred și pentru vremurile vechi, numele unui neam care își întinde stăpînirea în aceste regiuni reprezintă mai degrabă o pătură suprapusă, o pătură dominantă, care la un moment dat își imprimă caracterul prin stăpînirea sa, însă sub care trăiesc o mulțime de alte elemente, fie de populațiuni mai vechi, fie altele cari încep să pătrundă în aceste regiuni“.

21 Volum apărut la Paris în anul 1937.

22 E. Cavaignac, *Le problème hittite*, Paris, 1936. Cf. și *CMN*, p. 65—67: „În capitolul final [al lucrării savantului francez — n.n.] veți găsi considerațiuni interesante asupra supraviețuirii rămășițelor hitiților în epocile următoare și asupra aprecierilor pe cari le fac cercetătorii Asiei Mici între portul pe care și astăzi îl au unii țărani în Anatolia și costumele hitite, așa cum sunt reprezentate în monumentele din epocile respective.

Evident că nu mai este nici o urmă a unei limbi hitite sau a unei tradițiuni hitite. Dar este de presupus că străvechile populațiuni anatolice au păstrat aceste lucruri. Este probabil că ele vor fi uitat complet tradițiunile lor primitive; vor fi fost cucerite întii de valul de cultură elenă, care la un moment dat făcuse din Asia Mică o citadelă a elenismului, iar apoi, după invazia turcească, toate populațiunile acestea grecizate au fost turcizate și avem astăzi acolo populațiuni de limbă turcă, de conștiință națională turcă, însă care probabil în singele lor poartă urmele unor rămășițe mult mai vechi de populațiuni rămase pe podișul anatolic [...]

În această privință s-au întimplat și cazuri foarte ciudate, adevărate tragedii. În 1923 conferința de la Lausanne a hotărît unul din cele mai masive transferuri de populație din istorie: este faimosul schimb de populațiuni dintre turci și greci, care a deplasat milioane de oameni între Turcia și Grecia. Din această deplasare face parte și procesul de emigrare al turcilor noștri din Dobrogea. Populațiuni milenare din Asia Mică au fost strămutate în Grecia de astăzi. Dar după ce criteriu credeți că s-au făcut aceste diferențieri? După unicul criteriu al limbii. Și atunci grecii s-au pomenit cu populațiuni de limbă greacă, dar care prin port și singe erau turci! Ei au fost însă considerați ca greci, ridicați din mediul lor de veacuri și aruncați într-un mediu care, în afară de comunitatea de limbă, le era complectamente străin. Vedeți, prin urmare, la ce curioase împrejurări duc

consecințele împinse la extrem, când te iei numai după un singur criteriu, acela al limbii”.

- 23 Problema continuității daco-romane a fost dezbătută pe larg de Gh. I. Brătianu în mai multe lucrări fundamentale: *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937; ed. a 2-a, 1942; *Les origines du peuple roumain: les données archéologiques*, București, 1939; *Originile și formarea unității românești. Prelegeri ținute la Școala Superioară de Război*, București, 1942, p. 19—33; *Le problème de la continuité daco-roumaine. À propos des nouvelles remarques de M. Ferdinand Lot*, în *RIHSEE*, XX, 1943, p. 46—79; *L'histoire roumaine écrite par les historiens hongrois*, în *ibidem*, p. 80—165; *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943, p. 47—85. Cîteva din lucrările menționate au fost traduse și în alte limbi. În ceea ce privește limba dacică, aceasta nu a dispărut complet, româna preluînd cîteva zeci de termeni de origine dacică. Cf. în acest sens I. I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romanică*, București, 1981, p. 118 și urm.; A. Vraciu, *Limba daco-geșilor*, Timișoara, 1980; Gr. Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, 1983. În legătură cu continuitatea dacică și daco-romană și cu anumite lucrări dedicate acestei probleme, Gheorghe Brătianu face interesante considerații în cursul său dedicat trecutului Mării Negre: „În ceea ce privește originile noastre, este o chestiune care a ridicat multă vreme obiecțiuni foarte puternice și care au părut greu de răsturnat. Romanitatea, latinitatea noastră, evident indiscutabilă din punct de vedere al limbii, pe care am moștenit-o și o vorbim astăzi, este însă greu de deslușit dacă o întemeiem pe simplul fapt al stăpînirii romane în Dacia. Aceasta este o obiecțiune care a fost adusă de multă vreme și care pare că în ultimul timp ar fi convins și pe unii din conaționali noștri.

Unii declară că este cu neputință ca în acest secol și jumătate, scurs între cuceririle lui Traian și evacuarea lui Aurelian, să se fi impregnat populațiunei dacice pecetea latină, așa ca ea să se romanizeze complet.

În această privință, protagoniștii cei mai hotărîți s-au arătat unгурii, în special dl. Alföldy, care este unul din cei mai principali susținători ai teoriei adverse.

Se susține că aci a fost un proces de dublă eliminare, de dublă distrugere totală, că n-a rămas nici o urmă a populațiunii dace, au rămas cîteva elemente răzlețe, și că populațiunea romanizată a fost iarăși completamente exterminată și eliminată de pe suprafața pămîntului de invaziile barbarilor. Deci, nu poate fi nici o continuitate, nici cu trecutul vechi al dacilor dinainte de romani, nici cu cel de după romani. Pămîntul nostru este nelocuit, iar maghiarii, în dreptul lor de primi ocupanți, ar avea dreptul să-l mențină în stăpînirea lor! Aceasta este desigur o teorie ungurească.

Dar în ultimul timp s-au ivit discuțiuni chiar la noi și au intervenit în această problemă și nespecialiști.

Să nu credeți că dau acestui cuvânt o accepțiune ostilă sau disprețuitoare. Nespecialiștii aduc deseori în studiul nostru un curent adus din afară și o privire mai liberă poate în profesiunea noastră, în orice caz un punct de vedere nou și deosebit, care merită a fi discutat și ținut în seamă.

Uneori ei sunt mai dispuși poate decât cei specialiști să îmbrățișeze teorii, fără să le examineze mai cu de-amănuntul în temeiurile lor. Dar aceasta este o latură care ar comporta o prea lungă examinare dacă am strînge-o mai de aproape. Fapt este că, în ultimul timp, doi protagoniști au apărut în domeniul discuțiunilor originii românilor, protagoniști cari pînă acum nu se manifestaseră. Este vorba de inimosul luptător dr. Lupu și de un mare scriitor al nostru, dl. Brătescu-Voinești, cari în ultimul timp au îmbrățișat cu multă căldură prezentarea unui nou punct de vedere asupra originilor românilor. Din partea d-lui dr. Lupu o broșură. De la dl. Brătescu-Voinești avem numai o conferință, asupra căreia nu posed decât dările de seamă apărute în ziare.

Impresia mea, citind aceste lucrări — nu intru în detalii, pentru că este o chestiune care privește Catedra Istoriei românilor, — dar impresia mea este că și unul și altul dintre acești neofiți în studiile istorice pornesc de la o idee în fond justă, din combaterea acestei teze că structura noastră etnică, lingvistică, națională se realizează numai pe această margine strîmă, în timp și în spațiu, pe care o constituie stăpînirea romană în Dacia, susținînd că trebuie să i se dea o bază mai largă.

Chestiunea însă este: care este această bază?

Și iarăși impresia mea este că păcăluiesc, așa cum au păcătuțit cei cari au făcut transferul de populațiuni între Turcia și Grecia, întemeindu-se numai pe factorul lingvistic [...]

Incontestabil, privind problema în ansamblul ei și fără a nesocoti datele lingvistice, în cercetarea originilor unui popor, totuși nu ne putem îndepărta de la acest principiu că ele nu pot fi excluse și că originile unui popor trebuie căutate în întregimea manifestărilor sale. Din acest punct de vedere incontestabil că arheologia este un izvor din cele mai însemnate. Incontestabil, sunt o serie de aspecte străvechi care se păstrează mai bine în port. Portul din anumite regiuni ale noastre evocă desigur mult mai puternic trecutul străvechi al Daciei decât o poate face orice alt izvor istoric. Portul din Anadolia evocă singur urmele străvechii civilizațiuni hitite. Pe de altă parte, am impresia că protagoniștii noii teorii sunt cam nedrepti cu istoria profesională. Astfel, dr. Lupu, cu temperamentul său impetuos, care-l caracterizează atît de bine, începe printr-o vehementă protestare împotriva rutinei istoricilor în general, după care ur-

mează expunerea erorilor cu privire la originea românilor.

Dar teza pe care o combate dl. dr. Lupu se pare că într-o oarecare măsură istoricii români au părăsit-o de mult. De mult istoricii români nu se mai mărginesc la limbul și spațiul restrâns al stăpînirii romane în Dacia, ci caută să-și întemeieze cercetările pe o bază mult mai largă, îmbrățișînd în timp și în spațiu un domeniu mult mai întins [...]

Autorul [V. Pârvan] arată prin urmare că mult înainte de stăpînirea romană, s-au creat aci condițiunile favorabile ale unei legături cu Apusul și care explică procesul de asimilare cu Apusul.

Prin urmare, istoricii noștri n-au căzut în eroarea de care sunt învinuiți, ei ei au simțit nevoia să-și întemeieze cercetările pe altceva. De aceea, cred că n-ar trebui să ne menținem numai în domeniul acesta, foarte aleatoriu, de altfel, al cercetărilor lingvistice. Nu este nevoie să căutăm urmele unei limbi prelatine, pe care popoarele străvechi ale Daciei ar fi vorbit-o în același timp sau înainte de romani, sau să se demonstreze că aci s-a vorbit o limbă care era mai pură decît limba latină ! Toate aceste teorii sunt foarte frumoase, dar sunt tot atît de șubrede. Cred că din examinarea chestiunilor pe un alt tărîm, pe tărîmul care se întinde în jurul Mării Negre, putem trage această concluzie că persistența unei populațiuni se poate dovedi nu numai prin limbă. Limba este numai unul din elementele de considerat. Ea se poate modifica. De altfel, dacã ne referim la cercetările antropologilor, îmi pare că unii antropologi germani, care au cercetat regiunea de nord-vest a Ardealului, au constatat o foarte puternică asemănare între conformația craniană a populațiunilor de astăzi și aceea a vechilor daci. Craniul rămîne dacic, dar limba pe care o vorbesc purtătorii acestui craniu se poate modifica.

A fost o limbă veche dacică, care a dispărut, cum au dispărut și limbile populațiunilor străvechi din jurul Mării Negre; și a venit altă limbă care a acoperit-o, a împins-o în depărtările și în uitarea trecutului" (CMN, p. 67—73).

- 24 C. Schuchhard, *Alteuropa. Kulturen-Rassen-Völker*, Berlin-Leipzig, 1935, p. 320: „Die Sprache wechselt am leichtesten, die Kultur, d.h. die Tracht, das Gerät, die Haus- und Grabanlage, der Götterglaube, halten sich viel zäher. Daher gibt die Archäologie eigentlich festere Anhaltspunkte für die Geschichte eines Volkes als die Sprache“.
- 25 Cf. considerațiile pertinente ale lui N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1980, p. 89—111, unde se oferă și ample indicații bibliografice.
- 26 V. Pârvan, *Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene*, ed. a 5-a R. Vulpe, București, 1972, p. 155.
- 27 Aprecierea nu este exactă. Înaintea sciților s-a produs migrarea spre vest a cimerienilor, care la rîndul lor au

fost precedați de purtătorii culturilor ianuaia, catacombelor și sruji, acestea din urmă identificate numai pe cale arheologică. Unii arheologi admit că purtătorii culturii sruji ar fi tocmai cimerienii. Pentru această ipoteză și pentru alte păreri privind raportul dintre cimerieni și complexe arheologice contemporane din spațiul ponto-caspic, cf. T. Sulimirski, *The Cimmerian Problem*, în *University of London, Bulletin of the Institute of Archaeology*, 2, 1959, p. 45—64; A. I. Terenožkin, *op. cit.*, p. 7 și urm.

Capitolul II

SCIȚI ȘI GRECI

Invazia sciților și problema popoarelor de stepă. Stilul animalier. Fenicieni și greci pe țărmurile Mării Negre. Coloniile elene și comerțul lor. Hegemonia milesiană și supremația ateniană după războaiele medice. Instituții politice, viața materială și morală. Sinteza greco-scitică și regatul Bosforului cimerian. Ofensiva macedoneană împotriva tracilor și a cetăților Pontului Stîng. Criza din secolul al III-lea înainte de era noastră.

Sciții (sau cel puțin clasa lor dominantă) constituie ramura nordică și nomadă a marelui popor al iranienilor; limba, tipul fizic ilustrat de atâtea monumente figurate, costumația cu caftan lung și pantaloni băgați în cizme, gluga ce le ține loc de căciulă, identică celei a lui Darius Codoman fugind de învingătorul de la Arbela, totul îi apropie de mezii și de persii care au întemeiat în Asia primul din marile imperii cu tendințe de dominație universală.

Dar, spre deosebire de verii lor stăpînitari peste lumea civilizată a sedențiarilor, ei rămîn legați de obiceiurile stepei de unde provin; reforma religioasă a lui Zoroastru nu i-a afectat. Ei persistă în credințele lor primitive, încă foarte apropiate de fetișismul animalier.

Se poate merge pe urmele așezărilor lor după indicațiile toponimiei antice, relatările istoricilor și geografilor și, mai recent, ale obiectelor descoperite în săpături, care poartă amprenta caracteristică rasei lor¹.

Astfel, în jurul Armeniei, provinciile purtând numele de Skithene sau Sakasene atestă trecerea lor pe vremea cînd îi urmăreau pe cimerieni.

Centrele lor principale, dacă este să judecăm după cercetările arheologice, se găseau în Kuban și în stepa întinsă de la nordul Mării de Azov — Meotida anticilor — pînă la cotul Niprului. *Tumulii* cei mai cunoscuți prin bogăția de obiecte descoperite se găsesc în aceste două regiuni, care formau fără îndoială domeniul celor mai puternici dintre regii sciți. Dar alte obiecte, de o factură mai puțin somptuoasă, dar a căror formă și ornamentație nu lasă nici o îndoială asupra originii lor, apar cu mult mai departe spre vest. Ele jalonează căile de invazie de-a lungul stepei, spre Dunăre și Europa Centrală, destinate să fie folosite de acum înainte de toți nomazii ce aveau să meargă pe urmele avangărzii constituite de sciți în secolele VII și VI înaintea erei creștine. Ele coincid în majoritatea cazurilor cu drumurile pe care vor călări, optsprezece secole mai tîrziu, armatele mongole pornite la asaltul Europei feudale. Unul traversează Galiția Orientală și pătrunde printr-o parte a Sileziei pînă în Brandenburg, unde săpăturile de la Vetersfelde² scot la iveală descoperiri caracteristice, sau pînă în Cîmpia Pannonică³. Un al doilea drum se îndreaptă prin Basarabia și Moldova (arme scite provin de la Năvîrnet⁴ și Boureni⁵) și ajunge în defileele Carpaților ca să atingă podișul transilvănean. Un al treilea, a cărui existență este pusă la îndoială de Rostovtzev, ar fi atins Dunărea de Jos și ar fi pătruns în Dobrogea și în Muntenia, spre a amenința de acolo pe tracii din Peninsula Balcanică⁶. Totuși, pe Dunăre, primul

Darius, fondatorul marelui Imperiu persan, încearcă să combată pe sciți, dar își dă seama la timp de imposibilitatea ca o armată regulată să urmărească la nesfârșit într-un spațiu necunoscut un adversar ce nu poate fi interceptat. Astfel se delimitează pentru prima dată (în măsura în care permite să fie delimitat un imperiu nomad) o vastă regiune geografică, chemată să joace un rol considerabil în lunga istorie a marilor invazii.

Aceste elemente, care se referă aproape întotdeauna la epoca Imperiului roman de Răsărit și la evenimentele desfășurate din secolul al III-lea pînă în al VI-lea era noastră, iau aici o cu totul altă amploare. Într-adevăr, începînd cu criza din secolul al III-lea, numită a „anarhiei militare“, aproximativ pînă la sfîrșitul domniei lui Justinian, se produc marile mișcări războinice și demografice care afectează Europa Occidentală și-i determină noile formațiuni politice din evul mediu. Dar în spațiul pontic aceste deplasări sînt cu mult mai vechi; se poate spune că ele preced cu aproape un mileniu cronologia obișnuită a „migrațiilor“ (*Völkerwanderungen*), după definiția curentă a istoricilor.

De fapt, aici are loc un fenomen de o însemnătate mai generală, determinat nu de cauze accidentale, ci de opoziția a două lumi esențial diferite și total adverse. Este vorba de contrastul tranșant între evoluția țărilor de civilizație sedentară și traiul primitiv al nomazilor, evocat atît de bine în lucrările sale de D-nul René Grousset:

„Supraviețuirea acestei umanități, rămasă în stadiul pastoral în timp ce restul Asiei trece de mult la stadiul agricol cel mai avansat, a pricinuit în bună parte drama istoriei.

3. Harta mării colonizări grecești din perioada 750—550 î.e.n. Colonii: A — ionice; B — colice; C — aheiene; D — doriene (cu excepția celor corintiene și megariene); E — corintiene; F — megariene. Cu litere majuscule este indicat orașul de origine.

Ea antrena între populații vecine un fel de decalaj cronologic. Oamenii din al II-lea mileniu dinaintea de era noastră coexistau cu oamenii din secolul al XII-lea al erei noastre. Era de ajuns, pentru a trece de la unii la alții, să cobori din Mongolia Superioară la Pekin, să urci din stepa kirgizilor la Ispahan. Ruptură brutală, plină de pericole. Pentru sedentarii Chinei, ai Iranului sau ai Europei, hunul, turcomanul, mongolul sînt propriu-zisii sălbatici pe care trebuie să-i intimidezi cu cîteva parade, să-i distrezi cu cîteva măruntisuri de sticlă sau titluri, să-i ții la respect departe de pămînturile cultivate. Cît despre nomazi, sentimentele lor pot fi ghicite. Bieții păstori turco-mongoli care, în anii de secetă, pe iarba rară a stepei, se aventurează de la un izvor secăt la un alt izvor secăt pînă la marginea culturilor, la porțile Peciliei sau Transoxianiei, contemplă aci uimiți miracolul civilizației sedentare, recołțele abundente, satele îmbelșugate de grîne, luxul orașelor. Miracolul acesta sau mai degrabă secretul acestui miracol, munca îndelungată de care a fost nevoie pentru a orîndui aceste stupuri omești, hunul nu le-a putut înțelege. Dacă este mirat, este ca lupul — totemul său —, care pe timp de ninsoare se apropie de ferme: pentru că în spatele împrejmuirii zărește prada. Și la el reflexul milenar este atacul prin surprindere, prada și fuga cu prada. Supraviețuirea unei umanități pastorale și vînătorești alături de o umanitate agricolă sau, dacă vrei, dezvoltarea societăților agricole din ce în ce mai bogate în vîzul și în contactul cu populațiile rămase în stadiul pastoral și suportînd crizele teribile, pe care, pe timp de secetă, le împune viața stepei, a adăugat astfel contrastului economic cel mai izbitor contrastul social cel mai crud. Repetăm, această problemă de geografie umană a devenit o problemă socială. Sentimentele sedentarului și, respectiv, ale nomadului unul față de celălalt sînt cele

ale unei societăți capitaliste și ale unui proletariat închise în același oraș modern. Societățile agricole care exploatează fie pământul galben roditor din China de Nord, fie grădinile Iranului, fie cernoziomul bogat al Kievului, sînt împrejmuite de o zonă de pășuni sărace, cu condiții climatice adesea cumplite, unde o dată la zece ani fîntînile seacă, iarba se usucă, vitele mor și nomadul le urmează. În aceste condiții, goana periodică a nomazilor spre pămînturile cultivate este o lege a naturii⁷.

Aceste concluzii privesc evident întreaga istorie a invaziilor pînă într-o epocă în care „decalajul cronologic” între viața nomazilor și cea a ținuturilor de cultură agricolă și de civilizație urbană oferă contrastele cele mai izbitoare. În timpul invaziei sciților — a căror așezare în bazinul pontic este datată de majoritatea istoricilor în secolul al VIII-lea înainte erei noastre, iar înaintarea spre Europa Centrală și Balcani în secolele V și IV — aceste diferențe sînt poate mai puțin sensibile⁸. Iranianul este, de altfel, mai puțin „sălbatic”, mai puțin distrugător decît turcul sau mongolul. De aceea trebuie să considerăm că Imperiul scitic, ca de altminteri și cele ce i-au urmat, reprezintă dominația unei clase războinice, a cărei origine o cunoaștem, asupra altor populații pe care le-a găsit pe loc sau pe care au putut să le tîrască după ea⁹. Trebuie să notăm împărțirea, menționată de Herodot, făcută chiar de sciți, în călăreți și plugari — ἀροτριῆρες — aceștia din urmă îndeletnicindu-se cu cultivarea grîului, nu însă pentru hrana lor, ci pentru a-l vinde, în epoca în care coloniile elene constituiau marea piață de cereale din bazinul pontic. Ebert scotea în evidență similitudinea acestei ocupații cu cea a tătarilor nogai de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, care ajunseseră, și ei, să cultive grîu, dar pentru nevoile stăpînirii rusești. Diviziunea în două categorii, după ocupații și

mod de viață, se aplică în aceeași regiune și în alte epoci: goții se împart în locuitori ai pădurilor și ai câmpiilor, iar, câteva secole mai târziu, o diferențiere de același tip va separa pe slavii din nord-vestul de cei din sud-estul Ucrainei. Se vor vedea mai apoi regii sciți și nobilii lor adaptându-se la viața cetăților grecești din Euxin și un fel de amalgam se va produce între aceste populații a căror cultură și obiceiuri erau atât de diferite.

Odată cu acești primi stăpînitori nomazi ai ținuturilor din Pontul nordic, de-a lungul întregii întinderi a coastei arcuite ce se întinde de la Caucaz la contraforturile Carpaților, un nou tip de războinic își face apariția pe scena istorică și se pregătește să dețină rolul principal timp de aproape două mii de ani. Tot D-nul Grousset a analizat cel mai bine motivele acestei supremații: „În tot acest timp, nomadul, cu toate că era foarte înapoiat în ceea ce privește cultura materială, a dispus de un avans, de un avantaj militar enorm. El era arcașul călare. O cavalerie incredibil de mobilă de arcași infailibili, iată „arma“ tehnică ce i-a conferit asupra sedentarului o superioritate aproape egală cu superioritatea pe care în timpurile moderne artileria a asigurat-o Europei asupra restului lumii [...] Săgeata arcașului călare care apare pe neașteptate, trage și dispăre, a fost pentru antichitate și evul mediu un fel de tir indirect, aproape tot atât de eficace și demoralizant ca și tirul artileriștilor noștri“¹⁰.

Armamentul și tactica sciților sînt primele exemple cunoscute din acest procedeu de luptă, ele fiind poate și cele mai tipice. Mai târziu, într-adevăr, echipamentul călărețului va deveni mai greu, se va completa cu scara de șa și cu armura și va crea unitățile de șoc, al căror atac va hotărî soarta bătăliilor. Dar scitul, ca și ruda sa asiatică, partul, a cărui săgeată a rămas proverbială, se mărginește să-și arunce săgețile și să dispară, ca să se

întoarcă și să dea gata dușmanul istovit. Nu i se cunoaște altă armă în afară de arc și de tolba plină cu săgeți, decît pumnalul cu mâner lung, prins la brîu, răspîndit în întreg Iranul și neputînd servi decît la lupta corp la corp¹¹. Numeroase exemplare din aceste „akinakes“-uri au fost descoperite cu ocazia săpăturilor întreprinse în Rusia Meridională, în Ungaria și în România¹².

Arheologia a furnizat multe alte date despre credințele și obiceiurile întemeietorilor Imperiului iranian. Multă vreme nu s-a dispus pentru orientare în acest domeniu decît de texte literare, printre care relatarea lui Herodot, din cartea a IV-a a Istoriei sale, constituia mărturia cea mai importantă; cu toate acestea mulți puneau la îndoială exactitatea descrierii sale. Pasajul privind ritualurile de înmormîntare ridică cele mai multe obiecții: „Cînd moare regele lor, scrie el, îi ridică o movilă mare pătrată. Îndată ce mormîntul este gata, ei spintecă cadavrul, îl curăță, îl umplu cu tămîie [...], îi cos pielea la loc și, după ce l-au impregnat cu ceară, îl ridică și îl duc în căruță la un alt popor (de neam scitic). Acesta din urmă, luînd mortul în primire, urmează exemplul dat de sciții regali: își taie o bucățică din ureche și părul [...] și duc cu carul corpul regelui, pînă ce ajung la un alt popor de sub stăpînirea lor [...]. Apoi, după ce așează mortul în mormînt pe un așternut de ierburi, înfig sulite de o parte și de alta a cadavrului și pe deasupra aceluia întind pari [...]. În partea disponibilă a mormîntului ei îngroapă pe una din concubine, după ce o sugrumă, la fel ca pe paharnic, bucătar, pe vâtaful cailor [...], de asemenea mai îngroapă caii și cîteva din obiectele sale cele mai prețioase, ca și vase de aur [...], după care ei toți sapă pămîntul și ridică o movilă mare deasupra, silindu-se care de care s-o înalțe cît mai sus“ (IV, 71)¹³. În paragraful următor, este vorba

despre ce se petrece la un an după moartea regelui, dată la care aveau loc sacrificii umane, pînă la cincizeci dintre războinicii cei mai devotați, omorîți împreună cu caii lor, pentru a-i înmormînta apoi în jurul movilei regale, fiecare călare pe calul lui.

Aceste povestiri ar putea să pară exagerate, dar se știe acum că sacrificiile funerare colective erau practicate în Mesopotamia pînă la domnia reginei din Ur Șubad (începutul mileniului al III-lea înainte de era noastră), în China pînă în epoca mormintelor regale din Nyan Yang (pe la 1300—1200 înainte de era noastră), iar la mongoli încă la funeraliile lui Gingis-Han, în anul 1227 el erei noastre. Săpăturile au adus, de altminteri, o confirmare surprinzătoare povestirii lui Herodot. Marea movilă de la Kostromskaia, în Kuban, a dat la iveală un eșafod de bîrne dispuse transversal deasupra scheletului principal; jur-împrejur sînt așezate tot felul de obiecte și arme; în vecinătatea sa se află un adevărat escadron de cai sacrificați, în rînduri de cîte patru, ale căror oseminte au putut fi dezgropate¹⁴. La Ulski, în groapa alungită s-au descoperit resturile carului mortuar regal, ale roților și ale baldachinului său, caii fiind sacrificați, doi cîte doi, chiar pe locul unde se opriseră¹⁵. Realitatea acestor ritualuri este deci incontestabilă; credința care le-a generat amestecă în mod ciudat calul și omul în preocupările pentru viața de apoi. Aici se află unul din aspectele preeminenței rezervate animalului de către păstorii și vînătorii din stepe, particularitate asupra căreia vom mai avea ocazia să revenim. Ea se manifestă în ornamentele unui stil inspirat din zoomorfism, fiind numit din acest motiv „stilul animalier”. Desigur, acestuia nu-i aparține exclusivitatea: vechile arte ale Mesopotamiei oferă multe exemple de reprezentări de animale, al căror realism și putere de expresie au fost rareori atinse. Dar scenele de vînătoare, ce figurează atît de des pe bașoreliefurile asi-

riene, prezintă imaginea unei serii de animale, a căror fugă se desfășoară pentru a scăpa de urmărirea vânătorului, sau care se înfruntă uneori într-o opoziție aproape heraldică. Fiecare secvență este distinctă și desenul urmează cât se poate de aproape modelul viu¹⁶.

Altfel se prezintă ornamentul scitic, ce amestecă într-o încâlceală inextricabilă părți de animale diverse, în jurul unui motiv central care „dramatizează“ cel mai adesea întâlnirea fiarei cu prada. Dar aceasta este atât de acoperită de o nesfârșită complicație de ornamente secundare, încât pare, uneori, că se disociază în haosul unei stranii vegetații, în care mișună forme monstruoase răsucite unele pe altele¹⁷. Pentru a pătrunde sensul ascuns al acestor înlănțuiri, trebuie să se țină seama, mai mult decît s-a făcut pînă acum, de tradițiile și miturile șamanismului primitiv, așa cum îl mai practicau încă pînă de curînd popoarele înapoiate din spațiul arctic. Magia, care explică prin preceptele sale desenele din grottele preistorice, nu este absentă din această figurație și îi subliniază caracterul specific. Imaginea este cînd un totem, cînd un simbol al acțiunii, garantînd îndeplinirea necesităților și realizarea dorințelor.

În legătură cu zona geografică unde s-a format această artă ornamentală subzistă o controversă. Trebuie să vedem, ca Borovka, „originea topografică și cronologică a artei stepelor“ în Siberia Centrală, unde s-au găsit la Minusinsk bronzuri animaliere într-un stil mai simplu, care ar fi primele încercări ale genului? Sau, dimpotrivă, trebuie, ca Rostovtzev, să-i urmărim dezvoltarea în regiunile pontice, în Kuban și în Crimeea și să considerăm exemplarele găsite în Asia drept forme mai simple și mai sărace ale acestei arte? Bogăția ornamentației din Kuban și din Rusia Meridională s-ar explica în acest caz prin contactele mai frecvente ale sciților cu civilizațiile din Orientul Apropiat și Mijlociu¹⁸.

Pare într-adevăr greu de imaginat o mentalitate și obiceiuri mai complet diferite de cele din coloniile grecești, ce aveau să se stabilească pe litoralul Mării Negre sub protecția unui mare Imperiu scitic: și totuși legătura de dependență între aceste două formațiuni este evidentă. Elementul care le leagă una de alta este comerțul, ale cărui necesități aduc condițiilor de existență din bazinul pontic adânci transformări. Cu toate acestea nu grecii au fost primii care s-au bucurat de ele; ca și în Mediterana și în alte părți, alții sosiseră înaintea lor.

Nu rămân decît puține urme ale trecerii fenicienilor la nord de Strîmtori și încă și mai puține punctele pe care poate le frecventau pe malurile mării necunoscute. Numai toponimia permite schițarea unei ipoteze. În fața Constantinopolului, Calcedonia poate să fie derivată de la un Karşedon, amintind de Cartagina punică. Mai departe, pe coastele orientale ale Mării Negre, numele de Phasis amintește, de asemenea, un termen fenician care desemnează aurul. Ar fi deci aici o aluzie la bogățiile Colhidei, ce avea să-l ducă pe Iason la capturarea miticei Lîni de aur. Numărul șapte, care este frecvent menționat, ar putea fi, și el, o moștenire de la fenicieni; la semiți era o cifră înzestrată cu virtuți speciale. În orice caz, dacă trebuie să-i dăm dreptate D-lui Jacques Pirenne și să interpretăm războiul din Troia ca un prim război al Strîmtorilor, între aheienii din Micene și rivalii lor de pe coasta Asiei Mici¹⁹, sîntem neapărat nevoiți să presupunem curențe de comerț și de navigație pornind din Mediterana pînă la țărmurile pontice, și să admitem că într-o epocă foarte îndepărtată ele nu puteau să poarte decît vase feniciene²⁰. Se pare că grecii au pășit repede pe urmele lor; comentatorii moderni ai *Odiseei* s-au pus de acord în a localiza pe țărmurile Mării Negre episoadele din cînturile X, XI, și XII²¹. Mai greu este poate

de identificat portul Lestrygonilor cu Balaclava sau insula lui Circe cu peninsula Taman. Există însă șanse ca țara Soarelui Răsare, Aia, să se fi aflat pe litoralul Caucazului. Căci exact acolo ne poartă itinerarul și aventurile argonautilor, a căror versiune ioniană sau milesiană a fost încorporată în Odiseea. Toate aceste episoade legendare sînt în legătură cu extragerea metalelor, dintre care fierul și arama atrăgeau încă de pe atunci pe meșteșugarii din sud.

De-abia începînd cu secolul al VII-lea înainte de era noastră ne aflăm pe un teren mai solid pentru studiul colonizării grecești pe litoralul Mării Negre²². Pionierii acestei întreprinderi au fost poate navigatorii carieni, dar cei despre a căror prezență putem fi siguri sînt ionienii și în primul rînd milesienii. Pătrunderea lor este semnificativă pentru definirea drumurilor principale, pe care atîți navigatori și negustori le vor urma după ei.

Carienii, aflați printre primii care au explorat litoralul pontic, au lăsat puține urme: numele lor rămîne legat în antichitate de un port din Dobrogea Meridională. Ei au urmat deci în navigația lor coasta tracică și pesemne că au acostat acolo unde se oferea vreun adăpost pentru vasele lor. Din staționarea lor acolo nu a rămas nici una din acele vestigii arheologice care lămuresc atîtea episoade din istoria veche. Dimpotrivă, rezultatele săpăturilor efectuate asupra atîtor puncte ale litoralului atestă prezența ionienilor și îndeosebi pe cea a milesienilor, începînd cu anul 650 înainte de era noastră. Una dintre principalele lor ctitorii a fost orașul *Histria* sau *Istros* în sudul Deltei dunărene, aproape de malurile lacului Sinoe, care era altădată un golf marin. Veniturile din pescuit, foarte abundent în acele ținuturi, au stat la baza prosperității sale: emblema figurată mai tîrziu pe monedele lui reprezintă un vultur ținînd în ghiare un delphin²³. Mai la sud, de-a lungul coastei, lanțul

așezărilor continuă: acestea sînt *Tomis* sau *Tomis*, pe locul de astăzi al Constanței, *Bizone* cu nume probabil indigen, aproape de Cavarna, *Cruni* sau *Dionysopolis* și o serie de localități neidentificate, care depășesc capul Șabla unde se găsea portul carienilor, pentru a în-
tîlni golful de la *Odessos*, actuala Varna. Dar ionienii din Milet nu au fost singurii aventuratori pe aceste țarmuri. Pe locul actualei Mangalia, *Callatis*-ul era o așezare doriană a Heracleei, la fel ca și *Mesembria*, fiică a Megarei. Unul din popasurile cele mai vechi este cel din „*Insula Albă*”, *Leuké* sau *Achilleis*, mică stîncă ce se înalță în plină mare, în largul gurilor Dunării, și se numește astăzi Insula Șerpilor. Acest punct de escală al milesienilor era garnisit cu un sanctuar ridicat în cinstea lui Achile Pontarches, protectorul navigației și al comerțului. Prin urmare, în special sub egida Miletului se organizează viața elenă a „Pontului stîng” de pe litoralul occidental al Mării Negre, care își păstrează legăturile cu Asia Mică și mai ales cu Propontida: etalonul ponderal din Cyzic a reglat sistemul greutateilor și monedelor din cetățile grecești aflate în această regiune. Istoria lor, trasată cu ajutorul numeroaselor inscripții scoase la lumină de săpături, indică strînse contacte între aceste porturi ale litoralului, care păstrează caracterele principale ale civilizației urbane a Greciei antice, și populațiile indigene ale *hinterland*-ului, geți sau sciți. Există acolo o întregă populație de *Μιξέλληνες*, „*Barbari* contaminați de elenism și solidari cu interesele cetăților grecești din vecinătate”. Se mai constată și influența vicisitudinilor regiunii foarte apropiate de Balcani, unde Imperiul macedonean își va impune supremația în secolul al IV-lea.

Dar aici nu este vorba decît de unul din sectoarele receptivă față de colonizare, și nu de cel mai important prin amploarea traficului și a așezărilor urbane. Plecînd din Asia

Mică elenizată, era firesc ca navigatorii să meargă de-a lungul litoralului pontic al peninsulei și să întemeieze factorii sau puncte de sprijin. Îi vedem pe doriieni stabilindu-se la *Heracleea Pontică*, al cărei nume a supraviețuit pînă și în transcrierea sa turcească: *Bender Fregli*, și pe ionieni fixîndu-se la *Amisos*, *Sinope*, *Trapezus* sau *Trapezunt*. Elenismul se va menține aici de-a lungul a douăzeci și cinci de secole, pînă la schimbul de populații efectuat între Grecia și Turcia de după încheierea tratatului de la Lausanne din 1923. Drumurile spre interiorul podișului anatolian nu ofereau în acel timp resurse prea consistente, dar aceste porturi puteau să servească drept escale spre litoralul Transcaucaziei, celebră pentru bogăția de metale, aduse de munteni sau sclavi, a căror vînzare a fost înfloritoare pînă în secolul al XIX-lea. În fine, erau bine plasați, fie pentru a întreprinde periplul Pontului occidental și pentru a debarca la gurile marilor fluvii, unde se afla piața de pește și de grîu, fie pentru a se avînta pe calea cea mai scurtă în traversarea Mării Negre, de la punctul nordic al Asiei Mici pînă la capătul meridional al Crimeei, și să abordeze această coastă stîncoasă, sau să atingă porturile vecine ale Bosforului cimerian, strîmtoarea Kerci de azi. Și în acest caz ionienii sînt în frunte. Este posibil ca *Phanagoria* și *Hermionassa*, la extremitatea peninsulei Taman, să fi fost întemeiate de coloniștii din Teos și Mytilene, înainte de a se fi impus hegemonia Miletului. Celelalte colonii sînt însă cu toate acestea adevărate așezări milesiene: ele alcătuiesc două grupuri distincte, a căror poziție geografică le-a determinat destine diferite. Spre vest, la nord de grupul balcanic și dunărean, *Tyrasul* supraveghează limanul Nistrului, așa cum *Olbia* îl supraveghează pe cel al Bugului, care se confundă aproape cu estuarul vecin al Niprului. Pe coasta Crimeei, *Chersonesul*, înlocuit astăzi de Sevastopol, a fost

întemeiat de către ionieni, pentru a fi recunoscut, în secolul al V-lea, de către coloniștii doriieni din Heracleea Pontică.

Acestui grup occidental i se opune un șirag oriental de așezări, de la *Theodosia* din sud-estul Crimeei, pînă la *Nymphea*, al cărui port este acum blocat de nisip și *Panticapeia*, poziție strategică la intrarea în Marea de Azov, a cărui importanță tocmai am subliniat-o prin rolul Kerçi-ului în ultimul război. Împreună cu *Phanagoria* și *Hermonassa*, ce străjuiesc de cealaltă parte a strîmtorii, și *Gorgippia*, pe locul căreia se ridică portul caucazian Anapa, acest grup de cetăți va fi cuprins de posesiunile regatului Bosforului, care va avea norocul straniu de a dăinui mai mult decît toate monarhiile elenistice, cu toate că a fost cel mai îndepărtat dintre marile centre ale civilizației antice și cel mai expus ofensivei popoarelor din stepă.

Coloniile exploatau după cum puteau mai bine abundența producție locală, care trebuia să îndestuleze din plin nevoile alimentare ale cetăților suprapopulate ale Egeei. Nu este exagerată aprecierea că, din acest punct de vedere, bazinul pontic avea o importanță egală sau era chiar superior bazelor de aprovizionare ale lumii grecești occidentale, Sicilia și Italia Meridională. Întemeierea Imperiului scitic și controlul pe care regii și asociații săi îl exercitau pe marile căi din interior deschideau comerțului orașelor noi de pe litoralul Mării Negre multe alte posibilități. Herodot²⁴ descrie cu o uimătoare precizie pe cea care urca de la gura Tanais-ului (Donului) spre cursul inferior al fluviului Rha (Volga), unde vînătorii, fără îndoială de neam finic, vin să-și vîndă blănurile. Drumul traversează apoi Uralul pentru a pătrunde adînc în stepele asiatice, pînă în munții îndepărtați din Altai, unde un popor turc sau mongol, potrivit descrierii trăsăturilor sale etnice, joacă rolul de intermediar în negoț. Pentru a se descurca, sciții

plecați de pe malurile Euxinului sînt nevoiți să apeleze la bunele oficii ale interpreților în șapte limbi diferite. Mai departe locuiesc is-sedonii, în masivul Asiei Centrale, la granițele misterioasei țări a arimaspilor, grifoni legendari, paznicii aurului. De asemenea, călătorul mai putea să urce de-a lungul cursului Phasisului sau să coboare de cealaltă parte a munților pe țărmurile Caspicii, să ajungă în valea Oxus-ului și în țara massagetilor iranieni, înrudiți cu sciții, și de acolo să meargă de-a lungul defileelor Afganistanului modern către Indii. Mai putea încă să urce pe cursul Borystene-lui (Nipru) și să întâlnească negustorii care aduceau chihlimbarul de la Baltica împreună cu blănurile din nord. Toate aceste mari drumuri comerciale indicate în lucrările istoricilor și ale geografilor își găsesc confirmarea în obiectele scoase la iveală de săpături, care dovedesc relații sau influențe de la un capăt la celălalt al lumii vechi, chiar și acolo unde te așteptai cel mai puțin să le găsești. Este cazul unui obiect turnat din Memphis în Egipt, unde este redată o scenă tipică din viața nomazilor din Extremul Nord, trăind ca și în zilele noastre în mijlocul ciinilor și al renilor: Noin-Ula, în Mongolia, oferă o țesătură grecească cu siguranță „venită din Bosforul Cimerian“ la începutul erei noastre. Cu toate că, prin intersecția influențelor și a contactelor dintre civilizațiile Mediteranei și ale Extremului Orient, aceste mari drumuri de trafic internațional fac din bazinul pontic una din principalele răscruci ale antichității, aportul lor la volumul comerțului este redus. Era firesc ca, pe itinerarii atît de lungi și atît de periculoase, să se prefere să nu se transporte decît obiecte de mare preț, dar în cantitate mică și de greutate și mai mică: stofe prețioase, bijuterii, parfumuri sau mirodenii. Marile încărcături ridicate din porturile Euxinului constau mai cu seamă din grâu, cerut de cetățile grecești, la care trebuie să adăugăm peștele,

ceara sau lina, sau contingentul tot mai numeros de sclavi: este vorba aici de produsele economiei regiunilor pontice și nu de ale unei țări îndepărtate din interiorul continentului.

Importanța comerțului cu cereale va situa astfel Marea Neagră în centrul primelor mari faze ale chestiunii orientale. Timp de un secol hegemonia Miletului asupra numeroaselor sale colonii pare să fi fost necontestată; dar, pe de o parte; puterea regilor sciți înțelegea să tragă foloase de pe urma prosperității pieței a cărei dezvoltare o asigura, iar, pe de altă parte, Imperiul persan își extindea dominația asupra întregii Asii Anterioare și își impunea protectoratul cetăților ioniene din Asia Mică. În acest loc se intercalează primul dintre evenimentele de importanță universală, care deplasează către Marea Neagră interesul unei politici mondiale, cel puțin în sensul ce se poate atribui acestui termen în acel timp: este vorba de expediția lui Darius I contra sciților în 512 înainte de era noastră. A fost, fără nici o îndoială, o ofensivă de anvergură deosebită, care combina operațiunile armate la Dunărea de Jos cu cele ale flotei echipate de cetățile grecești; un corp de debarcare, sub comanda lui Ariaramnes, satrap din Capadocia, a fost însărcinat să provoace o diversiune în regiunea ocupată de coloniile elenice, la nordul și la estul Mării Negre.²⁵

Bazându-se pe relatarea lui Herodot, majoritatea istoricilor moderni interpretează expediția regelui persilor și zadarnica urmărire a armatei sciților de-a lungul stepei ca un eșec. Dacă ar fi avut intenția să ocupe această imensă întindere și să încorporeze în imperiul său regiunile locuite de sciți, în scopul de a seca din izvor șuvoaiele invaziei, ar trebui să reținem această concluzie ca deplin justificată. D-nul J. Pirenne, în schița sa asupra istoriei universale, a formulat recent o ipoteză interesantă: marele rege ar fi întreprins această campanie în scopul de a acorda cetăților gre-

cești ale Asiei Mici, care îi recunoșteau supremația, o compensație pentru pierderile suferite de comerțul lor în Mediterana Orientală, unde el fusese obligat să le sacrifice interesele în favoarea aliaților săi fenicieni²⁶. Dar această versiune nu este absolut sigură; se poate crede tot așa de bine, așa cum propune Rostovtzev, că este vorba de o manevră preventivă, destinată să înspăimînte pe nomazi, prin desfășurarea unei mari forțe militare și navale, și să fortifice legăturile de dependență ce legau cetățile elenice de Imperiu²⁷. În acest caz, și limitată la acest obiectiv, expediția ar putea fi apreciată drept un succes, căci pune capăt invaziilor scitice în ținuturile asiatice din bazinul Mării Negre.

Cîțiva ani după acest eveniment, insurecția orașelor ioniene din Asia Mică și represiunea sa de către perși pune capăt prosperității Miletului și supremației sale coloniale în apele Euxinului. Dar coloniile amplasate pe tot litoralul erau destul de puternice și destul de prospere ca să mențină prin propriile mijloace și să-și continue, în cele mai bune condiții pentru interesele lor, tranzacțiile comerciale cu indigenii din interior. Războaiele medice nu aveau să le întrerupă; cînd Xerxes a traversat Strîmtorile, pentru a întreprinde invadarea Greciei, el a întîlnit vase încărcate cu grîu, care se duceau de la Pont spre Egina și spre porturile Peloponezului.

Victoria elenică contra invadatorului a asigurat triumful Atenei asupra mării. Noua sa putere maritimă clădea un imperiu și reducea pe confederații din Delos la starea de supuși și de tributari. În secolul al V-lea și, chiar în secolul al IV-lea Atena, acaparează comerțul Mării Negre și cea mai mare parte din importul de grîu. Colonii ateniene se instalau în Amisos și Sinope, garnizoane în Crimeea aproape de Theodosia, la Nymphaea la porțile Panticapeionului. În anul 444 înainte de era noastră, Pericle însuși vizitează aceste avanposturi,

iar după el, Alcibiade, la rîndul său, va apărea pe litoralul pontic.

Cifrele indicate de izvoare sînt destul de elocvente prin ele însele. În 426, Atena conceda micului oraș Methone din Pieria dreptul de a importa patru sau șapte mii de medimne de grîu din Pont. În vremea lui Demostene, cînd Imperiul atenian nu mai era decît o amintire a trecutului, Pireul primea încă în fiecare an 400 000 medimne de grîu (aproape 236 000 hl) din Bosforul Cimerian, jumătate din cifra totală a importurilor sale de cereale. În prima jumătate a secolului al IV-lea, Theodosia, pe atunci încorporată în regatul Bosforului, livra Atenei 2 100 000 medimne, iar în 357 înainte de era noastră, în timpul unui an de lipsuri, importul de cereale pontice atinsese asemenea cantități încît a depășit necesitățile Aticei și a adus cetății un cîștig de cincisprezece talanți²⁸.

În schimbul grîului, al peștelui uscat și a altor produse naturale ale unei economii predominant pastorale și agricole, coloniile de pe litoralul Mării Negre primeau din Grecia încărcături de vin și ulei, sau vase dintr-o ceramică ce atinsese nivelul unei adevărate perfecțiuni. Comerțul se specializase: erau distincte profesiunile de armator, de expeditor, de negustor angrosist de import sau de export. Unul dintre procesele pledate de Demostene împotriva lui Lakritos și Phormion este deosebit de revelator pentru natura și amploarea acestor operații, cît și pentru posibilitățile de a săvîrși fraude. În fapt, se formase o adevărată bandă de escroci pe care marele avocat o denunță în fața justiției concetățenilor săi. Fusese implicat aici imprudentul Androcles, financiar atenian, care împrumută 3 000 de drahme lui Artemon Phaselitul, pentru a încărca 3 000 de amfore de vin aproape de Potideea și de a le revinde în regiunea Bosforului în Tracia, sau, dacă i s-ar fi părut mai profitabil, să le negocieze la vărsarea Borystene-lui și să se reîntoarcă la Atena cu o încărcătură

pontică. Regula prevedea să se transporte vin sau ulei și să se revină cu grâu. La înapoierea vasului, Androcles trebuia să-și primească banii într-un răstimp de douăzeci de zile, cu 22 1/2% dobândă, dacă călătoria ar fi avut loc vara, și cu 30%, dacă s-ar fi efectuat toamna; se exceptau riscurile naufragiului și ale pirateriei²⁹. Aceste detalii sînt reținute; aceleași procedee și chiar aceleași clauze ale contractelor maritime vor fi preluate din antichitate în evul mediu, iar într-un spirit cu totul asemănător își vor reglementa tranzacțiile navigatorii și negustorii genovezi sau venețieni, cincisprezece secole mai tîrziu. Se înregistrează aici un edificator exemplu de continuitate a condițiilor economice.

Urmarea procesului scoate la iveală manevra frauduloasă a Phaselitului. El împrumută pe aceeași garanție încă unsprezece mine de argint, nu ia decît 450 de amfore și le vinde din nou pe țărmurile Bosforului, pentru a încărca de aici 80 de chiupuri de vin prost din Cos, o duzină de butoaie de pește sărat și cîteva baloturi de lînă și de piei de capră. Totul era destinat întreținerii forței de muncă agricole a unui proprietar din Theodosia în Crimeea. În locul lui Artemon, care murise între timp, fratele său Lakritos pretinse că vasul se pierduse cu oameni și lucruri pe coasta Crimeei, în timp ce în realitate el vînduse toată încărcătura unui negustor din Chios. Dar aceasta contravenea dispozițiilor legii ateniene, care stipula că orice vas angajat în traficul din apele pontice este obligat să se reîntoarcă cu o încărcătură de grâu.

În afara detaliilor care relevă rutina tranzacțiilor cotidiene, această ultimă particularitate nu este mai puțin semnificativă: ea se va regăsi în secolul al XIV-lea în reglementările navigației venețiene.

Comerțul cu sclavi oferă aceleași analogii de la o epocă la alta: așa, de exemplu, un pasaj din Strabon (XI, cap. II, 12) asupra comer-

țului din Dioscurias, singurul port de pe țărmul Caucazului central, ar fi putut tot așa de bine să fi fost scris treisprezece sau paisprezece secole mai târziu, cînd aceeași marfă umană era imbarcată cu destinația Egiptului mamclucilor sau chiar pentru orașele creștine din Mediterana, ori încă în plină epocă modernă, cînd haremul sultanilor și servitori-mea seraiului se recrutau de pe aceleași țărmuri.

Un obiect de negoț este totuși caracteristic pentru perioada antică și pentru îndeletnicirile ei: producerea abundentă a ceramicii grecești, din care s-au găsit numeroase fragmente. Cronologia lor permite să se reconstituie cu destulă exactitate succesiunea așezărilor din coloniile grecești de pe litoralul Mării Negre. Astfel, straturile adînci scot la iveală aproape peste tot locul vase cu figuri pictate în negru pe fond roșu, care caracterizează maniera milesiană. Ele marchează prin prezența lor prima epocă, cea a colonilor din Milet și a comerțului ionian; pot fi reîntîlnite la Histria în Dobrogea, pe insulița Berezan și la Olbia, la vărsarea Bugului, în așezările din Crimeea și din strîmtoarea Kerchi. În secolul al V-lea și al IV-lea, ceramica ateniană, cu figuri roșii pe fond negru, înlocuiește tipul milesian: exemplare din cele mai reușite împodobesc astăzi colecțiile adunate în urma săpăturilor din Rusia Meridională. Mai târziu decorul vaselor se schimbă o dată cu gustul epocii elenistice și romane: smaltul încearcă să imite luciul metalului sau reproduce tipul italian de „terra sigillata“.

Astfel decurgea viața în aceste comptuare îndepărtate de comerțul mediteranean, imitînd, în măsura posibilului, moda și obiceiurile metropolei. Dar influența mediului nu este mai puțin sensibilă. Relațiile pașnice între negustorii cetății și stăpînii geți sau sciți din *hinterland* sînt atestate de numeroase mărturii, iar săpăturile confirmă o dată în plus relațiile

textelor literare sau istorice³⁰. Pe cînd Herodot vizita Olbia, regele scit Skyles, fiul unei grecoice din Histria, își avea reședința ornată cu statui de sfînși și de grifoni. El însuși era cîștigat de elenism în așa măsură, încît lua parte pe străzile orașului la serbările publice care celebrau cultul lui Dionysos. În această postură deloc regală l-au zărit supușii săi, rămași fideli credințelor strămoșilor, și acesta a fost totodată motivul invocat de fratele său vitreg pentru a se răscula împotriva lui; el avea să sfîrșească sacrificat prin reconcilierea dintre sciții de pe Borystenes și tracii de la Dunărea de Jos, comandați pe atunci de regele odrid Sitalkes. *Kurganele* care se ridică în apropierea amplasamentelor cetăților elenice au dat la iveală multe obiecte cu o lucrătură grecească caracteristică, căutate de conducătorii barbari la fel ca și de orășenii din colonia frecventată fără îndoială în momentele lor de răgaz³¹. A luat naștere o artă „greco-scitică“ creatoare de capodopere pe bună dreptate celebre, în care tehnica superioară a meșteșugului elen se străduie să reproducă subiecte preluate din realitățile apropiate de viața din stepe. Vasele cu subiecte scitice de la Kul-Oba, Certomlîk, Voronej, pieptenele de aur de la Soloșa, tolba de săgeți de la Karagodeaș sînt piese de muzeu ce vin să illustreze această simbioză³², în care trăiesc aproape unul lîngă altul, în casa sa ornată cu peristil, cetățeanul din polis-ul elenic și — la cîteva mile mai departe, în mijlocul domeniilor și a turmelor sale — șeful scit în memoria căruia vor fi sacrificați pe mormînt soțiile, servitorii și caii. Exemplul lui Skyles dovedește cu toate acestea că el se umaniza prin elenizare. Dar și grecii, la rîndul lor, se adaptau. Costumul unui tînăr din orașul Olbia, descris de Dion, nu seamănă deloc cu cel din Elada clasică: tunica a fost scurtată ca să nu jeneze mișcările călărețului, un caf-tan îl acoperă, iar pantalonii împrumutați de la sciți dispar în cizme din piele moale. Acest

port ce reprezenta pentru cetățeanul din Atena epocii lui Pericle ceea ce ar fi însemnat costumul unui vânător canadian din secolul al XVIII-lea pentru un gentilom de la curtea din Versailles, nu împiedică pe locuitorii orașelor pontice să se ducă frecvent în Grecia și să ia parte la jocuri și la ceremoniile de cult. Vase panateniene s-au găsit în număr mare pe malurile Mării Negre: unul dintre ele a fost descoperit la Stanița Elisabetinskaia în Kuban, în mormântul unui conducător scit, în jurul căruia fuseseră sacrificați 200 cai³³. Cu toate acestea un gust pentru arhaic se remarcă în această viață colonială, în care persistă într-o epocă mai recentă teme artistice sau arhitecturale abandonate de mult timp de metropolă. Mormintele explorate în jurul Panticapeii amintesc prin construcția lor pe cele ale anticului Micene; măștile de aur ne duc la obiceiurile funerare din aceeași epocă. La fel ca pe toate treptele elenismului, viața literară nu mai este cu totul în pas cu vremea: gustul poetic al coloniștilor se mulțumește cu nemuritoarea epopee a lui Homer. Singurul retor și filosof cu oarecare renume născut în regiunile pontice, în secolul al III-lea înainte de era noastră, Dion Borystenitul, își va face studiile și își desfășoară cariera la Atena. Preocupările practice au mai multă trecere decât teoriile abstracte: la sfârșitul secolului al III-lea, Demetrios din Callatis a lăsat o geografie în douăzeci de volume, astăzi pierdută, care era considerată de contemporanii săi drept o operă de mare importanță.

Instituțiile și ideile politice sînt cele ce se apropie cel mai mult, în coloniile Euxinului, de cele în vogă în Grecia. Formula politică a federației a fost adoptată la un moment dat de orașele de pe Pontul Stîng: se va constitui acolo, în secolul al II-lea, sub numele de *Pentapolis* sau de *Hexapolis*, o alianță de cinci sau șase cetăți principale, care își va menține autonomia sub egida Romei. Despre Tyras nu

dispunem de știri decît din epoca romană: ele se referă la organele de ocîrmuire cu autoritate în orice cetate elenică, consiliul, adunarea poporului, arhonții. O situație asemănătoare era și la Olbia, unde cu toate acestea inscripțiile relevă prezența, printre demnitarii cetății, a unui număr destul de mare de nobili de origine scită sau sarmată, fără îndoială proprietari de mari domenii la marginile orașului, unde veneau să-și vîndă produsele. Cîrmuirea din orașul Borystenes³⁴ pare să fi primit de timpuriu o amprentă net oligarhică: este vorba de un colegiu de nouă și de un altul de șapte, ale căror sarcini se perpetuau în aceleași familii. „Ekklesia“ și „bulé“³⁵, instituții din era democratică, au fost reduse la un rol pur decorativ.

Chersonesul din Crimeea, reconstruit în secolul al V-lea de doriene, a păstrat mai bine tradiția venită din Megara. Consiliul și poporul mai conduc cetatea chiar și în secolul I înainte de era noastră și „demiurgii“ țin locul arhonților. O inscripție, regăsită pe pavajul unei biserici bizantine, reproduce textul unui jurămint pe care îl depuneau în secolul al III-lea înaintea erei noastre tinerii aspiranți la demnitățile politice. Este emoționant să-i vezi luîndu-și angajamentul să apere „orașul, țara și cetatea“, să „le păstreze pentru poporul Chersonesului și să nu răstoarne democrația“. Fără îndoială trebuie să înțelegem prin aceasta grupul destul de restrîns de cetățeni ce se bucurau de toate drepturile și privilegiile conferite de această calitate, dar distanța care îi separa de autohtonii din vecinătate pare să fi fost menținută mai multă vreme și cu mare strictețe.

Coloniile din grupul oriental al bazinului pontic au avut dimpotrivă o altă soartă. Încă din secolul al V-lea — în 438 înainte de era noastră după cronologia general admisă — o tiranie militară se stabilea în Panticapeion, transformată curînd în regalitate cu caracter mixt, elenă și barbară deopotrivă, precedînd astfel

monarhiile din Orientul Apropiat și Mijlociu ale erci elenistice.

Această dinastie a Spartakizilor — al cărei nume derivă de la acela al întemeietorului ei Spartakos — pare să fi fost de origine tracică, sau poate provine de la acel popor cimerian, ce preceda în aceste regiuni sosirea sciților. Tirania lor, analoagă mai întâi celei din atâtea alte orașe grecești, a trebuit să stabilească raporturi de bună înțelegere și de prietenie cu puterea navală a Atenei, a cărei dominație se exercita asupra întregii întinderi a bazinului Mării Negre. Relațiile comerciale s-au dezvoltat, și exportul grâului pe piața ateniană rămîne marea resursă a economiei din Bosforul Cimerian. Încă sub succesorii lui Spartakos, în prima jumătate a secolului al IV-lea, domeniul acestor „arhonți ai Panticapeionului“ se extinde, iar dublul aspect al cîrmuirii lor se conturează. La Atena, Leucon I (389—349) oferă aparența unui tiran corect; statuia sa și cele ale succesorilor săi se ridicau în piețele publice. În urma înfrîngerii suferite în războiul Peloponezului, care în faza sa finală a fost de asemenea un război al Strîmtorilor, Atena a fost nevoită să renunțe la monopolul exclusiv al comerțului de cereale pontice; dar ea continua să-și atragă mari cantități pe piața sa, datorîndu-și fără îndoială această poziție privilegiată bunelor relații întreținute cu dinastia stăpînitore din Panticapeion. Aceasta, devenită deplin independentă, adoptase între timp o linie politică nouă. După ce și-au întins puterea asupra cetăților vecine și și-au asigurat controlul absolut al intrării în Meotida — Marea de Azov din zilele noastre — ei au pus stăpînire pe Theodosia pe coasta orientală a Crimeei și au supus dominației lor populațiile indigene de pe litoral. Leucon se intitula deja: „arhonte al Bosforului și al Theodosiei“; fiul său adăuga la acesta titlul de „rege al sindienilor și al tuturor meoților“³⁶. Atunci cînd regalitatea a devenit formula politică curentă

a epocii elenistice, descendenții lor au lăsat să treacă în umbră puțin câte puțin titlul de „arhonte“ ce amintea încă de vechea cîrmuire a cetății, pentru a păstra titlul de rege, care desemnează pînă la sfîrșitul antichității dinastiile Bosforului Cimerian. Pe monede grifonul iranian figurează pe revers un cap de silen sau de satir de inspirație elenică. Așa cum remarcă foarte corect Rostovtzev, „Statul Bosporan nu era de loc un grup de mici cetăți grecești pierdute pe litoralul Mării Negre, trăind din ceea ce putea să le trimită metropola. El a dezvoltat o formă de viață interesantă și originală. A avut perspicacitatea să inventeze o constituție semi-grecească, care a putut să-l mențină timp de secole; a contribuit la popularizarea ei în Grecia, iar prin intermediul propagandei istoricilor săi a impus pe tiranii din Bosfor, Leucon și Pairisades, în marea galerie a oamenilor de stat iluștri, familiari în școlile din Grecia. El a reușit să răspîndească civilizația elenică printre vecinii săi sciți și să-și deprindă supușii ne-greci cu aceeași civilizație. Timp de secole el a garantat lumii grecești o alimentație abundentă și ieftină; a transformat mari întinderi de stepă în cîmpuri cultivate. În sfîrșit, el a creat o artă viguroasă, care reputează strălucite triumfuri, mai ales în toreutică...“³⁷. Aceste realizări rămîn legate de istoria uneia din creațiile cele mai originale ale bazinului pontic în antichitate.

Este incontestabil că prezența sciților și a grecilor și relațiile lor în general pașnice au marcat pentru această zonă geografică o eră de mare prosperitate și dezvoltarea unei civilizații cu trăsături distincte, o primă sinteză a elenismului și a Orientului iranian. Dar această dualitate preponderentă nu trebuie să umbrească rolul altor elemente, stabilite în ținuturile vecine ale Dunării de Jos. Sciții dominaseră acolo o anumită perioadă, iar unul din triburile lor, agatîrșii, se stabilise în po-

dișul transilvănean; în secolul al IV-lea ei au început să se desnaționalizeze³⁸. Masa populației din întreg spațiul carpatic și balcanic, de ambele părți ale Dunării, este constituită de geto-daci, ai căror regi întrețineau raporturi comerciale și de bună vecinătate cu cetățile grecești de pe Pontul Stîng³⁹.

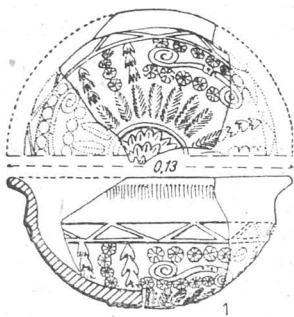
Puterea care a încercat să modifice acest echilibru a venit de această dată din Sud. În momentul în care întreprindea unificarea Eladei, Filip al Macedoniei a trebuit să se îndrepte mai întâi spre nord, unde invazia scitică a regelui Ateas punea în pericol coloniile grecești, situate la sudul Deltei dunărene. Victoria obținută a fost știrbită de cursa întinsă de tribali, când a trecut din nou Balcanii la întoarcere. Fiul său, Alexandru cel Mare, a trebuit să reînceapă această expediție înainte de a se avînta în cucerirea Asiei: campania sa dunăreană, fără să reușească să distrugă armata getă, care se retrăgea în fața lui, la fel ca și sciții în fața lui Darius, a avut totuși rezultatul de a supune dominației macedonene pe tracii din Balcani și orașele elene de pe litoralul Mării Negre. Dar lupta nu se sfîrșise: în 326 înainte de era noastră unul din generalii săi, Zopyrion, trecea Dunărea și mergea să asedieze Olbia. O eroare geografică, confuzia între Tanais (Don) și Iaxarte (Amu-Daria), făcuse pe cuceritorul macedonean să creadă că ar putea să stabilească prin nordul Pontului Euxin o nouă linie de comunicație între posesiunile sale europene și asiatice. Sarcina depășea forțele aflate sub comanda locotenentului lui Alexandru: Olbia, ajutată poate de sciții stabiliți la porțile cetății, rezistă victorios, iar geții au zdrobit armata macedoneană în retragere⁴⁰.

În timpul perioadei diadocilor, lui Lysimah i-a revenit sarcina de a relua lupta pentru dominația Dunării de Jos și a litoralului Dobrogei. El a trebuit să învingă rezistența înversunată a Callatisului, al cărei declin este mar-

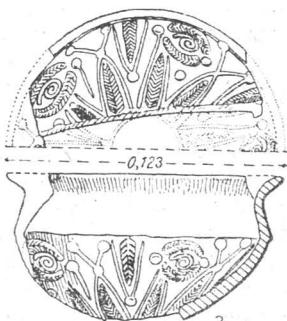
cat de acest război, să înfrunte dincolo de Dunăre redutabila putere a regelui geților, Dromichete, care l-a făcut un moment prizonier, dar a știut să-l trateze cu o abilitate moderată. Dobrogea a fost împărțită între geți și macedoneni, fără ca această frontieră să fi constituit un obstacol pentru pătrunderea elenică în valea Dunării, studiată de Pârvan, și chiar pe teritoriul Moldovei și al Transilvaniei actuale⁴¹. Cu toate că nu este tot atât de accentuată ca cea care se exercita asupra sciților, influența anumitor forme ale culturii grecești asupra geto-dacilor nu este mai puțin sigură.

Războaiele desfășurate pe Dunăre la sfârșitul secolului al IV-lea constituiau preludiul unei epoci tulburi, care avea să întunece strălucirea civilizației pontice. Indiciile se recunosc în faimosul decret al lui Protogenes, la Olbia, dacă totuși se adoptă pentru acest monument epigrafic punctul de vedere al lui Rostovtzev, care îl crede redactat la începutul secolului al III-lea și nu cu vreo sută de ani mai târziu, cum l-au datat alți istorici. Situația cetății „fericite“ prin excelență apare aici foarte precară⁴²; ea este nevoită să se adăpostească îndărătul zidurilor de apărare, ale căror turnuri sînt ridicate pe cheltuiala bogaților, și de a-și cumpăra securitatea de la „purtătorii de sceptru“ sciți depinzînd de regele Saitapharnes. Dar aceștia par ei înșiși expuși atacului altor adversari; este foarte posibil ca domnia acestui monarh (mai cunoscut astăzi datorită tiarei confecționate de un falsificator abil și a greșelii comise de Salomon Reinach, a cărui bună credință a fost înșelată de plăsmuirea sa⁴³), să fi marcat reculul puterii sciților și retragerea lor din fața noilor invadatori.

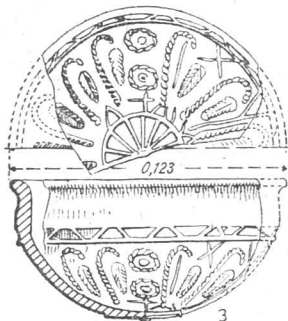
Aceste vicisitudini nu vor pune capăt existenței cetăților grecești de pe litoralul pontic. Majoritatea vor putea să depășească această criză, iar regatul Bosforului Cimerian nu va înregistra o scădere a strălucirii civili-

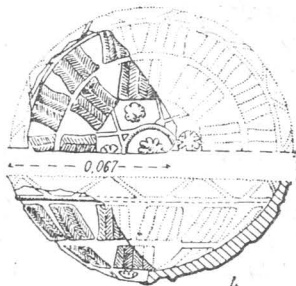
1

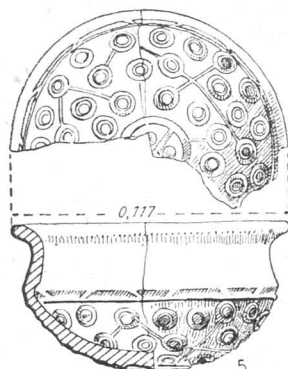
2

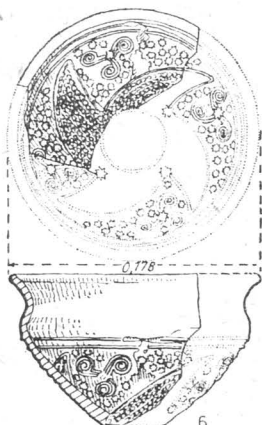
3

4

5

6

4. Cupe așa-zise „deliene” fragmentare, imitate de getodaci după prototipuri grecești, descoperite la Popești.

zației sale, nici a importanței rolului său politic la liziera stepelor. Dar alți actori vor ocupa partea din față a scenei și vor face să pătrundă noi influențe în regiunile litoralului Mării Negre.

Bibliografie sumară: în afară de lucrările fundamentale ale lui EBERT, ROSTOVTZEFF și PÂRVAN menționate la capitolul I, R. GROUSSET, *L'empire des steppes, Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939; E. H. MINNS, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913; M. ROSTOWTZEW, *Skythien und der Bosforus*, Berlin, 1931; IDEM, *The animal style in South Russia and China*, Princeton, 1929; G. BOROVKA, *Skythian Art*, Londra, 1928; I. Nestor, *Der Stand der Vergeschichtsforschungen in Rumänien*, în *22. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 1932 (1933) p. 11—181. Lucrări generale de istorie veche pentru colonizarea elenă: *Cambridge Ancient History*; G. GLOTZ și G. COHEN, *Histoire grecque*, I—II; V. PÂRVAN, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, în *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*, X, 1923, p. 23—47; R. VULPE, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938.

NOTE

- 1 1. în bogata literatură de specialitate asupra sciților din ultimele trei decenii, cf. T. Talbot Rice, *The Scythians*, ed. a 2-a, Londra, 1958; J. A. H. Potratz, *Die Skythen in Südrussland*, Basel, 1953; A. P. Smirnov, *Скифы*, Moscova, 1966; A. de Sélincourt, *Die Welt Herodots*, Wiesbaden, 1967, p. 219—225; *Скифские древности*, Kiev, 1973; J. Wiesner, *Die Kulturen der frühen Reitervölker*, Frankfurt am Main, 1973, p. 28—75; B. A. Rybakov, *Геродотова Скифия*, Moscova, 1979; F. Hartog, *La question du nomadisme: les Scythes d'Hérodote*,

- in *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* XXVII, 1979, 1—3, p. 135—148; R. Rolle, *Die Welt der Skythen*, Luzern-Frankfurt/M., 1980; A. A. Neihardt, *Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии*, Leningrad, 1982; V. A. Ilinskaia, A. I. Terenozhkin, *Скифия VII—IV вв. до н.э.*, Kiev, 1983; V. I. Murzin, *Скифская архайка Северного Причерноморья*, Kiev, 1984.
- 2 De la Vettesfelde (in prezent Witaszkowo, localitate situată în partea de vest a Poloniei) provine un renumit tezaur (mormint?) cu piese de aur de la sfârșitul secolului al VI-lea î.e.n., descoperit în anul 1882. Cf. M. Ebert *Südrussland im Altertum*, Bonn-Leipzig, 1921, p. 118—122. Alte indicații bibliografice în *Enzyklopädische Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, coord. J. Filip, 2, Praga, 1969, p. 1583—1584.
- 3 M. Párducz, *Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken*, în *Acta Archaeologia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV, 1973, 1—2, p. 27—33. În legătură cu modul de desemnare a unor aspecte culturale din Cîmpia Pannonică, identificate pe baza cercetărilor arheologice, în anumite lucrări de specialitate, Gheorghe Brătianu găsește de cuviință să „protesteze” astfel: «Atit la Rostovtzev, cit și la Ebert, am găsit menționîndu-se ramurile civilizațiunilor pontice pătrunse în centrul Europei prin termenul de „unguresc”. Avem astfel „civilizația ungu-rească a bronzului”, „ramura ungu-rească a culturii scite”, „ramura ungu-rească a culturii sarmatice” etc. Acestea dau loc la foarte multe confuziuni și mă tem că lucrul nu a fost făcut fără oarecare rost: arheologii unguri au voit probabil să creeze o confuzie între trecutul străvechi al acestor regiuni și stăpînirea lor actuală. Dar ce legătură are cuvîntul de „ungur” cu aceste civilizațiuni străvechi la o vreme cînd strămoșii lor erau atit de departe?! Nici una. De aceea, eu propun ca pentru tot ceea ce privește această epocă străveche să folosim termenul de „pannonic”, după cum pentru noi folosim termenul de „dacic”» (CMN, p. 78—79).
- 4 „Nu de mult s-au descoperit în jud. Bălți, la Năvirneț, o serie de arme caracteristice scitice” (CMN, p. 79).
- 5 G. I. Brătianu, *Le poignard scythe de Boureni (Moldavie)*, în *Dacia*, II, 1925, p. 417—419. De la Boureni (com. Moșca, jud. Iași) provine un pumnal (*akinakes*) din fier, descoperit întimplător de niște localnici cu prilejul forării unui puț și incredințat spre publicare lui Gh. I. Brătianu de către M. Sturdza (*ibidem*, p. 418, nota 1).
- 6 Cele trei căi de pătrundere a scișilor spre vest au fost stabilite de V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, ed. R. Florescu, București, 1982, p. 5 și urm. Acestui punct de vedere, căruia i s-a raliat și G. I. Brătianu (*op. cit.*, p. 417—418), i s-au adus obiecții. Cf. M. Rostowzew, *Skythien und der Bosporus*, Berlin, 1931, p. 487—491; I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în 22. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommis-*

- sion, 1932 (1933), p. 145—147; N. Iorga (*Istoria românilor*, I, 1, *Strămoșii înainte de romani*, București, 1936, p. 139) consideră obiecțiile pe deplin îndreptățite.
- 7 R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 8—9.
- 8 Pentru cronologia și caracterul prezenței scitice în spațiul carpato-dunărean, probleme care au dat loc la controverse între specialiști, cf. D. Popescu, *Problema sciților din Transilvania în opera lui Vasile Pârvan*, în *SCIV*, IX, 1958, 1, p. 9—38; D. Berciu, *O descoperire traco-scitică din Dobrogea și problema scitică la Dunărea de Jos*, în *SCIV*, X, 1959, 1, p. 7—48; idem, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 155—160; M. Petrescu-Dimbovița, *Scurtă istorie a Daciei preromane*, Iași, 1978, p. 108—115 și 188—189; A. I. Meliukova, *Скифия и фракийский мир*, Moscova, 1979 (lucrare interesantă și pentru relevarea elementelor tracice din componența culturii prescitice din spațiul nord-pontic); eadem, în *Древняя культура Молдавии*, Chișinău, 1974, p. 26—36; V. Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980.
- 9 Coexistența populațiilor mai vechi cu noii veniți, aspect asupra căruia Gh. I. Brătianu a accentuat în mai multe rânduri, își găsește confirmarea în rezultatele cercetărilor arheologice din ultimele decenii. Pentru coabitarea sciților cu rămășițele tracilor la nordul Mării Negre, cf. A. I. Meliukova, *Скифия ...*, p. 37 și urm.; *Древние фракийцы в Северном Причерноморье*, Moscova, 1969.
- 10 R. Grousset, *op. cit.*, p. 10—11.
- 11 Pentru armamentul sciților, cf. A. I. Meliukova, *Вооружение скифов (Археология СССР, Свод археологических источников, Д 1—4)* Moscova, 1964; E. V. Černenko, *Скифский доспех*. Kiev, 1968; idem, *Скифские лучники*, Kiev, 1981.
- 12 A. I. Meliukova, *Вооружение скифов*; P. D. Liberov, *Памятники скифского времени на среднем Дону (Археология СССР, Свод археологических источников, Д 1—31)*, Moscova, 1965; V. Mihăilescu-Bîrliba, I. Untaru, *Notă despre un nou „akinakes“ găsit la Agapia*, în *Memoria Antiquitatis*, III, 1971, p. 441—454; V. Vasiliev, *op. cit.*, p. 78—88.
- 13 S-a redat aproape identic traducerea reprodușă în *CMN*, p. 87—88, care diferă pe alocuri de aceea făcută de F. Vanț-Ștef la Herodot, *Istoriei*, I, București, 1961, p. 235—236.
- 14 E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 224—227; T. Talbot Rice, *op. cit.*, p. 109, 158—161 și fig. 22—23 de la p. 102—103. Pentru alte referiri bibliografice, cf. *Enzyklopädisches Handbuch...*, 1, 1966, p. 630.
- 15 E. H. Minns, *op. cit.*, p. 227—228; M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, p. 227—228.
- 16 Pentru arta scitică și stilul animalelor, cf. T. Talbot Rice, *op. cit.*, p. 147—177; K. Jettmar, *Die frühen*

- Steppenwölker*, Baden-Baden, 1964 (tradusă și în românește cu titlul *Arlastepelor. Popoarele timpurii*, București, 1983); M. I. Artamonov, *Les trésors d'art des Scythes*, Paris, 1968; B. Brentjes, *Der Tierstil in Eurasien*, Leipzig, 1982.
- 17 Cf. și CMN, p. 92, unde se arată că „la sciți animalul este oarecum încilcit în ornament, fiecare parte a animalului devine un pretext pentru a dezvolta eflorescențe; uneori trûpul animalului dispare și nu distingem decât capul: un cap de lup, de urs, de cerb etc. Restul este atât de complicat de ornamentații, încît cu foarte multă greutate se mai poate distinge ceva“.
- 18 Cf. indicațiile bibliografice de la sfîrșitul capitoului.
- 19 J. Pirenne, *Les grands courants de l'histoire universelle*, I, *Des origines à l'Islam*, Neuchâtel, 1944, p. 75.
- 20 Ipoteza existenței unor puncte fenicene pe litoralul Mării Negre nu este confirmată de materialul arheologic. Cf. E. Condurachi, *L'expérience pontique*, în *Sources archéologiques de la civilisation européenne. Actes du Colloque international organisé par le Secrétariat général de l'AIESEE, Mamaia (Roumanie), 1—8 septembre*, București, 1970, p. 186.
- 21 Este avut în vedere V. Bérard, *Les Phéniciens et l'Odyssée*, I, Paris, 1902.
- 22 Pentru colonizarea grecească din bazinul Mării Negre, cf. H. Danov, *Западнят бряг на Черно Море в древността*, Sofia, 1947; A. A. Iessen, *Греческая колонизация Северного Причерноморья*, Leningrad, 1947; T. V. Blavatskaia, *Западнопонтийские города в VII—I веках до нашей эры*, Moscova, 1952; D. B. Šelov, *Античный мир в Северном Причерноморье*, Moscova, 1956; *Griechische Städte und einheimische Völker des Schwarzmeergebietes*, coord. J. Irmscher și D. B. Schelow, Berlin, 1961; V. V. Lapin, *Греческая колонизация Северного Причерноморья*, Kiev, 1966; D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, ed. a 2-a, București, 1967; idem, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, București-Amsterdam, 1975; I. R. Pičikian, *Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния*, Moscova, 1984, p. 133—186.
- 23 E. Condurachi, D. M. Pippidi și colaboratori, *Histria. Monografie arheologică*, București, I, 1954; *Histria*, II, coord. E. Condurachi, 1966; C. Preda și H. Nubar, *Histria*, III, *Descoperirile monetare 1914—1970*, București, 1973; E. Condurachi, *Contribuții la studiul epocii arhaice la Histria*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960, p. 107—116.
- 24 Herodot, *Istoriei*, I, 1961, p. 318 și urm.
- 25 Problema scopului și urmărilor expediției lui Darius I împotriva sciților (fixată de unii specialiști în anul 514 î.e.n.) continuă să fie dezbătută în istoriografia ultimelor decenii. Cf. în acest sens P. Alexandrescu, *Izvoarele*

grecești despre retragerea lui Darius din expediția scitică, în SCIV, VII, 1956, 3—4, p. 319—342; W. Wolska, *Suivant les traces de l'expédition de Darius contre les Scythes*, în *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 11/12, 1980/81, p. 99—115; E. V. Černenko, *Поход Дария в Скифию*, în *Древности степной Скифии*, Kiev, 1982, p. 3—37; idem, *Скифо-персидская война*, Kiev, 1984; I. V. Kuklina, *Этногеография Скифии по античным источникам*, Leningrad, 1985, p. 137—142.

- 26 Cf. cartea a IV-a a volumului lui Jacques Pirenne citat la nota 19.
- 27 M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks...*, p. 84—85.
- 28 T. Sauciuc-Săveanu, *Cultura cerealelor în Grecia antică și politica cerealistă a atenienilor. Contribuție la istoria aprovizionării cu cereale în cuprinsul elenismului antic*, București, 1925, p. 129.
- 29 *Commerce génois*, p. 22—23.
- 30 Săpăturile arheologice întreprinse în perioada postbelică în așezările și necropolele populației locale (geți, sciți) din regiunile de la vestul și nordul Mării Negre relevă complexitatea raporturilor acesteia cu coloniștii greci. Cf. E. Condurachi, *Cu privire la raporturile dintre autohtoni și greci în așezările sclavagiste din Dobrogea*, în SCIV, II, 1951, 2, p. 45—60; *Griechische Städte...*; D. M. Pipidi, *Scythica Minora*; *Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья*, Leningrad, 1968.
- 31 M. Rostowtzeff, *Skythien und der Bosphorus*, p. 270 și urm.; M. Ebert, *op. cit.*, p. 306 și urm.
- 32 Numărul descoperirilor de acest fel a crescut considerabil în urma amplelor săpături efectuate în ultimii ani. Cf. M. I. Artamonov, *op. cit.*
- 33 M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks...*, p. 124 și 143—144.
- 34 Borystenes era o altă denumire a Olbici, preferată de străini, provenind de la fluviul omonim. Această denumire este în parte rodul unei confuzii, întrucât Olbia (Borystenes) nu se găsea la gurile fluviului Borystenes (Nipru), ci la acelea ale Bugului de Sud. Ea își găsește explicația în faptul că cele două fluvii au estuarul comun. Cf. E. H. Minns, *op. cit.*, p. 15 și 451, nota 1.
- 35 ἐκκλησία (adunarea) și βουλή (sfatul) sînt adesea menționate în inscripțiile antice.
- 36 D. B. Šelov, *op. cit.*, p. 62 și urm.
- 37 Citatul este din M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks...*, p. 81. Pentru regatul Bosporan, cf. V. F. Gajdukevič, *Das Bosporanische Reich*, ed. a 2-a, Berlin-Amsterdam, 1971; A. A. Voronov, M. B. Mihailova, *Боспор Куммеруйский*, Moscova, 1983; *Боспорские города*, II, red. V. F. Gajdukevič, T. N. Knipovič (MIA, 85), Moscova-Leningrad, 1958.
- 38 Pentru problema stabilirii agatirșilor în Transilvania și a asimilării lor în mediul local, cf. V. Vasiliev, *op. cit.*

Revelatoare pentru ultima fază a procesului de asimilare a enclavei scitice din spațiul intracarpatic sînt descoperirile din necropola de la Băița (com. Lunca, jud. Mureș), unde s-a surprins trecerea de la ritul inumației, caracteristic neamurilor iraniene, la cel al incinerăției, predominant la populația autohtonă tracică în perioada hallstattiană. Cf. *ibidem*, p. 57, 60 și 135—138.

- 39 D. M. Pippidi, D. Berciu, *Din istoria Dobrogei, I, Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, București, 1965, p. 184 și urm. (D. M. Pippidi); D. M. Pippidi, *Seythica Minora*; A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare. Dobrogea*, București, 1979, p. 53 și urm.
- 40 D. M. Pippidi, D. Berciu, *op. cit.*, p. 195 și urm.; A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *op. cit.*, p. 61 și urm.; D. M. Pippidi, *Parerga. Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne*, București-Paris, 1984, p. 118. și urm.
- 41 V. Pârvan, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, X, 1923, p. 23—47.
- 42 *Commerce génois*, p. 24. Cf. și D. B. Șelov, *op. cit.*, p. 95—96.
- 43 „Această tiară era foarte ciudată, împodobită cu fel de fel de imagini, dar deosebit de frumos lucrate. Un mare arheolog francez, răposatul Salomon Reinach, s-a făcut protagonistul descrierii și interpretării acestui obiect. Tiara a fost așezată în galeriile Luvrului cu multă mîndrie, pînă ce însă s-a descoperit că ea nu era decît opera unui ovreiaș de la Odessa, care o lucrase după unele modele ce-i erau cunoscute!
- Totuși, asemenea falsificări, cari se produc întotdeauna, nu trebuie să umbrească ceea ce este autentic: a fost într-adevăr o comunitate de viață greco-scită, foarte multe din obiectele găsite în mormintele scitice și cari reproduc stilul animalier al sciților fiind lucrate de meșteri greci“ (CMN, p. 103—104).

**SARMAȚII, MITHRIDATE
ȘI CUCERIREA ROMANĂ**

Sarmații: mentalitatea stepei și fundalul asiatic al invaziilor. Prima apariție a germanilor; obstacolul daco-get în fața înaintării nomazilor. Declinul orașelor grecești; apelul la Mithridate. Regatul Pontului și hegemonia Euxinului. Etapele cuceririi romane: periplul pontic și întăririle Daciei și ale Armeniei. Stabilizarea puterii romane în epoca Antoninilor.

Este evident că în secolul al III-lea prima perioadă de prosperitate a regiunilor pontice ia sfârșit. Viața cetăților a devenit mai săracă, exportul de grâu a scăzut. Se simte apăsînd pe lumea greco-scitică o amenințare care nu a putut fi îndepărtată. În adevăr, din ambele părți deodată, pericolul atît de mult timp reținut de forța Imperiului iranian prinde contur și se precizează: este vorba de invazia celților care coboară din Europa Centrală pe cursul Dunării pînă la vărsare și traversează Balcanii, pentru a întemeia în Asia Mică regatul galaților, către 270 înainte de era noastră. Un alt stat celt se întemeiază în Tracia, iar toponimia a păstrat la gurile Dunării, nume de locuri a căror origine celtică pare sigură: *Noviodunum* (Isaccea) sau *Arrubium* (Măcin). Sosirea acestor cuceritori probabil că a tulburat relațiile comerciale atît de întinse ale cetăților grecești de pe litoral.

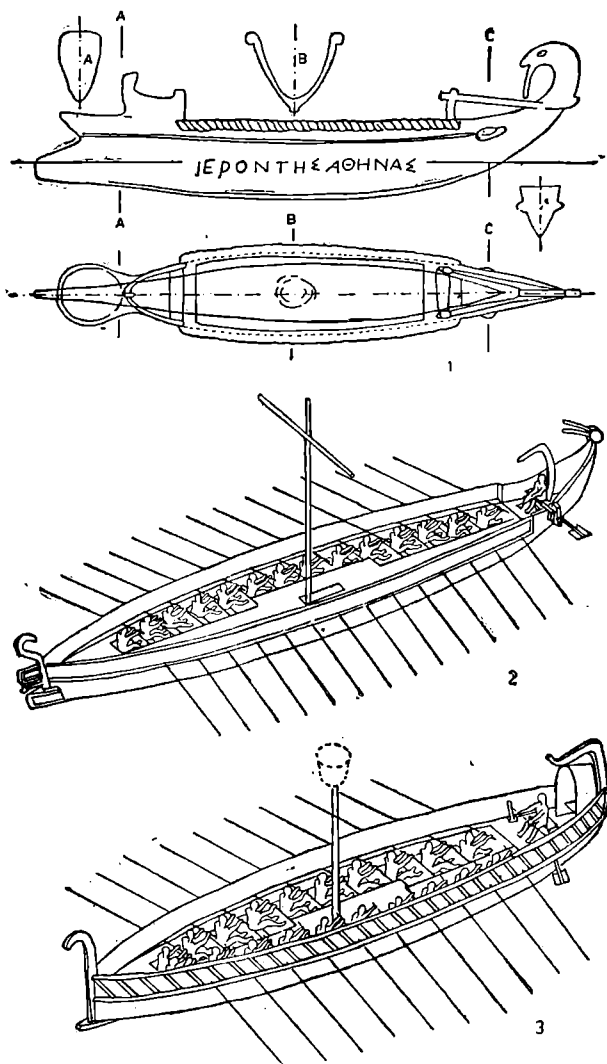
Venind de la est, în același timp se ivesc alți nomazi de rasă iraniană, sarmații, care înlocuiesc de acum înainte pe sciți în fruntea confederației popoarelor din stepă de la nordul Euxinului. Nu sîntem bine informați asupra soartei acestora din urmă. Au dispărut în bulversarea produsă sau au fost absorbiți de sarmați, a căror origine și limbă nu erau foarte diferite de a lor? Potrivit arheologului român, D-nul Nestor, sciții, care au parcurs regiunile dunărene și Pannonia, ar fi fugit din fața altor invadatori. Se pare într-adevăr că rămășițele lor s-au menținut mai mult timp în două din regiunile litoralului pontic, cărora natura însăși le-a rezervat rolul de adăpost. Crimeea oferă învinșilor din stepele euroasiatice protecția izolării sale peninsulare, iar Dobrogea un spațiu ușor de apărat, înghesuit între mare, Delta Dunării și cursul inferior al acestui fluviu. Cele două provincii găzduiesc atunci rămășițele sciților¹, după cum vor primi mai târziu alte popoare, alungate din cîmpia întinsă de tumultul războaielor și al invaziilor. Din acest prim refugiu, Dobrogea a păstrat în antichitate numele ce îl primise încă din epoca romană: *Scythia Minor*.

Sarmații nu erau probabil niște necunoscuți pe țărmurile Mării Negre. Printre vechile populații menționate de scriitorii greci, există una, cea a *Sauromaților*, al căror nume se apropie mult de al lor. Este doar o confuzie, sau trebuie să vedem în acest popor pre-scitic pe strămoșul celor ce au dezmembrat imperiul scitic în secolul al III-lea? Dintre istoricii moderni, Rostovtzev se ridică împotriva acestei identificări, evidențiind argumentul că sauromații adoptaseră regimul matriahatului, opus organizării sociale a iraniienilor, dar Ebert și prof. Alheim adoptă o opinie contrară. Dintre scriitorii antici, Polibius notează prezența lor către anul 179 înainte de era noastră chiar în regiunea ce se întinde din Kuban peste Don și

peste Nipru, unde sciții își stabilisră centrul dominației lor.

De fapt numele de „sarmați“, ca și cel al sciților, de altfel, este un apelativ cu caracter generic care acoperă un număr nedeterminat de populații sau de triburi distincte. Numele citorva dintre ele au ajuns pînă la noi; se cunosc, astfel, roxolanii, iazigii, care s-au stabilit mai tîrziu în Pannonia, și alanii sau aorșii, care probabil nu erau cuprinși în confederația sarmatică, dar erau foarte apropiați de ei prin origine și felul lor de viață. Față de sciți se deosebesc mai ales prin practicile funerare și prin trăsăturile caracteristice ale echipamentului militar². *Tumulii* din epoca sarmată, atît în Rusia Meridională, cît și în Cîmpia Pannonică, conțin unelte și obiecte, în genul celor date la iveală de mormintele scite, dar în general mai necizelate și mai sărace; aceștia sînt morminte de călăreți, a căror bogăție nu ar putea să se compare cu monumentele impozante ale predecesorilor lor. Forma însăși a acestor movile de dimensiuni mai reduse, după aprecierile lui Rostovtzev care le-a explorat, diferă de masele de pămînt ale curganelor ridicate de sciți pe mormintele lor regale, ce se mai profilează și astăzi în orizontul dezolant al stepei ucrainiene sau al Bugeacului basarabean³.

Contrastul cel mai izbitor este în privința armamentului. Sciții erau și ei un popor de călăreți, dar, potrivit terminologiei militare moderne, cavaleria lor era ușoară: erau, așa cum am văzut, arcași călări, a căror tactică consta în a acoperi adversarul cu o ploaie de săgeți, în a-l încercui cu mulțimea detașamentelor călări, apărînd sau dispărînd într-un galop nestăvilit, hărțuindu-i rîndurile, amenințîndu-i comunicațiile, fiind în același timp prezenți și de neinterceptat. O dată cu sarmații, apare un alt tip, cel al războinicului îmbrăcat din cap pînă-n picioare cu un fel de platoșă, ai cărei solzi imbricați nu erau neapărat de

5. Lampă de bronz în formă de corabie descoperită pe Acropole la Athena (Muzeul Național din Athena) (1) și propuneri pe reconstituiri schematice a corăbiilor de război ale lui Postumus (2) și Allectus (3).

metal, dar puteau fi îmbrăcați cu plăci metalice. Un coif ascuțit completa această armură, ce acoperea uneori chiar caii, așa cum dovedesc basoreliefurile de pe columna lui Traian. Acești iranieni din a doua perioadă nu abandonaseră arcul și săgețile, pe care încă le foloseau mult parții, dar care nu posedau și armele de șoc: lancea și spada lungă și ascuțită cu tăiș dublu. O dată cu sarmații, cavaleria grea, cu armură de felul celei a cavalerilor din evul mediu, își face apariția pe cîmpul de luptă. Această evoluție a fost posibilă datorită folosirii scării de șa, care-i dă călărețului o cu totul altă stabilitate și-i permite să atace folosind lancea, fără să se lase doborât de eventuala întâlnire a unui adversar sau a unui obstacol. Se poate vedea imediat transformarea pe care o aduce artei războiului această nouă modalitate de luptă și modificările determinate de ea în tactica cavaleriei⁴. Ele sînt analoge cu apariția mașinilor de război blindate și motorizate, ca forțe de șoc și de asalt, în ultimul război; ca și în cazul acestora, de altfel, folosirea lor tinde să se generalizeze și se vor putea vedea armatele ce apără civilizațiile sedentare adoptînd încetul cu încetul armele și tactica nomazilor, cu toate consecințele pe care le antrenează această schimbare, nu numai în sistemul militar, ci și în domeniul politic și social. O nouă mentalitate, care va fi cea a evului mediu, apare în cîteva din trăsăturile ce marchează sensul acestei noi orientări. Este aici, în orice caz, o prefigurare a „marilor invazii“ în sensul clasic al termenului, așa după cum bine a remarcat Altheim în articolul pe care l-a consacrat acestui aspect al chestiunii acum cîteva ani în urmă⁵. Găsim aici, între altele, o încercare fericită de a defini mentalitatea stepei, ale cărei caracteristici principale este bine să le reținem încă de pe acum.

Ceea ce îl frapează pe observator este mai întîi absența tradiției — tradiția scrisă, se în-

telege — la popoare care nu au alfabet și se mulțumesc cu limbajul figurat al imaginilor simbolice. Nomazii nu acordă trecutului decît o atenție redusă, care nu pare să depășească respectul riturilor funerare. Ei trăiesc în prezent, care le impune legea ineluctabilă a necesității, a subzistenței zilnice, a pășunii pentru turmele lor, a procurării vînatului.

Această absență a istoriei se completează cu o altă lacună: cea a atașamentului de pămînt, cu amplasare determinată, cu un cîmp cu limite precise sau cîm locuință al cărei interior este cunoscut⁶. Pentru a înțelege această particularitate, trebuie să fi străbătut aceste spații nefîrșite, să fi contemplat acest orizont de o monotonie ce te aduce la disperare, aceste ondulații de teren asemenea rostogolirii valurilor mării. Atunci îți poți da seama în ce măsură stepa rămîne identică peste tot și în ce măsură cutare loc unde te-ai oprit seamănă cu un altul anterior și cu cele care îl urmează. Dacă vreun călător ar avea ocazia să survoleze această regiune, ar putea să se întrebe cum ar reuși pilotul avionului să se orienteze fără să dispună de mijloace de bord. Nimic nu ar reține privirea la suprafața solului dacă n-ar fi din cînd în cînd cursul vreunui rîu sclipind în soare sau traseul modern al vreunei căi ferate. Toate satele se aseamănă și imaginea însăși a unui punct determinat pe hartă se regăsește aproape identic pe o rază de o sută sau o mie de kilometri. În aceste condiții, noțiunea de loc devine indiferentă și depinde doar de posibilitățile pe care le oferă activității umane. Dacă sursa de apă a secăt, trebuie să mergi în căutarea alteia; dacă pășunea se usucă, turma se deplasează în altă parte ca să găsească o iarbă mai deasă.⁷ De aici decurge o mentalitate, cea a nomadului, cu obiceiuri esențial migratoare; tot interesul existenței se concentrează în jurul animalelor care devin factorul principal. De pășune sau de vînat depind amplasarea și staționarea tribu-

6. Harta arealului vest-pontic și a regiunilor carpato-balcanice în secolele I—III.

lui. Este și motivul pentru care primatul animalului se manifestă în arta stepei, care perpetuează în epoca sarmatică maniera sciților. În arta clasică, elementul central este figura umană: proporțiile sale îi determină canoanele. În arta popoarelor nomade, animalul constituie motivul curent; el îi inspiră ornamentele

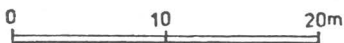
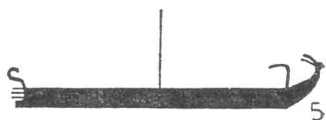
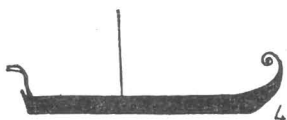
și-i determină simbolurile. Astfel, scena elanului urmărit de grifon se interpretează ca reprezentare figurată a unei deplasări a stăpînitorilor stepei către un nou teritoriu. Legenda însăși a migrației, determinată de urmărirea vînatului, care se găsește în evul mediu la originea mai multor orașe sau sate ale Europei Orientale, pare să-și găsească punctul de plecare în această mentalitate caracteristică a popoarelor din stepă, între care sarmații nu reprezintă decît un nou avatar.

Una din concluziile lui Altheim trebuie să ne rețină în mod deosebit atenția. El consideră că torentul invaziilor din secolul al III-lea înainte de era noastră a determinat aceleași efecte ca cel ce s-a abătut realmente, în secolele III și IV ale erei noastre, asupra Imperiului roman și a civilizației lumii antice. Regăsește aceleași elemente a căror acțiune s-a făcut ulterior simțită din plin, după mai mult de jumătate de mileniu. În adevăr, în același timp cu noul val iranian al sarmaților, la nordul Mării Negre își fac apariția popoarele de origine germanică: bastarnii și schirii din decretul lui Protogene de la Olbia, învecinați pe Bug și pe Niprul Inferior cu sarmații veniți din est⁹.

Această intrare în scenă a germanilor este cu mult anterioară expediției cimbrilor și teutonilor, care avea să provoace atîta emoție la Roma, aproape un secol mai tîrziu. Similitudinea acestei stări de fapt cu cea care determină invaziile în vremea Imperiului roman este cu atît mai izbitoare, dacã avem în vedere fundalul asiatic. Tocmai în același moment, la sfîrșitul secolului al III-lea înainte de era noastră, s-a produs în China schimbarea de dinastie, care i-a adus pe Han-ii războinici și cuceritori pe tronul Tsin-ilor; este și epoca în care se termină impozanta lucrare de apărare, destinată să protejeze frontiera septentrională a Imperiului chinez, Marele zid, ce ridică la marginile Mongoliei o linie defensivă, precedînd

cu câteva secole *limes*-ul roman din Europa. Deja aceste fortificații, ce barează drumul nomazilor, exercită o presiune asupra aceluiași popor, căruia i se acordă în general un rol preponderent în mișcarea marilor invazii din era creștină. Căci tocmai împotriva acelor Hiongnu, strămoșii hunilor Imperiului roman, împăratul chinez Huang Ti a pus să se ridice turnurile Marelui zid, obligându-i astfel să-și îndrepte forțele în alte direcții.

Se știe că încă de atunci, triburile lor reunite sub comanda unui conducător capabil, Mao-Tuen, s-au îndreptat spre vest, punând în mișcare popoare iraniene, acei Yue-Ce din așălele chineze, venite să ocupe oazele din Turkestan, Turfan și Kucea, unde a înflorit timp de câteva secole strălucita civilizație tohariană. Sub presiunea lor, alte triburi de călăreți iranieni se desprind la rîndul lor din regiunea Lacului de Aral, unde își vedeau pînă atunci de păstorit și de vînătoare, și se îndreaptă și ei spre sud și vest: pe de o parte sînt parții, care cuceresc repede Iranul și-și dispută cu seleucizii greci Mesopotamia, unde vor veni să se stabilească înaintea lor legiunile romane — pe de altă parte sarmații, succesorii sciților în nordul bazinului pontic. Din Extremul Orient pînă în apropierea Dunării toată stepa era în mișcare și avangarda iraniană întîlnea sub zidurile Olbiei pe bastarni, precursori ai lumii germanice, care se pregăteau la rîndul lor să părăsească țărmul Balticii și să se stabilească în Europa Centrală; decretul lui Protogenes atestă amploarea ravagiilor provocate și efectele lor pustiitoare. Joncțiunea între iranienii din stepa euroasiatică și germanii veniți din nord s-ar fi putut produce încă de atunci, precipitînd asaltul unei mase redutabile de barbari asupra lumii mediteraneene, pe care Roma nu reușise încă s-o unifice sub dominația sa. Ceea ce s-a produs în secolele III și IV e.n., cînd goții și alanii, reprezentînd respectiv pe germani și pe sarmați, s-au reîntors

7. Evoluție schematică a corăbiilor cu visle în epoca Romei imperiale; 1 — secolul I î.e.n. (corabie din Mediterana); 2 — începutul secolului al III-lea („corabia mare de vinuri” de la Neumagen); 3 — anii 201—206 (corabia lui Septimius Severus); 4 — mijlocul secolului al IV-lea (corabia de pe mozaicul lui Okeanos de la Bad Kreuznach); 5 — anii 260—262 (corabia de război a lui Postumus); 6 — anii 293—296 (corabia de război a lui Allectus); 7 — secolul al IV-lea (corabia 9 de la Mainz).

împinși de huni și au trecut hotarele Imperiului roman, urmați de o mulțime de alte popoare, a căror invazie a sfârșit prin a atrage căderea Imperiului roman de Apus, s-ar fi putut înscrie în analele istoriei antice încă din secolul al II-lea înainte de era noastră. Cîțiva dintre adversarii Romei par să fi avut această intuiție: Filip al V-lea al Macedoniei se gîndea să apeleze la bastarni, idee ce nu va fi realizată decît parțial de fiul său, dar pe care Mithridate o va relua în ultimele zile ale domniei sale. Aceasta a fost una din „posibilitățile nerealizate“ ale istoriei, ale cărei perspective ar fi putut fi înspăimîntătoare. Dacă marea invazie din nord și est ar fi avut loc cu cinci secole mai devreme și dacă n-ar fi întîlnit în drumul său barajul sistemului defensiv roman, dacă germanii și sarmații și-ar fi exercitat acțiunea lor distructivă în voia instinctelor lor primitive, fără ca civilizația Mediteranei și a Orientului să fi avut timp să-i pătrundă în oarecare măsură și să le atenueze sălbăticia excesivă, civilizația antichității clasice ar fi dispărut poate, fără speranță de revenire sau de renaștere, iar valori eterne ale culturii umane ar fi fost nimicite pentru totdeauna. Cum a fost evitată această catastrofă și ce obstacol a îndepărtat-o?

Ni se pare că aici se relevează încă o dată importanța regiunilor pontice pe scena istoriei universale. Amenințarea invaziei barbare nu a putut să ia atunci amploare și să realizeze toate efectele potențialului său distructiv, deoarece a întîlnit, chiar în spațiul unde mai tîrziu a reușit să-și concentreze forțele, opoziția unui stat în plină expansiune sprijinit pe populații primitive și rustice, dar cu viață și obiceiuri sedentare. Puterea daco-gețică, care avca să-și atingă apogeul în secolul I înainte de era noastră sub domnia lui Burebista, se constituia la nordul Dunării și prezenta un obstacol dintre cele mai serioase în calea pătrunderii spre sud și vest a invadato-

8. Harta răspândirii vestigiilor getice și trace din Dobrogea romană.

A — Așezări cu nume geto-trace ori presupuse ca atare;
 B — Inscripții cu nume trace și getice; C — Monumente privitoare la Călărețul trac.

rilor stepei. În vremea lui Burebista avea să se formeze un adevărat imperiu dunărean, care se întindea din munții Slovaciei pînă la gurile Niprului și din Galiția în Balcani⁹. Una din diviziunile hărții alcătuite de Agrippa, din ordinul lui Augustus, cuprindea Dacia și-i extindea limita orientală pînă la apele Borystenes-ului; Rostovtzev observă în legătură cu aceasta că este singura dată cînd limitele Daciei au fost împinse atît de departe către răsărit. Nu este vorba aici, cum poate am fi tentați să credem, de vreo fantezie cartografică, întrucît se știe că Burebista a devenit stăpînul cetății Olbia, aproape de vărsarea Bugului. Cu siguranță că existența acestui puternic regat constituia o amenințare pentru Roma, încît inspirase lui Cezar proiectul de război pe care Traian avea să-l întreprindă și să-l ducă la bun sfîrșit; prin una din acele coincidențe ce marchează uneori cursul evenimentelor, regele dac și dictatorul roman, posibilul său vrăjmaș, au dispărut amîndoi în același an, iar conflictul între Roma și daci s-a amînat cu un secol. Dar în același timp, imperiul dacic, cu resursele și armatele sale numeroase, precum și cu fortărețele sale ce constituiau tot atîtea reducte în inima Carpaților, se ridica în pragul marii stepe, stăvilind pătrunderea nomazilor în Europa Centrală și în Balcani. Sarmații, care aveau să se infiltreze în secolul I în Cîmpia Panonică și să ocupe teritoriul Munteniei dunărene, se aflau într-o postură de dependență față de regele dac, după cum ulterior aveau să constituie clientela piețelor Imperiului roman. Situația lor nu face decît să confirme ipoteza rolului de apărare jucat de regatul lui Burebista și a succesorilor săi.

Afară de aceasta, regatul dac sau daco-get, cu civilizația sa rudimentară în comparație cu cea a lumii greco-romane¹⁰, se arată deja adînc pătruns de influențe occidentale. Aporturile cetăților elenice nu sînt mai puțin sensibile, fie numai și în sistemul monetar, iar prezența

monedelor atestă circulația negustorilor veniți din piețele și porturile din „Scythia Minor“ sau de pe litoralul tracic. Dar acestea sînt contacte de suprafață; influențele profunde resimțite în arta teritoriului daco-getic vin din Occident. Ele sînt villanoviene și celtice în perioada veche, pannonice, illirice, italice, de asemenea, pe măsura apropierii de orbita focarului¹¹. Către această nouă putere aveau să se întoarcă cetățile elene de pe țărmurile Euxinului, în căutarea unei protecții împotriva pericolelor multiple care le amenințau existența.

Dar cucerirea romană, ce se va profila curînd la orizont, se va întinde aici în urma unei alte dominații, căreia i-a fost dat să unească pentru prima oară sub imperiul său toate coastele Mării Negre, din Asia Mică în Caucaz și din Crimeea la gurile Dunării; părții continentale a Imperiului daco-getic, adică regiunii carpato-dunărene, i se opune imperiul elenistic al mării, care se va mulțumi cu litoralul, dar va voi să-l domine în întregime. Acest rol era rezervat Regatului Pontului, constituit în primul sfert al secolului al III-lea în nord-estul Asiei Mici, în apropierea Armeniei și a Caucazului. Șirul suveranilor săi, care încearcă să realizeze o sinteză între vechiul fond anatolian, influențele iraniene și civilizația elenă, extinde încetul cu încetul limitele regatului de-a lungul litoralului pontic¹². Primii regi care poartă numele de Mithridate și primul dintre Pharnace anexează astfel, în cursul secolului al III-lea și la începutul celui de-al II-lea, o mulțime de orașe grecești de pe coastă: Amisos, Amastris, Sinope, pe care o aleg capitală în scopul de a-și continua cuceririle și de a-și asigura dominația asupra întregului Pont Euxin. Dar ulterior ei se lasă atrași de complicatul joc al rivalităților din interiorul Asiei Mici și se luptă cu Bithynia pentru Phrighia, Paphlagonia și țara galaților. Aici se ciocnesc pentru prima dată cu legiunile romane,

care ocupă Phrigia în 120 înainte de era noastră. În acest moment urcă pe tronul pontic cel mai mare dintre suveranii acestei dinastii, Mithridate al VI-lea Eupator, cel pe care romanii îl vor califica pe bună dreptate drept „al doilea Hannibal“, pentru înverșunarea împotrivirii. Înainte de a încerca marea aventură a domniei sale, alungarea romanilor din Asia Mică și din Grecia, el a început să-și consolideze pozițiile pe țărmurile Mării Negre și să realizeze pentru prima oară, după câte știm, o dominație extinsă asupra întregului litoral. Apelul adresat de orașele grecești din Crimeea l-a determinat să treacă la acțiune. Situația lor devenise disperată: împinși de sarmați, scitii se reîntorseseră în peninsula taurică și, la rîndul lor, hărțuiau cetățile elene care le plăteau tributuri grele. Olbia trebuise să recunoască supremația regelui Scilurus, care acolo își bătea monede; federația din Pentapolis lupta din greu contra presiunii bandelor tractice și a pirateriei instalate în mod stabil în apele Mării Negre. În Crimeea, fiii scitului Scilurus, dintre care cel mai de vază se numea Palacos, amenințau Chersonesul. Din acest oraș, care păstrase, mai mult ca toate celelalte, amintirea tradițiilor elene, a pornit apelul către Mithridate. Comandate de generali destoinici, armatele sale au debarcat și au pus repede stăpînire pe Crimeea și pe litoralul septentrional al Pontului Euxin. Cetățenii din Chersones au dedicat o inscripție comemorativă lui Diophante, strategul victorios al armatelor Pontului, iar turnul numit al lui Neoptolem, de la numele amiralului ce condusesse flotele lui Mithridate, a fost ridicat la vărsarea Bugului. Dar scăpînd de pericolul scitic, îndărătul căruia se preciza amenințarea invaziei sarmate, cetățile eliberate prin intervenția lui Mithridate au trebuit să-și sacrifice libertatea; ele făceau acum parte din imperiul său. Panticapeion a devenit, la Bosforul Cimerian, capitala posesiunilor sale sep-

tentrionale în momentul în care se stingea, pe la 107 înainte de era noastră, anticul neam al Spartakizilor. Puțin timp după aceea, el mai îngloba în statele sale o parte din Armenia, Trapezuntul și Colchida. La cealaltă extremitate a Mării Negre, Odessos bătea monedă cu efigia sa; cetățile din Dobrogea: Callatis, Tomis, Histria, au urmat de îndată acest exemplu. La sfârșitul capitolului consacrat acestor cuceriri în marea sa carte despre Mithridate, Théodore Reinach a definit foarte bine rezultatele acestei politici îndrăznețe:

„Astfel se încheia ciclul cuceririlor, unele sîngeroase, altele pașnice, prin care Mithridate își triplase întinderea statelor și resursele bogățiilor, asigurînd recrutarea flotei și a armatelor sale și procurînd regatului un grînar: Chersonesul, un arsenal: Colchida, o citadelă: Armenia Mică. Caracterul însuși al regatului pontic ieșea profund modificat din această serie de strălucite campanii. Axa politică a monarhiei se deplasase: nu mai era în strîmta vale a Irisului, ci în Pontul Euxin al cărui perimetru, afară de coasta Caucazului și cea a Bithyniei, era dominat în întregime fie de Mithridate însuși, fie de aliații săi. Noua capitală, Sinope, altădată în aer, aproape de extremitatea regatului, era acum în centru, la egală distanță de gurile de acum înainte pontice, ale Phasis-ului, Tanais-ului și Dunării. Cîmp de manevre, bazin de comerț și port de refugiu, Marea Neagră a devenit un lac mithridatic; regele Capadociei pontice face loc regelui Pontului, „regele mării“. Acest rezultat ar fi trebuit să ajungă vieții unui om; dar ambiția lui Mithridate nu vedea în el decît o etapă: în timp ce generalii săi se străduiau încă să supună Euxinul, el pregătea cucerirea Asiei Mici“.¹³

Ar însemna să depășim cadrul acestui studiu dacă ne-am apleca asupra campaniilor pe care Roma a trebuit să le întreprindă împotriva sa. În două rînduri el a reprezentat pen-

tru politica romană un pericol aproape mortal. Așa cum a subliniat foarte bine Carcopino: „Dacă ne gândim bine, numai câteva luni au lipsit pentru ca Mithridate al VI-lea Eupator, regele Pontului, devenit în douăzeci de ani un redevabil monarh, să nu împingă Roma spre Marea Adriatică sub presiunea forțelor dispartate, pe care știuse să le adune sub ordinele sale după cum ele se amestecau firesc în ambiguitatea persoanei sale. Mithridate a fost pe punctul de a răsturna Imperiul Romei pentru că, exact în momentul în care acesta, asaltat în Italia, se clătina din temelii, el a fost gata să profite, cu o energie sălbatică și cu geniul șiretlicurilor sale, de situația creată în Asia prin nefericita politică a Patres-ilor lovită deopotrivă de teamă și de aroganță, lacomă și temătoare, fără generozitate și fără orizont“.¹⁴

A fost nevoie de efortul succesiv a trei dintre cei mai mari generali romani din această epocă, Sulla, Lucullus, Pompei, pentru a putea răpune acest formidabil adversar. Dohorît prima oară și obligat să-și abandoneze cuceririle din Egeea, el reia zece ani mai târziu negocierile cu toți dușmanii Romei. Învinș din nou, caută refugiu pe lângă ginerele său Tigran, regele Armeniei; pentru imaginea ce ne-o putem face despre această personalitate atât de complexă, este semnificativ faptul că de aceste evenimente se leagă episodul dramatic al masacrului surorilor și concubinelor sale, adevărat harem, pe care nu înțelegea să-l abandoneze în mâinile vrăjmașului; sub lustrul elen se întrezăresc deja moravurile de serai. O nouă tentativă, determinată de răscoala legiunilor, ajunge la un nou eșec și va sfârși prin a antrena și ruina lui Tigran, care tocmai obținuse, între Pont, Caspica și Mesopotamia, domeniul revendicat mai târziu de armeni drept patrimoniul lor. Urmărit de învingătorul Pompei, Mithridate tot nu renunță; trecând prin multe peripeții, el

fuge de-a lungul coastelor abrupte ale Caucazului și reapare, aclamat de cetățile pontice, în regatul său din Bosforul cimerian. De acolo ar fi vrut să-și încerce din nou norocul și să pregătească contra Romei cea mai periculoasă din manevrele sale; el se gândea, probabil dacă am crede relatările istoricilor, să alcătuiască la nordul Mării Negre o coaliție redutabilă a tuturor barbarilor — sarmați, geți, celți și germani — ca în fruntea lor să se arunce asupra Italiei, traversînd regiunile dunărene. Dar ora acestei mari invazii nu sunase încă. În imposibilitatea de a înnăbuși revolta propriului său fiu, Pharnace, și de a stăvili răzvrătirea ce fierbea în jurul lui, a sfîrșit prin a se arunca în sabia unui mercenar gal, în cetatea de la Panticapeion unde îl asediau dușmanii. Așa s-a încheiat în 63 înainte de era noastră — anul conjurației lui Catilina — cariera acestui mare om politic „superior celorlalți, uneori prin noroc, dar întotdeauna prin curaj“, după cum îl caracteriza istoricul roman Velleius Paterculus. O dată cu el, regiunile pontice s-au aflat pentru o clipă în plină lumină, în centrul marilor evenimente din istoria secolului I. El a fost primul care a realizat unitatea lor și a înțeles deplin valoarea, nu numai economică, ci politică și strategică, a pozițiilor ce îi apărau accesul. A treia sa campanie împotriva Romei a fost mai mult un război al Strîmtorilor, al căror control ținea să și-l asigure, decît o luptă pentru succesiunea la tronul Bithyniei; ea avea să eșueze în fața rezistenței Cyzicului și a Bizanțului, orașele grecești care apărau zona din apropiere deja atașată hegemoniei romane. Începînd cu epoca lui Mithridate spațiul pontic se poate considera deplin integrat în curentul politicii generale a lumii antice, în momentul în care Roma termina să-și constituie imperiul mediteranean.

În urma războaielor contra regelui Pontului interesul politicii romane s-a extins la

litoralul Mării Negre. În timp ce Lucullus, urmărindu-și interesele, pătrundea în Armenia și se apropia astfel de bazinul pontic oriental, fratele său, M. Lucullus Varró, învingătorul tracilor din Balcani și din Moesia, su-punea încă din 72—71 înainte de era noastră cetățile grecești din Pontul Stîng, și ducea pentru prima oară legiunile pînă la malurile Dunării.

Un tratat de alianță a fost încheiat încă de pe atunci între Callatis și Roma, care înlocuia protectoratul lui Mithridate prin cel al Republicii¹⁵. Operația întreprinsă ulterior de Pompei împotriva piraților ce bîntuiau mările, a curățat și Pontul Euxin de acești jefuitori. În regatul Bosforului, Pharnace îi succeda la tron lui Mithridate, dar ca „prieten și aliat al poporului roman“. El avea să piardă apoi această calitate, în încercarea sa de a recuceri regatul Pontului, pe care Cezar i l-a smuls printr-o campanie fulgerătoare, și regatul Bosforului, disputat cu Asandros; acesta s-a debarasat și de Mithridate din Pergam, pretendentul pe care îl susțineau romanii. Acest moment marchează o întrerupere a expansiunii romane; deja spre 62 înainte de era noastră o revoltă a orașelor din Pontul Stîng, ce nu puteau îndura abuzurile financiare ale avidului proconsul din Macedonia, îl făcuseră să suporte o înfrîngere zdrobitoare și compromiseseră influența Romei asupra tracilor de pe malul drept al Dunării¹⁶. Puterea daco-geților lui Burebista ajungea pe atunci la apogeu, în timp ce grupurile rivale din războiul civil se înfruntau în provinciile romane. Se înțelege că Cezar, după ce a pus stăpînire pe imperiu, s-a gîndit la o încheiere a socotelilor cu regele barbar care optase pentru Pompei; am amîntit mai sus că ambii protagoniști au dispărut aproape în același timp. Imediat, marele regat daco-getic s-a dezmembrat din nou, iar înaintarea romană a fost și ea stăvilită, pînă în momentul cînd Octavian

a devenit Augustus, succesorul lui Cezar și unic stăpîn al lumii romane. De data aceasta noua expediție a legiunilor a recucerit Dobrogea de la bastarni; gurile Dunării au fost apoi apărate cu succes contra sarmaților. Populațiile din nordul Euxinului au căutat din nou prietenia poporului roman, iar, dacă acordăm credit testamentului lui Augustus, influența Imperiului a fost consolidată pînă la Delta Dunării, Dobrogea urmînd să fie cuprinsă mai tîrziu în limitele provinciei Moesia¹⁷.

Dar ambiția lui Augustus și vederile colaboratorului său, însărcinat cu afacerile din Orient, Agrippa, nu se limitau la cursul Dunării. Problema spațiului pontic în ansamblu se punea pentru Roma, care îi domina acum perimetrul anatolian și balcanic. Cetățile grecești de pe coastele septentrionale ale Mării Negre, deja sărăcite și hărțuite la sfîrșitul domniei lui Mithridate, păreau amenințate de o distrugere totală. Olbia căzuse în urma atacului îndreptat contra ei de Burebista; orașul din epoca romană a fost o creație nouă pe ruinele vechii așezări elenice. Cele 180 000 medimne de grîu, livrate de toate posesiunile Bosforului Cimerian lui Mithridate, nu se pot compara cu cele 400 000 pe care, cu două secole înainte, Panticapeionul le trimitea numai pe piața ateniană; producția de grîu și exportul lui se resimt în urma nesiguranței generale, provocată de incursiunile sarmaților și refluxul sciților. Elenismul asiatic găsisese un sprijin în armatele romane; era logic ca avanposturile sale din Euxin să invoce aceeași protecție, după căderea lui Mithridate.

Augustus și Agrippa par să se fi gîndit la aceasta; li se atribuie proiectul de a organiza în Crimeea provincia Scythia Taurica. Dar efortul era disproporționat față de forțele de care dispuneau la acea dată; alte pericole rețineau legiunile pe Rin și pe Dunăre. La nordul Mării Negre s-a aplicat formula atît de ingenios definită de Kornemann a „granițelor

nevăzute¹⁸; în locul *limes*-ului fortificat și al garnizoanelor ce asigurau apărarea, un regat indigen, al cărui suveran era legat de imperiu prin legături clientelare și prin dependență, își asuma rolul de a supraveghea mișcările popoarelor din stepă și de a reprezenta interesul politicii romane. Regatul Bosforului Cimerian era bine plasat pentru a îndeplini această sarcină. În epoca lui Augustus, Roma a trebuit să facă față acțiunii reginei Dynamis, fiica lui Pharnace și a unei prințese indigene, care părea că vrea să reînvie pentru propriul profit tradiția războinică a amazoanelor. Dar după domnia acestei personalități cu adevărat „dynamice” — dacă ar fi să judecăm după succesiunea alternantă a victoriilor, înfrângerilor și căsătoriilor sale, care nu erau pentru ea decât un alt câmp de luptă — dinastia fondată de Cotys se înfeuda complet Imperiului roman. Seria regilor săi cu nume tracice se prelungește pînă în secolul al IV-lea, asigurînd o durată excepțională unei monarhii ce părăsise de mult temeliile dreptului elenic de la originile sale pentru a adopta tot mai mult obiceiurile Orientului iranian. Demnitarii „Sublimei Porți” figurează deja pe o inscripție din secolul al III-lea e.n. Dar ei se proclamau și prieteni fideli ai împăraților romani și erau înfățișați pe monedele lor cu însemnele militare conferite de Imperiu. S-ar putea eventual atribui aceleiași influențe anumite detalii ale costumului, semănînd cu veșmîntul roman, pe care îl regăsim uneori pe statuile barbare înălțate pe *tumulii* stepei, *kamennye babıy*, a căror folosire s-a menținut din antichitatea timpurie pînă în epoca invaziilor cumane și tătare. Unele exemplare, pe care le-am putut examina pe Niprul Inferior, la Melitopol, Eupatoria sau la muzeul din Taganrog, lasă să se întrevadă în sculptura lor barbară o încercare de reprezentare vestimentară, ce poate fi comparată cu tipul „militar” al monedelor Bosforului. Ar fi o dovadă a influenței exercitate asupra popoa-

relor stepei de acest regat oriental, integrat în sistemul roman de apărare*.

În Dobrogea se încercase mai întâi o soluție similară, dar vecinătatea regatelor dacogetice obligase în cele din urmă Roma să preia direct în mână administrația și apărarea provinciei. Ovidiu, exilat la Tomis în vremea domniei lui Augustus, a lăsat în operele sale o descriere foarte vie a stării de nesiguranță continuă ce plana atunci asupra orașelor grecești și a satelor getice din regiune. Iarna, barbarii de dincolo de Dunăre traversau fluviul înghețat, incendiau satele și răpeau vite și sclavi. Zidurile orașelor erau singurul obstacol pe care nu-l puteau trece. De aceea, sub domnia lui Claudiu, *Ripa Thraciae* învecinată cu Delta Dunării a fost alipită provinciei romane.

Totuși, aceste poziții defensive nu erau suficiente pentru o dominație care pretindea să cuprindă întregul *Orbis terrarum*. Dacă adoptăm cronologia care fixează data expediției lui Plautius Aelianus la nordul Dunării în timpul domniei lui Nero, adică pe la 60—67 după era noastră, vom vedea reînnoindu-se manevra celor doi Lucullus în campania lor combinată împotriva lui Mithridate și Tigran. Într-adevăr, și de această dată, o armată romană invadea Armenia, la ordinele lui Corbulon, făcând o recunoaștere a drumurilor spre Caspica, pe când cea a lui Plautius Aelianus obliga pe regi bastarnilor germani și ai roxolanilor sarmați să vină să se închine în fața vulturilor. Epitaful generalului victorios găsit la Tivoli amintește, între altele, că „l-a silit apoi pe regele sciților să ridice asediul orașului Chersones aflat pe cealaltă parte a Borystenes-ului“, și că primul dintre legații Moesiei „a găsit remediul pentru lipsa de pîine a poporului roman prin trimiterea unei mari cantități de ce-

* Cf. și basorelieful cu călăreț dedicat lui Tryphon la sfîrșitul secolului al II-lea e.n., provenind de la Tanais, la gura Donului.

reale din această provincie“. Această reluare a exportului de grâu pontic pe piața mediteraneană subliniază interesul economic al inițiativei. Istoricii îi atribuie lui Nero proiecte mai vaste. În înțelegere cu părții, cu care tocmai fusese restabilită. pacea, el plănuia cucerirea Caucazului și, printr-un plan ce reînnoia pe cel al lui Alexandru și Cezar, o expediție ce ar fi supus Romei tot spațiul necunoscut din nord și din est, dincolo de Marea Neagră și de Marea de Azov, a cărui întindere adevărată era necunoscută pe atunci. Căderea împăratului a pus capăt acestor proiecte gigantice; poate că informații mai exacte au arătat generalilor romani imposibilitatea de a duce la bun sfârșit această sarcină imensă. În ultimul sfert al secolului I, sub domnia Flavilor, Roma se mulțumea cu succesiunea regatului Pontului, pe care tocmai îl preluase aproape în întregime: litoralul anatolian și tracic, Dobrogea, iar la nordul Dunării punctele de sprijin ocupate de trupele sale începând de la Tyras la vărsarea Nistrului, la noua Olbia ridicată pe locul celei vechi, pînă la Chersones în Crimeea și locurile dependente de el: săpăturile întreprinse la capul Ai-Todor, anticul Charax, în extremitatea sudică a Crimeei, au scos la iveală existența unei garnizoane romane. Toate aceste orașe grecești își păstrasera autonomia și instituțiile municipale, pe linia guvernării oligarhice favorizate peste tot de politica romană, dar ele făceau parte de acum înainte din marea federație de cetăți, reunită în hotarele Imperiului. Pentru a încheia periplul, regatul Bosforului, ai cărui regi se proclamau fideli slujitori ai puterii imperiale, veghea asupra strîmtorii Kerki și a gurii de vărsare a Kubanului, în timp ce flota Euxinului întâlnea în larg coastele Caucazului și urmărea pirații. Timp de trei secole Marea Neagră va fi un lac roman¹⁹.

Această operă nu avea să fie deplin consolidată decît sub domnia lui Traian. Războaiele acestui împărat, care-a întins la maximum frontierele dominației romane, par să fi fost, în ultimă analiză, consecința directă a ocupației litoralului pontic. Pentru a menține această cucerire și a o asigura contra oricărei împotriviri defensive trebuiau să fie apărate solid cele două bastioane care flancau pozițiile oricărui cuceritor venit din sud: Armenia în sud-estul și Dacia în nord-vestul Euxinului. Manevra de atîtea ori proiectată, schițată uneori ca o pregătire pentru alte acțiuni mai vaste, va fi de această dată considerată de unul din marii căpitani ai antichității ca principalul său obiectiv și va fi dusă cu hotărîre pînă la realizarea deplină și integrală. De aceea, cucerirea Daciei, întrevăzută încă de Cezar, se dovedea acum ca o necesitate inevitabilă. Regatul dacogetic, unificat din nou prin inițiativa cuceritoare a lui Decebal, amenința nu numai poziția Romei în bazinul pontic, ci și provinciile noi din Balcani și din Europa Centrală. În fruntea unei coaliții a popoarelor războinice, tractice, sarmatice și germanice, el ar fi devenit în cîțiva ani un nou Mithridate; deja victoriile sale repurtate asupra legiunilor lui Domițian zdruncinaseră linia de apărare a Dunării și o pace nesigură îi lăsa răgaz ca să pregătească, cu mijloacele pe care chiar Roma i le furniza, un atac încă și mai de temut.

Nu intenționăm să reconstituim aici istoria războaielor Daciei; ele au fost studiate în toate detaliile operațiunilor lor²⁰. Este poate locul să insistăm, mai mult decît s-a făcut pînă acum, asupra episodului „pontic” al acestor campanii. Pare sigur că în primul război din 102 era noastră, Decebal a încercat o diversiune în Dobrogea cu forțe considerabile și l-a obligat pe împărat să se repeadă cu auxiliarii și cu legiunile sale și cu flota Dunării pentru a da o sîngeroasă bătălie, martoră fiind imaginea de pe columna lui Traian²¹. Două ctitorii ale

împăratului au consacrat memoria acestor înfruntări victorioase pe cîmpul de luptă unde a fost oprită tentativa lui Decebal de a transfera teatrul de război în Moesia spre a opri astfel invadarea propriei sale țări: sînt cele două orașe dunărene *Nicopolis* și *Tropaeum*. Lîngă acesta din urmă se înălța trofeul monumental, a cărui masă de piatră și ciment domină pînă în zilele noastre orașelul Adamclisi. Basoreliefurile care au fost transportate la București²² au fost și sînt mereu un subiect de ample discuții între arheologii și istoricii anticității; unii văd în aceste sculpturi reprezentarea contemporană a luptelor purtate de armata lui Traian împotriva lui Decebal și a aliaților săi, alții le apropie stilul de cel care a dominat Imperiul roman și se arată înclinați să dateze aceste figuri, cu o execuție pe jumătate barbară, în secolul al IV-lea, în epoca războaielor susținute de împăratul Valens împotriva goșilor. Oricum ar fi, pare sigur că originea monumentului trebuie căutată în războiul lui Traian, cu toate că a fost ulterior reconstruit și că sculpturile pot fi atribuite unei maniere aproape „medievale“ din secolul imperiului creștin. El marchează importanța acestei campanii pe cursul inferior al Dunării pentru întregul mers al războiului: cucerirea Daciei nu a devenit posibilă decît cînd baza de operațiuni pe care o constituia culoarul pontic și dunărean al Dobrogei a fost definitiv asigurată.

Se cunoaște astăzi destul de bine organizarea și întinderea noii provincii Dacia imediat după cucerire. Legiunile dețineau efectiv podișul transilvănean, care se suda de provinciile dunărene prin teritoriile anexate din Oltenia și Banat. Între Carpați și cursul inferior al Dunării, Cîmpia Română nu era cuprinsă în hotarele Imperiului, în sensul propriu al cuvîntului. Dar drumuri strategice o traversau, supravegheate de legiuni și parcurse de negustori, ca și celălalt „buzunar“ constituit între Tisa și Dunăre, în porțiunea din Cîmpia Pan-

nonică unde se stabiliseră sarmații. De asemenea, se pare că un cap de pod roman se prelungea pe malul stîng al fluviului, probabil în partea de sud a Moldovei și lega poate punctele de la gurile Dunării de avanpostul de la Tyras de pe limanul Nistrului. Acolo nu sînt altceva decît pozițiile avansate ale liniei de apărare, care acoperă în același timp Dunărea și bazinul Mării Negre: acest caracter defensiv se va accentua sub domnia lui Hadrian²³.

La fel se va întîmpla în cealaltă extremitate a Mării Negre. Profitînd de un război contra parților, șase ani după terminarea celui cu dacii, Traian ocupă Armenia și încheie alianța cu principii Caucazului. O dată asigurat acest pivot, el întreprinde cucerirea Mesopotamiei, intră în Ctesiphon și își înfige vulturii pe malurile Golfului Persic. Dar rezistența localnicilor, complicată de o răscoală a evreilor, oprește înaintarea acestei ultime cuceriri. Și aici Hadrian abandonează pozițiile înaintate și se mulțumește să consolideze apărarea Euxinului, controlînd drumurile Caucazului și ale Persiei; în curînd Armenia va redeveni un stat semiindependent, atașat de Roma prin legături clientelare. Formula „granițelor nevăzute“ a sfîrșit prin a ieși învingătoare, la fel ca pe litoralul opus al Mării Negre, în regatul Bosforului Cimerian. Așa se stabilizează în jurul bazinului pontic dominația Romei: ea se va menține pînă la criza din secolul al III-lea al erei noastre și va rezista la asaltul marilor invazii. Nu toate pozițiile vor fi apărate pînă la capăt, dar o parte importantă a moștenirii romane va reveni Bizanțului, iar continuitatea milenară a acestei organizații militare și politice, la una din marile răsپintii ale lumii antice și medievale, nu va fi întreruptă. Ea a asigurat supraviețuirea cetăților întemciate de colonizarea elenică și contopirea, într-o sinteză de o remarcabilă originalitate, a culturii greco-romane din ultimele secole ale antichității cu vechile tradiții orientale și cu influențele ira-

niene ale popoarelor de stepă. Persistența acestei vieți urbane și a centrelor sale pe litoralul Mării Negre va asigura pe de altă parte noi posibilități comerțului, de îndată ce criza invaziilor va fi depășită iar drumurile de pe uscat și de pe mare vor redeveni practicabile. Avem aici una din „permanențele“ sigure ale istoriei pontice.

Sucesiunea însăși a fazelor pe care le-am descris sumar în acest prea scurt capitol permite să degajăm altele, ce se vor verifica în epocile următoare. Apariția sarmaților, împinși de huni, anunță marile mișcări ale popoarelor din stepă și strânsa interdependență a evenimentelor din această regiune geografică cu cele ce se desfășoară în întinsul spațiu euroasiatic, în Asia Centrală și la porțile Extremului Orient. Perspectiva istoriei, văzută de pe țărmurile Euxinului, este de acum înainte continentală, aproape planetară.

Regatul maritim al lui Mithridate subliniază un alt fenomen specific politicii și războaielor din această regiune, de asemenea susceptibil de a se repeta în cursul secolelor: tendința unei hegemonii întinse pe tot litoralul Mării Negre, al cărei punct de plecare și baze navale se află pe coasta anatoliană, între capul Sinope și hotarele Transcaucaziei. Între aceleași limite se va constitui, la sfârșitul evului mediu, imperiul Trapezuntului, care va adăuga la posesiunile sale porturile bizantine din Crimeea și va încerca să supună controlului său navigația din bazinul oriental al mării și accesul la marile drumuri caravanieră din Siria și din Persia.

În sfârșit, cucerirea romană, prin felul ei de a aborda problema pontică și de a o rezolva, deschide calea celeilalte cuceriri venite din sud, un mileniu și jumătate mai târziu, cea a invadatorului otoman. Pentru Imperiul turc, ca și pentru Imperiul roman, stăpânirea litoralului Mării Negre cere puncte de sprijin la cele două extremități ale spațiului pontic: în masivul

munților Armeniei și în cel al Carpaților. Cucerirea litoralului antrenează fatalmente anexarea ținuturilor din sudul Caucazului, pe de o parte, și pe de altă parte puncte de sprijin și capete de pod pe Dunăre — stindardul pașei fluturînd pe cetatea din Buda — în Transilvania și în principatele Moldovei și Țării Românești din dependența Sublimei Porți. Cuceririle lui Soliman decurg cu necesitate din războaiele lui Mahomet II, așa cum cele ale lui Traian decurg din proiectele lui Augustus și ale expedițiilor din timpul domniei lui Nero. O înlănțuire atît de sigură de la cauză la efect marchează încă o dată unul din aspectele permanente ale locului ce se cuvine să-l acordăm Mării Negre în evoluția multimilenară a chestiunii Orientului²⁴.

Bibliografie sumară: Aceleași lucrări de EBERT, ROSTOVTZEFF și PÂRVAN, deja menționate; F. ALTHEIM și A. SZABÓ, *Eine Vorläuferin der grossen Völkerwanderung*, în *Die Welt als Geschichte*, II, 1936; F. ALTHEIM, *Die Krise der Alten Welt*, I, Berlin, 1943; R. GROUSSET, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939; C. DAICOVICIU, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945; THEODORE REINACH, *Mithridate Eupator, roi du Pont*, Paris, 1890; J. BLOCH și J. CARCOPINO, *Histoire Romaine* (col. GLOTZ) II, 1, Paris, 1940; W. WEBER, *Römische Reichspolitik im unteren Donaauraum*, în *Aus Rumäniens Frühzeit*, București, 1942; R. VULPE, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938; V. PÂRVAN, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923; R. PARIBENI, *Optimus Princeps, saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, 2 vol., Messina, 1926—1927; J. GUEY, *Essai sur la guerre parthique de Traian*, București, 1937; E. KORNEMANN, *Die unsichtbaren Grenzen des römischen Kaiserreichs*, Budapesta, 1934.

NOTE

- 1 M. Rostovtzeff, *Iranian and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, p. 83 și urm.; D. M. Pippidi, D. Berciu, *Din istoria Dobrogei, I, Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, București, 1965, p. 215 și 231—234 (D. M. Pippidi).
- 2 Despre antichitățile sarmatice timpurii din stepele ponto-caspice, cf. J. Harmatta, *Studies on the history of the Sarmatians*, Budapesta, 1950; *Вопросы скифо-сарматской археологии*, Moscova-Leningrad, 1954; K. F. Smirnov, *Савроматы. Ранняя история и культура сарматов*, Moscova, 1964; T. Sulimirski, *The Sarmatians*, Southampton, 1970; *Археология Украинської РОР*, II, Kiev, 1971.
- 3 Interesul lui Gheorghe Brătianu pentru descoperirile arheologice atribuite sarmaților este mai vechi, după cum deducem din mărturisirea făcută studenților săi de la Universitatea din București, importantă și prin faptul că atestă că l-a cunoscut personal pe Mihail Rostovtzev (1870—1952), de la care a solicitat anumite informații: „Îmi aduc aminte că mai demult, prin 1928, cînd la Congresul de la Oslo am întîlnit pe ilustrul cercelător al antichității pontice d[omnu]l Rostovtzev, îi cerusem oarecari detalii asupra acestor rămășițe sarmatice; d-sa mi-a răspuns că principala deosebire stă în faptul că sciții sînt îngropați în movile mari, pe cînd movilele sarmate sînt mult mai reduse, mult mai sărace. S-au descoperit în Pannonia cîteva rămășițe sarmate, unde sînt îngropați iarăși șefi cu un ritual care seamănă cu cel scitic; dar morminte de acestea regești cu adevărate escadroane de cai și călăreți, acesta este un obicei pur scitic, care nu se repetă la sarmați. Sarmații au mijloace de înmormîntare mult mai simple” (CMN, p. 110).
- 4 Armamentul sarmaților este în prezent destul de bine cunoscut grație săpăturilor arheologice întreprinse în complexele lor funerare. Cf. K. F. Smirnov, *Вооружения савроматов* (MIA, 101), Moscova, 1961; A. M. Hazanov, *Очерки военного дела сарматов*, Moscova, 1971. Pentru armurile la cai, cf. V. P. Nikonov, *Развитие конского защитного снаряжения античной эпохи*, în *Краткие сообщения*, 184, 1985, p. 32. Pentru sistemul de luptă al sarmaților, cf. A. M. Hazanov, *Характерные черты сарматского военного искусства*, în *Советская археология*, 1970, 2, p. 52—62; idem, *Очерки ...*, p. 64 și urm.
- 5 Articolul la care face aluzie Gh. I. Brătianu a fost scris de F. Altheim în colaborare cu A. Szabó, *Eine Vorläuferin der grossen Völkerwanderung*, în *Die Welt als Geschichte*, II, 1936, p. 338 și urm.
- 6 Ca și alte triburi nomade, sarmații nu se deplasau în mod haotic, ci pe itinerarii bine stabilite. În anotimpul

friguros iernau în vecinătatea litoralului și a zonelor cu lacuri, iar vara se îndreptau spre ținuturile cu vegetație mai abundentă dinspre nord. Prin urmare, nu li se poate reproșa atașamentul față de pământ, ci doar faptul că nu erau legați de perimetre restrinse, ca populațiile agricole. Pentru migrațiile sezoniere ale nomazilor, cf. V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X—XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 101—103.

- 7 Ideile de mai sus le găsim formulate și în CMN, p. 114—115, cu unele nuanțări și augmentări: „Ca locuitori a unor țări sedentare, care din noi nu se simte legat de o anumită localitate, de un anumit orizont, acela al comunei sau satului în care ne-am născut sau am copilarit și care ne însoțește în tot timpul vieții noastre, căci de acolo suntem băștinași?! Această impresie greu ar putea s-o aibă un locuitor al stepei, pentru că nu este nimic care să semene mai mult cu o localitate din stepă, decât o altă localitate din stepă! Este atât de adevărat acest lucru, încât atunci când ai prilejul să privești de sus aceste regiuni, de pildă din avion, ai aceeași senzație și te întrebi uneori cum poate pilotul să se orienteze, căci nu există nimic la suprafața pământului care să însemne un punct de reper, care să identifice o localitate. Trebuie să apară un rîu mai important sau traseul modern al unei căi ferate, ca să ai un element de orientare. Încolo, este o monotonie desăvîrșită și nimic nu seamănă mai mult cu un sat decât alt sat. Este ceva specific acestei regiuni, care face desigur ca oamenii să fie mai puțin legați de locurile în care se găsesc, căci la o 100 sau 1000 de kilometri mai departe găsesc aceleași posibilități ca și acolo unde se află. Din cauza aceasta rezultă o mentalitate de continuă mobilitate, de deplasare, de migrațiune; ești astăzi într-un loc, interesul turmei te mîină aiurea, te duci acolo; o mentalitate prin definiție nomadă“.
- 8 F. Altheim, *Die Krise der Alten Welt im 3. Jahrhundert n. Zw. und ihre Ursachen*, I, *Die ausserrömische Welt*, Berlin, 1943, p. 90 și urm.
- 9 Despre statul lui Burebista, cf. H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972; I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, ed. a 2-a, București, 1977; D. Berciu, *De la Burebista la Decebal*, ed. a 2-a, București, 1980.
- 10 Cu toate că erau departe de nivelul atins de greci și romani, dacii se aflau pe o treaptă înaltă de civilizație, pe care cercetările arheologice intense din ultimele decenii au pus-o în relief. Pe lângă lucrările citate în nota anterioară, cf. R. Vulpe și C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 216—231, 237—248 și 255—338; R. Florescu, *L'art des Daces*, București, 1968; I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică cu privire specială la Transilvania*, București, 1969; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973; D. Berciu, *Arta traco-getică*, București,

- 1969; I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974; idem, *Arhitectura dacilor — civilă și militară — (sec. II î.e.n. — I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1983; I. Glodariu, I. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n. — I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1978; P. MacKendrick, *Pietrele dacilor vorbesc*, București, 1978; *I Daci, Mostra della civiltà daco-getica in epoca classica*, Roma, 1979; M. Gramatopol, *Artă și arheologie dacică și romană*, București, 1982; E. Moscalu, *Ceramica traco-dacică*, București, 1983; N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Iași, 1984; I. Miclea, R. Florescu, *Geto-dacii*, București, 1980; D. Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, București, 1984.
- 11 V. Pârvan, *Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene*, ed. a 5-a R. Vulpe, București, 1972, p. 31 și urm.
 - 12 Despre civilizația regiunilor est-pontice, din vecinătatea Munților Caucaz, în ultimele secole ale e.n., cf. O. D. Lordkipanidze, G. A. Tiratzian, D. A. Halikov, în *Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии (Археология СССР)* coord. G. A. Košelenko, Moscova, 1985, p. 48 și urm.
 - 13 Th. Reinach, *Mithridate Eupator, roi du Pont*, Paris, 1890, p. 80.
 - 14 G. Bloch și J. Carcopino, *Histoire romaine*, II, *La république romaine de 133 avant J.-C. à la mort de César*, 1, *Des Gracques à Sulla*, ed. a 2-a, Paris, 1940, p. 413.
 - 15 Pentru împrejurările politice care au dus la încheierea tratatului (*foedus*) dintre Roma și Callatis, cf. D. M. Pippidi, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, București-Amsterdam, 1975, p. 159—181.
 - 16 E. Olshausen și R. D. Sullivan, în *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, *Principal*, 7/1, coord. H. Temporini, Berlin-New York, 1980, p. 903—930.
 - 17 D. M. Pippidi, D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, I, *Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, București, 1965, p. 288 și urm. (D. M. Pippidi); A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare. Dobrogea*, București, 1979, p. 79 și urm.
 - 18 E. Kornemann, *Die unsichtbaren Grenzen des römischen Kaiserreiches*, Budapesta, 1934.
 - 19 *Commerce génois*, p. 26—27.
 - 20 Dintre lucrările mai recente privind războaiele daco-romane din 101—102 și 105—106, cf. R. Syme, *Danubian Papers*, București, 1971, p. 152—159 și 245—252; L. Rossi, *Trajan's Column and the Dacian Wars*, Londra, 1971; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, București, 1980, p. 225—326; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaupraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn, 1984.

- 21 R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, în *La Dobroudja*, București, 1938, p. 132—143.
- 22 Între timp piesele din componența monumentului triumfal au fost readuse de la Muzeul de Antichități din București la Adamclisi, unde au fost fixate în ansamblul arhitectural reconstituit sau au fost depuse în muzeul special amenajat din imediata sa apropiere. Pentru monumentul de la Adamclisi, cf. F. B. Florescu, *Monumentul de la Adamklissi. Tropaeum Traiani*, București, 1959; idem, *Das Siegesdenkmal von Adamklissi. Tropaeum Traiani*, București-Bonn, 1965; R. Florescu, *Adamclisi*, București, 1973.
- 23 S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î.e.n. — III e.n.*, Iași, 1981, p. 75 și urm.; I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic din secolele II—IV e.n.*, Iași, 1982, p. 14—46. Pentru rezultatele săpăturilor recente de la Tyras corespunzătoare epocii greco-romane, cf. îndeosebi *Античная Тира и средневековый Белгород*, Kiev, 1979; P. O. Karyškovskii, I. B. Kleiman, *Древний город Тира*, Kiev, 1985.
- 24 În legătură cu „aspectele permanente” din arealul pontic, Gheorghe Brătianu face o încercare de categorisire în cursul susținut la Alma mater din București. Potrivit opiniei sale, trebuie reținute „trei elemente constante: primul este legătura strinsă ce există între istoria regiunilor pontice și problema stepei prelungită dincolo de Marea Neagră și Marea Caspică, pînă în adîncimea cea mai îndepărtată a Asiei. Este o legătură indiscutabilă: orice mișcare de populațiuni, [care] se produce în regiuni chiar apropiate în Extremul Orient, își are fatalmente repercusiuni în spațiile pontice. Al doilea element constant este apariția în anumite momente a unei stăpîniri care tinde să cuprindă în raza ei toate coastele Mării Negre. Este cazul lui Mithridate, va fi în evul mediu cazul Imperiului de Trapezunt, cînd Imperiul bizantin se va lărîmița, care va căuta să cuprindă exact aceleași regiuni. Al treilea element constant: stăpînitorul din sud, care reușește să cuprindă în spațiul stăpînirii sale regiunea pontică, în mod fatal va trebui să intre și în spațiul dacic. Această problemă s-a pus pentru stăpînirea romană în secolul I și II era noastră și se va pune pentru cuceritorii otomani, cincisprezece veacuri mai tîrziu” (CMN, p. 131—132).

Cartea II

ANTICAMERA EVULUI MEDIU

Capitolul IV

IMPERIILE STEPEI

Invaziile nomazilor și apărarea imperiilor sedentare. Prefigurarea evului mediu în bazinele Mării Negre. Goții. Intemeierea Constantinopolului. Imperiul de stepă al goților și al alanilor. Simbioza celor două popoare și contribuția lor la arta greco-sarmatică sau „pontică”. Influențele culturale și religioase ale Orientului. Declinul civilizației antice pe țărmurile Euxinului. Hunii și noul imperiu al stepei. Măreția lui Attila și decadența succesorilor săi.

Regiunile pontice au fost primele care au suferit efectele marii crize a invaziilor din secolul al III-lea și a multiplelor sale repercusiuni în atâtea domenii diferite; poziția lor geografică le expunea inevitabil agresiunii care se pregătea din nou, atât din nord cât și din est. Cercetările efectuate asupra vechii probleme a „invaziilor barbare” sau a „migrației popoarelor”, formule consacrate de istoriografia din secolul trecut ne obligă să considerăm astăzi chestiunea din cu totul alt unghi și mai ales într-o perspectivă mult schimbată. Nu mai este vorba de a descrie o fază nouă în duelul secular al Romei cu barbarii sau de a constata efectele distrugătoare pentru apărarea Imperiului ale joncțiunii în sfârșit realizate între

germanii veniți din nord și nomazii din stepile orientale.

Criza invaziilor care atinge țărmurile Mării Negre, înainte de a se întinde la celelalte frontiere protejate de fortărețele *limes*-ului roman, nu este ea însăși decît un episod într-o evoluție istorică de o mare amploare, ce se desfășoară în spațiul euroasiatic, de-a lungul zonei stepelor care marchează, pînă la Pacific, limita regiunilor de civilizație sedentară. În momentul cînd tocmai se stabilise un contact între cele două imperii ale lumii antice, Roma și China, iar Iranul primea din ambele părți aportul civilizațiilor și al influențelor, aceleași probleme se vor pune în urma unor evenimente similare și vor determina, din Europa pînă în Extremul Orient, soluții asemănătoare. Este evident o epocă în care se manifestă cel mai clar paralelismul intereselor și al metodelor de apărare ale lumii vechi¹.

Ar fi de prisos, după atîtea alte lucrări, să insistăm asupra întîlnirii atît de interesante, în inima Asiei Centrale, a formelor de artă și de civilizație venite din toate punctele orizontului. Tot din „Imperiul stepelor“ de R. Grousset putem să împrumutăm pagina următoare, care condensează într-un pătrunzător rezumat contribuțiile lucrărilor anterioare și demonstrează importanța relațiilor intercontinentale în ultimele secole ale antichității.

„Controlul exercitat de China în epoca Han tîrzie pe drumul mătăsii, asigurînd libertatea comerțului transcontinental prin dublul lanț de oaze de la nord și sud de Tarim, a favorizat răspîndirea religiei budiste și, prin aceasta, a literaturii indiene și a artei elenistice în bazinul fluviului. Mai degrabă prin drumul mătăsii, care era și drumul misionarilor indieni veniți să predice budismul în Kashgaria și în China, comerțul și religia au vehiculat împreună arta greco-romană. Agenții lui Maes Titianus lucrau în această privință în același sens ca și apostolii lui Buda. Pista cea mai urmată

a acestei epoci era, se pare, pista meridională, aceea care trecea prin Yarkand și Khotan. La Yotkan, vechiul Khotan, misiunea lui Aurel Stein a descoperit monede romane ale împăratului Valens (364—378); la Rawak, la est de Khotan, a scos la iveală o serie de basoreliefuri greco-budiste, cu frumoase draperii elenistice, în stilul gandharian cel mai pur. Puțin mai departe spre est, la Niya (Ni-yang), localitate părăsită la sfârșitul secolului al III-lea, ea a găsit peceti romane, giuvaiere romane gravate, monede indo-scitice. La Miran, la sud-vest de Lobnor, în vechiul Shan-shan, aceeași misiune a descoperit frumoase fresce greco-budiste, reprezentând în special pe Buda, călugării săi și genii înaripate de un aspect romano-asiatic destul de pronunțat, fresce semănate, în scriere indiană, cu numele de *Tita*, în care s-a putut vedea un Titus, totul datînd, se pare, din secolele III—IV ale erei noastre². Aceste descoperiri, și altele care le completează, au modificat în întregime punctul de vedere tradițional, ce considera drept absolută separarea între civilizațiile Mediteranei și cele ale Asiei Orientale. O altă continuitate de relații și de schimburi se afirmă în același timp pe calea stepei. Am avut ocazia să menționăm țesătura de proveniență pontică, de la începutul erei creștine, găsită la Noin-Ula, în inima Mongoliei; ea constituie o replică la oglinzile de metal de factură chineză, din aceeași epocă, descoperite în mormintele sarmatice din regiunea Uralului. Curentul era dublu și lega totodată între ele civilizațiile sedentare, prin marile drumuri de trafic, și popoarele nomade între ele, de la un capăt la altul al întinderii euroasiatice. „Cea mai mică zguduire, scrie pe bună dreptate același istoric, produsă la una din extremitățile stepei, va antrena neconținut consecințele cele mai neprevăzute în cele patru colțuri ale acestei imense zone de migrații³.”

Una din consecințele de cea mai mare importanță, care accentuează deplin această no-

țiune de coeziune, este desigur adoptarea unui sistem de apărare comun împotriva atacurilor nomazilor și a unei organizări analoge pentru a face față superiorității cavaleriei lor. Două posibilități se ofereau imperiilor care guverneau popoare cu civilizație sedentară: una era să le facă frontiera de netrecut prin instalarea unui șir continuu de fortificații, concepție analogă celei a „liniei Maginot“ din vremea noastră. Ea a fost realizată de împărații chinezi din dinastia Tsin, care au ridicat la hotarele Mongoliei masiva construcție a Marelui zid, și de Antonini la Roma, câteva secole mai târziu, care au acoperit frontierele imperiului cu șiruri de castele întretăiate de *limes*. Nordul Iranului a fost, de asemenea, apărat de cetăți a căror întreținere a fost asigurată de regii parți.

Nu este lipsit de interes să notăm că apărătorii imperiilor, care reprezentau atunci stabilitatea țărilor de veche civilizație, nu s-au mulțumit deloc cu aceste măsuri defensive. Îndărătul zidurilor și a turnurilor de apărare, ei întrevedeau necesitatea de a menține forțe mobile, capabile să se deplaseze rapid în întâmpinarea invadatorilor, în cazul în care aceștia ar fi reușit totuși să străpungă linia fortificată și să devasteze țara. Pentru a ține piept nomadului cu oarecare șansă de succes, acesta trebuia să fie combătut cu propriile arme, să i se opună propria tactică. Este ceea ce au făcut, aproape în același timp, imperiile sedentare, un anume avans avînd totuși China. Vechea metodă de luptă, care consta în a alinia pedestrima purtînd arme grele, încadrată de arcași și însoțită de care, a fost abandonată. În locul acestor formații tradiționale, au fost înmulțite unitățile de cavalerie grea, al căror model a fost oferit mai întîi de către sarmați. În epoca împăraților romani din dinastia Flaviilor și a succesorilor lor de la sfîrșitul secolului I e.n., armatele chineze ale dinastiei Han, comandate de Pan Ciao, luptau împotriva

hunilor în Turkestanul Oriental, opunînd cavaleria lor celei a nomazilor. În mod special generalul chinez căuta în această regiune o rasă de cai mari și puternici, capabili să ducă războinici înarmați din cap pînă-n picioare și să suporte greutatea încărcăturii. Succesele înregistrate de acțiunea lui Pan Ciao confirmau oportunitatea și eficacitatea acestei reforme, care avea să transforme arta războiului.

În Persia, la începutul secolului al III-lea, se producea revolta împotriva parților lui Ardașir⁴, care întemeia o nouă dinastie, cea a Sasanizilor, invocînd marea tradiție ahemenidă. Dar reprezentarea însăși a Regelui Regilor, care a ținut piept victorios nomazilor și Imperiului roman, scoate în evidență un element nou. Pe basoreliefurile din epoca ahemenidă, marele rege apărea primind omagiu de la supușii săi, fie așezat pe tron, fie în picioare în mijlocul unui cortegiu, dar întotdeauna pe jos. Călare este figurat de-abia succesorul său sasanid pe peretele stîncos unde a pus să fie sculptată imaginea triumfurilor sale, iar acest fapt ar fi de ajuns să explice o întreagă evoluție. Armatele persane din secolul al III-lea au devenit, și ele, după exemplul parților și al nomazilor iranieni sau al turcilor din stepă, armate de călăreți, printre care escadroanele de catafractari și de *clibanarii*, cu armuri grele, constituie rezerva de șoc pe cîmpul de bătaie.

Romanilor nu le-a trebuit mult timp să înțeleagă avantajul acestui mod de luptă și au încercat la rîndul lor să ajungă pe același plan cu adversarul. Ei au început prin a folosi efective auxiliare de călăreți sarmați, apoi au organizat la rîndul lor trupe călări, dotate cu armuri și învățate să atace cu lancea întinsă liniile dușmane. Încă din secolul al II-lea, în războaiele Antoninilor împotriva marcomanilor și a quazilor, armatele romane de pe Dunăre cuprind detașamente de *contarii*, lăncieri cu armură pe care îi opun călărimii barbare⁵.

O inscripție laudă calitățile calului alan, provenind din Borystenes, pe care îl călărea Hadrian. De la un capăt la altul al lumii vechi, atît în China ultimilor suverani Han, cît și în Iran sau în Imperiul roman, tactica nouă este cea a cavalerului atacînd cu lancea în mînă, care în evul mediu va hotărî soarta bătăliilor și va supraviețui în regulamentele armatelor moderne pînă la războiul din 1914. Coliziunea dintre armatele din primul război mondial a mai dat unor unități de cavalerie ocazia de atac cu arme albe, ca în epocile îndepărtate ale cavaleriei, iar unul din ultimele atacuri clasice înregistrate de istoria războaielor din secolul nostru va fi fost fără îndoială sacrificiul cavaleriei române pentru a acoperi retragerea din Cîmpia Română în 1916⁶.

Astfel, pentru a se apăra mai bine contra superiorității active și mobile a nenumăraților călăreți apăruiți deodată din străfundurile Eurasiei, al căror asalt devine mai viguros în secolul al III-lea, vechea lume a civilizațiilor sedentare abandonează tactica pedestrașului și se urcă pe cal ca să înfrunte, în condiții egale, armatele adversarului. Dar adaptîndu-se, ea însăși se transformă: pe nesimțite se lasă antrenată de o concepție cu totul diferită de existență, de forme de viață și de cultură ce se opun tot mai mult modelului clasic al marilor secole trecute. Și atunci survine pătrunderea, nu numai a armamentului și a echipamentului din stepe, dar și a stilului animalier și a ornamentului de suprafață în arta decorativă — atît în lumea mediteraneană, cît și în Persia și în Extremul Orient—precum și evoluția către ceea ce s-ar putea deja numi stilul feudal, atît a regimului proprietății private, cît și în aceea a cîrmuirii problemelor publice. Altheim a definit foarte bine caracterul acestei transformări, acolo unde s-a afirmat ea mai complet și cu mai multă strălucire, în Iranul sasanid: „S-a observat adesea cît de mult a influențat statul sasanid, nu începu-

turile cuceririi arabe, ci imperiul califilor din Bagdad. Poate trebuie să dăm un sens mai general acestei observații. Cavaleri și nobilime, turniruri și bizare lupte călări, vasalitatea ca legătură socială, biserica oficială, ortodoxia și erezia, imperiul universal cu caracter teocratic — toate acestea prefigurează forme ce vor fi caracteristice pentru evoluția spre evul mediu; și toate acestea într-un moment când Roma nu luase încă aceeași direcție, cu aceeași hotărâre și același succes. În aceasta constă deci particularitatea acestei curioase formațiuni statale; ea a anticipat viitorul, cel puțin pentru un timp, mai puternic decât rivala sa din vest. Imperiul sasanid a fost primul care marchează în toate privințele trăsături specific medievale⁷.

Valoarea acestei observații nu va scăpa nimănui, dar se cuvine să mergem mai înapoi, la originile acestei transformări. Cu siguranță prezintă mult interes găsirea unui model mai vechi în spațiul pontic și posibilitatea de a discerne în el, cu câteva secole înainte, un fel de prefigurare a acestor tendințe „medievale“. Este de ajuns să privim cu oarecare atenție scenele reprezentate pe picturile tombale de la Kerçi, ale căror imagini au fost popularizate de lucrările lui Rostovtzev: ele datează din secolele I și II ale e.n. Se pot vedea călăreți cu coifuri și platoșe, echipați de nobilimea Bosforului cimerian, atacându-și vrăjmașii călări din stepă sau pe sălbaticii munteni din Crimeea. Se vede și stăpînul unui mare domeniu rural parcurgînd călare, înarmat și însoțit de supuși, întinderea holdelor sale, primit de familia și slujitorii săi ce au părăsit vara orașul ca să-l urmeze la țară la adăpostul unui cort. Cu credincioșii săi își apără recolta împotriva jefuitorilor din stepele vecine, și cine știe? adaugă istoricul, „poate jefuiește și el un pic⁸“. Găsim aici, prin armele ce figurează pe aceste desene, prin ustensilele vieții cotidiene, cît și prin e-

conomia iobăgiei agricole, pe care o lasă să se ghicească, o existență de tip feudal, nu mai puțin „medievală“ decât cavaleria Iranului sasanid; asupra căreia este, de altminteri, în avans cu aproape două secole.

La baza acestei transformări, ce inaugurează una din marile schimbări din istorie, se află fără putință de tăgadă necesitatea de a se adapta la tactica nomazilor și metodele impuse de ea civilizațiilor antichității clasice. Deoarece regiunea bazinului Mării Negre este cuprinsă în spațiul geografic unde s-a produs ciocnirea celor două lumi, nu pare illogic să o considerăm, și pe ea, și poate chiar înaintea altora, drept „anticameră a evului mediu“. Credem că nu s-ar putea defini cu mai multă precizie locul său în marea dramă de la sfârșitul lumii antice. În adevăr, cele două trăsături fundamentale ce se manifestă în criza din secolul al III-lea și anunță, nu numai slăbirea puternicului aparat administrativ și militar al Imperiului roman, ci și o schimbare a însăși valorilor civilizației: orientalismul care reacționează împotriva cuceririlor spiritului elenic și particularismul, renaștere a spiritului local împotriva uniformității greco-romane, își pun simultan amprenta pe provinciile și țările aflate sub protectorat pe litoralul Mării Negre. Îndeosebi reacția iraniană se afirmă cu forță aparte: în ținuturile Anatoliei ea adaugă fondului imuabil al credințelor și tradițiilor autohtone influențele Persiei, pe atunci în plină regenerare. La nordul Mării Negre forța activă o formează sarmații: modul de trai și arta lor, — sub dublul său aspect ornamental: stilul animalier și policromia gemelor și a emalurilor — se impun la populațiile de pe litoral și răzbat din ce în ce mai mult prin pojghița culturii greco-romane, care fisurează peste tot. Acestea apar ca niște semne premergătoare ale schimbărilor ce se vor produce.

În ordinea faptelor, factorul determinant este fuziunea, de atâtea ori amînată și în sfîr-

șit realizată la nordul Daciei și a litoralului pontic, a celor două mari grupuri de popoare ale lumii barbare din Europa Septentrională și Orientală, cel germanic și cel iranian. Încă din secolele anterioare, schirii, considerați de unii de origine hunică sau sarmată, și bastarnii — al căror caracter germanic pare incontestabil — pătrunseseră în regiunile pontice și suscitaseră un moment neliniștea Romei. Dar triburile lor nu reprezentau, fără îndoială, o masă atât de considerabilă ca să constituie o amenințare pentru alte regiuni ale Imperiului, ca cele ale *limes*-ului și ale cetăților Euxinului.

Venirea goților avea să provoace o tulburare de și mai mare amploare. Ei erau un popor din nord, baltic și scandinav⁹: „Gothia“ suedeză mai păstrează încă amintirea lor, ca și orașul Göteborg și insula Gotland. Se pare că au traversat marea și au debarcat pe țărmul opus al Balticii, spre gurile Vistulei; tradiția a păstrat pentru această porțiune a coastei numele de *Gothiscandza*, adică țărmul goților. Fără îndoială că la această etapă din migrația lor făcea aluzie guvernul celui de-al III-lea Reich, când numea portul Gdynia „Gottenhafen“, după invadarea Poloniei în 1939.

În secolul al II-lea era noastră, popoarele germanice se puseseră în mișcare. În urma marcomanilor și a quazilor care atacau linia romană a Dunării, alte triburi se grăbeau în căutarea unui ținut mai fertil; la sfârșitul secolului goții pătrundeau în Ucraina și ajungeau la hotarele septentrionale ale Daciei. În 214, ei se asociază la un atac al dacilor liberi împotriva provinciei romane: un fragment ceramic de factură locală, găsit la Poiana în Moldova de Jos, ce prezintă caractere runice¹⁰, a putut fi datat în aceeași epocă, atestând astfel pătrunderea goților în regiune. Se pare că ei ar fi adunat încă de pe atunci sub conducerea lor popoarele diverse care locuiau în vecinătate: carpi, rude ale dacilor liberi, sar-

mați și iazigi, și că ar fi încercat să-și continue drumul spre sud, către Dunăre și mare. Ei ar fi atins Olbia în jur de 230, dar ea va mai rezista încă pînă în ultimii ani ai secolului. Tyrasul cade în mîinile lor în 270; aproape în aceeași vreme un alt popor germanic, venit și el de la Baltica, cel al herulilor, se stabilește pe țărmurile Mării de Azov; în 269 gepizii își fac și ei apariția.

Dar la această dată, goții, aliați cu sarmații și cu alte popoare, trecuseră de multă vreme frontierele Imperiului, profitînd de anarhia militară care făcuse ca apărarea lor să devină din ce în ce mai precară. Bătrînul Maximin încă mai respinsese, în 235, un atac al sarmaților și al dacilor liberi în Banat; dar începînd din 238, carpii și goții trec Dunărea și războiul scitic (*bellum scythicum*) se dezlănțuie. *Limes*-ul din Muntenia este abandonat și linia de apărare se mută pe Olt; Histria este distrusă¹¹. Împăratul Filip restabilește pentru un moment situația, dar este răsturnat de armata care-l proclamă pe Decius. Acesta reia lupta împotriva goților care tocmai invadaseră Peninsula Balcanică, dar cade în bătălia de la Abrittus, în Dobrogea Meridională. Ritmul incursiunilor se precipită și întinde tot mai departe zona deschisă jafului: în 256 goții și auxiliarii lor ajung pînă în Grecia; după ce devastaseră nord-vestul¹² Asiei Mici. Redeveniți navigatori, ca și herulii, ei au străbătut și marea, ca pirați. Doar victoria lui Claudius, pe bună dreptate denumit „Goticul“, la Naisus, în 268, oprește pentru o lungă perioadă înaintarea lor, nu fără a-l obliga totuși pe Aurelian să evacueze Dacia cîtiva ani mai tîrziu, retrăgînd din această provincie, prea expusă, legiunile, funcționarii și locuitorii mai înstăriți care nu voiau să rămîna sub dominația barbară¹³. Breșa fusese astupată, sacrificîndu-se bastionul avansat al masivului Carpaților și punctele de sprijin dispersate între gurile Dunării și Crimeea. Dar Roma mai de-

ținea încă restul litoralului și își menținea pozițiile în Chersones; regatul vasal al Bosforului avea să mai supraviețuiască pînă spre 343 era noastră. Datorită redresării defensive sub împărații illiri și a marii reorganizări a Imperiului de Răsărit, Constantin avea să întreprindă contra sarmaților dunăreni expediții victorioase și să restabilească liniștea printre goți: echilibrul astfel restabilit avea să dureze pînă la noua criză a invaziilor din ultimul sfert al secolului al IV-lea¹⁴.

În același timp se încheia în regiunea Strîmtorilor un lung proces de regrupare economică și politică. Pînă în prima perioadă a dominației romane, centrul de gravitație al comerțului și al vieții urbane în general din Asia Mică s-a aflat în provinciile sale occidentale, de-a lungul coastei Egeei. Acolo înflorea tradiția Ioniei antice iar de ulterioara prosperitate a regatului Pergamului avea să beneficieze Roma. Aflat în larg față de vîrfurile sud-vestice al peninsulei anatoliene, Rhodosul devenise vreme de cîteva secole marea piață a Orientului Apropiat și își impusese legea sa maritimă tuturor navigatorilor din Mediterana.

Dar din momentul cînd Roma pătrunsese mai adînc în spațiul pontic, acest centru de gravitație se deplasase pe nesimțite. Legiunile staționate pe Dunăre și litoralul Euxinului, garnizoanele de pe *limes* și din orașele fortificate de pe coastă, flota care apăra imperiul mării pretindeau o altă rețea de căi de comunicație și de aprovizionare și o circulație constantă a transporturilor terestre și maritime. Cercetările recente făcute în acest domeniu au stabilit că drumurile din Asia Mică convergeau spre Dardanele și Bosfor, cu mult înainte ca Bizanțul să fi devenit Constantinopol. Întemeierea noii Rome în 330 nu a fost decît încununarea logică a acestei stări de lucruri, care marca preeminența regiunii Strîmtorilor, a cărei importanță strategică, ca nod de comunicații în spatele frontului, antrena cu ne-

cesitate dezvoltarea comerțului și a drumurilor. De aceea, cu mult înainte ca împăratul Constantin, cu o intuiție confirmată de o istorie de cincisprezece secole, să aleagă, pentru a transfera capitala Imperiului în Orient, cea mai bună poziție la punctul de articulație a Europei și Asiei, Dioclețian își stabilise reședința la Nicomedia, ce nu se afla prea departe. Hotărîrea lor avea să cîntărească decisiv nu numai asupra destinului regiunilor pontice, ci și ale Europei și ale lumii.

Litoralul nordic al Mării Negre, în afara cîtorva puncte care nu vor fi abandonate, era acum în dependența noului „imperiu al stelelor“ întemeiat de goți¹⁵. Ei se împărțeau deja în două grupuri, ale căror nume, vizigoți și ostrogoți, nu au nici o legătură, după cît se pare, cu direcția geografică a punctelor cardinale. Primii ocupau Dacia pînă la Nistru, aflîndu-se în vecinătatea gepizilor, stabiliți la nord-vestul podișului transilvănean, a vandalilor și taifalilor, precum și în contact cu sarmații din Cîmpia Pannonică. Ceilalți își întindeau influența asupra întregii Ucraine pînă la valea Donului, spre est pînă la pădurile de pe Volga Superioară, ocupate pe atunci de triburile finice, spre nord pînă la hotarele estonilor, stabiliți în jurul Balticii. După Ebert, ei ar fi reușit pentru prima oară să unifice sub dominația lor tot spațiul „de la Carpați la Ural, de la Baltica la Euxin“, realizare pe care doar rușii din era modernă aveau să o săvîrșescă din nou.

Evident, ar fi foarte greșit să ne imaginăm imperiul goților din secolul al III-lea și al IV-lea organizat după modelul Imperiului rus din secolul al XVIII-lea și al XIX-lea. Împrejurările îi situaseră în fruntea unei confederații de popoare, așa cum fusese anterior cea a sciților și apoi a sarmaților. Aceștia din urmă nici măcar nu le cedaseră locul: unul din triburile lor, sau mai curînd un popor de aceeași origine, cel al alanilor, se menținuse

alături de goți într-un fel de alianță mergînd pînă la simbioză și amestecînd obiceiurile și destinele germanilor și iranienilor. Imperiul stepelor din această epocă nu este numai al goților, ci al goților și alanilor, nefiind pur germanic, ci irano-gotic, ca să folosim termenul mai potrivit adoptat de istoricii artei ornamentale din perioada invaziilor. Istoricul goților, Jordānes, pare a fi fost el însuși un alan¹⁶.

Alanii, desemnați de izvoarele orientale sub numele de *As* sau *Ias*, veneau de departe. Încă în 126 înainte de era noastră, raportul generalului chinez Ciang Ki'en semnala poporul nomad al *An-tsaï*-lor care parcurgea stepele din vest, în apropierea unui mare lac, fără îndoială Aralul. Istoriografia chineză menționa chiar la o dată anterioară poporul *Wu-Suen* sau *Wu-Sun* (ce trebuie pronunțat U-sum) căruia ea îi atribuie înfrîngerea Yu-Ce-ilor, indo-europeni alungați de hunii din valea Ili-ului. Deoarece este vorba de populații „cu ochii albaștri, cu barba roșcată“, numele indicat de analele chineze a fost apropiat de cel al Ἄσαιοι sau *Asioi* din textele antichității clasice, care nu sînt alții decît alanii¹⁷. O dată cu marea mișcare a popoarelor sarmate, ei s-au deplasat apoi spre vest: Strabon îi semnalează rătăcind între Don și Caspica și făcînd frecvente incursiuni în regiunile vecine Caucazului. În acest spațiu ei îi întîlnesc pe goți și se stabilește între ei acea comunitate de viață și de acțiune, care este unul din fenomenele cele mai interesante din istoria marilor invazii. Descrierea pe care le-o fac autorii contemporani corespunde destul de exact celei a istoricilor mai vechi ai Chinei. „Aproape toți alanii, scrie Ammianus Marcellinus, sînt înalți și frumoși, cu părul mai curînd bălai; ei inspiră groază, însă n-au privire înspăimîntătoare; sînt abili în mînuirea armelor întocmai ca hunii, dar ceva mai blînzi și ca trai și ca moravuri; în drumurile lor după jaf și după vînat ajung pînă la lacurile Meotide și pînă la Bosforul

Cimerian și, de asemenea, pînă în Armenia și în Media. Și, pe cît oamenii liniștiți și blînzi caută plăcerea odihnei, pe atîta îi încîntă pe ei primejdia și războaiele. La ei este socotit fericit cel care și-a dat viața în luptă; căci cei care îmbătrînesc și părăsesc această lume de o moarte întîmplătoare sînt împovărați cu tot felul de ocări urîte, ca fiind degenerați și netrebniți“ (XXXI, II)¹⁸. Un alt pasaj de același autor insistă asupra existenței lor nomade: bărbații călări din cea mai fragedă copilărie, familiile călătorind în căruțe cu coviltir din scoarță de copac și oprindu-se acolo unde pășunea și un curs de apă asigură hrana turmei. Căruțele dispuse în cerc formează un fel de fortăreață mobilă care adăpostește familiile¹⁹. Aceste descrieri explică ușurința cu care s-au înțeles cu goții: cele două popoare se asemănau poate chiar prin trăsăturile aspectului lor fizic. La muzeul Guimet, printre sculpturile din secolul al IV-lea găsite la Hadda în Afganistan, există o figură caracteristică de războinic, avînd mustați lungi și păr bogat, despre care se consideră că reprezintă un gal²⁰. Prezența unui celt în plin centru al Asiei nu poate să nu surprindă: nu este mai curînd imaginea unui războinic din cealaltă rasă cu ochi albaștri și păr bălai, un alan din stepele Mării Negre și ale Caspicii? Cum la sfîrșitul evului mediu alanii au ocupat multă vreme Moldova actuală²¹, avem motive să ne întrebăm dacă un anume tip de țaran moldovean, ce a fost luat mult timp drept o îndepărtată supraviețuire a celților emigrați în această regiune, din cauza ochilor albaștri și a părului bălai sau roșcat, nu este mai plauzibil un descendent al alanilor care au lăsat de altfel urme fără echi-voc în toponimia țării. Să recitim descrierea goților lăsată de Ausonius sau Sidon Apollinaris și vom înțelege mai bine trăsăturile comune care îi apropie de alani.

Această simbioză marchează cu amprenta sa toate etapele istoriei lor. Cînd goții, îm-

pinși de huni, s-au deplasat spre vest și au reușit să se stabilească în Gallia și în Spania, o parte din alani i-au urmat. Catalonia își dă-torează numele prezenței simultane a celor două popoare: *Goth-Alania*. În Franța, numeroase localități, purtând numele Allaignes sau Allain, Sermaizes sau Sarmazes, evocă stabilirea alanilor și a sarmaților, coloni din Imperiul de Răsărit sau cuceritori în urma invaziilor. Un prenume specific breton, Alain, nu are altă origine²²: din nou aceeași confuzie a Iranianului și a celtului!

Acestui grup occidental, urmînd în goana lor prin Europa pe goți și pe vandali, i se opune un grup oriental, pe care aceeași invazie a hunilor l-a aruncat spre sud și sud-est. Goții s-au menținut în Crimeea, ca odinioară sciții, pînă la sfîrșitul evului mediu: descendenții lor locuiau în cantonul muntos Theodoro sau Mangup, deasupra portului Balaklava. Documente din secolul al XIII-lea și un călător german din secolul al XVI-lea îi mai menționează încă²³.

Alanii orientali oferă o varietate cu mult mai mare de grupuri și de așezări. Alania propriu-zisă, cunoscută de scriitorii bizantini și de călători occidentali, este situată la nord-vestul Caucazului; un mitropolit din Alania figurează pînă în secolul al XIV-lea în „ekthesis“-ul Bisericii ortodoxe²⁴. De acolo un grup s-a stabilit în munții Caucazului: sînt oșeții de astăzi, a căror limbă este un martor întîrziat dar fidel al iranienei din stepe. Numele lor însuși amintește pe acela al 'Asaïoi-lor lui Ptolemeu, al as-ilor scriitorilor arabi sau al iasi-lor cronicilor rusești²⁵.

Mai tîrziu, geografii arabi îi întîlnesc în Crimeea sau la Sarai, la vărsarea Volgii, în epoca Imperiului tatar. Alții, fără îndoială nestorienii, urmează destinul cuceritorilor mongoli în China; Marco Polo menționează pe Fluviul Albastru, cu ocazia unui asediu, pe „alanii creștini“ din garda imperială, fără îndoială aceiași cărora papa Benedict XII le adresa în 1338

scrisori de recomandare pentru misionarii săi în Extremul Orient²⁶. În sfârșit, ne vom ocupa de o parte a acestui popor care a poposit mult timp în Moldova, unde și-a lăsat numele orașului Iași²⁷, în vreme ce câteva triburi s-au stabilit în Ungaria sub numele de iazigi²⁸, amestecându-se cu cumanii instalați acolo în secolul al XIII-lea. Nu este greu de tras concluzia că era vorba de un popor numeros, cu o vitalitate încercată de multe vicisitudini, a cărui extraordinară dispersare a făcut din ei un factor important în istoria medievală, cel puțin în ceea ce privește relațiile pe care le stabileau, prin deplasările lor, între regiunile geografice cele mai îndepărtate.

Influența alanilor asupra goților a fost considerabilă în toate privințele: i-a determinat să adopte armele și tactica cavaleriei iraniene, le-a conferit caracterul specific care îi distinge de celelalte popoare germanice și i-a făcut mai repede receptivi la anumite forme de cultură. Nu trebuie nesocotită nici acțiunea exercitată de cetățile de pe litoralul Mării Negre, foarte iranizate la acea dată, dar care păstrau totuși marca civilizației lor elenice. Întreg spațiul pontic a fost teatrul acestei fuziuni de elemente grecești, iraniene și germanice, al cărei rezultat a fost noua sinteză din epoca invaziilor.

Încă de multă vreme Rostovtzev, studiind raporturile între arta greco-sarmată și arta chineză în epoca dinastiei Han, atrăsese atenția asupra rolului alanilor în elaborarea acestor forme noi și trecerea lor de la o regiune la alta. „Ei cu deosebire, scrie el despre alani și sarmați în general, au adus în Rusia Meridională o artă nouă pe care o vom denumi arta sarmată. Această artă are două tendințe capitale. Una spre policromie [...] este tendința ce va pătrunde în Europa Occidentală cu sarmații și goții și va conferi o trăsătură caracteristică artei merovingiene. Cealaltă tendință ajunge la o transformare a stilului animalier, la o regenerare a acestui stil, care mu-

rea în stepele rusești [...]”²⁹. Tocmai aceste forme, reînnoite de vechi modele, vor fi vehiculate de șarmați și de huni pînă la granițele Chinei, de unde vor trece în cele din urmă la sculpturile din epoca dinastiei Han.

Pe de altă parte, tendința spre ornamentul policrom, rezultînd dintr-o tehnică a suprafeței metalice, încrustată cu pietre sau emailuri în culori vii, caută efecte tot atît de opuse celor din arta greco-romană, pe cît impresionismul modern este față de pictura clasică ce l-a precedat. Originea acestui stil nou a fost mult timp discutată; teza curentă, de la începutul secolului nostru, era să se atribuie invenția sa popoarelor germanice care îl răspîndiseră efectiv în Europa; ei sînt cei ce trebuie să fi determinat schimbarea gustului și a decorației care putea fi constatată în perioada merovingiană³⁰.

Arheologul austriac Riegl opunea acestei explicații, pe care o simțea incompletă și parțială, versiunea sa despre o transformare interioară a artei decorative romane în Imperiul de Răsărit; aceste obiecte cu forme și culori atît de diferite de vechile modele erau produsul „spätromische Kunstindustrie”³¹, fără vreo altă influență exterioară notabilă. Dar și alți arheologi și istorici de artă ridică problema originilor orientale ale acestei „arte barbare”; Strzygowski găsea un nou prilej pentru a opune, în celebra sa alternativă, „Orientul sau Roma”, iar în același an în care apărea cartea sa despre influențele Iranului și ale Altaiului³², Émile Mâle pornea lupta împotriva tezei germanice și susținea aproape cu patimă (lucrarea fiind, de altfel, scrisă în timpul ostilităților) originea iraniană a acestui nou tip de ornamente³³. Cînd Rostovtzev a reluat, cîțiva ani mai tîrziu, studiul aceleiași probleme, căreia avea să-i consacre numeroase studii, provocînd pretutindeni comentarii și discuții, acest punct avea totuși să rămînă un bun cîștigat: de acum înainte s-a pus problema artei stepelor sau a artei greco-sarmate, creată și dezvoltată pe țărmurile Mării Negre, de un-

de au preluat-o goții, pentru a o transmite — ei și alanii ce îi însoțeau — celorlaltor popoare germanice care invadau Imperiul roman și își formau în cadrul său regate în Italia, în Gallia, în Spania și pînă în Africa de Nord³⁴. „Acest stil, scria încă Rostovtzev în prima sa lucrare de sinteză asupra „iranienilor și a grecilor“, care s-a născut în Orient și a fost elaborat în arta iraniană, s-a statornicit în stepele Rusiei Meridionale și ale Siberiei în timpul perioadei elenistice: aici el a suferit modificări considerabile în mîna artiștilor greco-iranieni, iar cînd au venit goții, sarmații l-au adaptat la obiectele introduse de goți în Rusia Meridională din patria lor nordică“³⁵. Cu toate că de atunci s-au făcut atîtea alte descoperiri și că tema a fost studiată sub toate aspectele, aceste concluzii nu au fost esențial modificate pînă acum, cel puțin după cîte știm noi. Toată această orfevrărie policromă, ce folosește de preferință granatul în tehnica cloisonné-ului, combinată cu stilul animalier în desenul ornamentelor, este produsul regiunii unde influențele menționate au putut să se încrucișeze și să se întrepătrundă: oricare ar fi aportul fundalului asiatic și numărul obiectelor similare descoperite mai recent în Asia Centrală, această artă ar putea tot așa de bine să se numească arta pontică. Tezaure ca cele de la Novocerkask³⁶ pe Don sau de la Pietroasa³⁷ în România, unde se întrepătrund atît de curios reminiscentele clasice cu ornamentul oriental sau cu imaginile de animale, care oferă privirii amestecul aproape baroc al formelor și culorilor orfevrăriei lor, ar fi de ajuns pentru a justifica această denumire.

După unii istorici, și nu dintre cei neînsemnați — Ebert și Dopsch, ca să nu-i menționăm decît pe aceștia — tot în regiunea Mării Negre goții ar fi adoptat scrierea lor cu caracterele runice, care, departe de a reprezenta semnele magice proprii germanilor de nord, ar fi doar litere ale alfabetului grecesc sau

latin, adaptate uzului invadatorilor germanici. Regiunea unde avea să se producă mai întâi acest contact și unde avea să se opereze acest transfer este indicată atât de istorie cât și de geografie: primele cetăți grecești din Imperiul roman cunoscute de popoarele din nord sînt cele de pe litoralul Mării Negre. Un fapt incontestabil, între altele, este adoptarea creștinismului sub forma sa ariană* de către invadatori în secolul al IV-lea. Și în acest caz, goții devansează celelalte popoare din rasa lor; propovăduirea lui Vulfila s-a exercitat asupra lor în regiunea dunăreană, și așa cum a remarcat foarte just Altheim, *Codex Argenteus* de la Uppsala, evocînd amintirea acestui prozelitism, dovedește și el sinteza diverselor curente ale civilizației produsă în spațiul pontic: „purpura imperială a pergamentului; scrierea cu caractere de aur și argint, imitată după cea grecească; textul Evangheliilor — dar deosebit și sirul de registre pentru pictură ce reprezintă aportul iranian“³⁸. Totul converge astfel spre același scop și aceeași concluzie: pe țărmurile Mării Negre s-a născut această nouă formă de viață și de cultură europeană, în epoca pe care, în lipsa unui termen mai bun, ne-am obișnuit s-o calificăm drept „evul mediu timpuriu“.

Dar strălucirea acestor ornamente și avîntul unei noi credințe religioase, destinată să ștergă bariera care separa elenul și romanul de barbar, ceea ce constituie fundamentul principal al mării transformări spirituale din noua eră, nu ar putea totuși să ne facă să uităm declinul atîtor factori de civilizație de ordin material. Regresul în toate domeniile tehnicii și ale cunoștințelor se face simțit pe litoralul pontic la fel de mult ca și în alte părți. Pentru a ne convinge de aceasta, nu avem decît să comparăm între ele, la aproximativ un

* Se pare totuși că încă din secolul al IV-lea în Crimeea erau goți ortodocși.

secol distanță, două documente din sfera noțiunilor geografice și ale cartografiei. Primul este periplul Mării Negre stabilit de Arrian, guvernator roman al Capadociei pe timpul lui Hadrian; este de fapt raportul redactat pentru împărat asupra navigației din Pontul Euxin, cu enumerarea cât se poate de amănunțită a tuturor porturilor și a caracteristicilor litoralului, pe care îl reproduce destul de exact harta contemporană a lui Ptolemeu. Doar porțiunea de coastă dintre Crimeea și gurile Dunării nu a fost înregistrată în periplu. El se mărginește să menționeze „locuri ruinate și anonime“, pe cînd noi cunoaștem în această regiune cel puțin existența orașului Tyras — unde legiunile stăteau cantonate încă sub Traian și fără îndoială că și înainte de cucerirea Daciei — care trebuia să mai fi fost încă și la acea dată o cetate înfloritoare³⁹. Dar în afară de această lacună destul de inexplicabilă, tot restul întinderii țărmului Mării Negre este exact descris, iar seria porturilor este corectă.

Dacă examinăm dimpotrivă „fragmentul de scut purtînd o listă de escale“, abandonat de un arcaș palmirian la Dura pe Eufrat, unde Cumont avea să-l dezgroape în 1923, și care trebuie datat, după toate aparențele, la mijlocul secolului al III-lea, sîntem frapați de aspectul primitiv al acestui pergament și de cunoștințele sumare pe care le dezvăluie. Trebuie evident să se facă departajarea între raportul redactat de guvernator și desenul făcut de soldat; nu s-ar putea pretinde acestuia același nivel de cultură. Dar absența unor noțiuni generale nu este mai puțin caracteristică. Pe fragmentul vopsit în culori țipătoare de la Dura, conturul litoralului a dispărut: o linie continuă, în arc de cerc, îl reprezintă de la Odessos la Chersones, adăugînd încă, după acest ultim nume, Trapezuntul și Artaxata în Armenia, unde posesorul scutului trebuia să-și termine itinerariul. Cursul Dunării și dis-

tanțele în mile, așa cum putea să le parcurgă un pedestru sau un călăreț, pe care navigația nu-l interesează, sînt notate sumar: o suprafață albastră, pe care plutesc corăbii, reprezintă marea⁴⁰. Chiar dacă se ține seama de diferența normală dintre cunoștințele generalului roman și cele ale arcașului dintr-o cohortă auxiliară, totuși o impresie de regres sau de „barbarizare“ rezultă din compararea acestor două texte. Noțiunea însăși de periplu, așa cum o elaborează geografii din antichitate, pare să fi dispărut în vîltoarea acestei epoci agitate.

Alunecarea spre sălbăticie avea, de altminteri, să se accentueze în ultimul sfert al secolului al IV-lea, o dată cu apariția hunilor. Hiung-nu, nomazi turco-mongoli (mai cunoscîndur-se turci pe cît se pare), își exercitau de mult timp presiunea la frontierele Chinei. Fortificațiile Marelui zid i-au ținut în frîu la început, apoi armatele chineze, adoptînd armamentul și tactica cavaleriei, i-au atacat și supus pe propriul lor teritoriu, în Mongolia și în Turkestanul Oriental. Un grup occidental de Hiung-nu s-a instalat în stepele Aralului, unde și-a extins dominația asupra altor nomazi, turci sau alani și poate ar fi întemeiat încă din secolul I înainte de era noastră Imperiul hunilor în stepele de la est de Ural, dacă o expediție chineză, condusă cu energie de generalul O'eng T'ang nu i-ar fi împrăștiat⁴¹. Grupului oriental, rămas în Mongolia, după ce suferise la rîndul său asaltul victorios al populației mongole Sien-pei, îi era sortit să se unească cu învingătorii săi și să răspundă la „chemarea golului“⁴² ce însemna pentru nomazii din secolul al IV-lea dezmembrarea puterii chineze. În acest moment istoria imperiului din Extremul Orient oferă un paralelism remarcabil cu cea a Imperiului roman. Este aceeași prăbușire în fața invaziei, aceeași retragere spre sud, unde Nankinul ține în China locul Bizanțului din Europa, aceeași intervenție a factorului re-

ligios, budist în China, creștin în Europa, pentru a menține valorile spirituale ale civilizației și a le face recunoscute și adoptate de către barbari. Insistând asupra acestor evenimente de semnificație universală ar însemna să ne îndepărtăm prea mult de subiectul nostru: ceea ce ne interesează aici este revărsarea bruscă a hunilor occidentali, după o acalmie de trei secole, în bazinul pontic.

Evenimentul s-a produs în 374⁴³. Fără ca izvoarele să ne poată da vreo explicație, ele înregistrează trecerea într-un ritm fulgerător a Volgăi și a Donului de hoardele conduse de Balamir, înfrângerea alanilor de pe Terek și de pe Kuban și deruta ostrogoților lui Hermanarich la vest de Nipru. A apărut atunci pentru popoarele din stepă o alternativă: fuga sau supunerea în fața cuceritorului. Grupuri însemnate de alani și de goți au fost respinse spre Caucaz și Crimeea, altele s-au supus noului invadator. Vizigoții au trecut Dunărea și au deschis în apărarea Imperiului roman o breșă ce nu avea să se mai închidă. Alani și alte popoare germanice se puneau în mișcare la rîndul lor; în anii ce vor urma, jumătatea occidentală a Imperiului va fi înghițită. Căderea Imperiului roman de Apus se află la capătul acestei evoluții, al cărei punct de plecare se plasează la nordul Mării Negre⁴⁴.

Asistăm atunci la dezvoltarea rapidă a imperiului stepelor, așa cum se va forma și se va reforma încă de mai multe ori pînă la sfîrșitul evului mediu. În fruntea unei veritabile confederații de popoare diverse — a căror amintire a fost păstrată de legenda Nibelungilor — sarmați și alani, ostrogoți și gepizi, hunii ocupă toate regiunile de stepă unde pot oferi cailor pășuni mănoase. Din Rusia Meridională ei trec în valea Dunării, traversează Carpații și se instalează în Pannonia. După domnia cîtorva șefi, care par să fi guvernat împreună — Rugas, Oktar, Mundzuk — fiii acestuia din urmă, Bleda și Attila,

le urmează la putere în 434. Și în curînd rămîne singur Attila, „biciul lui Dumnezeu“, care se află în fruntea imperiului.

Sosirea hunilor a fost înspăimîntătoare. Descrierea pe care o face Ammianus Marcellinus a rămas ca să spunem așa clasică: „hunii depășesc ca ferocitate și barbarie tot ce se poate imagina. Ei brăzdează cu cicatrice obrajii copiilor lor ca să împiedice să le crească barba. Corpul lor scund, cu membre superioare enorme și un cap exagerat de mare, le dă un aspect monstruos. Ei trăiesc, de altfel ca niște animale. Nu-și fierb nici nu-și gătesc alimentele, trăiesc din rădăcini sălbatice și din carne frăgezită sub șaua lor. Ei nu cunosc folosirea plugului, locuințele sedentare, case sau colibe. Permanent nomazi, ei sînt obișnuiți încă din copilărie cu frigul, foamea, setea. Turnele îi urmează în rătăcirile lor, trăgînd căruțe, unde stă închisă familia lor [...] Ei își petrec viața pe cal, cînd călare, cînd șezînd pe o parte, ca femeile. Tot așa își țin adunările, cumpără și vînd, beau și mănîncă, dorm chiar, aplecați pe gîtul cailor. În lupte se năpustesc asupra dușmanului scoțînd strigăte îngrozitoare. Dacă întîmpină rezistență, se împrăștie, dar ca să se întoarcă cu aceeași rapiditate [...]“ (XXXI, II)⁴⁵. Este greu să găsești o imagine mai completă și mai reprezentativă a extremei barbarii. Cea oferită de analiștii chinezi este asemănătoare în toate privințele.

Totuși, cînd puterea lui Attila, în mai puțin de zece ani, impune Imperiului de Răsărit o pace împovărătoare, extinzîndu-și ravagiile pînă în Tracia și amenințînd să supună Occidentul, aspectul nu mai este același. Trebuie să se recitească, după descrierea lui Ammianus, povestirea soliilor lui Priscus la curtea suveranului barbar, descrierea palatului din lemn sculptat, a termelor din marmură construite din porunca sfetnicului Onegesius de către un arhitect capturat la Sirmium pe Du-

năre. Această reședință se afla probabil undeva prin Banatul actual; ea dispunea de o cancelarie unde se vorbeau mai multe limbi și care avea abilitate în redactarea tratatelor sau în găsirea pretextului de război. Faptul cel mai caracteristic este poate întâlnirea ambasadorului de la Constantinopol cu un neguțător grec îmbrăcat ca un „scit“, care declară că a împărțit soarta lui Onegesius și că se simte cu mult mai bine printre barbari decât sub dominația romanilor, nemaifiind supus neîncetărilor solicitări ale fiscoșului și putînd să-și vadă liniștit de treburi, sub protecția noilor săi stăpîni⁴⁶. Aici stă secretul destinului tuturor acestor populații, romane sau romanizate, rămase pe pămînt barbar, și care, o dată trecut primul val de distrugeri și de jaf, se adaptează destul de bine la o existență mai aspră, dar supuse în definitiv la mai puține biruri decât dacă ar fi fost nevoite să suporte povara administrației imperiale. Se observă, pe de altă parte, în cursul jumătății de secol ce separă cele două descrieri, săvîrșindu-se o întregă evoluție, a cărei reeditare exactă o vom regăsi în epoca cuceririlor mongole din secolul al XIII-lea. În aceasta constă toată diferența între primul val de cucerire și imperiul stepei, care este fără îndoială guvernat „călare“, dar nu fără a asigura populațiilor ce i-au recunoscut supremația și plătesc tribut, un minimum de securitate, ba chiar o prosperitate relativă la un nivel de cultură mai redus.

Soarta imperiului lui Attila reprezintă o prefigurare a destinului altor imperii tracomongole, a căror serie se întinde, de-a lungul întregului ev mediu, din Europa Orientală pînă în China și în India. Întemeiată de o personalitate puternică, întrunind în ansamblu calitățile de comandant militar și cele de diplomat și administrator, hegemonia se conturează și se întinde ca un nor de furtună deasupra unui spațiu imens. Popoarele se su-

pun, vechile imperii se prăbușesc sau se clatină din temelii. Se pare că lumea se va reuni sub pumnul de fier al unui singur stăpîn, al despotului universal. Dar deodată cuceritorul dispăre, luat de moartea nemiloasă și toată vasta construcție ridicată se prăbușește ca un castel din cărți de joc: urmașii săi se ceartă, supușii lor se revoltă, popoarele asuprite își redobîndesc libertatea. Aceasta este în cîteva cuvînte istoria imperiului hunilor, de la expediția victorioasă în Balcani pînă la invadarea Galliei și la bătălia indecisă de la *Campus Mauriacus*, care a salvat Occidentul, la incursiunea în Italia, cînd doar papa a reușit să evite cucerirea și jefuirea Romei, și la moartea neașteptată a lui Attila, urmată de îndată de marea bătălie din Pannonia, unde gepizii revoltați i-au înfrînt pe huni, într-o *Völkerschlacht* comparată adesea de istoricii germani cu cea de la Leipzig⁴⁷.

Imperiul stepelor era dezmembrat. Dintre fiii lui Attila, unul, Ellak, s-a stabilit în Dobrogea, unde anterior căutaseră adăpost sciții și sarmații; alții aveau să obțină pămînturi în Moesia. Dengizich, care adunase în Ucraina ceea ce mai rămăsese din hoardele tatălui său, avea să mai pornească un atac contra Imperiului roman de Răsărit pe cursul inferior al Dunării. Dar un general de origine alană, Flavius Ardabur Aspar, i-a oprit pe invadatori; capul conducătorului hun a fost expus în ciroul din Constantinopol⁴⁸. În stepă, cele două ramuri dușmane ale hunilor, kutrigurii și utrigurii⁴⁹, au dat ocazia politicii bizantine să-și exercite „arta de a-i conduce pe barbari“, opunînd un popor contra altuia, pentru profitul maxim al politicii Constantinopolului. Evenimentele se vor desfășura sub semnul acestei abile diplomații care, menținînd imperiul Bizanțului și pozițiile sale avansate din bazinele Mării Negre drept posturi de observație și de informare, va contribui în mare măsură să protejeze de naufragiu o importantă parte

din patrimoniul antic și din valorile esențiale ale civilizației.

Bibliografie sumară: F. ALTHEIM, *Die Krise der alten Welt*, I, Berlin, 1943; F. ALTHEIM și A. SZABÓ, *Eine Vorläuferin der grossen Völkerwanderung*, în *Die Welt als Geschichte*, II, 1936; R. GROUSSET, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939; ROBERT L. REYNOLDS și R. S. LOPEZ, *Odoacer, German or Hun?* în *American Historical Review*, LII, 1946; M. ROSTOVTZEFF, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922; IDEM, *Skythien und der Bosforus*, Berlin, 1931; IDEM, *L'art gréco-sarmate et l'art chinois de l'époque des Han*, Aréthuse, 1924; F. LOT, *Les invasions germaniques*, Paris, 1945; L. SCHMIDT, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung*, I, *Die Ostgermanen*, München, 1934; E. GREN, *Kleinasien und der Ostbalkan*, Lund, 1941; L. HALPHEN, *Les Barbares* (col. *Peuples et Civilisations*, V), Paris, 1926; F. CUMONT, *Fragment de bouclier portant une liste d'étapes*, în *Syria*, VI, 1925.

NOTE

1 Ideile de mai sus sint prezentate mai detaliat în *CMN*, p. 138—140; „În istoricul regiunilor de care ne ocupăm, această criză [a Imperiului roman — n.n.] înseamnă în mod incontestabil un-punct capital. Este unul din evenimentele istorice cele mai însemnate în dezvoltarea regiunii pontice.

Însă această problemă a spațiului Mării Negre trebuie privită în perspective mai largi. Criza, care de fapt de aci pornește, este unul din principalele momente de atac asupra Imperiului roman. Vom vedea că, ce s-a evitat pînă atunci, în secolul III s-a produs: joncțiunea celor două curente de năvăliri, cel de la est cu cel de la nord, lucru pe care împărații se străduiseră să-l înlăture, fie împingînd înainte state clientelare, fie întărind străji,

În special dacice, în secolul III n-a fost posibil de înlăturat și de aci izvorăște criza și aproape și catastrofa, din punct de vedere militar, a imperiului. Însă problema trebuiește privită în spații mai largi. Nu numai în războiul de astăzi [1942 — n.n.] perspectivele duc de la un capăt al planetei la celălalt; dacă privim evenimentele din această epocă îndepărtată a istoriei, vom vedea că orizontul se lărgeste aproape la infinit. Criza care se manifestă în spațiul pontic nu este decît o latură, un aspect al unei crize mult mai mari, care își atinge poate punctul culminant în acest secol și care îmbrățișează întregul spațiu al stepei euroasiatice, adică întreaga întindere a stepelor la nord de regiunea de civilizație sedentară a vremii. Nu este numai — cum poate multă vreme am fi fost dispuși să credem — un duel între Roma și valurile noi ale lumii barbare, ci de fapt este o luptă între toate civilizațiile sedentare, din bazinul Mediteranei pînă în Extremul Orient, în contra unui pericol asemănător, pe care îl reprezintă valurile nomade, valurile barbare ale stepei.

Anumite coincidențe sunt foarte remarcabile și voi căuta să le arăt.

Întii, să nu credeți că între aceste civilizațiuni sedentare, atît de îndepărtate unele de altele — se vede pe hartă ce distanță enormă separă posturile cele mai îndepărtate spre est ale Imperiului roman de cele dinspre vest ale Împărăției chineze, — nu există legături.

Ați putea crede, date fiind posibilitățile reduse de comunicație ale timpului, — și multă vreme s-a crezut așa — că sunt două lumi complet deosebite, două planete deosebite, că n-a existat nici o legătură între ele. Dar cu cît cercetarea a mers mai departe în trecutul uneia sau alteia din aceste jumătăți ale lumii civilizate, s-a constatat că această concepțiune este greșită. În special în ultima vreme, săpăturile au scos la iveală dovezi de contact.“

2 R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 87—88.

3 *Ibidem.*, p. 69.

4 Ardașir I (224—241).

5 Pentru armamentul roman greu din epoca imperială, cf. H. Russell-Robinson, *The Armour of Imperial Rome*, Londra, 1975.

6 C. Kirilăscu, *Istoria războiului pentru întregirea României, 1916—1919*, I, București, 1922, p. 391—392 și 442.

7 Citatul este din F. Altheim, *Die Krise der alten Welt im 3. Jahrhundert n. Zw. und ihre Ursachen*, I, *Die Auserömische Welt*, Berlin-Dahlem, 1943, p. 52—53.

8 M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, p. 160—161 și pl. XXVIII—XXIX.

9 În contradicție cu opinia cvasigeneralizată privind originea goșilor în sudul Peninsulei Scandinave se află părerea susținută de R. Hachmann (*Die Goten und Skandinaviern*, Berlin, 1970), care, bazat atît pe izvoarele scrise cît și pe cele arheologice, consideră că ținuturile lor

- de obirșie s-ar situa în sudul Mării Baltice. În pofida consistentului eșafodaj documentar invocat, aserțiunea nu a cîștigat pînă în prezent prea mulți susținători. Pentru etnogeneza și istoria timpurie a goșilor, cf. și E. C. G. Oxenstierna, *Die Urheimat der Goten*, Leipzig, 1945; N. Wagner, *Getica. Untersuchungen zum Leben des Jordanes und zur frühen Geschichte der Goten*, Berlin, 1967; E. Schwarz, *Die Herkunftsfrage der Goten*, în *Zur germanischen Stammeskunde*, coord. E. Schwarz, Darmstadt, 1972, p. 286—308.
- 10 Gheorghe Brătianu își bazează afirmația pe o observație a lui F. Altheim (*Das erste Auftreten der Goten im Donauraum*, în *Germanien*, febr., 1939, p. 49—56), care a avut în vedere un fragment de vas descoperit și publicat de Radu și Ecaterina Vulpe. Cf. G. I. Brătianu, *Les origines du peuple roumain: les données archéologiques*, București, 1939, *addenda*). Ceea ce au fost interpretate drept semne runice sînt probabil scrijelituri cu aspect alfabetiform, de felul celor semnalate și în alte așezări dacice (cf. Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973, p. 89—90). De altfel, materialul arheologic de la Poiana (jud. Galați) posterior secolului al II-lea, adică corespunzător migrației populațiilor de neam germanic, este cu totul sporadic. În spațiul extracarpatic se înîlnesc totuși cîteva inscripții runice. Dacă celei de la Bunești (jud. Suceava), incizată în piatră, îi lipsesc condițiile exacte de descoperire, fiind ruptă de un context arheologic precis (cf. I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschiehsforschung in Rumänien*, în *22. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 1932 (1933), p. 169 și pl. 22/2), ceea ce o face suspectă, în schimb autenticitatea inscripției de pe o fusaiolă de lut ars, provenind dintr-un mormînt de înhumăție din necropola din secolul al IV-lea de la Lețcanț (județul Iași) (cf. C. Bloșiu, *O inscripție runică descoperită în necropola din secolul al IV-lea de la Lețcanți-Iași*, în *Memoria Antiquitatis*, I, 1969, p. 167—180), și a celei, de mult celebre, de pe colanul de aur din tezaurul de la Pietroasa (= Pietroasele, jud. Buzău) (cf. Al. Odobescu, *Opere*, IV, *Tezaurul de la Pietroasa*, ed. M. Babeș, București, 1976, p. 439—475) este în afara oricăror dubii.
- 11 Descoperirile numismatice converg în a plasa distrugerea Histriei în 245 sau, eventual, în 245—247. Cf. Gh. Poenaru Bordea, *Numismatica și distrugerea Histriei în secolul al III-lea e.n.*, în *Studii și cercetări numismatice*, V, 1971, p. 91—113.
- 12 În MN (p. 107) este trecut eronat „nord-estul“.
- 13 Vl. Iliescu, *Die Räumung Dakiens und die Anwesenheit der romanischen Bevölkerung nördlich der Donau im Lichte der Schriftquellen*, în *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, 1, Freiburg-München, 1973, p. 5—28, A. Bodor, *Emperor Aurelian and the Abandonment of Dacia*, în *ibidem*, p. 29—40; D. Protase, *Autohtonii in Dacia*, I, *Dacia Romană*, București, 1980, p. 253—

- 265; N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1980, p. 112—127. Cf. și G. I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937, p. 36 și urm.
- 14 Pentru prezența gotică în spațiul nord-pontic și nord-dunărean în secolele III—IV, cf. E. A. Thompson, *The Visigoths in the time of Ulfila*, Oxford, 1966; H. Wolfram, *Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, München, 1979, p. 41—136; Th. S. Burns, *A history of the Ostrogoths*, Bloomington, 1984, p. 18 și urm.
- 15 Termenul de „imperiu al stepelor“ atribuit teritoriului controlat de goți nu este prea fericit ales. Pe de o parte, uniunea tribală condusă de goți nu atinsese o formă de organizare statală prea evoluată, iar, pe de altă parte, regiunile intrate sub dominația lor cuprindeau nu numai o zonă de stepă, ci și întinse ținuturi colinare de silvostepă. Dacă în stepa propriu-zisă predominau neamurile sarmato-alane, în arealul de silvostepă dintre Nistru și Nipru preponderente erau etniile germanice, iar la vest de Nistru populațiile geto-dacice.
- 16 Originea alanică a lui Jordanes și-a găsit un fervent susținător în F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, V, Berlin, 1962, p. 25—28. Alți specialiști consideră că există argumente mult mai convingătoare pentru a se atribui istoricului o origine gotică sau în orice caz germanică. Cf. N. Wagner, *op. cit.*, p. 4—17.
- 17 G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, p. 40—41. Cf. și G. Vernadsky, *Sur l'origine des Alains*, în *Byzantion*, XVI, 1942—1943, 1, p. 81—86; I. A. Kulakovskii, *Аланы по сведениямъ классическихъ и византийскихъ писателей*, în *Чтения в Историческомъ обществе Нестора летописца*, XIII, Kiev, 1899, 2, p. 94—168.
- 18 În MN (p. 109) se indică eronat că pasajul ar proveni din cartea a LXXXI-a. Cf. și Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, București, 1982, p. 562—563, unde traducerea lui David Popescu este pe alocuri diferită.
- 19 *Ibidem*, p. 562.
- 20 R. Grousset, *op. cit.*, p. 92.
- 21 Prezența alană în evul mediu în spațiul carpato-nistriean nu a fost nici numeroasă și nici de lungă durată. Majoritatea grupurilor alane ajunse la nordul Dunării Inferioare au venit ca elemente militare în subordinea mongolilor, de care, la un moment dat, s-au desprins. Cf. G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina...*, p. 42—44; V. Spinci, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 202—203. Este foarte puțin probabil ca alanii să fi influențat tipul somatic al populației romanizate de la răsărit de Carpații Orientali.
- 22 Éd. Salin, *La civilisation mérovingienne d'après les sépultures, les textes et le laboratoire*, I, Paris, 1950, p. 48—51 și 303—309.

- 23 Pentru enclavele goților menținute în Crimeea medievală, cf. A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936; E. Schwarz, *Die Krimgoten*, în *Zur germanischen Stammeskunde*, p. 202—216.
- 24 G. A. Rhalles și M. Potles, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, V. Athena, 1855, p. 475 și 493.
- 25 V. A. Kuznetsov, *Аланские племена Северного Кавказа* (MIA, 106), Moscova, 1962; idem, *Алания в X—XIII вв.*, Ordzonikidze, 1971; V. B. Kovalevskaia, *Кавказ и аланы. Века и народы*, Moscova, 1984, p. 74—167.
- 26 G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina...*, p. 42.
- 27 Pentru controversa privind originea numelui orașului Iași și argumentarea ipotezei derivării sale de la tribul de neam iranian, cf. R. Möhlenkamp, *Contribuții la istoria orașului Iași în secolele XVI—XV*, în *AIHAX*, XXI, 1984, p. 61 și urm. Această problemă a fost dezbătută recent și de Al. Andronic (*Iașii pînă la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneză și evoluție*, Iași, 1986, p. 30—35), care opinează că orașul Iași și-a luat numele de la întemeietorul sau stăpînul așezării.
- 28 Z. Gombocz, *Ossètes et Jazyges*, în *Revue des études hongroises et finno-ougriennes*, III, 1925, p. 5—10.
- 29 Citatul este din M. Rostovtzeff, *L'art gréco-sarmate et l'art chinois de l'époque des Han*, Aréthuse, 1924.
- 30 *Kunst der Völkerwanderungszeit*, coord. H. Roth (*Propyläen Kunstgeschichte*, Supplementband 4), Frankfurt a.M.-Berlin-Viena, 1979 (Cf. îndeosebi studiile lui B. Arrhenius, I. Kovrig și K. Horedt).
- 31 A. Riegl, *Spätromische Kunstindustrie*, Viena, 1927. Volumul a fost reeditat în 1964 la Darmstadt și publicat și în traducere engleză sub titlul *Late Roman art industry*, Roma, 1985.
- 32 J. Strzygowski, *Altai-Iran und Völkerwanderung*, Leipzig, 1917.
- 33 E. Mâle, *L'art allemand et l'art français du Moyen Âge*, Paris, 1917.
- 34 M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks...*, p. 181—209; idem, *The animal style in South Russia and China*, Princeton, 1929.
- 35 M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks...*, p. 190: „This style, which originated in the East, and was highly elaborated in Iranian art, established itself in the steppes of South Russia and Siberia during the Hellenistic period: here it underwent considerable modification at the hands of Greco-Iranian artists, and when the Goths came, it was adapted by the Sarmatians to the objects which the Goths introduced into South Russia from their northern home“.
- 36 E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 233—236; M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks...*, p. 135, 140—142, 186 și pl. XXVI.
- 37 Al. Odobescu, *op. cit.* Cf. și R. Harhoiu, *Tezaurul de la Pietroasa în lumina noilor cercetări*, în Al. Odobescu,

- op. cit.*, p. 1011—1053; idem, *The Fifth-Century A. D. Treasure from Pietroasa, Romania. in the light of the recent research (BAR Supplementary Series 24)*, Oxford, 1977.
- 38 Citatul este din F. Altheim, *Die Krise...*, I, p. 116.
- 39 H. Chotard, *Le périple de la Mer Noire par Arrien* (Thèse Faculté des Lettres), Paris, 1860 (apud G. I. Brătianu, *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des «Miscellanies» de M. J. Bromberg*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 138, nota 4).
- 40 F. Cumont, *Fragment de bouclier portant une liste d'éclapes*, în *Syria. Revue d'art oriental et d'archéologie*, VI, 1925, p. 1—15. Cf. și M. M. Zahariade, *Noi considerații istorice asupra scutului de la Dura Europos*, în *SCIV*, 26, 1975, 4, p. 507—520. O fotografie a hărții de pe scut este reproducă după F. Cumont și de G. I. Brătianu, *Vicina*, II, pl. I.
- 41 Pentru Hiung-nu, cf. R. Grousset, *op. cit.*, p. 53—103; F. Altheim, *Attila und die Hunen*, Baden-Baden, p. 15—38; A. N. Bernštam, *Очерк истории гуннов*, Leningrad, 1951; S. I. Rudenko, *Die Kultur der Hsiung-nu und die Hügelgräber von Noil Ula*, Bonn, 1969. Unii specialiști contestă identitatea dintre Hiung-nu și huni, considerând că aceștia din urmă au făcut doar temporar parte din uniunea tribală condusă de Hiung-nu.
- 42 Expresia „l'appel de l'air“ (= chemarea aerului sau a golului) a fost preluată de la René Grousset.
- 43 După cei mai mulți specialiști, marșul ofensiv hunic spre vest s-ar fi declanșat în anul 375.
- 44 Pentru invazia hunilor în estul Europei, cf. E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford, 1948; F. Altheim, *Attila und die Hunnen*, p. 39 și urm.; idem, *Geschichte der Hunnen*, I, ed. a 2-a, Berlin, 1969, p. 291 și urm.; F. Altheim și H.-W. Haussig, *Die Hunnen in Osteuropa*, Baden-Baden, 1958; O. J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, Berkeley-Los Angeles-Londra, 1973. Pentru antichitățile hunice din răsăritul Europei, cf. J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, A (Textteil)-B (Tafelteil), München, 1956; *Смену Эспазии в эпоху средневековья (Археология СССР)*, coord. S. A. Pletneva, Moscova, 1981, p. 10—23.
- 45 Cf. și traducerea în parte diferită a lui David Popescu în Ammianus Marcellinus, *ed. cit.*, p. 559—560.
- 46 Priscus, *Ambasadele*, ed. G. Popa-Lisseanu (*Izvoarele istoriei românilor*, VIII), București, 1936, p. 94 și urm.
- 47 Lupta dintre huni și coaliția condusă de regele gepizilor Ardarich, comparată cu cea de la Leipzig (1814), a avut loc lângă riul Nedao în anul 454.
- 48 R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, p. 408 (I. Barnea) unde se arată că învingătorul lui Dengizich ar fi fost Anagastes, *magister militum per Thracias*.

- 49 Privitor la kutriguri și utriguri (utiguri), cf. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, ed. a 2-a, Berlin, 1958, p. 66—67; II, *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, 1958, p. 171—172 și 238—239 (unde se găsesc și utile indicații bibliografice).

Capitolul V BIZANȚUL ȘI BARBARI

Bizanțul în bazinul Mării Negre: politica pontică a lui Justinian. Războiul împotriva perșilor și raporturile cu imperiul T'u-Kiue. Imperiul avarilor. Apariția slavilor pe litoralul Mării Negre și la Dunăre. Stabilirea lor în Dacia și în Balcani. Bulgarii: sfârșitul cetăților bizantine din Scythia Minor. Bizanțul în luptă cu bulgarii în Europa și cu arabii în Asia.

Regiunile pontice aveau să dețină un loc important în politica Imperiului roman de Răsărit, a cărui capitală stăpînea unica ieșire a Mării Negre. Din toate timpurile, o parte importantă a rezervelor alimentare ale Constantinopolului se acumula din aceste ținuturi bogate în pește și grâu; recrutarea armatelor, care acorda preferință barbarului pentru a lupta împotriva barbarului, se făcea în mare măsură tot aici. A existat chiar un moment cînd alanul Aspar, general al imperiului și învingător al hunilor, ar fi putut avea anumite șanse să aspire la tron; dar, în ultimul sfert al secolului al V-lea, isaurienii cu Leon II și Zenon au fost cei ce au învins. De altfel, credința ariană, adoptată și de acest comandant militar, ar fi fost de ajuns ca să-i îngreueze venirea la putere, într-o epocă în care această erezie era proscrisă. Pentru a-și asigura definitiv liniștea, rivalii săi l-au copleșit cu ono-

ruri și l-au suprimat cu ocazia unui banchet, potrivit unei metode adesea practică la curtea Bizanțului.

Dar o soluție „pontică“ la problema succesiunii imperiului rămânea totuși de domeniul posibilităților. Când, sub domnia lui Anastasius, conducerea imperială s-a arătat cu mult prea indulgentă față de o altă erezie, cea a monofiziților, ce cuprindea Egiptul și Siria, un apărător al ortodoxiei a apărut în Dobrogea în persoana lui Vitalian, despre care se spunea că ar fi fost fiul unui *comes got*; dacă ar fi să acordăm credit studiului D-lui Vernadski, el ar fi fost un urmaș al lui Aspar, deci un alan. De trei ori acest general, care conducea confederații din Scythia Minor, se îndreaptă spre Constantinopol în fruntea unei armate puternice, sprijinită de flota Mării Negre. Superioritatea escadrelor imperiale, mai bine conduse, a făcut ca această tentativă să eșueze.¹ Dar apărătorul adevăratei credințe rămânea de temut atît timp cît își păstra pozițiile în provincia dunăreană și garnizoanele din cetățile sale fortificate. Noua organizare a forțelor militare îi mărea puterea: plătind mereu serviciile aduse de șefii barbari și de războinicii lor, armata imperiului încetase să mai fie formată din trupe regulate, aflîndu-se sub comanda autorităților constituite, care depuneau jurămînt în fața împăratului și luptau sub stindardele sale. Fiecare general angaja în propriul său serviciu contingente private (*olkeĩa*) și conducea în luptă oameni ce nu depindeau decît de el: în aceasta se află deosebirea între armatele din epoca lui Ammianus Marcellinus și trupele din „războiul gotic“ al lui Procopius. În cadrul acestei superiorități a legăturii personale de dependență, care substituie pe conducător, personaj concret, noțiunii abstracte de stat, trebuie să întrevădem aceeași evoluție spre forme noi ce vor fi cele ale evului mediu european, cărora existența agitată din spațiul pontic, începînd cu secolul

al II-lea, le va fi servit de pregătire și de „anticameră“. De fapt, prin grija lui Justinian, desemnat la cîrma imperiului încă sub domnia unchiului său Justin I, Vitalian a sfîrșit prin a fi îndepărtat, printr-o metodă asemănătoare cu cea care pusese capăt carierei și ambițiilor lui Aspar. Sub imboldul noului împărat, un trac romanizat, ideea română avea să cunoască o strălucitoare, dar scurtă restaurare. Dar restabilirea dominației imperiale pe aproape toate țărmurile Mediteranei, în momentul cînd se angajase lupta pe frontul asiatic contra perșilor și pe Dunăre contra noilor invazii ale hunilor, cărora li se alăturaseră slavii, cerea un efort enorm și avea să dăuneze în cele din urmă apărării pozițiilor din bazinul Mării Negre. Istoria domniei lui Justinian, dacă vrem să ne facem o idee completă asupra ei, trebuie să includă un capitol consacrat politicii sale pontice, ale cărei rezultate, oricît de defavorabile ar părea, nu au fost în întregime negative. Cu toate acestea, ele scot cu deosebită tărie în evidență permanenta valoare strategică a anumitor repere geografice și oferă o demonstrație evidentă a faptului că nu se poate stăpîni în Mediterana fără a se asigura în prealabil controlul Mării Negre și un sprijin solid în ținuturile de la Dunărea Inferioară.

Se știe cum a fost întreprinsă opera de restaurare a lui Justinian, care a început prin strălucita acțiune a recuceririi Africii de sub vandali și s-a continuat, de-a lungul a douăzeci de ani de lupte continue, pînă la restabilirea puterii imperiale asupra Italiei și a unei părți din Spania. Dar în același timp, în pofida păcii „eterne“ încheiate cu perșii, aceeași perioadă de douăzeci de ani a cunoscut desfășurarea ofensivei marelui Chosroes împotriva provinciilor orientale ale noii Rome. Frontul asiatic se întindea din Siria, invadată de armatele persane în 540, străbătînd Asia Mică pînă în regiunile vecine ale Caucazului, unde trupele sasanidului pătrundeau în ținuturile

lazilor, pe țărmul Mării Negre. Armenia, despărțită de Bizanț prin confesiunea sa monofizită, se găsea deja în dependența Persiei. De-abia după trecerea câtorva ani, când situația în Siria a fost restabilită, Justinian s-a putut ocupa de acest teatru de operațiuni, care, cu toate că era mai îndepărtat, nu era deloc lipsit de importanță. Din propria Lazie bizantinii și-au întins stăpânirea asupra Afhaziei și a mai multor districte din Imerethia. Ei ridicaseră cetăți la Sebastopolis (Suhumi), Pitiunt (Pitzunda) și la Petra (în Guria). Petra, cucerită de perși în 541, a fost recucerită de bizantini zece ani mai târziu. În cursul anilor 551—553, războiul a ruinat orașele anticei Colchida, Kotatissium (Kutaisi), Rhodopolis (Vardiștihe), Archaeopolis (Nakalakevi), pînă la Phasis (Poti). Armata ce opera în această regiune a fost alcătuită din 12 000 pînă la 30 000 oameni, cifră considerabilă pentru epocă, care trebuie fără îndoială redusă pentru a rămîne mai aproape de realitate. În sfîrșit, în 555, an cînd Italia a fost supusă, s-a încheiat un armistițiu cu perșii, care în 561 a devenit un tratat de pace definitiv. Condițiile stipulate în acest act diplomatic nu sînt lipsite de interes. Justinian făcea numeroase concesii monarhului sasanid: el achita subsidii împovărătoare, îl recunoștea drept „frate“ cu drepturi egale, obținea doar toleranța pentru creștinii din Iran, cu condiția expresă de a nu se deda vreunui prozelitism. În plus, el se angaja să nu permită negoțul cu Asia, al cărui monopol îl deținea Persia, decît prin puncte fixate la frontiera celor două imperii, unde se putea exercita supravegherea vamală a negusturilor. Importanța acestor concesii se explică mai bine dacă se observă că în schimb perșii evacuau Lazia, renunțînd astfel la orice velenitate de a-și extinde dominația pînă la Marea Neagră. În urma păcii Justinian putea chiar să instaleze pe tronul Iberiei, la Tiflis, un conducător local clientelar lui. El reușise deci

să-și mențină stăpînirea exclusivă asupra litoralului și să păstreze intactă moștenirea romană. Posturile avansate din Crimeea și din strîmtoarea Kerçi; Chersonesul, care va deveni Cherson, și Panticapeion erau ocupate în continuare de trupele imperiale. Urme ale activității constructive ale lui Justinian au fost găsite atît la Cherson cît și în alte localități².

În Dobrogea, de asemenea, s-a întreprins un mare efort constructiv. Cartea lui Procopius „Despre construcții“ enumeră nu mai puțin de 90 de cetăți restaurate de Justinian pe linia Dunării; numai Dobrogea conținea aproape 50. O parte din nume sînt cele din antichitatea clasică: *Durostorum*, *Axiopolis*, *Carsium*, *Troesmis*, *Noviodunum*, *Aegyssus*, *Tomis* — ce nu se confundase încă cu *Constantiana* — *Callatis*, *Odessos*, *Abrittus*, *Ulmetum*, pentru a nu menționa decît localitățile cele mai bine cunoscute. Se întîlnesc însă și toponime în care reapare o tradiție anterioară ocupației romane, ca rezultat al unei reveniri la particularismul local: *Residina*, *Bassidina*, *Diniscarta*, *Padisara* și seria *dave*-lor: *Zisnudava*, *Sacidava*. *Zaldapa* pare o supraviețuire scitică. Altele marchează evoluția limbii vorbite, care adoptă formele mai simple ale latinei vulgare: *Castellonovo*, *Maurovalle*, *A Silva*, *Gemellomunte*, altele poartă amprenta oficială a noii domnii și omagiază pe suveran: *Nova Justiniana* sau *Pulchra Theodora*³. Așa cum s-a remarcat foarte just, lista cetăților lui Procopius constituie un repertoriu prețios al toponimiei rurale din Dobrogea secolului al VI-lea⁴.

Cercetările și săpăturile întreprinse pe teren au confirmat în mare parte aceste indicații. Peste tot zidurile au fost refăcute în vremea lui Justinian, fapt atestat de monedele acestui împărat și de materialele extrase din construcțiile mai vechi și folosite pentru a umple golurile sau pentru a înălța din nou incinta. Indicii de acest fel au fost adunate la *Ulmetum*, la capul Dolojman pe lacul Razelm,

la Tomis⁵. Odată cu opera de apărare militară organizarea bisericii, care însumează 15 episcopate în Scythia Minor, sufragane mitropoliei Tomisului, demonstrează prosperitatea provinciei; săpăturile au scos la lumină temeliile unui mare număr de bazilici creștine — cinci numai la *Tropaeum* — ceea ce dovedește că această ierarhie ecleziastică nu era deloc *in partibus*⁶. Capete de pod erau implantate pe malul stîng al Dunării la *Daphne*⁷ (actuala Olteniță, la vărsarea Argeșului) în fața Transmarișciei și poate la Celei, aproape de vărsarea Oltului, unde recent s-au descoperit „resturile celei mai vechi bazilici creștine cunoscute pînă în prezent la nordul Dunării“; ea datează tocmai din secolul al VI-lea, dacă judecăm după monedele lui Justinian, Mauricius și Tiberius, care au fost găsite în săpături⁸. Este deci evident că Justinian nu a cruțat nici eforturi, nici bani pentru a pune în stare de apărare bastionul occidental al sistemului pontic defensiv, așa după cum avea grijă să protejeze bastionul oriental de atacurile perșilor.

Din nefericire pentru destinele Imperiului de Răsărit, s-a dovedit încă o dată că cele mai puternice ziduri și cele mai groase turnuri nu sînt de ajuns ca să descurajeze agresorul, dacă nu sînt prevăzute cu un număr suficient de trupe. Or, armatele — care nu mai erau „romane“ decît cu numele, fiecare general alcătuiindu-și propriile bande de mercenari sau de federați — se aflau dispersate la distanțe enorme unele de altele. În timp ce unele corpuri luptau în Italia împotriva ostrogoților, altele erau ocupate să pacifice Africa, iar altele țineau piept atacului perșilor pe frontul asiatic, pentru apărarea liniei Dunării nu mai rămîneau decît garnizoane izolate, care nu cuprindeau formațiuni de elită, ci forțele locale de *comitatenses*. Ici și colo, în Dobrogea, inscripțiile din acea vreme conțin nume slave, turanice sau germanice, ale barbarilor din slujba imperiului însărcinați cu paza frontie-

relor⁹. În aceste condiții este suficient să se arunce o privire pe hartă pentru a observa că între teatrele de operațiuni din vestul Mediteranei și linia de apărare din Siria în Caucaz contra perșilor, cea a Dunării, în ciuda construcțiilor fortificate și a pozițiilor de apărare concentrate, rămânea descoperită și reprezenta un punct de mai mică rezistență la presiunile din afară: „chemarea golului“, așa cum se produsese la frontierele Chinei, sau chiar ale Imperiului roman cu un secol sau două mai înainte, avea să atragă încă o dată invaziile. Ele se succed repede: încă în 534, anul triumfului african al lui Belizarie, *magister militum*, Chibudios fusese ucis în Tracia de huni; în 538 aceștia pătrund din nou în Scythia Minor și în Moesia. În 540, în același timp cu atacul perșilor în Siria aproape toată Peninsula Balcanică este jefuită. Șase ani mai târziu, hunii trec din nou Dunărea, iar slavii, care-i urmașă pe invadatori, apar în mai mare număr în Illyricum; peste câțiva ani ei vor ataca Thesalonikul. În sfârșit, în 558 are loc marele atac al hunilor kutriguri, sub hanul lor Zabergan, pînă sub zidurile Constantinopolului; a fost nevoie de ridicarea miliției demelor pentru a apăra capitala. În urma tuturor acestor expediții de jaf, provinciile din Balcani, de unde era originară însăși familia împăratului, se mănau, după spusele lui Procopius, cu pustiul Scythiei. Este adevărat că de fiecare dată barbarii se retrăgeau cînd trupele romane primeau în sfârșit ceva întărituri; dar de fiecare dată regiunea era tot mai pustiită și mai lipsită de locuitori și de resurse. Așa se epuiza încetul cu încetul, pentru niște expediții îndepărtate și pentru un câștig îndoielnic, forța de rezistență a provinciilor care reprezentau una din bazele principale de apărare și chiar de aprovizionare ale imperiului. Situația avea să se agraveze după sfârșitul domniei lui Justinian, cînd slavii, nemulțumindu-se să urmeze peregrinarea hunilor sau a succesorilor lor din

imperiul stepei, au început să se așeze statornic în provinciile din Balcani, pe care nu aveau să le mai părăsească¹⁰. „Astfel, observă în legătură cu aceasta Marquart, goții creștini au fost răzbunați de bulgari, slavi și avari, și actualii neo-eleni și români pot să mulțumească aceluși atât de lăudat împărat că cele mai multe părți ale Peninsulei Balcanice au fost pierdute pentru ei“¹¹. Cu toate că nu este strict contemporană cu domnia lui Justinian, această situație nu este în mai mică măsură datorată apărării Dunării de Jos, prelungire și completare indispensabilă a bazinului pontic și acoperire strategică pentru cel al Mediteranei. „Politica“ lui Justinian nu a reușit deci decât pe jumătate, iar acest eșec, chiar parțial, va cântări greu în destinele viitoare ale Bizanțului și ale sud-estului Europei.

Până atunci, stepa din nordul Mării Negre își schimbase din nou stăpînii și suferise repercusiunea evenimentelor desfășurate în Asia Centrală și în Extremul Orient. Popoarele turce, desemnate în analele chineze sub numele de T'u-Kiue, se răsculară către 540 contra juan-juan-ilor și heftaliților, fără îndoială de rasă mongolă, și îi respinsese pe unii spre vest, iar pe alții spre Iran și India. Un mare imperiu turc se întindea acum asupra Asiei Septentrionale, al cărui conducător lua titlul de qaghan sau han, pe care atîția alți suverani ai nomazilor îl vor purta de acum înainte¹². Bizanțul încerca de îndată să intre în legătură cu această nouă putere, în care vedea un sprijin contra ofensivei sasanide; imperiul persan putea fi învâluit și obligat să facă față unei lupte pe două fronturi, ceea ce ar fi fost întru totul în avantajul politicii bizantine. De asemenea, se putea căuta posibilitatea unei noi căi comerciale care să permită să se ocolească obstacolul monopolului impus de imperiul lui Chosroes. Încercările de a stabili comunicații cu Abisinia și Arabia de Sud, pentru reluarea

navigației pînă la coastele Indiei, nu aveau să **dea** mari rezultate; părea mai ușor să se caute un nou „drum al mătăsii”¹³, prin stepele din nordul Mării Negre și al Caspicii. Cînd un ambasador al hanului turc Istămi, sogdianul Maniah, a venit în 567 la Constantinopol trecînd peste Volga Inferioară și Caucaz, împăratul Justin al II-lea și-a însușit propunerile sale și a trimis la rîndul său un ambasador, Zemarchos, la reședința lui Istămi, ca să mijlocească încheierea unei alianțe contra perșilor și pentru stabilirea acestei căi a traficului asiatic. Au urmat alte ambasade și s-a întreprins un nou război împotriva sasanizilor, care avea să dureze douăzeci de ani, din 572 în 591.

Dar diplomația bizantină, mult prea abilă, crezuse că procedează bine angajînd în același timp negocieri cu rămășițele juan-juan-ilor sau ale heftaliților (nu se știe exact cu care) refugiați în Rusia Meridională în urma victoriei obținute de T'u-Kiue. Un rol marcant în istoria Europei Centrale și Orientale în evul mediu timpuriu vor juca avarii. Hanul turc Tardu, urmașul lui Istămi, s-a arătat foarte iritat de acest joc dublu și a făcut astfel ca ambasadorul bizantin Valentinus, care venea să-l întîlnească din partea împăratului Tiberius al II-lea, în 576, să simtă toată greutatea mîniei sale. El i-a declarat, în cuvintele transmise de Menandru, că „nu cu săbiile vom extermina acest neam de sclavi, ci îl vom strivi ca pe niște mîrșave furnici sub copitele cailor noștri”. Ne putem pune întrebarea, împreună cu D-nul Grousset, dacă acest din urmă epitet nu este o aluzie la numele chinez al juan-juan-ilor, care înseamnă tocmai „gîndaci neplăcut mișcători”¹⁴. Încercuirea monarhiei sasanide, realizată prin alianța bizantinilor și a turcilor din Asia, a fost ruptă, iar căpetenia turcă Bokhan a venit să-l ajute pe Anagai, care-i conducea pe hunii utriguri, ca să atace orașele întărite din Bosforul cimerian, mai cu seamă Panticapeionul, moștenit de Bizanț de la Roma. Turcii mai sînt

semnalați în 581 sub zidurile Chersonesului în Crimeea, de unde s-au retras definitiv doar în 590. Efemer ca toate imperiile stepei, cel al T'u-Kiue-ilor nu avea să dureze mai mult decât cel al hunilor: între 582 și 584, se constituiau două hanate rivale, unul în regiunile orientale ale Mongoliei, celălalt în Turkestan. Această fărîmîtare avea să faciliteze sarcina împăraților războinici ai dinastiilor chineze, Suei și T'ang, care reconstituiau, la sfîrșitul secolului al VI-lea și în prima jumătate a celui de-al VII-lea, provinciile septentrionale și occidentale ale Chinei. În urma dezmembrării sale, imperiul T'u-Kiue-ilor, ce părăsise un moment că dorește să domine întreaga Eurasie, iese din cadrul geografic în care poate fi circumscrisă istoria regiunilor Mării Negre.

Dar altfel stau lucrurile cu fugarii care, ca să scape de prigonitorii lor, urmaseră calea deschisă de huni în Rusia Meridională. Acești fugari, acești „gîndaci“, pe care învingătorul se lăuda că îi alungă din calea lui cu lovituri de bici, devin un cumplit pericol la hotarele Europei. Numele lor de avari este supus unor deformații caracteristice: pentru slavi ei devin temuții „obry“¹⁵. Acest contrast este semnificativ pentru scara valorilor ce se cuvine să fie aplicată în acea epocă oamenilor și lucrurilor în Asia și în Europa.

În tot cazul, încă la sfîrșitul domniei lui Justinian, avarii devin stăpîni stepei din vestul Caucazului, și, îndemnați de trimișii Bizanțului, pun capăt ultimelor resturi ale imperiului hunilor lui Attila, încorporînd în stăpînirea lor rămășițele hunilor kutriguri și utriguri. Regele alanilor, pe care bizantinii îl numesc Sarosios, a știut să se înțeleagă cu ei și a putut să-și păstreze posesiunile. Din nou, un mare imperiu se întindea de la gurile Volgăi la cele ale Dunării: în curînd triburile slave au trebuit să-i recunoască supremația și o mare invazie a amenințat Occidentul, la peste mai mult de un secol după cea care fusese respinsă de Aetius și

de vizigoți. De această dată, nepotul lui Clovis, Sigebert, regele franc al Austrasiei, a fost cel care a stăvilit în Thuringia, în 562, ofensiva nomazilor: „avarii s-au revărsat spre Marea Neagră“.

Puțin timp după aceste evenimente, în fruntea lor apărea un personaj înzestrat, după cît se pare, mai mult cu calități diplomatice decît militare. Hanul Baian (al cărui nume are, de altfel, o rezonanță mai curînd mongolă) trebuie să fi învățat de la bizantini arta de a-și învrăjbi adversarii. Îl vedem într-adevăr aliindu-se mai întîi cu longobarzii pentru a-i distruge, în 567, pe gepizii din Pannonia; centrul puterii avară se deplasează imediat în această stepă dunăreană, unde șefii huni își stabiliseră anterior reședința. Dar ei nu abandonau pentru aceasta stepele orientale: sub presiunea lor, urmată de cea a chazașilor, poporul de neam turcic al bulgarilor se împărțea în două grupuri, dintre care unul avea să rămînă pe cursul Kamei și să întemeieze acolo mai tîrziu un stat musulman, în vreme ce celălalt se deplasa spre sud-est și ocupa poziții la nordul Deltei dunărene, în Basarabia de miazăzi, acolo unde scriitorii bizantini aveau să localizeze ceea ce numeau ei „Bulgaria de dincolo de Dunăre“¹⁶. În secolul al VII-lea, acești bulgari meridionali vor trece în Peninsula Balcanică. Veneții sau slavii au trebuit la rîndul lor să se supună avarilor.

Încurajat de aceste prime succese, Baian s-a îndreptat atunci spre Occident; în 570, el a avut ocazia să obțină o victorie asupra regelui Sigebert. Dar nu avea să se aventureze mai mult în aceste ținuturi îndepărtate. Mulțumită războiului înverșunat ce-i opunea din nou pe perși bizantinilor, el a întreprins o serie de expediții contra Imperiului de Răsărit. Aceasta a însemnat începutul unor lungi războaie avară, care au impus o grea povară armatelor bizantine și au desăvîrșit devastarea provinciilor străbătute mai înainte de huni și de

slavi. O mărturie emoționantă este cea oferită de inscripția redactată în greacă de unul din apărătorii din Sirmium pe Dunăre, care invocă ajutorul Domnului ca să-i respingă pe avari și să salveze „Romania“. Campaniile se succed cu rezultate variabile. Avarii, antrenând pe slavi în urma lor, pun stăpânire pe Singidunum și pe alte cetăți dunărene și-și continuă incursiunile pînă la Anchialos pe Marea Neagră, la limita Moesiei cu Tracia. Dar în 587, armatele bizantine conduse de Comneniolus, cu toate că erau puțin numeroase — grosul efectivelor lor, cu împăratul Mauricius, se războia în Asia împotriva perșilor — au reușit să-i readucă pe invadatori la Dunăre. Un corp izolat l-a urmărit pe dușman în retragere chiar dincolo de fluviu, dar a fost înconjurat și distrus în stepa basarabeană. Pe de altă parte, armata lui Comneniolus a fost pusă pe fugă la trecerea Balcanilor de un incident relatat de cronicari, provocat de strigătul unui soldat „în limba țării“, care văzuse căzînd povara de pe un catîr și-l avertiza pe stăpînul aceuia să se întoarcă: *torna, torna, fratre!* Aceste cuvinte, reproduse în latină în textul grec, au furnizat filologilor un amplu subiect de discuție. Mai curînd decît un termen de comandă (latina mai era încă folosită curent în armată) avem motive să credem că aceste cuvinte reprezintă o expresie din limbajul roman, așa cum se formase el în acea epocă în regiunile balcanice și dunărene¹⁷. Un nou raid al lui Baian a ajuns de această dată în Tracia, la Tzurulon, foarte aproape de Marea Marmara. Împăratul Mauricius s-a hotărît atunci să retragă efective mai consistente de pe frontul asiatic, unde între timp războiul îi era favorabil, și le-a încredințat unui general abil, Priscus, care a reușit, în cîteva campanii victorioase, să respingă hoardele, să le provoace o gravă înfrîngere pe malurile Tisei și să restabilească frontiera Dunării, prin

tratatul ce a trebuit să fie acceptat de han în 601¹⁸.

Dar imperiul nu scăpase de pericolul extern decît pentru a cădea pradă frământărilor interne. Sfirșitul sîngeros al lui Mauricius și tirania lui Phocas, războiul civil dezlănțuit de răzvrătiți, complicat din nou prin conflictul între ortodocși și monofiziți, avea să atragă în mod fatal pericolul invaziei, așa cum este atras fierul de magnet. Războiul persan a reînceput și Heraclius, venind în grabă din Africa la Constantinopol, a trebuit să înfrunte cu toate forțele sale armatele lui Chosroes II, care, după ce au cucerit Siria și Locurile Sfinte, pătrundeau mult în interiorul Asiei Mici. Împăratul, atacat de avari în Tracia, a fost pe punctul de a cădea într-o cursă întinsă perfid de han: el a trebuit să facă concesii nomazilor care invadaseră din nou Peninsula Balcanică, pentru a putea să-și concentreze armatele împotriva perșilor. În acel moment, bastionul pontic răsăritean, menținut cu atîtea sacrificii de Justinian și Mauricius, s-a dovedit de o importanță capitală: el i-a permis lui Heraclius să întreprindă marea mișcare de încercuire, care, prin Armenia, cu sprijinul popoarelor caucaziene, l-a adus în spatele dușmanului și l-a obligat pe acesta din urmă să evacueze provinciile cucerite. Nu fără să expună totuși capitala la cel mai mare pericol: în 626 Constantinopolul a fost asediat, dinspre Asia de către persani, dinspre Europa de către avari, veniți în grabă să-și primească partea de pradă. Dar „orașul păzit de Dumnezeu“ a rezistat, iar flota bizantină a scufundat încă o dată vasele dușmane; persanii și avarii au fost nevoiți în cele din urmă să ridice asediul. Retragerea avarilor, după eșecul din fața Constantinopolului, marchează în același timp declinul puterii lor; ei nu aveau să se mențină, pînă la sfirșitul secolului al VII-lea, decît în Cîmpia Pannonică, unde obiectele găsite în mormintele acelei perioade

păstrează amprenta artei stepelor, care leagă „cultura Keszthely“ de stilul Minusinsk din Siberia Răsăriteană¹⁹. Dar ei pierduseră imperiul mării stepe pontice; alte puteri le iau acolo locul, care vor pune, la rîndul lor, aceleași probleme politicii Bizanțului.

Toate aceste peregrinări ale călăreților nomazi, din care este compusă istoria bazinului Mării Negre în secolul al VI-lea și al VII-lea, nu ar fi constituit totuși decît niște mișcări de suprafață, comparabil cu fluxul și refluxul ce alternează regulat, dacă nu ar fi oferit ocazia desăvîrșirii unui fenomen de o cu totul altă anvergură și mai ales de o cu totul altă durată: infiltrarea slavilor în centrul și sud-estul Europei, care îi situează de acum înainte ca un factor permanent în configurația etnică și politică a chestiunii Orientului.

S-a scos deja în evidență raportul strîns pe care destinul pare că a vrut să-l stabilească între invaziile germanice în Occident și înaintarea slavă în spatele liniei lor de cucerire. În timp ce popoarele germanice părăsesc stepile răsăritene, pe care puseseră stăpînire în primele secole ale erei creștine, și se răspîndesc în Occident, unde regii lor își împart Gallia, Peninsula Iberică, Italia și chiar Africa de Nord, la rîndul lor slavii se pun în mișcare pe urmele acestora și se extind în Europa Centrală pînă la Alpi pe de o parte și pînă la Elba și la Saale pe de altă parte. În Balcani ei pătrund adînc pînă în Peloponez, pînă la Thessalonik și la marginea Constantinopolului. Aceste populații nu și-au schimbat așezările din proprie inițiativă. Le lipsea unitatea politică și conducătorul; încă Procopius notează modul lor de existență „democratică“, în sensul pe care acest cuvînt îl putea avea în lexicul bizantin: cel al unei dispersări a puterii între triburi numeroase; fiecare mîndru de independența sa. Slavilor le-a trebuit întotdeauna un stăpîn străin, pentru a întemeia un stat și o dinastie: a fost cazul lui Samo,

„negustorul franc“, ce a știut să se impună grupului occidental, cel al bulgarilor turanici în Balcani, sau al apelului la varegi, prin care se începea multă vreme istoria oficială a Rusiei²⁰. În împrejurarea evocată această misiune a fost îndeplinită de avari, care au antrenat în urma lor vîltoarea emigrației slave dincolo de Dunăre, unde ajunseseră încă înaintea lor.

Este ceea ce rezultă într-adevăr dintr-una din cele mai vechi relatări precise asupra stabilirii slavilor, care indică în același timp data și întinderea stăpînirii lor din ținuturile riverane ale Mării Negre. Se cunosc tezele care s-au înfruntat în lucrările istoricilor și filologilor în ultimii două sute de ani. Una, pornind de la marea mișcare de renaștere slavă din secolele XVIII și XIX, voia cu orice preț să dovedească autohtonía acestor popoare, peste tot unde se instalaseră. Deoarece izvoarele antichității clasice nu le furnizau deloc mărturii, acești autori găseau că este mai practic să considere ca slave toate popoarele din Europa Orientală care nu erau greci sau romani: tracii, illirii, dacii, sciții treceau în ochii lor drept primii reprezentanți ai slavismului. Acolo unde textele autentice nu erau suficiente pentru argumentare, ei invocau altele apocrife, precum celebra scrisoare adresată lui Alexandru cel Mare în Egipt de către căpeteniile contingentelor slave din armata sa!

Cealaltă, reprezentînd mai curînd tendința istoricilor germani, respecta riguros relatările sau documentele care menționau prezența slavilor, fără a admite o altă interpretare sau ipoteză. Este, de altfel, atitudinea adoptată de slaviștii moderni, care completează aceste informații prea succinte prin deducțiile lingvisticii și ale toponimiei. Întrucît nu dorim să dezvoltăm mai mult problema originii slavilor și a locuirii lor primitive, ne vom mulțumi să reamintim o discuție mai recentă, ce privește în mod particular sosirea lor pe tărnu-

rile Mării Negre. Relatarea la care facem aluzie este cea a lui Jordanes, istoricul goților, ce își scrie *Getica* pe la 550, fără să se poată preciza totuși tot ce a împrumutat din istoria, astăzi pierdută, a lui Cassiodorus, și ceea ce a putut adăuga informațiilor culese de el însuși²¹.

Un studiu apărut puțin timp înainte de ultimul război, datorat D-lui J. Bromberg, erudit originar din Basarabia, dar stabilit de mult timp în America, a atras din nou atenția asupra acestei mărturii²². El a încercat să demonstreze că toponimia gurilor Dunării este în întregime de origine slavă²³ și că această regiune, după Jordanes și Procopius, constituie primul habitat istoric al triburilor slave, înainte de invadarea Peninsulei Balcanice. În capitolul VII al cărții „Despre construcții“, Procopius dezvoltă ideea despre efortul făcut de Justinian pentru a ridica cetățile romane în Dobrogea, atât la Ulmetum cât și în triumphiul nordic Ibida-Aegyssus-Halmyris, în scopul de a elibera ținutul de prezența „slavilor barbari“ (Βαρβάρων δὲ Σκλαβηνῶν)²⁴ ce aveau să ocupe și celălalt mal al Dunării.

Textul *Geticii* lui Jordanes este bine cunoscut și a fost comentat de mai multe ori; D-nul Ferdinand Lot i-a dat următoarea traducere: „Dacia este apărată de niște munți ridicați în formă de coroană. Pe povârnișul stîng, orientat spre miazănoapte, este răspîndit de la izvorul Vistulei, pe o întindere nemărginită, neamul numeros al veneților. Cu toate că numele lor li se schimbă după triburi și localități, se numesc mai cu seamă *Slaveni* și *Antes*. Cei dinții locuiesc de la cetatea *Novietunum* și lacul *Mursianus* pînă la Nistru, iar la nord pînă la *Vistula (Viscla)*; mlaștini și păduri le țin loc de orașe. Anții, cei mai puternici dintre toți, se întind de la Nistru la Nipru, acolo unde înaintează *Marea Pontului*“²⁵. „*Civitas Novietunum*, adaugă el, este *Noviodunum*, veche cetate gallică, iden-

tificată la Isaktcha (*Isaccea*) la vărsarea Dunării, între Galați și Ismail. Lacul Mursa desemnează poate mlaștinile de la confluența Savei cu Dunărea²⁶. Slavii s-au revărsat deci în această epocă asupra Europei Centrale, pînă în Ungaria actuală²⁷. Această interpretare este, de altfel, aceeași cu cea a lui Niederle, din al său *Manual al antichității slave*²⁸. Ea se împotmolește totuși de faptul că Isaccea sau Novietunum este foarte departe de confluența Savei cu Dunărea.

De aici ipoteza, formulată încă de Fessler în 1815 și reluată de Chalupka în 1870²⁹, care încearcă să identifice acest oraș cu nume gallic (același de fapt ca pentru Noyon) cu un alt municipiu roman, *Nevidunum* din Pannonia Superioară, pe care Ptolemeu îl numește *Νοῦ-ῶδουνον*, ce poate fi situat aproape de Gurkfeld, în Carniola Inferioară. Pe de altă parte, Șafaryk — și aproape un secol după el, Kulakovsky — adept al identității *Nevidunum* — Isaccea, s-a gîndit la lacul Halmyris sau Razelm, situat la cîteva mile la sud de acest din urmă oraș și de Delta dunăreană ori la un alt lac, din Basarabia Meridională. L. Hauptmann a încercat să arate apoi că același lac Mursa, al cărui nume figurează în unele manuscrise cu varianta *Musianus* ar ascunde „vărsarea mlăștinoasă a unui afluent din dreapta Siretului Inferior, *Museus*, astăzi Buzău³⁰. După el, toată această descriere geografică din *Getica* ar fi extrasă din lucrarea pierdută a lui Cassiodorus, care reproduce la rîndul său datele din geografia lui Ptolemeu despre frontierele Scîției, ale Daciei și ale Moesiei. D-nul Bromberg se alătură opiniei lui Șafaryk și afirmă că „această Ozolimna, numită Halmyris de Plinius și în cîteva alte izvoare, este identică cu *lacus Mursianus* a lui Jordanes și, de asemenea, cu lacul modern Razelm, de la sudul Deltei dunărene³¹. Se observă imediat concluzia care poate fi trasă din această identificare: popoarele slave, masate între Isaccea

și lacul Razelm, în nordul Dobrogei și în Basarabia Meridională pînă la Nistru ar fi găsit în acest ținut nu prea întins, plin de lacuri și de mlaștini, adevăratul lor „leagăn istoric“, ceva asemănător cu Latium-ul pentru romani. Este, de altfel, concluzia care îl interesează în mod deosebit pe D-nul Bromberg.

Dar lui îi fusese deja opusă, ca general admisă, opinia că acest faimos lac se află la vărsarea Dravei. Ni se pare într-adevăr că trebuie să ne întoarcem la ideea lui Fessler și a lui Chalupka și să plasăm *civitas Novietunensis* la Neviodonum în Carniolia, mai curînd decît la Noviodunum în Dobrogea. Ordinea însăși a descrierii lui Jordanes ne apare mai logică: ea începe cu limitele vestice ale răspîndirii popoarelor slave — și nu este greu de dovedit că la sfîrșitul secolului al VI-lea triburile lor urcaseră pe văile Savei și Dravei pînă spre marginile Istriei³² — ca să se oprească la limitele răsăritene care sînt cele ale anșilor. Or, aceștia din urmă au fost identificați de D-nul Vernadski, în mod foarte verosimil, cu așa-numiții *An-Tsai* din analele chineze din secolul al II-lea, care nu sînt alții decît *Asioi* sau *alanii* din textele clasice. Este posibil să fie vorba de triburile slave conduse de o aristocrație iraniană a acestui popor sarmatic, așa cum vor fi mai tîrziu slavii din Balcani de către bulgari sau cei din cîmpiile ruse de către varegi³³. De altfel, cronică lui Mihail Sirianul, care folosește evident izvoare mai vechi, menționează în mod special că, la sfîrșitul secolului al VI-lea, „romanii au fost atacați din nou de popoarele blestemăților barbari cu părul despletit numiți avari, care au înaintat dinspre Răsărit, și de poporul apusean al slavonilor și de alții numiți longobarzi. Aceștia erau sub stăpînirea chaganului, regele avarilor“³⁴.

* Această interpretare ar explica mai bine aluzia lui Procopius la „popoarele nenumărate“ (ἀμετρα) ale anșilor.

Rezultă din toate acestea că pare mai plauzibil că în 550 slavii se întindeau din Carniolia și de la confluența Savei cu Dunărea pînă la Nistru și la Vistula. Între Nipru și Nistru ei erau fără îndoială supuși alanilor, popor războinic, a căror prietenie încerca să o cîștige Justinian distribuindu-le subsidii și reconstruind, cu ajutorul lor, cetatea „Turnului“ (*Turris*) în care s-ar putea vedea o deformare a numelui Tyras, orașul antic de la vărsarea Nistrului.

Departa de noi ideea de a nega că triburile slave ar fi putut ocupa în acea epocă regiunea Deltei și Basarabia Meridională. Toponimia medievală a Deltei dunărene și a Dobrogei Septentrionale cuprinde multe nume slave, din care unele traduc fidel toponimele antice grecești sau latine. Satul *Camena* (cuvînt slav desemnînd piatra) este situat pe locul unei *Petra* atestată de o inscripție romană³⁵; *Vîlcov*, la vărsarea brațului Chilia, corespunde exact lui *Lykostomo*, „gura lupului“³⁶; *Ozolimna* pare să fie traducerea lui *Halmyris*, pentru că *sol*, în limbile slave reprezintă echivalentul grecului ἄλς, sarea³⁷. Dar este vorba de extremitatea răsăriteană a unui teritoriu cu mult mai întins, cel al „poporului vestic“ al slavilor — cuprinzînd încă la mijlocul secolului al VI-lea toată fosta Dacie și Pannonia — și nu de spațiul restrîns, cuprins între Razelm și limanul Nistrului, unde se presupune că se plasează „leagănul“ sau vatra primitivă a acestor triburi numeroase și prolifică. Această din urmă regiune nu a fost, pentru slavii din secolul al VI-lea, altceva decît ceea ce a fost pentru goții și hunii, care i-au precedat, sau pentru avarii și bulgarii, care le vor urma: o răscruce și o etapă în înaintarea lor spre sud și spre vest³⁸.

Ceea ce reiese cu și mai multă claritate din textele menționate și din discuțiile provocate de ele, este nu numai poziția geografică a slavilor în momentul în care avarii se

pun în mișcare, ci supunerea lor față de aceștia din urmă și raportul dintre expedițiile hanilor nomazi în Germania și în provinciile balcanice ale Imperiului de Răsărit și stabilirea triburilor slave în mase compacte dincolo de linia de demarcație trasată de Jordanes înainte de invazia avarilor. Slavii îi însoțiseră pe huni în expedițiile lor la sudul Dunării, dar acestea nu erau decât preludiul mării mișcări de migrație și de populare de la sfârșitul secolului al VI-lea, perioadă când ei erau supuși „chaganului, regele avarilor“. Chiar această supunere luminează de asemenea un alt aspect al stabilirii slavilor, care a fost obiectul unor discuții recente printre istoricii români. Există un consens general că termenii care desemnează în românește o noțiune privind cîrmuirea sau ierarhia în domeniul ecleziastic sînt de origine slavă. Această influență a fost atribuită unui fel de „superstrat“, provenind de la o clasă dominantă ce și-a impus supremația asupra populației din țările române și a determinat-o să adopte o parte din vocabularul ei. Însuși numele de „rumân“, forma veche a numelui național actual, are un sens social de inferioritate³⁹. El înseamnă, în primele documente redactate în românește, șerb legat de pămînt; există prin urmare într-adevăr un sens de supunere care evocă, dintr-o epocă mai îndepărtată, amintirea unei stăpîniri străine*. Pe de altă parte, un mare număr de prenume de boieri care figurează în primele documente, redactate în slavonă, ale cancelariilor muntene și moldovene, sînt de asemenea de origine slavă. Trebuie evident să ținem seama de modă, dar faptul de a adopta aceste prenume marchează în orice caz o su-

* Nu este singurul exemplu pentru o evoluție de acest fel: locuitorul din *villa* romană, *villanus*, a devenit „le vilain“ (sătean) în evul mediu. În italiană, *schiavo* a însemnat mult timp „sclav“ și „slav“, majoritatea sclavilor fiind de această origine.

perioritate a elementului slav, cel puțin într-o anumită perioadă.

S-a observat însă în același timp că acești termeni referitori la o cîrmuire, împrumutați de români de la slavi, nu desemnează decît puteri locale: *cneazul*, care în Rusia este un principe domnind asupra unui vast teritoriu, în țările române este în general mai-marele unui sat și sfîrșește prin a desemna categoria micilor proprietari liberi, iar *voievodul* în-suși nu este la început decît stăpînul unei văi sau al unui ținut de munte. *Domn* și *împărat*, care au altă valoare, sînt de origine latină: singurul „împărat“ legitim a rămas cel de la Constantinopol, bazileul creștin al Bizanțului, iar mai tîrziu, sultanul. Totul contribuie la a demonstra că în perioada în care ocupau țările române și formau fără îndoială clasa lor dominantă, slavii nu erau adevărații cuceritori, ci subordonații și auxiliarii celor ce nu puteau fi decît nomazii din stepă: hunii sau, în secolul al VI-lea, avarii. Fără îndoială, se cuvine să nu exagerăm. Nu înțelegem să adoptăm teza unui autor ungar, care susține că avarii, cu instinctul lor de dominație și obiceiurile lor de poligamie, ar fi influențat profund dezvoltarea etnică a triburilor slave în mijlocul cărora se instalaseră. Este greu de crezut că aceste promiscuități inerente trecerii armatelor puteau fi ridicate la rangul de sistem. Dar faptul că titlul de *boier*, care desemnează pe nobil în bulgară și rusă, este un cuvînt de origine turcică, tinde a dovedi că șefii slavi nu conduceau în numele lor propriu, ci erau agenții de execuție ai unei puteri superioare, cea a hanului turco-mongol⁴⁰. Sub această formă slavii și-au făcut prima apariție în bazinul Mării Negre; ei nu au făcut, de altfel, în acea vreme, decît să străbată litoralul pontic, întrucît ei vizau alte obiective. Stepă rămînea în puterea nomazilor, litoralul și marea sub controlul marinei Bizanțului.

Slăbirea avarilor avea să redea independența unuia dintre popoarele turce care le recunoscuse pentru un moment supremația: cel al bulgarilor. Sub hanul lor Kubrat, aceștia, instalați fiind între Kuban și Marea de Azov, au revendicat la rîndul lor hegemonia, influențați — pretind *Actele Sf. Dumitru*, de captivii creștini ce fuseseră aduși din Balcani. Avarii au reușit la început să înăbușe această revoltă a aliaților lor, dar au trebuit totuși să-i lase să înainteze la nordul Mării Negre, pînă la gurile Dunării, și să se instaleze în Basarabia de Miazăzi, de unde amenințau Dobrogea vecină⁴¹.

Se știe cum împăratul Constantin IV, conștient de acest nou pericol, a vrut să-l prevină întreprinzînd la gurile Dunării o expediție combinată a armatei și a flotei; ea a eșuat în fața tacticii tradiționale a nomazilor și a grăbit invazia: în 679 hanul Asparuh trece Dunărea și se stabilește în Moesia și în Scythia Minor⁴².

Această din urmă provincie era în mare parte părăsită. Marele val de piatră, ducînd de la Dunăre la mare, ridicat fără îndoială sub Anastasius⁴³, în același timp cu „zidul lung“ ce apăra Constantinopolul, nu mai stăvilea incursiunile din cauza lipsei de efective suficiente ca să ocupe *castella* cu care era prevăzut. „Peste tot unde s-au făcut săpături în Dobrogea, scrie în legătură cu aceasta R. Vulpe, s-au găsit urme care indică o părăsire bruscă și violentă a acestui teritoriu la sfîrșitul secolului al VI-lea. Marea devastare avară din 587 trebuie să fi fost momentul hotărîtor al acestei agonii dramatice. Rezistența populației locale și a garnizoanelor imperiale a fost tenace pînă în ultimul moment. La *Tropaeum* s-au reperat vestigiile unei bătălii cumplite purtate în ultima zi de existență a acestui oraș: numeroase cranii de bărbați purtînd urme de lovituri mortale, oseminte de animale, fragmente de arme ruginite etc. La *Ulmetum*, si-

tuat în partea nordică a provinciei, întâmplările tragice ale bătăliei au fost și mai numeroase. Cetatea a căzut de cel puțin trei ori în mâinile barbarilor și tot de atâtea ori a fost arsă, înainte de a fi definitiv părăsită de locuitorii săi; este ceea ce rezultă din cele trei straturi de cărbune și de resturi calcinate care au fost găsite la mici intervale unul de altul printre ruinele cetății, în special, lângă ziduri, în turnuri și la porți. În exterior zidurile prezintă peste tot urme de pietre calcinate. Una din porți a fost îngustată, iar alta astupată complet, pentru a îngreua accesul năvălitorilor. De asemenea sînt vizibile urme impresionante de incendiu pe zidurile celorlalte cetăți, cum sînt *Callatis* și *Histria*. Indicii evidente pentru o părăsire bruscă ne sînt oferite și de bisericile creștine neterminate, cum este cazul celor de la *Callatis* și de la *Tropaeum*⁴⁴. Invazia bulgară desăvîrșește opera de distrugere; slavii se stabiliseră deja acolo. După cum scrie același autor, „istoria veche a Dobrogei se termină în momentul cînd slavii și bulgarii se stabilesc la sudul Dunării, primii alcătuiind elementul etnic, ceilalți preluînd rolul politic”⁴⁵. Într-adevăr, contrar celor susținute de istoricul bulgar Zlatarski, noii stăpînituri de neam turcic, pentru care a devenit uzual numele de „protobulgari”, și-au impus dominația asupra slavilor, fără să accepte nici o obligație decurgînd dintr-un tratat de alianță sau dintr-o federație. Poate că vor fi lăsat o oarecare autonomie anumitor triburi aflate la adăpostul munților, dar nu există nici o certitudine în legătură cu aceasta. Hanul bulgar era probabil tot atît de temut și pretențios ca și cel al avarilor: basorelieful rupestru al „călărețului de la Madara”, cu înfățișare sasanidă, a rămas drept un simbol al acestei autorități⁴⁶.

Faptul cel mai important și mai plin de consecințe a fost fără îndoială recunoașterea acestei noi stări de lucruri de către Imperiul

bizantin. Frontiera de pe Dunăre, ce fusese atît de mult timp cea a Romei, a fost împinsă la defileele Balcanilor, părăsind „Slavinia“ și „Bulgaria“ care tocmai se constituiseră la sudul fluviului. Concomitent cu apărarea sa dunăreană, Bizanțul abandona, de asemenea, un important sector al litoralului pontic. Dar el își menținea pozițiile de cealaltă parte a mării, în Crimeea. Chersonul era în continuare o fortăreață și totodată un loc de exil: acolo și-a sfîrșit zilele papa Martin, iar „împăratul cu nasul tăiat“, Justinian al II-lea și-a petrecut cîțiva ani acolo, înainte de a-și recuceri tronul cu sprijinul hanului bulgar Terbel, pe care avea să-l onoreze cu titlul de Cezar, asociindu-l aclamațiilor imperiale.

Evenimentele din această epocă reflectă anumite aspecte din viața economică și organizarea administrativă a Chersonului și a teritoriului său. Papa se plînge cu amărăciune, din locul său de exil, de lipsă de pîine, ceea ce indică destul de clar un moment de criză în aprovizionarea și traficul Crimeei. Se remarcă pe de altă parte, după fuga lui Justinian al II-lea — în eforturile făcute de acest împărat pentru a se răzbuna pe chersonieni, pe care îi acuza că l-ar fi trădat, și pentru a relua cetatea lor răscolată — o tendință de autonomie a acestei foste colonii elenice, al cărei „protopolit“ sau primar, Zoil, juca un rol important în această rezistență; ea se sprijinea pe puterea chazară, despre care vom vorbi mai tîrziu. Dar aclamînd împotriva lui Justinian al II-lea pe rivalul său Bardanes sau Phillipicos, ce avea să-i urmeze la tronul Bizanțului, Chersonul și teritoriul său se alipeau din nou la trupul Imperiului⁴⁷.

Astfel Bizanțul își păstra pozițiile esențiale din bazinul Mării Negre: Strîmtorile și cetățile din Crimeea. Lungile războaie, pe care a trebuit să le susțină sub Isaurienii iconoclaști și sub succesorii lor contra arabilor și a bulgarilor, nu aveau să schimbe această situație.

Dar la cele două extremități ale litoralului pontic poziția sa era amenințată. În Balcani, hanatul bulgar, devenit în mijlocul secolului al IX-lea un imperiu creștin, era un adversar periculos și va rămîne așa pînă la războaiele victorioase ale lui Tzimiskes și ale Bulgarohtonului. În Armenia și în Caucaz, ofensiva musulmană care supusese Persia și Asia Centrală constituia pe de altă parte un permanent motiv de neliniște. Lupta contra Islamului avea să fie chiar mai periculoasă decît duelul multisecular dintre Persia și Roma, a cărei moștenire o revendica Bizanțul. Poziția Imperiului bizantin în Marca Neagră ar fi fost fără îndoială pierdută dacă el n-ar fi găsit un element de echilibru și chiar un aliat în noua putere, care în secolul al VII-lea înlocuia imperiile avarilor și bulgarilor în stepele din Rusia Meridională: cea a chazarilor.

Bibliografie sumară: CHARLES DIEHL, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*, Paris, 1901; R. GROUSSET, *L'empire du Levant, histoire de la question d'Orient*, Paris, 1946; G. OSTROGORSKY, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1940; R. GROUSSET, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939; R. VULPE, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938; N. FETTICH, *Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn (Archaeologia Hungarica, I)*, Budapesta, 1926; A. ALFÖLDI, *Zur historischen Bestimmung der Awarenfunde*, în *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, IX, 1934. Cu titlul de curiozitate: FR. KASZONYI, *Rassenverwandschaft der Donauvölker*, 1931; F. LOT, *Les invasions barbares*, I, Paris, 1937; L. HAUPTMANN, *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle*, în *Byzantion*, IV, 1927—1928; L. NIEDERLE, *Manuel de l'Antiquité slave*, I. Paris, 1923; G. VERNADSKI, *Goten und Anten in Südrussland*, în *Südost-*

Forschungen, III, 1938, 2; J. BROMBERG, *Toponymical and historical miscellanies on medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia*, în *Byzantion*, XII, 1937 și XIII, 1938; G. I. BRĂTIANU, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, ed. a 2-a, București, 1942; IDEM, *Vicina*, II, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1.

NOTE

- 1 G. Vernadsky, *Flavius Ardabur Aspar*, în *Südost-Forschungen*, VI, 1941, p. 38 și urm.; G. Ostrogorsky: *Geschichte des byzantinischen Staates*, ed. a 3-a, München, 1963, p. 51—53 și 57; R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, p. 408—409 și 412—414 (I. Barnea).
- 2 Ch. Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*, Paris, 1901, p. 208—217 și 240.
- 3 R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, în *La Dobroudja*, București, 1938, p. 328—330.
- 4 *Ibidem*, p. 331.
- 5 *Ibidem*, p. 331—340; R. Vulpe, I. Barnea, *op. cit.*, p. 420—427 (I. Barnea),
- 6 R. Vulpe, *op. cit.*, p. 310—316; Gh. Ștefan și I. Barnea, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 612—613; R. Vulpe, I. Barnea, *op. cit.*, p. 456 și urm. (I. Barnea); A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare. Dobrogea*, București, 1979, p. 142 și urm.
- 7 Problema localizării cetății Daphne rămâne nelămurită atit timp cit nu va fi identificată pe cale arheologică. Majoritatea specialiștilor consideră că se învecina cu Transmarisca (Turtucaia), prin urmare ar fi, așa cum crede și Gh. I. Brătianu, în apropiere de punctul de vărsare a Argeșului în Dunăre, deci aproape de Oltenița. Cf. D. Tudor, în *Istoria României*, I, 1960, p. 656; idem, *Oltenia romană*, ed. a 4-a, București, 1978, p. 450—451. O altă propunere pentru localizarea enigmaticii cetăți la P. Diaconu, în *căutarea Daphnei*, în *Ponlica*, IV, 1971, p. 311—318.
- 8 Modul dubitativ de a desemna Celeiul (Sucidava) drept cap de pod nord-dunărean nu își are sensul. În această așezare cu caracter militar săpăturile arheologice, întreprinse atit înainte cit și după cel de-al doilea război mondial, au scos la iveală consistente urme de locuire datate în secolele III—VI. Potrivit observațiilor arheologice, la Sucidava s-au ridicat puternice fortificații în epoca aureliană, constantiniană și justiniană. Pentru a

- inlesni legăturile cu regiunile din stînga Dunării, Constantin cel Mare a construit la Sucidava un pod de lemn, din care s-a reușit să se identifice urmele picioarelor de susținere a portalului. Bazilica creștină la care se referă Gheorghe Brătianu — construită din piatră alternînd cu cărămidă, avînd dimensiunile de 20,90×10,20 m — a fost descoperită cu ocazia săpăturilor întreprinse în 1946—1947. Cf. D. Tudor, *Prima basilică creștină descoperită în Dacia Traiană*, Iași, 1948; idem, *Sucidava*, Craiova, 1974, p. 138—146; idem, *Oltenia romană*, p. 416—448 și 459—466.
- 9 R. Vulpe, *op. cit.*, p. 346—351; R. Vulpe, I. Barnea, *op. cit.*, p. 461—464 (I. Barnea).
- 10 Ch. Diehl, *op. cit.*, p. 125—171 și 218—222; G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 57—66; D. A. Zakythinos, *Byzantinische Geschichte, 324—1071*, Viena-Köln-Graz, 1979, p. 37 și urm.
- 11 Citatul este din J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, în *CMN*, p. 199, Brătianu face următorul comentariu pe marginea aprecierilor orientalistului german: „Observația este în bună parte îndreptățită. De n-ar fi fost aceste dezastre, care au început în timpul lui Justinian și au continuat în epoca următoare, cine știe ce destin ar fi avut Peninsula Balcanică. E probabil că nu s-ar fi introdus în ea acest corp străin a neamurilor slave, care încep acum să pătrundă tot mai mult, și evoluția ei ar fi continuat a se dezvolta sub imperiul celor două culturi, romanică în nord, elenică în sud, care își împărțeau viața peninsulei. În modul acesta, s-ar fi produs probabil cu totul altă evoluție națională și demografică“.
- 12 Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I, *Texte*, Wiesbaden, 1958.
- 13 Pentru informațiile grecești și latine privind „drumul mătășii“, cf. H. W. Haussig, *Die ältesten Nachrichten der griechischen und lateinischen Quellen über die Routen der Seitenstrasse nach Zentral- und Ostasien*, în *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVIII, 1980, 1—4, p. 9—24.
- 14 R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 204 și 228—230. Pentru triburile juan-juan, cf. A. Kollautz și H. Miyakawa, *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, I, Klagenfurt, 1970. Pentru heftaliți, cf. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, II, ed. a 2-a, Berlin, 1969, p. 255—290. Succinte considerații și referințe bibliografice privind pe juan-juan și heftaliți la D. Sinor, *Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale*, Wiesbaden, 1963, p. 231—233.
- 15 „La slavi cuvîntul «obry» înseamnă «uriaș». Acești «uriași» pentru popoarele Europei nu erau însă decît niște «fugari» pentru Asia!“ (*CMN*, p. 220).

- 16 Gh. I. Brătianu. «Bulgaria de dincolo de Dunăre» în *izvoarele bizantine*, în *Omagiu lui Ioan Lupas la implinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1913, p. 127—132.
- 17 Mai multe detalii în legătură cu această problemă întâlnim în *CMN*, p. 222—223: „Unii au susținut că se vede de aici o primă mărturie a limbii românești, în orice caz romanice, a locuitorilor de baștină! Alții au spus că nu este decît o nouă confirmare a termenilor de comandă, latinești, cari erau încă folosiți în armata Imperiului de Răsărit. Nu știu de ce, dar mă cuprinde îndoiala că foarte învățații autori cari au emis această din urmă părere își vor fi făcut în mod efectiv stagiul militar, pentru că nici pe vremea aceea nu cred să se fi comandat „Stinga'mprejur ... frate!“ Acest „frate“ este un termen prea familiar pentru a putea fi cuprins într-o formulă de comandă. Este foarte probabil că acest cuvînt aparține într-adevăr formei latinei vulgare care era răspîndită atunci. A spune că sunt cuvinte românești este deșigur o exagerare. Dar ele aparțin probabil unuia și celui mai însemnat din substraturile peste care limba noastră s-a clădit“.

Unele din aceste idei le găsim formulate de G. I. Brătianu încă în *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin*, Paris-București, 1936, p. 63—64; *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937, p. 67—68.

Îndelung discutata expresie *torna, torna, fratre* (τόρνα τόρνα, φράτερ) apare în *Cronografia* lui Theophanes Confessor, scrisă în începutul secolului al IX-lea (cf. *Fontes historiae Dacoromanae*, II, ed. H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hîncu, Vl. Iliescu, V. C. Popescu, București, 1970, p. 604—605). Pentru aceleași evenimente Theophylaktos Simokattes, a cărei cronică datează din secolul al VII-lea,⁷ a utilizat formula τόρνα, τόρνα (cf. *ibidem*, p. 538—539; Teofilact Simocata, *Istorie bizantină. Domnia împăratului Mauricius (582—602)*, ed. H. Mihăescu, București, 1985, p. 54). Pentru interpretarea acestor texte, cf. P. Ș. Năsturel, *Torna, torna, fratre. O problemă de istorie și de lingvistică*, în *SCIV*, VII, 1956, 1—2, p. 179—188; I. Glodariu, *În legătură cu „torna, torna, fratre“*, în *Acta Musei Napocensis*, I, 1964, p. 483—488; H. Mihăescu, *Torna, torna, fratre*, în *Bizantina*, 8, 1976, p. 23—35. •

- 18 Pentru avari și invaziile lor în Imperiul bizantin, cf. A. Kollautz, *Die Awaren. Schichtung in einer Nomadenherrschaft*, în *Saeculum*, V, 1954, p. 129—178; D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapesta, 1956; G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 77 și urm.; A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, I, 602—634 Amsterdam, 1968, p. 28—32, 118—120, 145—150, 173—196, 315—337; K. Czeglédy, *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*, Budapesta, 1969; A. Kollautz și H. Miyakawa, *op. cit.*, I—II, 1970; A. Avenarius, *Die Awaren in Europa*, Amsterdam-Bra-

tislava, 1974; *Glossar für frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*, Serie A, *Lateinische Namen bis 900*, I, coord. J. Ferluga, M. Hellmann, F. Kämpfer, H. Ludat, K. Zernach, red. R. Ernst, D. Wojtecki, Wiesbaden, 1977, p. 187—257 și 403—407. Larga referiri bibliografice la Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkenvölker*, ed. a 2-a, Berlin, 1958, p. 70—76.

- 19 „Cultura Keszthely“ include antichitățile avarice din Cîmpia Pannonică și regiunile învecinate, reprezentate îndeosebi prin necropole plane de înhumăție. Analogiile sale cu descoperirile din Siberia sînt firești, dată fiind originea asiatică a avarilor. Denumirea a preluat-o de la localitatea Keszthely de la sudul lacului Balaton, unde V. Lipp a cercetat la sfîrșitul secolului trecut mai multe morminte avarice, al căror număr a crescut foarte mult prin săpăturile ulterioare din alte localități din Ungaria, Slovacia, Serbia, Transilvania și Austria. Cf. J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, II—III, Braunschweig, 1905; N. Fettich, *Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn* (*Archaeologia Hungarica*, I), Budapesta, 1926; Gy. Laszlo, *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars* (*Archaeologia Hungarica*, S.N., XXXIV), Budapesta, 1955; D. Csallány, *op. cit.*; K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, București, 1958, p. 61—108; A. Kollautz și H. Miyakawa, *op. cit.*, II, 1970; *Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle*, ed. L. Gerevich, Budapesta, 1972.
- 20 Teoria incapacității vechilor slavi de a-și întemeia state proprii este combătută de numeroși specialiști.
- 21 În legătură cu diferitele tendințe de prezentare a istoriei străvechi a slavilor, în *CMN* se fac cîteva interesante considerații, din care selectăm cîteva care nu au fost inserate în *MN*: „Bineînțeles însă, progresul științei istorice s-a făcut simțit și, în cursul secolului trecut, multe din aceste pozițiuni [exagerate — n.n.] au fost părăsite și s-a revenit la o mai științifică și dreaptă interpretare a izvoarelor istorice [...] Teoria moderată, reprezentată prin Niederle, admite că cercetarea trebuie așezată pe baza izvoarelor istorice, însă socotește că și anterior acestei vremi s-ar putea regăsi urme ale existenței slavilor în aceste regiuni, în special în regiunile din jurul Dunării. Se amintesc cîteva nume, între altele, de pildă, și acela al rîului Cerna, care în limba slavă înseamnă „negru“ și care s-ar regăsi în unele inscripțiuni din epoca romană sub forma Dierna sau Tsierna. Desigur, la rigoare, se poate face o apropiere între această formă străveche și înțelesul rîului Cerna de mai tîrziu. Dar cazul este prea izolat pentru ca să putem întemeia pe el o construcție istorică serioasă. În definitiv, se poate foarte bine întîmpla să fie și o coincidență toponimică; nu este singurul caz. Iată un alt caz de care mi-am adus aminte: avem, de pildă, orașul Deva în județul Hune-

- doara: în cursul unei excursiuni făcute în timpul războiului civil din Spania am găsit o localitate din nordul Spaniei, unde avuseseră loc lupte și care se numea tot Deva! Nu mi-a venit în minte să fac o apropiere istorică sau filologică și să deduc de aci că același popor a stăpinit în același timp și în județul Hunedoara și în marginile de nord ale Spaniei! Asemenea coincidențe se pot ivi și aiurea. Toate aceste elemente însă sunt prea puțin doveditoare pentru a se putea întemeia pe ele o întreagă teorie istorică. Mai sigur este că în secolul VI avem mențiuni ale pătrunderii slavilor în aceste regiuni și vă spuneam că textul principal este acela al *Geticelor* lui Jordanes" (CMN, p. 202—204).
- 22 J. Bromberg, *Toponymical and historical miscellanies on medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia*, în *Byzantion*, XII, 1937, p. 151—180 și 459—475; XIII, 1938, p. 9—71. Începînd cu această frază citeva paragrafe din volum sînt reproduse aproape identic din G.I. Brătianu, *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des «Miscellanies» de M. J. Bromberg*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 167—171.
- 23 J. Bromberg, *op. cit.*, în *Byzantion*, XIII, 1938, p. 10 și urm. Cf. și nota 5 de la p. 167 din *Vicina* II.
- 24 R. Vulpe, *op. cit.*, p. 328 și urm.
- 25 Traducerea franceză a textului lui Jordanes este reprodusă după F. Lot, *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe*, I, Paris, 1937, p. 216.
- 26 Mursa se află lângă punctul de vărsare a Dravei în Dunăre și nu la confluența Savei cu Dunărea, unde se găsește Belgradul. Cf. F. Hild, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 22, 1973, p. 364.
- 27 F. Lot, *op. cit.*, p. 217.
- 28 L. Niederle, *Manuel de l'Antiquité slave*, I, *L'histoire*, Paris, 1923, p. 47.
29. L. Hauptmann, *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle*, în *Byzantion*, IV, 1927—1928, p. 139 și urm.
- 30 *Ibidem*, p. 141.
- 31 J. Bromberg, *op. cit.*, în *Byzantion*, XIII, 1938, p. 10.
- 32 L. Niederle, *op. cit.*, I, p. 79; L. Wopfner, *Beiträge zur Bevölkerungsgeschichte der österreichischen Länder*, în *Festschrift Dopsch*, Viena, 1938, p. 223 și urm.
- 33 Cf. pentru acest subiect studiile lui G. Vernadsky, *On the origins of the Antae*, în *Journal of the American Oriental Society*, 59, p. 96 și urm.; idem, *The Spali of Jordanes and the Spori of Procopius*, în *Byzantion*, XIII, 1938, p. 263—266; idem, *Goten und Anten in Südrussland*, în *Südost-Forschungen*, III, 1938, 2.
- 34 L. Hauptmann, *op. cit.*, p. 157. Cf. și J. Marquart, *op. cit.*, p. 482. Pasajul din Mihail Sirianul a fost ulterior tradus și de F. Altheim și R. Stiehl, *Michael der Syrer*

über das erste Auftreten der Bulgaren und Chazaren, in *Byzantion*, XXVIII, 1958, p. 108—110.

- 35 T. Sauciu-Săveanu, *O inscripție latină și alte obiecte antice și știri din satul roman Petra, Camena de azi, din județul Tulcea*, în *Analele Dobrogei*, XV, 1934, p. 93—112.
- 36 V. Bogrea, „*Mănăstirea Pavliceni*“ și altele, în *Revista istorică*, XII, 1926, p. 8, nota 1.
- 37 Gr. Nandriș, *The earliest contacts between Slavs and Roumanians*, în *The Slavonic Review*, XVIII, 1939, p. 144.
- 38 Cu acest pasaj și această notă se încheie fragmentul reprodus evasiidentificat din *Vicina*, II, p. 167—171. În aceste paragrafe am păstrat în cea mai mare parte notele autorului.
- 39 Referitor la acest termen, într-o conferință ținută la Timișoara la 27 iunie 1943, Gheorghe I. Brătianu aprecia că „*rumân*, rumânii care desigur la început vor fi fost acei descendenți din provincialii Romei, dar cu trecerea veacurilor au ajuns să însemne o clasă socială obidită, aceea a muncitorilor legați de pământ, după cum în Apus, *Villani*, locuitorii satelor, au ajuns *les vilains*, pe care îi înseamnă cu dispreț hrisoavele seniorilor medievali“ (*Problema trecutului românesc*, București, 1943, p. 13). Cf. și idem, *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943, p. 81—82; idem, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele române*, Évry, 1977, p. 26—27.
- 40 În legătură cu această problemă, cf. și G. I. Brătianu, *Le problème de la continuité daco-roumaine. À propos des nouvelles remarques de M. Ferdinand Lot*, în *RHSEE*, XX, 1943, p. 67. Aupra ei există referiri ample și în *CMN*, p. 225—229: „În ultimul timp, unii dintre istoricii noștri, examinând anumite forme sociale ale trecutului nostru, au găsit că neamul nostru în această perioadă foarte întunecată, în care izvoarele istorice nu ne pomenesc, a avut un rol cu totul subordonat, rolul unei populații supuse și că acest rol de populație supusă, peste care trec stăpînirile neamurilor stepei, se înseamnă prin înțelesul și accepțiunea însăși a numelui nostru național. Știți că primele izvoare cari menționează numele de „*rumân*“ dau acestui cuvînt un înțeles de servitute, în orice caz de iobăgie: este populația săracă, muncitoare, legată de pământ, obligată la anumite îndatoriri. Printre alții, Dl. Giurescu a dezvoltat această teorie în primul volum al *Istoriei românilor* și a adăugat că aceasta se datorește în bună parte slavilor, că slavii la noi ar fi fost cuceritori și că elementele băștinașe care se aflau aci ar fi fost aduse în această stare de servitute, care s-ar dovedi prin acest înțeles al numelui național, înțeles destul de umil pentru acele vremuri, și care, cu trecerea timpului, a recăpătat un înțeles mai nobil, pentru a ajunge iarăși numele național în zilele noastre.

În sine, ideea nu este de respins. Este într-adevăr destul de evident că numele acesta de rumân în izvoarele noastre corespunde cu un înțeles social oarecum inferior, de supușenie. Dar nu este singurul caz. În definitiv, dacă am căuta paralele, am găsi chiar la slavi că numele acesta de „slav“, pe care panslavismul în zilele noastre l-a apropiat de „slava“ = gloria, în limba contemporanilor și în special în izvoarele apusene capătă și el un înțeles social inferior. Este o vădită confuzie între „slavi“ și „sclavi“ pentru că cei mai mulți dintre sclavii din Apus, în evul mediu, erau slavi. Iată, prin urmărire, încă un exemplu al unui nume național care poate căpăta la un moment dat o accepțiune inferioară.

Cred însă că nu tocmai slavii par a fi cei mai indicați pentru a exercita acest rol de stăpînitari față de neamul nostru.

Desigur, slavii au venit împreună cu avarii. Dar ei nu constituie stratul superior în stăpînirea care s-a întins asupra ținuturilor noastre. Eran un strat mijlociu și este probabil că unii dintre termenii cari indică pe stăpînitari și cari sunt de origine slavă au ajuns astfel mai mult prin rolul de intermediari al slavilor decît prin rolul lor de stăpîni absoluți. Mi se pare că dovada stă într-un text citat des, este vorba de cronică lui Mihail Sirianul, un izvor mai tîrziu, cu șase secole, dar care totuși păstrează o relațiune destul de exactă a împrejurărilor [...]

Din textul acesta rezultă un lucru precis: superioritatea avarilor în aceste timpuri. Ei sunt accia cari comandă. Slavii, deosebiți de anți, sunt supuși lor și, firește, față de populația băștinașă a Peninsulei Balcanice și a regiunii dunărene, ei sunt un fel de intermediari ai stăpînilor lor. Iar dacă ni se aduce ca argument că anumiți termeni din legislația noastră veche, de pildă termenul de „boiari“, ar fi de origine slavă, este interesant de constatat că filologii bulgari atribuie acestui cuvînt nu o origine slavă, ci o origine turcă, protobulgară, de la care derivă în limba slavă-bulgară de astăzi noțiunea de stăpînire.

Slavii n-au avut decît rolul de intermediari. Cred că într-adevăr populația aceea băștinașă, cită va fi fost, va fi avut rolul acesta de iobagi, de muncitori de pămînt „taillables et corvéables“, chiar față de slavi, însă în orice caz față de slavi numai ca reprezentanți ai stăpînirii avare, care îi cîrmuia pe toți.

Acesta cred că este corectivul care trebuie adus acestei teorii, ce desigur merită și alte dezvoltări, pe care însă nu le putem face în cadrul acestor prelegeri“.

Pe lângă C. C. Giurescu, citat de Gh. Brătianu, de problema în discuție s-a ocupat aproximativ în aceeași vreme, emițînd idei apropiate, și P. P. Panaitescu, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, 1947, p. 52—60. Pentru un alt punct de vedere în ceea ce privește termenul „rumân“, cf. Șt. Ștefănescu, *Considerațiuni asupra termenilor „vlah“ și „rumân“ pe*

- baza documentelor interne ale Țării Românești din veacurile XIV—XVII, în *Studii și materiale de istorie medie*, IV, 1960, p. 63—75. Asupra terminologiei slave privind demnitățile laice, cf. K. Kadlec, *Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves*, Paris, 1933.
- 41 O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIVe siècle*, Paris, 1919, p. 127 și urm. Cf. și G. I. Brătianu, *Une énigme ...*, p. 54—55.
- 42 Despre stabilirea bulgarilor în Peninsula Balcanică și constituirea primului țarat, cf. D. Marshall Lang, *The Bulgarians from Pagan Time to the Ottoman Conquest*, Southampton, 1976; G. Cankova-Petkova, *Über die Bildung des bulgarischen Staates*, în *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.—11. Jahrhundert*, ed. VI. Vavřinek, Praga, 1978, p. 463—484; A. N. Stratos, *op. cit.*, IV, 668—685, Amsterdam, 1978, p. 101—113; D. Angelov, *Die Entstehung des bulgarischen Volkes*, Berlin, 1980, p. 77 și urm.; P. Petrov, *Образование на Българската държава*, în *Trzynaście wieków Bulgarii. Materiały polsko-bułgarskiej sesji naukowej Warszawa 28—30 X 1981*, red. J. Siatkowski, Wrocław-Varșovia—Cracovia—Gdańsk—Łódź, 1983, p. 173—180; *Glossar ...*, A, II, 5, 1981, p. 191—228.
- 43 Ipoteza că valul de piatră care brăzdează Dobrogea de la Cernavodă la Constanța a fost ridicat în vremea domniei lui Anastasius I (491—518) a fost emisă de R. Vulpe (*op. cit.*, p. 371). Săpăturile întreprinse după cel de-al doilea război mondial au dovedit datarea sa mai târzie. Unii cercetători consideră că a fost ridicat de bulgari la sfârșitul secolului al X-lea (cf. P. Diaconu, *Zur Frage der Datierung des Steinwalles in der Dobrudscha und der Lokalisierung der im Berichte des griechischen Toparchen geschilderten Ereignisse*, în *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 317—335), în timp ce alții sînt de părere că reprezintă opera bizantinilor și că a fost construit în ultima parte a secolului al X-lea sau la începutul celui următor (cf. I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 111—116 (I. Barnea); C. Cihodaru, *Precizări necesare în legătură cu datarea valului de piatră din Dobrogea și însemnările toparhului bizantin*, în *RIS*, XVI, 1963, 5, p. 1128 și urm.).
- 44 R. Vulpe, *op. cit.*, p. 380—381. Săpăturile arheologice și studiile numismatice din ultimele decenii arată că, deși numeroase așezări din Dobrogea au suferit distrugerii în vremea invaziilor avare și slave, stăpînirea Imperiului bizantin s-a menținut în teritoriul dintre Dunăre și mare pînă la venirea bulgarilor. Cf. R. Vulpe, I. Barnea, *op. cit.*, p. 442—445 (I. Barnea).
- 45 R. Vulpe, *op. cit.*, p. 384.
- 46 Gheorghe Brătianu a avut ocazia să viziteze renumitul complex sculptural de la Madara. Cf. *CMN*, p. 234—235. Despre călărețul de la Madara, cf. V. Velkov, G.

- Michailov, V. Beševliev, T. Gerasimov, I. Venedikov și S. Stančev, *Мадарският конник*, Sofia, 1956; N. Mavrodinov, *Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото Българско царство*, Sofia, 1959, p. 69—75.
- 47 A. L. Jakobson, *Крым в средние века*, Moscovia, 1973, p. 30—31.

Capitolul VI DE LA CHAZARI LA VAREGI

Imperiul chazar: caracterul său comercial și rolul său în alianța bizantină. Convertirea la iudaism. Maghiarii în stepele pontice. Habitaturile lor înainte de invazia în Pannonia. Informațiile geografilor arabi despre popoarele din regiunea dunăreană în secolul al IX-lea. Varegii, întemeietorii Rusiei kieviene. Înaintarea lor spre Marea Neagră și legăturile cu Imperiul bizantin. Caracterul citadin și comercial al statului lor; continuitatea dezvoltării economice în bazinul pontic.

Pe măsură ce avarii se deplasau spre vest, alte popoare turcice, sub impulsul mișcării de retragere, provocată de destrămarea imperiului T'u-Kiue-ilor și de reacția mai energică a politicii chineze, le luau locul în stepele din nordul Caucazului, unde se stabilesc pentru început. În prima parte a secolului al VII-lea chazarii, la rîndul lor, se instalează și ei acolo¹.

Nu au avut însă un imperiu nomad obișnuit. Nici nu par să fi devenit, așa cum s-a scris despre ei, pe de-a întregul agricultori și sedentari — sau cel puțin clasa lor conducătoare nu a evoluat în așa măsură încît să abandoneze cu totul caracterul său primitiv — dar erau, după cum subliniază un specialist, „cu mult mai civilizați decît popoarele

turcice din Europa, după cum uigurii vor fi cei mai evoluți dintre turcii din Asia Superioară“. De timpuriu la ei se dezvoltă, fără ca din această cauză să-și piardă calitățile militare, un spirit comercial foarte ascuțit, iar ca urmare firească a acestor aptitudini și a relațiilor pe care le antrenează cu lumea bizantină și arabă întemeiază un stat organizat, cu orașe și piețe supuse unei administrații riguroase.

Nu putem să insistăm îndeajuns asupra importanței acestui factor intermediar, ce leagă tradiția prosperă a comerțului antic din Euxin de noua epocă de înflorire comercială din această regiune, în ultimele secole ale evului mediu. Caracterul urban și comercial al statului varegilor, ce constituie o trăsătură distinctivă a civilizației vechii Rusii de Kiev, în secolul al IX-lea, își găsește, de asemenea, în parte explicația în relațiile cu chazarii, ce asigură astfel în bazinul Mării Negre o continuitate în evoluția economică, de care Europa Apuseană a fost lipsită în „secolele întunecate“.

Acest popor, la fel ca și bulgarii, pe care i-au dislocat, aparține, după orientalistul Barthold, vechiului grup turcic occidental, a căror ultimă rămășiță ar constitui-o acum ciuvașii². Cuvintele ce se cunosc din limbajul lor sînt turcice: *Tängri*, zeul cerului, *qaghan* sau *kagham*, conducătorul hoardei, *tarkhan-ii* care alcătuiesc aristocrația³. Ipoteza lui Bachmakoff, ce le atribuie o străveche origine autohtonă, „prescitică“, pe care adoptarea unui limbaj turcic ar fi umbrit-o după aceea⁴, se întemeiază pe date a căror autenticitate și valoare au fost recent contestate și nu mai pot să fie invocate în sprijinul acestei teze. Tot turcică este și toleranța, ba chiar indiferența în materie de religie, care permite chazarilor să adopte succesiv, sau poate chiar simultan, în proporții variabile, iudaismul, creștinismul sau islamismul.

Ei își fac apariția mai întâi în stepa din nord-vestul Caucazului și în Daghestan. Teritoriul lor, mărginit de Caspica, numită, de altfel, de arabi, Marea chazarilor, se întinde de la vărsarea Volgăi la cotul acestui mare fluviu, acolo unde el se apropie de unghiul drept al văii Donului, și sfârșește prin a atinge Marea de Azov și Crimeea, ce va păstra numele de „Chazaria“ (*Gazaria*), sub care o desemnează documentele genoveze din secolul XIII și XIV. Stăpîni ai strîmătorii Kerçi, unde pe ruinele anticii Phanagoria vor ridica orașul lor Matarka sau Matracha, și străduindu-se să-și impună dominația asupra triburilor din Caucaz, chazarii controlează deopotrivă, timp de două secole, comerțul Caspicii și cel al bazinului răsăritean al Mării Negre⁵.

Acest comerț era mai cu seamă de tranzit. Ei făceau negoț cu bulgarii din Bulgaria Mare și cu burtașii, negustori care le procurau blănuri din Extremul Nord⁶. Comerțul acestor regiuni cu Orientul Mijlociu a fost totdeauna foarte activ: ne putem da seama de aceasta după numărul monedelor sasanide sau indobactriene din secolul al V-lea găsite pe valea Volgăi și a Kamei sau după obiectele care poartă pecetea Persiei. Intermediarii indispensabili ai acestui negoț erau evident chazarii. Începînd cu sfîrșitul secolului al VII-lea, monedele arabe se răspîndesc din Rusia pînă la țărmurile Balticii; sînt semnalate 1122 numai în insula Oeland, 24 000 în insula Gotland: „numele de Samarkand, Buhara, Șaș (Tașkent), Balh, Enderab, Nișapur etc. sînt cele care revin cel mai des în legendele pieselor găsite în Rusia și Suedia“⁷. Ele se găsesc acolo în număr mai mare decît monedele bizantine contemporane (2 000), ceea ce dovedește că după cucerirea Persiei și instituirea chalifatului, volumul comerțului bizantin cu Nordul, prin intermediul porturilor de la Marea Neagră era mai puțin însemnat decît cel al negustorilor arabi, al căror negoț urca de-a lungul Cas-

picii prin Azerbaidjan și Derbend, ca să treacă apoi în mâinile chazarilor, care le exportau monedele pînă la Baltica⁸.

Spre deosebire de celelalte imperii ale stepei, statul chazar avea o capitală, care nu era doar o tabără întărită, un „ring“ ca cel al avarilor. În secolul al X-lea, călătorul arab Ibn Haukal a vizitat Itilul, capitala situată la vărsarea Volgăi, pe care o descrie ca un mare antrepozit comercial cu corturile și bazarurile sale de lut bătătorit, ce adăposteau negustori finici, slavi, greci, arabi și horezmieni⁹. Cînd puterea chazarilor a început să slăbească, mercenari turcici din Horezm au alcătuit garda chaganului și au devenit o forță ce își impunea uneori voința; apariția lor marchează însă sfîrșitul puterii chazare.

În prima fază, la începutul secolului al VII-lea, centrul posesiunilor chazare se afla în regiunea Terekului: reședința chaganului era la Balandjar, pe care Marquart crede că îl poate situa pe Sulek, afluent al Terekului¹⁰. Dar o invazie arabă a distrus orașul în 722—23 și i-a obligat pe chazari să-și stabilească capitala mai la nord. Aceasta a fost „Orașul Alb“ (*el-Baida*) al arabilor, pe care Marquart ar fi voit să-l rectifice în „Orașul Galben“ din turcă (*Sarighshar* sau *Sarighshin*), la vărsarea Volgăi, unde se va ridica apoi Itilul¹¹. Pentru suveranul chazar și curtea sa acesta nu era, de altfel, decît o reședință de iarnă: vara el se reîntorcea la cortul de nomad, pe care îl instala mai aproape de munți, pe Kuban. Cu toate acestea, la începutul secolului al IX-lea, noii invadatori făceau această poziție nesigură; atunci el s-a adresat Bizanțului, iar împăratul Theophilos a trimis în 833 pe protospătarul Petronas cu ingineri, pentru a construi la cotul Donului orașul Sarkel, pe care rușii aveau să-l numească *Belaia Veža*, adică o altă „cetate albă“.¹² Dacă urmărim pe hartă amplasarea acestor reședințe succesive, observăm deplasarea spre nord a capitalei chaganu-

lui, mai întâi sub presiunea arabilor, apoi a noilor valuri de nomazi din stepă.

Dar chazarii nu au avut de la început această poziție defensivă. Ei au știut să riposteze la loviturile date de adversarii lor și au constituit o forță militară ce nu era deloc neglijabilă. Politica bizantină o aprecia la ade-vărata ei valoare și înțelegea să o folosească în propriul folos; raporturile comerciale dintre cele două state creau, de la un țărm la altul al Mării Negre, o solidaritate reală de interese. Pe de altă parte, posesiunile păstrate încă de Bizanț pe coastele Crimeei, orașul Cherson și teritoriul său, ce nu era altul decât cel al vechiului Chersones, îl obligau să întrețină raporturi bune cu stăpînii Peninsulei Taurice, care erau acum chazarii. Chersonul menținuse aproape intacte vechile sale tradiții elenice. În sala senatului era păstrată statuia împăratului Constantin, care îi recunoscuse privilegiile, iar în epoca cînd se refugiase acolo Justinian al II-lea, orașul era încă guvernat de primul său magistrat, πρωτοπολίτης, asistat de consiliul său, bucurîndu-se de o autonomie aproape completă. Protopolitul sau primarul este, de asemenea, menționat. De-abia în secolul al IX-lea regimul militar al themelor a fost extins la aceste posesiuni îndepărtate: în 834, Petronas, cel ce construise Sarkelul, a fost numit strateg al noii theme *Klimata*, iar magistrații Chersonului i-au fost subordonați. Existența acestui post înaintat, ce rămăsese o piață de prim ordin a litoralului pontic și a întregului comerț care ajungea pînă acolo, era bine asigurată doar atîta timp cît raporturile Imperiului cu chazarii rămîneau cordiale.

Această prietenie era facilitată de necesitatea ce se impunea celor două state de a înfrunta aceiași adversari. Ofensiva sasanidă care amenința coasta lazilor și Asia Mică încerca să se întindă spre Caucaz, unde tindea să-și impună hegemonia. Ea constituia din această cauză un pericol pentru chazari, care nu

au ezitat, atunci cînd Heraclius a venit în 626 să-l vadă pe hanul lor Ziebil la Tiflis, să pună la dispoziția împăratului bizantin o armată importantă și să-l ajute în campania sa în Azerbaidjan și în Armenia. De acum înainte alianța cu chazarii devine o tradiție constantă a politicii Bizanțului: ea constituie temelia veritabilă a echilibrului pontic, care permite imperiului Noului Rome să se apere contra altor pericole. Această alianță nu era de fapt doar militară sau diplomatică: cîteva căsătorii între casele domnitoare îi sporiseră prestigiul, în epoca în care Bizanțul se considera în fruntea „familiei de regi”. Cînd Justinian al II-lea, fugind din Cherson, unde era exilat, se refugiase la chazari, s-a căsătorit cu sora chaganului, care a luat numele de Teodora.

Sînt motive să se creadă că aceasta a fost o alianță politică, frumusețea acestei prințese nefiind fără îndoială principala sa atracție; este adevărat că noul Justinian era „împăratul cu nasul tăiat”. Dar în 732 Constantin al V-lea se căsătorește și el cu o prințesă chazară, fiica chaganului, care a devenit împărăteasa Irina; fiul lor, Leon al IV-lea care a domnit din 775 pînă în 780, poartă porecla „Chazarul”. Clauzele de asistență militară acționau efectiv: contraatacul bizantin împotriva arabilor în Asia Mică, în 764, a fost susținut de chazari în Transcaucazia, provocînd astfel diversiunea ce a divizat forțele musulmane¹³.

Cu atît mai surprinzător este că, în aceste condiții, opera misionarilor creștini patronată de Bizanț nu a făcut mai multe progrese la chazari¹⁴. Cu spiritul lor deschis către schimbările comerciale, chazarii acceptau nu mai puțin favorabil orice propagandă religioasă. Islamul pare să fi avut acolo adepți încă de la sfîrșitul secolului al VII-lea, dar nu avea să devină o religie dominantă decît la sfîrșitul Imperiului chazar, în secolul al X-lea. Creștinismul își avea și el credincioșii săi: unul din ultimii „arhoni” chazari din secolul al XI-lea,

Tzulos, era creștin. Faptul cel mai straniu a fost fără îndoială superioritatea iudaismului, cel puțin într-o anumită perioadă din istoria lor. Din relatările asupra activității Sf. Chiril, știm că el a fost între 851 și 864 la curtea chaganului chazar și că a avut de discutat cu rabini aflați acolo încă de multă vreme. Scriitorul arab Mas'udi atestă că în timpul lui Harun al Rașid, chaganul și nobilii săi împărțeau religia evreilor. Fără îndoială că acestei particularități trebuie să i se atribuie, de asemenea, volumul și extinderea comerțului chazarilor cu Orientul Mijlociu, unde evreii dețineau un loc considerabil în viața economică. Persecuțiile periodice la care erau supuși în Bizanț îi determinau, de asemenea, să caute refugiu la coreligionarii lor de neam turcic de la nordul Mării Negre¹⁵; cei ce au studiat în zilele noastre problema evreiască în Europa Răsăriteană atribuie acestui amestec etnic tipul israelitului din Galiția sau din Rusia, atât de diferit de cel al semitului mediteranean.

Cu toate acestea, nu-i mai puțin adevărat că una din principalele mărturii care se invocau pentru a înfățișa prozelitismul evreiesc al chazarilor este astăzi serios contestat. Este vorba de faimoasele scrisori adresate în 948 de un chagan chazar, cu numele biblic de Ioșif, unui rabin din Cordoba, Șasdai Ibn Șaprut, pentru a-i face cunoscută existența și prosperitatea comunităților evreiești din regatul său. Anumite dubii se ridicau în legătură cu această corespondență, ce fusese publicată de-abia în secolul al XVI-lea, de către un evreu din Constantinopol, un oarecare Akrish. Dar în secolul al XIX-lea, eruditul karait Abraham Firkovici a descoperit un nou manuscris, pe care l-a prezentat drept o relatare originală. Karaiții erau o sectă evreiască din Crimeea, care respecta un rit puritan: ei nu admiteau decât textul Vechiului Testament, respingând Talmudul și Mișna. După unii autori, această populație nu ar fi devenit

evreiască decît prin adoptarea religiei, fiind din punct de vedere etnic descendentă a aborigenilor din Crimeea: am avut deja ocazia să întîlnim ipoteze asemănătoare. În tot cazul Firkovici se străduia să demonstreze că nu exista nimic comun între karaiți¹⁶ și ceilalți evrei din Imperiul țarilor, iar eforturile sale n-au fost inutile, căci un ucaz imperial a recunoscut privilegii deosebite pentru această sectă. Corespondența rabinului din Cordoba cu chaganul Iosif constituia o piesă cu greutate printre documentele care îi susțineau teza. Dar printre orientaliștii moderni aveau să se ridice îndoieli în legătură cu autenticitatea acestei noi versiuni. Marquart o contesta în mod deschis, iar mai recent, D-nul Grégoire, în studiul său despre „Glozelul chazar“, conchi-dea clasarea definitivă a acestui text în categoria falsurilor, numite „patriotice“ pentru că sînt în general inventate ca să susțină anumite revendicări, fără ca prin aceasta să cîștige mai multă autenticitate¹⁷. O nouă descoperire a unui alt manuscris, în America, nu i-a zdruncinat convingerile. „Pentru conversiunea chazarilor la iudaism, scrie el, nu putem folosi decît o singură mărturie, aceea a lui Mas'udi, care așează această conversiune, poate efemeră, în vremea lui Harun al-Rașid. *Corespondența* publicată în 1577 (?) cu un opuscul al lui Akrish [...] este atestată și de un manuscris din secolul al XVI-lea. Această *Corespondență* este o ficțiune de dată nesigură, dar cu siguranță posterioară veacului al XII-lea [...]. În secolul al XIX-lea renașterea mișcării karaite a provocat o întreagă serie de falsuri: manuscrisele lui Firkovici ne-au dat o versiune lungă a scrisorii regelui Iosif. *Anonimul din Cambridge* este cel mai îndrăzneț și cel mai abil din aceste falsuri; spre a-l autentifica și a garanta în același timp diferitele versiuni ale *Corespondenței*, s-a plăsmuit falsul Barzilai; aceste două documente pot avea același autor; dacă este în viață, putem aștepta

mărturia sa^{*18}. Nu ne-a fost posibil să aflăm, în stadiul actual al contactelor științifice internaționale, dacă această discuție a continuat după război.

Pentru rolul politic și comercial al chazarilor în bazinul Mării Negre și raporturile lor cu Imperiul bizantin chestiunea autenticității acestor texte nu prezintă, de altminteri, decât un interes secundar. Pare posibil ca și creștinii, și evreii, și musulmanii să fi avut cu toții prozeșiți la chazari și ca fiecare din cele trei religii să fi avut momentul său de superioritate, fără a exclude cu toate acestea persistența vechiului șamanism păgîn, comun tuturor nomazilor. Fapt demn de notat este existența așezărilor urbane și intensitatea relațiilor comerciale, care deosebește statul chazarilor de toate celelalte imperii întemeiate de popoarele turcice, înainte sau după ei. Perioada de mare prosperitate a acestui stat a durat pînă la sfîrșitul secolului al VIII-lea. În secolul al IX-lea, chazarii mai reprezintă încă o putere, dar pot fi văzuți retrăgîndu-se în fața pericolului ce le amenință capitala și fortificîndu-se împotriva unui atac care venea din nord. Ar exista motive pentru a admite o primă ofensivă a varegilor ruși în direcția sud-est, de-a lungul marilor fluvii ce trebuiau să-i apropie de Marea Neagră. Dar dacă adoptăm versiunea arabului Ibn Rusta, ar fi mai curînd „teamă de maghiari și de alte popoare vecine cu țara lor“, care ar fi determinat aceste măsuri și apelul la constructorii bizantini. Era rezultatul unei noi strămutări a nomazilor, a căror presiune îi împingea spre vest pe strămoșii

* Unul dintre argumentele cele mai serioase împotriva autenticității faimoasei scrisori este menționarea numelui *Mangup* în Crincea. Acesta nu apare în realitate decît cu mult mai tîrziu, în timpul cuceririi mongole. Localitatea întărită ce se găsea în această regiune unde locuiau descendenții goșilor era cunoscută de către bizantini sub numele de „Dora“ sau „Doros“. Ce s-ar putea spune despre o descriere a Rusiei din secolul al XIX-lea unde s-ar menționa numele Leningradului?

ungurilor, urmăriți la rîndul lor de alți invadatori. Aceste evenimente care jalonează perpetua „fugă înainte“ a nomazilor vor marca o cotitură în politica bizantină din bazinul pontic. Alianței chazare i se va substitui în secolul al X-lea cea a pecenegilor, poporul turc ce domină atunci stepa și reprezintă contraponderea căutată permanent de Bizanț pentru a o opune altor invazii.

Informațiile despre primul habitat al triburilor ce vor constitui mai târziu poporul ungar, după migrarea lor în Cîmpia Pannonică, sînt destul de confuze. Studiul limbii a arătat că este vorba de elemente de origine fino-ugrică, analoage cu cele ce mai populează încă Siberia vestică, amestecate cu triburi turcice; acestea din urmă sînt cele care au furnizat clasa conducătoare¹⁹. Nu este imposibil ca însuși numele de „unguri“ sub care îi cunoaște Europa după instalarea lor în Pannonia să fi derivat din cel de „onoguri“, trib turcic înrudit cu protobulgarii, menționați în izvoarele bizantine încă din secolul al VI-lea între cursul Donului și Meotida, al cărui nume dispăre, de altfel, sub vechea sa formă, după trecerea Dunării de către bulgari²⁰.

În timpul șederii lor în spațiul pontic, ungurii au ocupat succesiv două regiuni: una numită *Lebedia*, care după toate aparențele ar trebui căutată la est, aproape de valea Donului, de unde apărarea chazară și mai ales presiunea pecenegilor, aflați pe urmele lor, i-ar fi izgonit în *Atelkuzu* sau „regiunea dintre fluvii“, un fel de „Mesopotamie“ a stepei pontice, dintre Nipru și văile moldovenești ale Prutului și Siretului²¹. În primul lor habitat, ei se aflau în dependența Imperiului chazar, care exercita asupra lor un fel de hegemonie, fără îndoială la fel ca și asupra altor nomazi. După *De administrando imperio*, tratatul lui Constantin Porphyrogenetul, redactat spre mijlocul secolului al X-lea, șederea maghiarilor

9. Ulcior de aur fără toartă cu reprezentări mitice din tezaurul de la Sinicolaul Mare.

În această regiune nu ar fi durat decât trei ani, cifră pe care încă Marquart o corectă în „vreo douăzeci de ani“ și pe care corectările mai recente, efectuate de H. Grégoire²² și G. Vernadski²³, o modifică și mai mult; ele fac

10. Ulcior de aur cu reprezentări mitice din tezaurul de la Sinicolaul Mare.

verosimilă o eroare de copiat, care ar fi confundat anii cu secolele! Ceea ce se știe despre chazari și vecinii lor face într-adevăr mai probabilă această interpretare, ce ar fixa din secolul al VI-lea pînă în al VIII-lea durata ocupării de către maghiari a unei regiuni greu de identificat după numele fluviilor indicate în tratatul împăratului Constantin. Ar putea fi *Inguleț*-ul modern, dintre Bug și Nipru, sau

chiar, după alții, *Cinhalul*-ul, afluentul lui Molocinaia, la est de Melitopol, între cotul Niprului și Marea de Azov. Există, fără îndoială, fatalități în geografie ca și în istorie: ne-a fost dat să vedem trecînd soldații maghiari ce acționau în Rusia în 1941, chiar pe locurile despre care se crede că ar fi fost sălașele strămoșilor lor. Poate că ei nici măcar nu bănuiau aceasta.²⁴

În tot cazul, sub presiunea altor nomazi turcici, între care pecenegii se vor dovedi a fi cei mai de temut, și în fața reacției defensive a chazarilor, maghiarii sau ungurii, la fel ca altădată bulgarii, se împart în mai multe grupuri. Unul dintre ele se îndepărtează spre nord-est, în direcția Volgăi: pe descendenții lor îi vor descoperi misionarii dominicani din secolul al XIII-lea în „Ungaria Mare“, în ajunul invaziei mongole în Europa²⁵. Un altul se îndepărtase spre sud-est, spre Caucaz și Armenia: probabil că acesta este misteriosul popor *Sawardi* din izvoarele arabe, care reinnoiește prin aceste pătrunderi spre Iran isprăvile sciților de altădată²⁶. Dar grosul triburilor a ocupat partea vestică a Ucrainei și regiunile vecine cu Basarabia și Moldova. Ele par să fi reluat vechile lor raporturi de dependență față de Imperiul chazar; tradiția afirmă, de altfel, că în fruntea acestei migrații se aflau trei triburi turcice de *cabari*²⁷. Porphyrogenetul arată clar că, o dată instalate în *Atelkuzu*, triburile ungare s-au adresat chaganului chazar, pentru a obține un conducător pentru confederația lor; atunci va fi fost desemnat Arpad, care avea să-i conducă apoi în Pannonia, în ultimii ani ai secolului al IX-lea²⁸. Alte izvoare bizantine îi semnalează încă înainte de această dată la gurile Dunării sub tripla denumire de *Toῦρκοι*, *Οὐννοί* și *Οὐγγροι*; aceasta din urmă va sfîrși prin a-i desemna oficial în textele bizantine²⁹.

Acele informații referitoare la peripețiile populației macedonene, ridicată de hanul bul-

gar Krum și colonizată în „Bulgaria de dincolo de Dunăre“, revenită apoi în Imperiul bizantin prin anul 836, mulțumită expediției ordonate de împăratul Theophilos³⁰, găsim o confirmare în câteva izvoare arabe, care mai recent au făcut obiectul unor studii temeinice. Majoritatea descrierilor geografice scrise în această limbă, dintre care cele mai cunoscute sînt cele ale lui Ibn Rusta și Ibn Khordabdeh — fără a omite bineînțeles „Pajiștile de aur“ ale lui Mas'udi sau scrierile lui Ibn Fadlan, ce sînt din secolul al X-lea, — par să se fi inspirat din relatarea mai veche a lui Abu Muslim al Garami, prizonier al bizantinilor în 845, ce a datorat acestei situații posibilitatea de a culege un mai mare număr de informații asupra regiunilor de la nordul Mării Negre. Un alt autor ce pare să fi utilizat același izvor este Gardîzî, care a scris pe la 1094 o lucrare în persană, „Podoaba istoriilor“³¹. Această din urmă carte a fost studiată și tradusă puțin timp înainte de război, în același timp cu geografia universală intitulată *Hudûd al-'Alâm*, „Hotarele lumii“, compusă cu peste un veac mai devreme, în 982, la Gozgân în Afganistanul de Nord³². Cele două relatări menționează pe unguri într-un moment ce nu poate să corespundă decît cu habitatul lor în Atelkuzu, adică cu mijlocul secolului al IX-lea. În același timp ele numesc două popoare creștine, care le sînt vecine: V.n.nd.r. și Mirvât după „Hotarele lumii“, sau N.dr.r. și M.rdât după Gardîzî. Din această descriere se pot deduce câteva date despre populara regiunilor apusene ale bazinului Mării Negre în acea epocă, care nu sînt lipsite de interes. Iată de altfel esențialul: după anonimul afgan, țara Madjgharî-lor se mărginește la răsărit cu munți, la apus și miazănoapte cu ținuturile Rûs-ilor, iar la miazăzi cu neamul creștin V.n.nd.r., care sînt oameni slabi și sărmani, lipsiți de averi. Mirvât sînt vecini cu munții V.n.nd.r. și se întind de la ei pînă la țara pecenegilor și la Marea Nea-

gră³³. Geograful persan de la sfârșitul secolului al XI-lea este mai explicit. „Țara lor, scrie el vorbind despre Madjgharî, este aproape de Marea Rûm, spre care curg două mari râuri, iar Madjgharî trăiesc între aceste două râuri, iar când vine iarna, cei ce se depărtaseră se întorc spre acest râu și petrec iarna acolo. Ei sînt pescari și se hrănesc cu pește. (În ce privește) fluviul care e la stînga lor (trebuie să spunem că) în direcția slavilor e un neam de Rûm, (ai căror membri) sînt creștini. Sînt numiți N.nd.r. Ei sînt mai numeroși, dar mai slabi decît Madjgharî. Dintre cele două râuri mai sus-numite, unul se cheamă Atil, iar celălalt Dûba, iar când Madjgharî stau pe țărîm, ei văd pe N.nd.r.-ieni. Deasupra (sau: dedesuptul) acestora, pe malul râului, este un munte mare și o apă izvorăște (din el) și curge pe povîrnișul său. În dosul acestui munte aflăm un neam creștin numit M.rdât“.³⁴

Aceste relatări au fost analizate de savantul orientalist D-nul V. Minorsky, care a pregătit o ediție engleză, și de către fostul său auditor român, D-nul Decei, care s-a ocupat exclusiv de textul lui Gardîzî. Concluziile lor sînt destul de asemănătoare, în sensul că ei cad de acord să îndepărteze orice identificare caucaziană, la care se gîndise mai întîi Marquart, sfîrșind apoi prin a renunța la ea³⁵. În acest caz, așa cum gîndea încă Barthold, Dûba, unul dintre fluvii, nu este altul decît Dună, Dunărea, iar Mirvât sau M.rdât, despre care se credea mai întîi că pot fi identificați cu croații, ar fi mai curînd locuitorii din Moráva (Morvak în ungurește), Moravia Mare a lui Svato-pluk, cucerită de unguri după sosirea lor în Europa Centrală. Madjgharî sînt evident maghiarii, iar îndeletnicirile lor de pescari amintesc mult de originile lor fino-ugrice, în tot cazul ocupații diferite de cele ale popoarelor de rasă turcică pură, care sînt înainte de toate păstori. Mai rămîne atunci poporul misterios N.nd.r. sau V.n.nd.r., care se interpune în-

tre slavii occidentali și unguri, de-a lungul Dunării sau a principalilor săi afluenți de pe malul stîng³⁶.

În legătură cu ei au fost formulate diferite ipoteze. D-nul Minorsky vedea în această îmbinare de consoane numele onoghundurilor sau onogurilor, tribul bulgar creștinat, amintit deja, a cărui dominație s-ar fi exercitat în acea vreme asupra populațiilor sedentare din regiune³⁷. H. Grégoire recunoștea pentru început sub această deghizare pe Βάγγαρ³⁸ sau *Vangari*, care ar fi echivalentul într-o limbă slavă pentru Ούγγροι, unguri³⁹. Mai tîrziu el a recunoscut însă că era vorba de un alt popor, vecin cu maghiarii. „Este vorba, ne spune el în această nouă versiune, de cei 12 000 de creștini (fără femei și copii) deportați de Krum de la Adrianopole în 813 și fixați dincolo de Dunăre, unde au rămas pînă în 836. Se știe că în anul respectiv, după ce i-au bătut pe bulgari și pe maghiari, acești macedoneni, adrianopolitani sau adrianiți (Nandar, Nandarin) s-au îmbarcat pe flota trimisă la gurile Dunării de către împăratul Theophilos. Ei erau atît de evident adrianiți, încît în timpul bătăliei împotriva maghiarilor invocau protecția Sf. Adrian! Izvorul lui Gardîzî, sau mai curînd această informație privind pe Nandarini, este astfel admirabil datată⁴⁰. În adevăr, cronică bizantină a lui Georges Monachos menționează în mod expres luptele purtate de acești macedoneni războinici, dornici să se întoarcă în patria lor, cu Τοῦρκοι, Οὐνοι sau Ούγγροι veniți în grabă în ajutorul bulgarilor⁴¹.

Într-o altă lucrare am adoptat același punct de vedere, abandonînd alte ipoteze care păreau mai puțin întemeiate: cea a D-lui Grégoire este cu siguranță cea mai verosimilă. Dar se cuvine să o completăm cu considerațiile D-lui Decei, care aducea o serie de argumente în favoarea identificării acelei populații cu românii, al căror teritoriu actual îl ocupă, de altfel, destul de exact. Este vorba în adevăr

de un popor creștin, mai numeros dar mai slab din punct de vedere militar decât maghiarii — trăind aproape de Dunăre, la poalele munților ce nu pot fi alții decât lanțul carpatic, — și a cărui origine este clar indicată: *ăz Rum*, de la Rûm sau din Imperiul roman⁴². Este clar că aceste date indică o populație mai numeroasă decât cea a emigraților transdunăreni, care au putut cu toate acestea să constituie elementul activ și „dominator“, suprapus localnicilor de limbă romană, statorniciți între Dunăre și Carpați în epoca dominației barbare în Dacia. Este suficient, de altfel, să se stabilească o paralelă între rezumatul făcut de Grégoire pentru datele geografice din Hudûd al-'Alâm și ale lui Gardîzi și primele indicații despre românii din evul mediu oferite de alte izvoare, puțin mai recente, pentru ca să fim izbiți de numeroase puncte comune. „Poporul sau populația de care e vorba, scrie autorul *Habitatului primitiv al ungurilor*, va trebui să răspundă unor semnalmente foarte complete:

1. Sînt bizantini (un neam din Rum)
2. Acești bizantini locuiesc lîngă rîul care este hotarul apusean al maghiarilor: Dunărea.
3. Sînt mai numeroși decât maghiarii.
4. Sînt mai slabi decât ei și săraci.
5. Sînt creștini.
6. Locuiesc lîngă un munte (foarte probabil Carpații).
7. De cealaltă parte a muntelui, vecinii lui sînt Mirvât sau moravii . . .⁴³

Or, la mai puțin de un secol după redactarea „Podoabei istoriilor“ a geografului persan, notarul anonim al regelui Bela al Ungariei (după toate aparențele Bela II) (1131—1141)⁴⁴ descria, după vechi tradiții îmbinate cu povestiri legendare, sosirea strămoșilor casei de Arpad în Pannonia. Cînd războinicii lui Tuhutum au ajuns la porțile Transilvaniei, au auzit vorbindu-se despre o țară bogată, udată de numeroase rîuri, al căror nisip con-

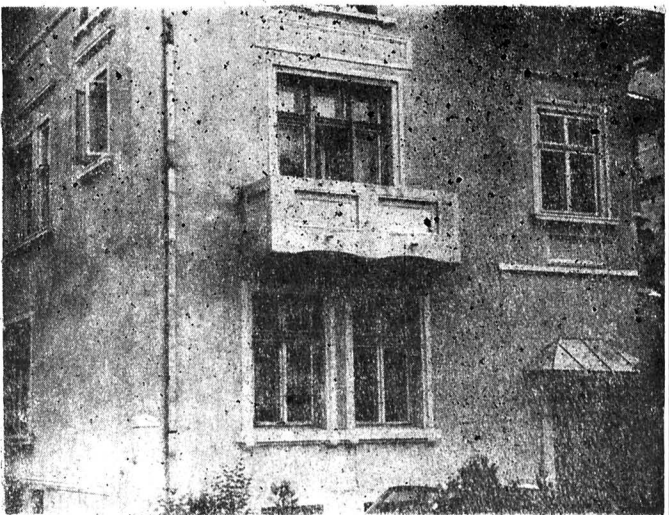
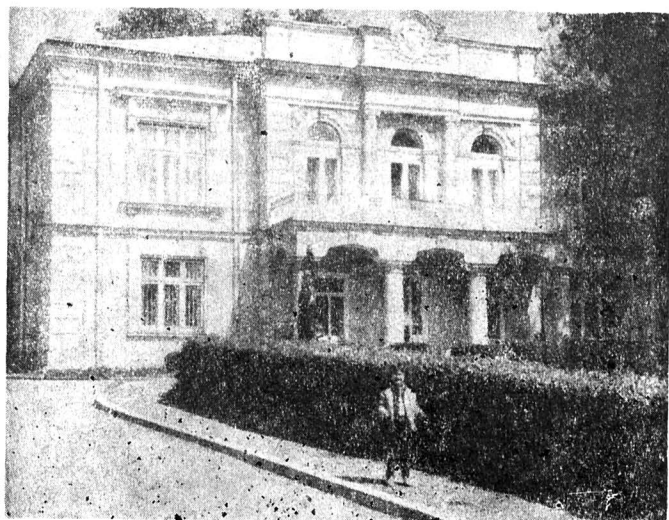
ținea aur, înconjurată de munți cu mine de sare. Dar locuitorii ei erau „cei mai păcătoși oameni din toată lumea, fiindcă sînt vlahi și slavi (*Blasii et Sclavi*), care nu aveau alte arme decît arcuri și săgeți, iar ducele lor Gelu e puțin statornic și n-are oșteni buni în jurul său, și n-ar îndrăzni să se împotrivescă vitejiei ungurilor, fiindcă suferă multe neajunsuri din partea cumanilor și pecenegilor“⁴⁵. Acest popor numeros, dar sărac și slab înarmat, nu este oare identic cu populația pe care o descriau, puțin mai înainte, după informațiile mai vechi de proveniență bizantină sau poate armeană, geografii Islamului?⁴⁶ Aceste texte, care precizau habitatul maghiarilor, înainte de trecerea lor definitivă în Europa Centrală, în nord-vestul litoralului Mării Negre, ar trebui să fie considerate drept o contribuție prețioasă, deocamdată unică, la cunoașterea românilor în evul mediu în regiunea dunăreană⁴⁷.

Trecerea maghiarilor în Atelkuzu nu avea să fie decît un episod destul de scurt în istoria regiunilor pontice. Ei au fost cuprinși în angrenajul politicii de echilibru practică de Bizanț în acea vreme, ca să-i apere frontierele balcanice împotriva atacurilor bulgarilor. De aceea au fost solicitați de împăratul Leon cel Înțelept să intervină în războiul dintre bulgari și bizantini, pe care îl declanșase foarte imprudenta închidere a pieții Thessalonikului⁴⁸. La rîndul lor, bulgarii făceau apel la pecenegi, ce ocupau acum o mare parte a stepei ucrainiene: așezările maghiarilor au fost devastate. Un alt apel, cel al regelui carolingian Arnolf, care le cerea să invadeze „Moravia Mare“ a lui Svatopluk, a dat o nouă orientare destinului lor; în ultimii ani ai secolului al IX-lea, triburile conduse de Arpad au trecut defileele Carpaților și s-au instalat în țara care de atunci le-a purtat numele. Ele încetau să mai fie un factor activ în istoria bazinului Mării Negre⁴⁹.

Secolul al IX-lea marchează astfel începutul unei alte perioade, prin prezența unor elemente noi în regiunea care face obiectul cercetărilor noastre. Imperiul chazar trebuie să se apere contra pecenegilor, care traversează stepa și pleacă să-i urmărească pe maghiari spre vest; dar simultan cu această mișcare de la est spre vest, ce urmează ritmul clasic al invaziilor pornite din Asia, un alt curent vine de la nord la sud, care sfârșește prin a face mai precară poziția chazarilor și introduce un factor, necunoscut pînă atunci, în comerțul și politica bazinului pontic. Varegii scandinavi, întemeietorii statului rus, intră în scenă.

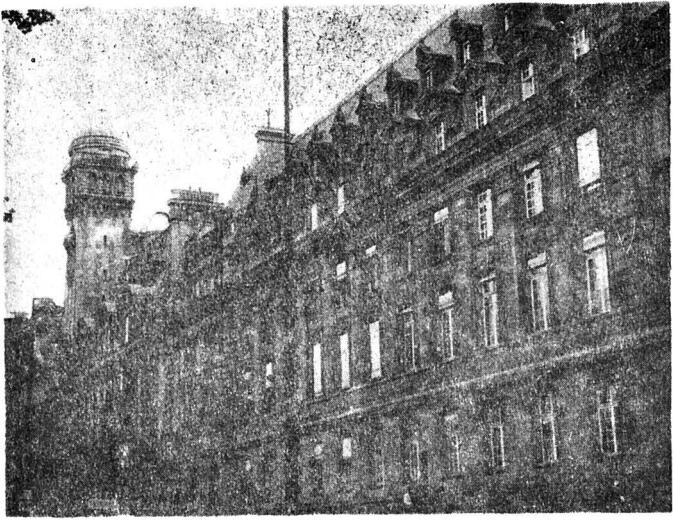
Se cunoaște versiunea oficială, înregistrată de Cronica numită a lui Nestor: după menționarea unui prim atac împotriva Constantinopolului din 852 și a tributului plătit de slavi „varegilor de dincolo de mare“, în 859, urmează pasajul unde este vorba despre apelul adresat de către slavi străinilor în 862, ca să vină să le organizeze și să le conducă țara: „Au izgonit pe varegi peste mare și nu le-au mai plătit tributul, și au apucat să se cîrmuiască singuri, și nu mai era dreptate printre ei; neamurile se certau [...] și erau gîlcevi și făceau război între ei. Atunci și-au spus: Să căutăm un cneaz care să domnească peste noi și să ne judece după dreptate. Și merșeră dincolo de Marea varegilor la ruși; căci acești varegi se numeau ruși, — alții se numesc suedezi, alții normanzi, alții angli, alții goți. Aceia se numeau astfel. Iar ciuzii, slavii, krivicii, vesii spuseră rușilor: «Țara noastră este mare și bogată; dar nu e rînduială la noi; veniți să ne cîrmuiți și să ne gospodăriți». Și trei frați s-au adunat cu neamurile lor și au luat cu ei pe toți rușii. Merșeră întîi la slavi și clădiră orașul Ladoga, iar Rurik, cel mai mare, s-a așezat la Lodoga, al doilea Sineus, pe țărmurile iezerului Alb, iar al treilea, Truvor, la Izborsk⁵⁰.

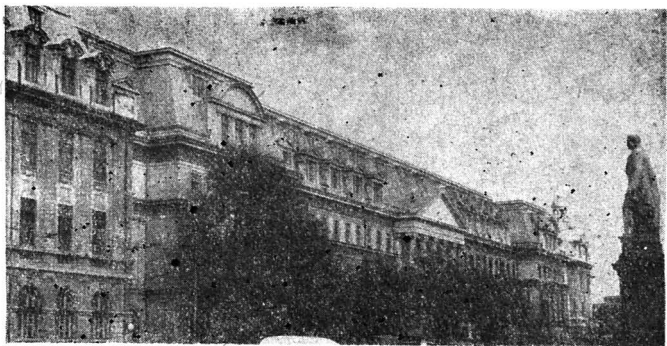
2 a, b

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

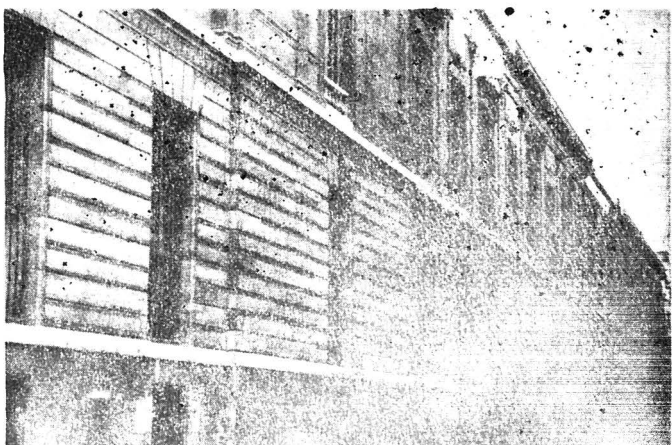
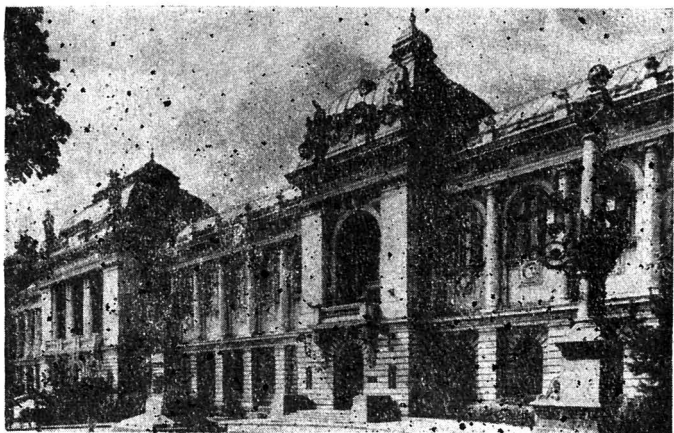

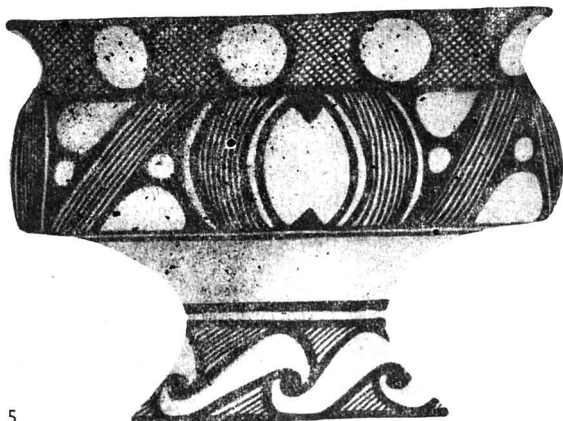
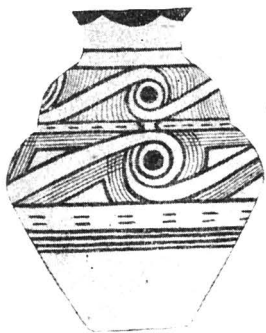
3 a, b

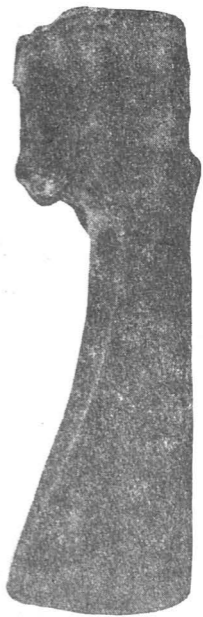
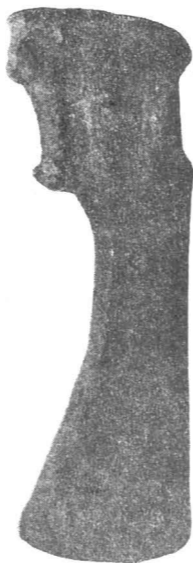

4 a, b, c

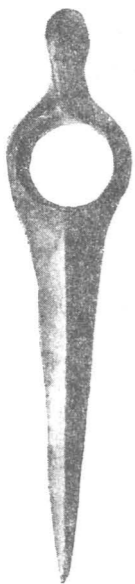

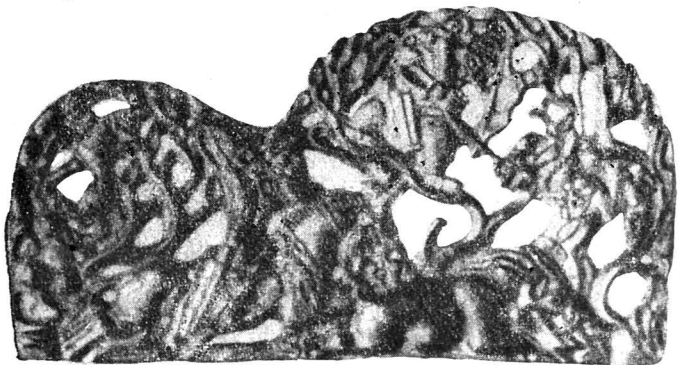
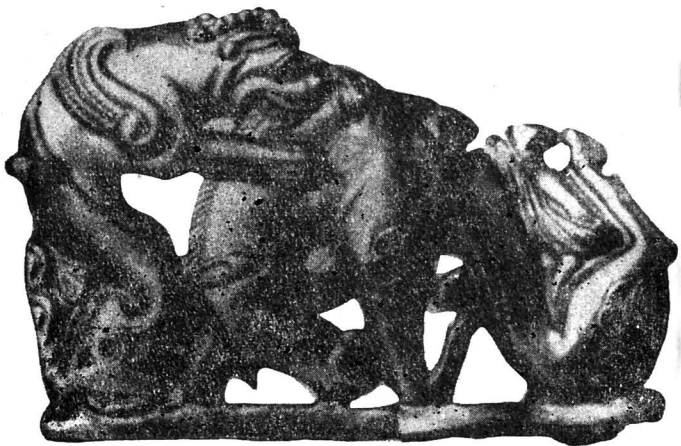
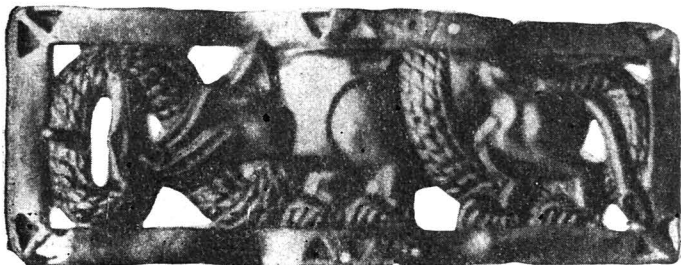
6 a₁ - c₁

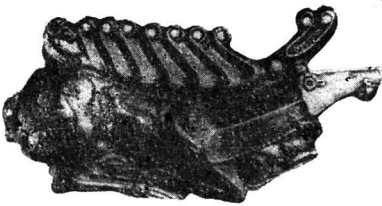
6 a₂ - c₂

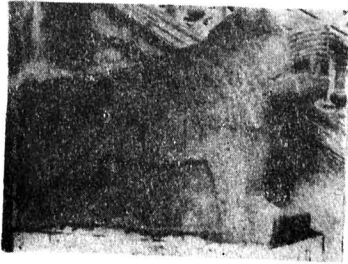
8 a, b, c

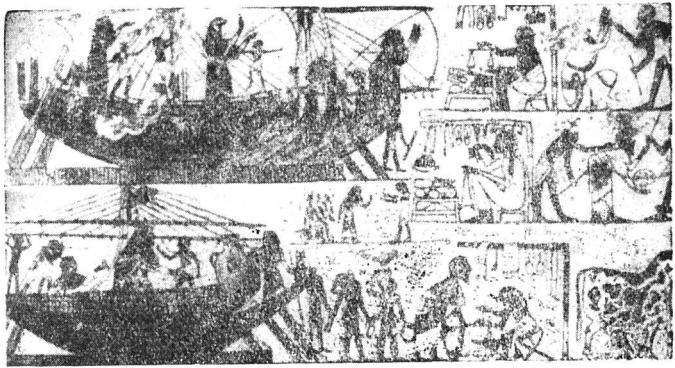

10 a, b

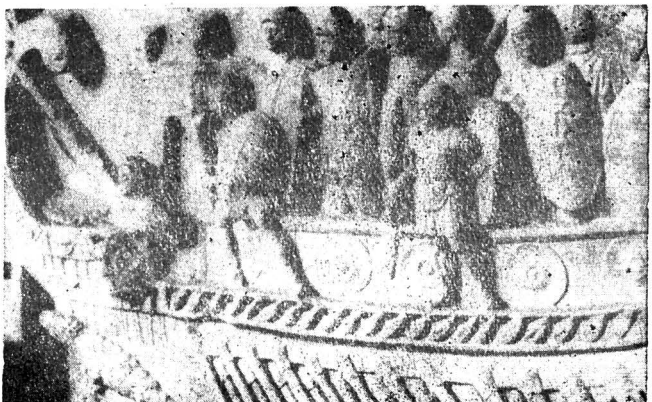
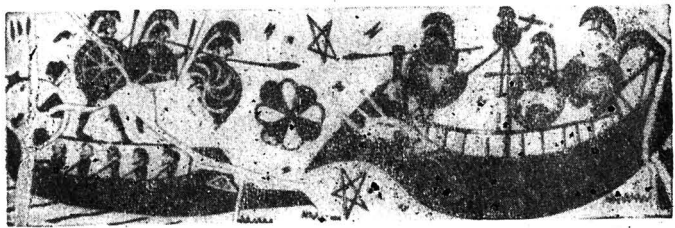

11 a, b

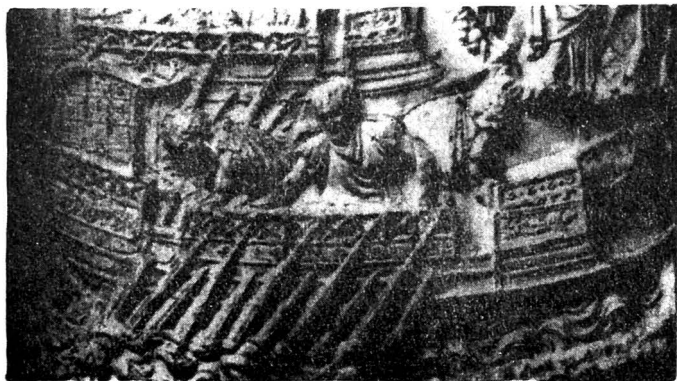
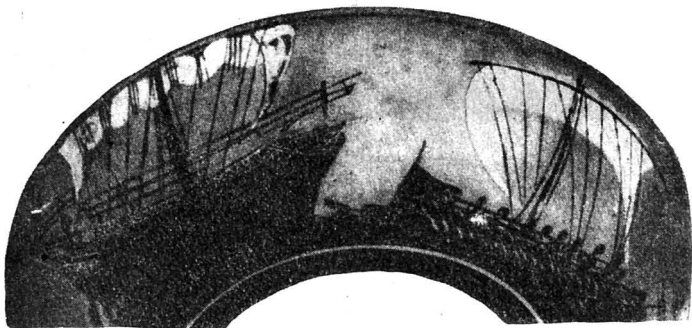
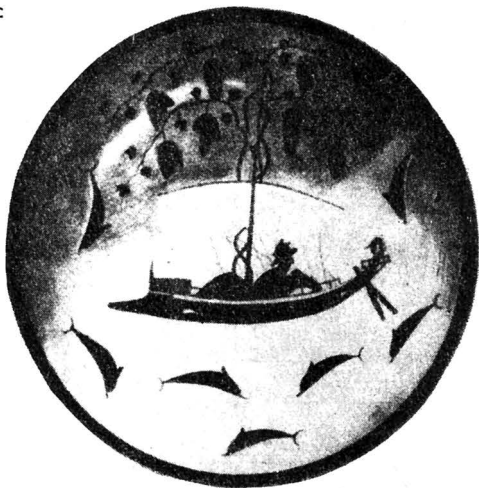

12 a—d

13 a, b, c

14

15

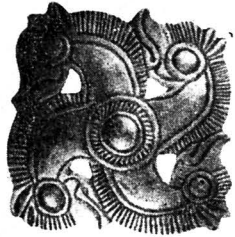
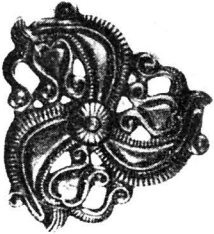
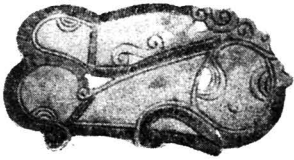
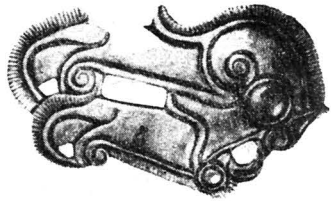

16 a, b, c, d

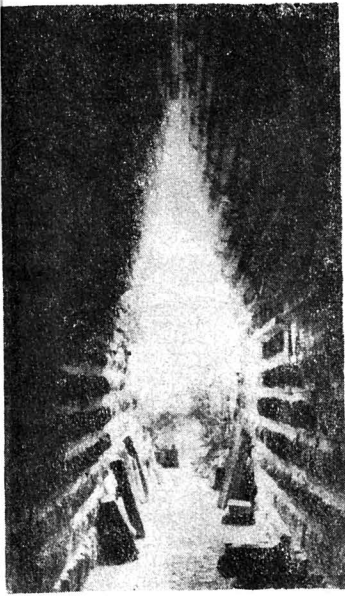

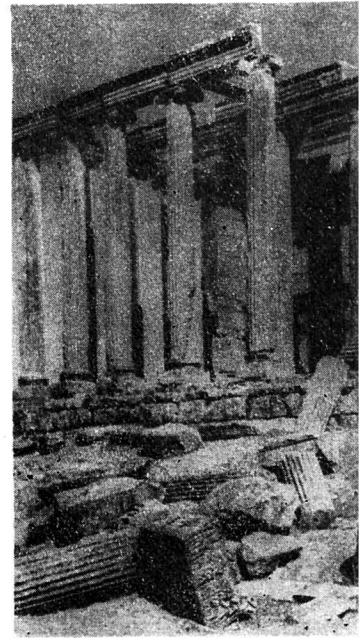
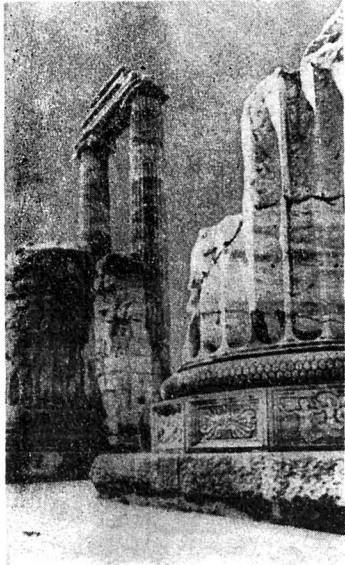
17

19

20

21

22 a, b

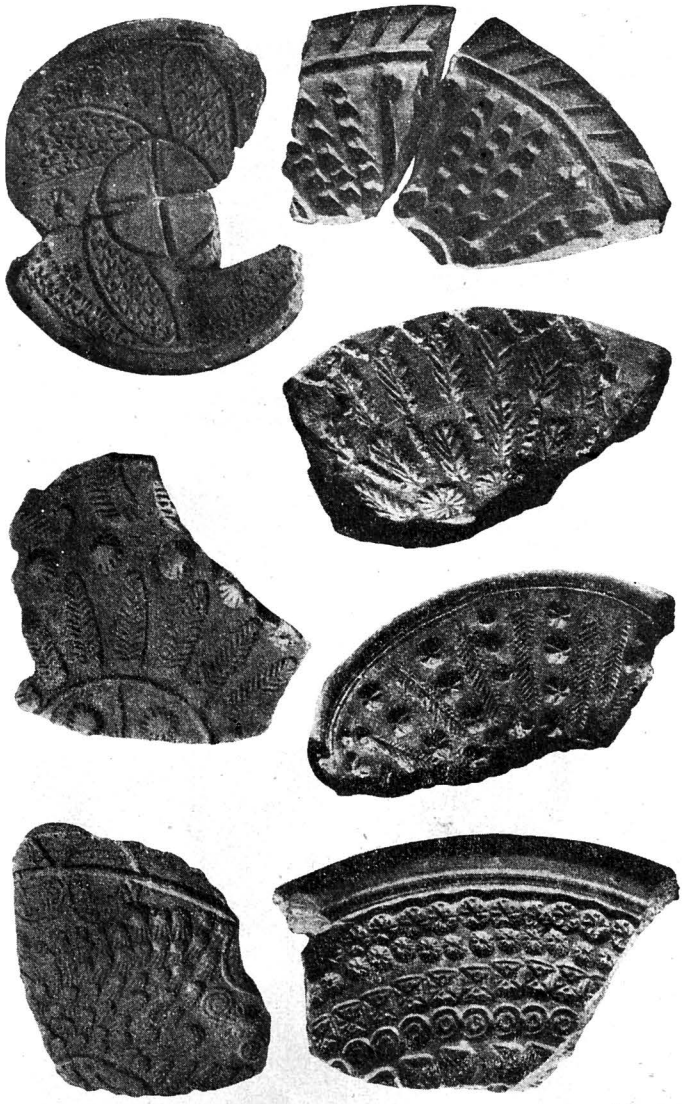

23 a, b

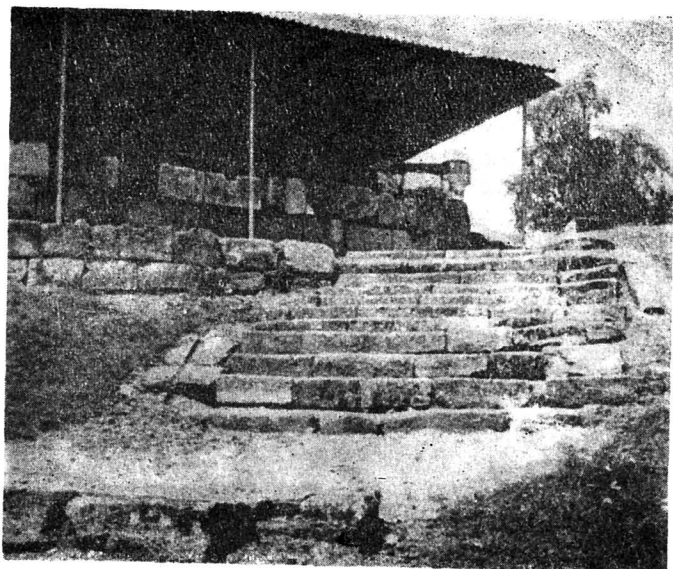
24 a, b

26 a—g

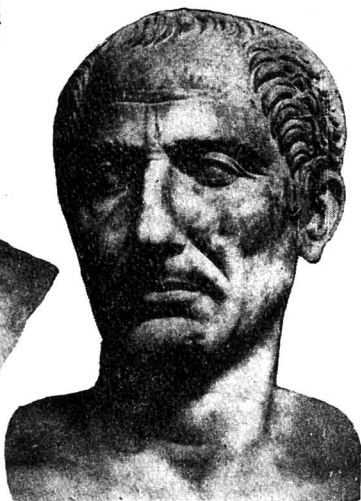
27 a, b

28 a, b

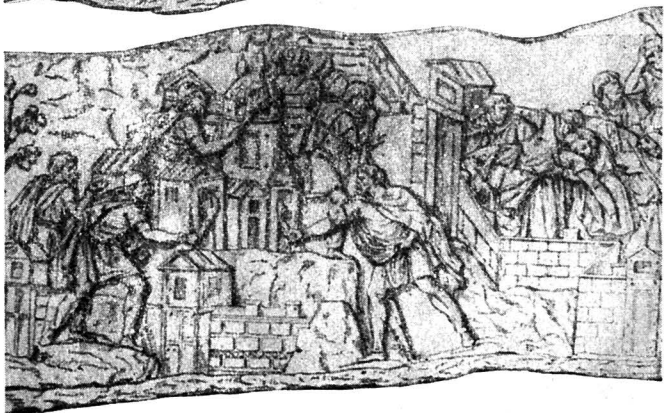

29 a-d

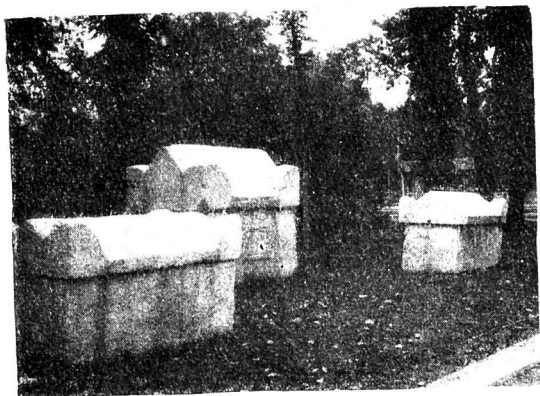
34 a, b, c

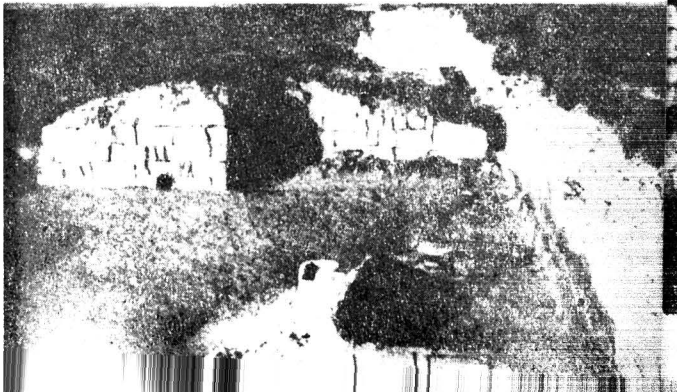
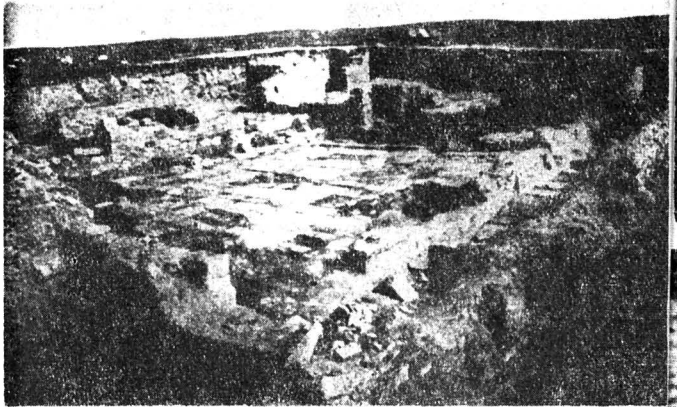
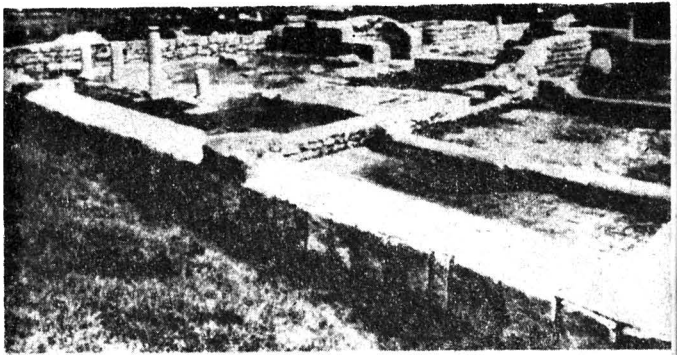

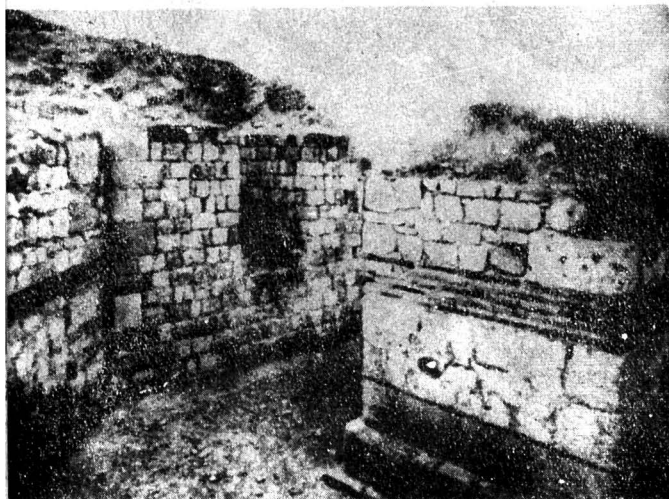
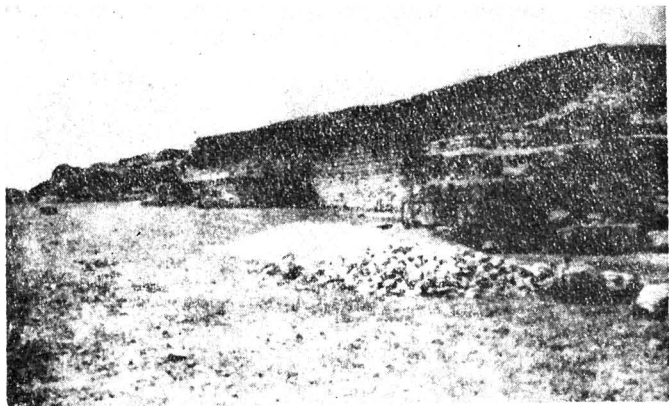
34 d, e, f

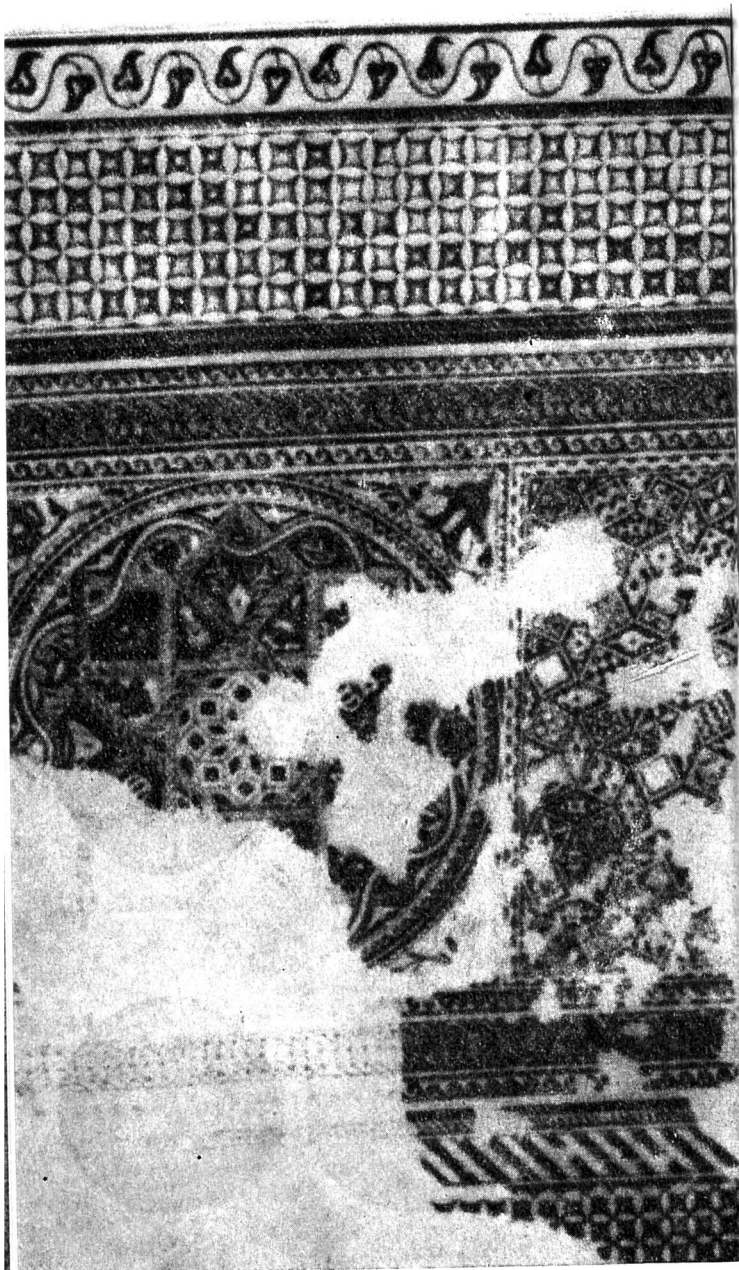
36 a, b, c

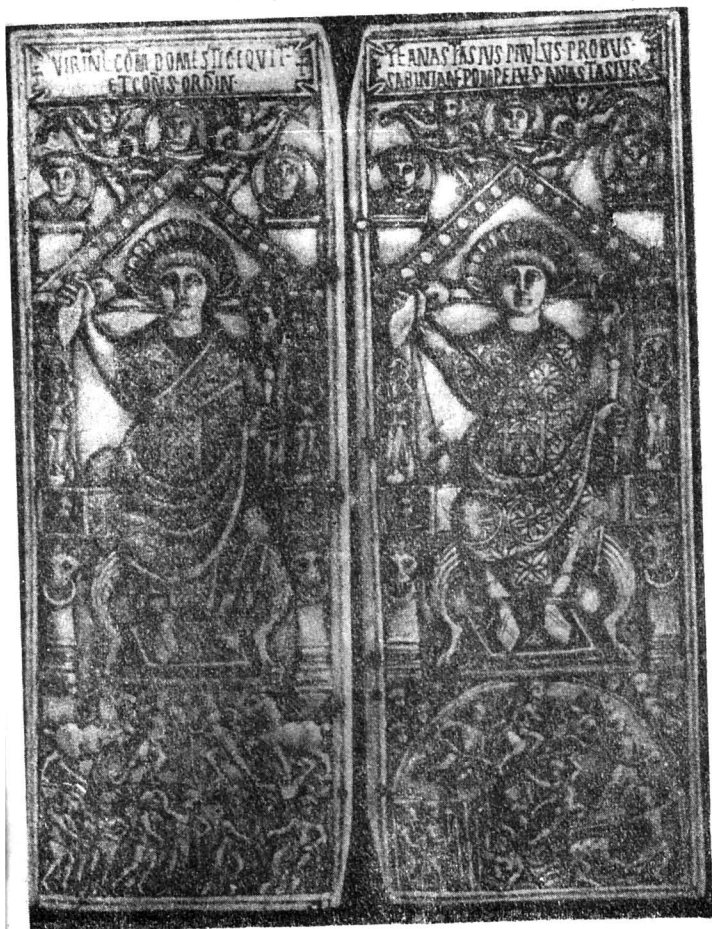

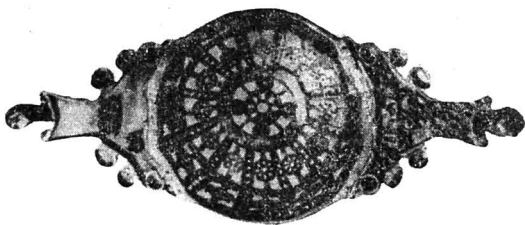
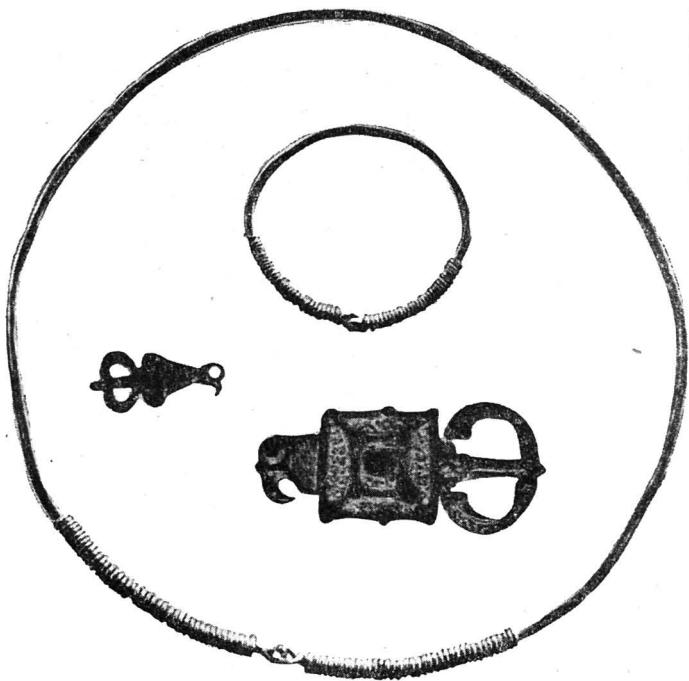

42 a, b

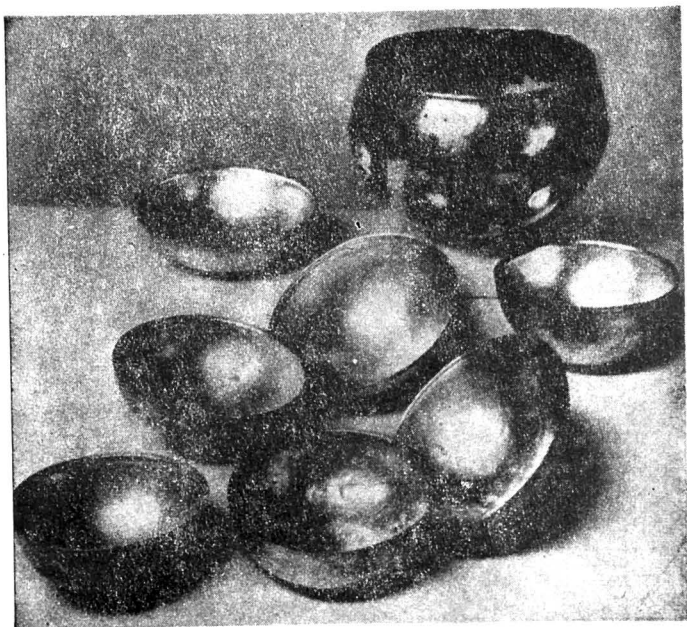

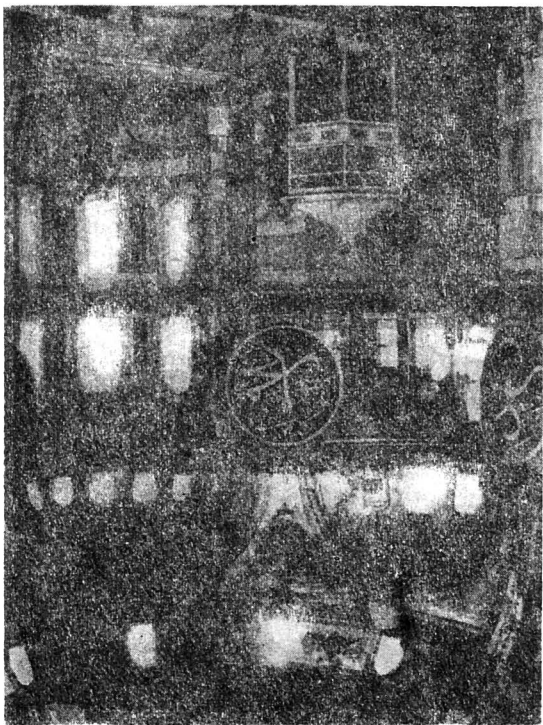
45 a, b

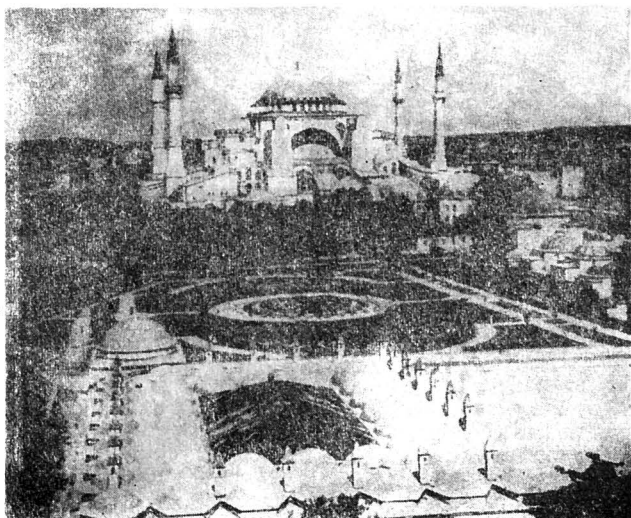

46 a, b

47 a, b

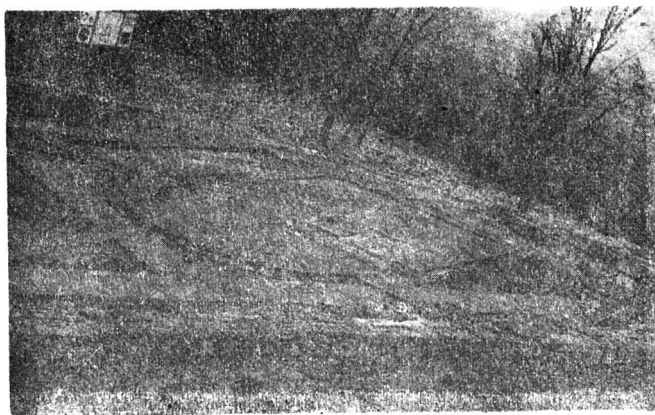

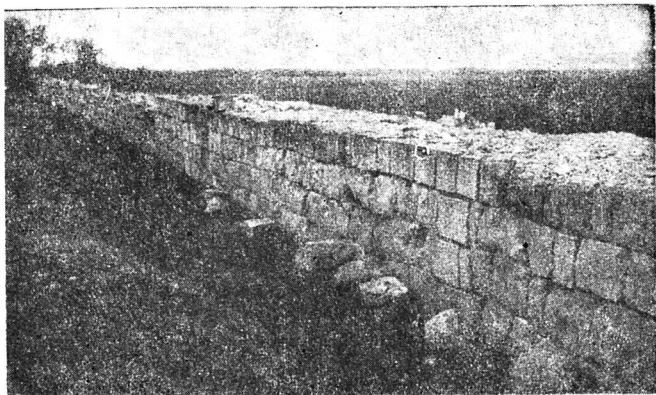

48 a, b, c

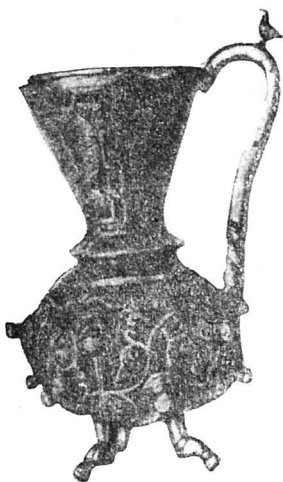

50 a, b, c

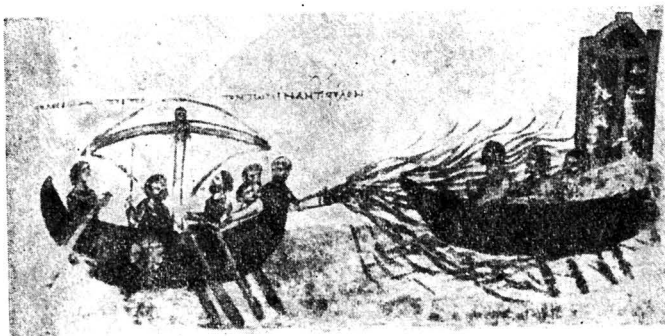
51 a, b, c

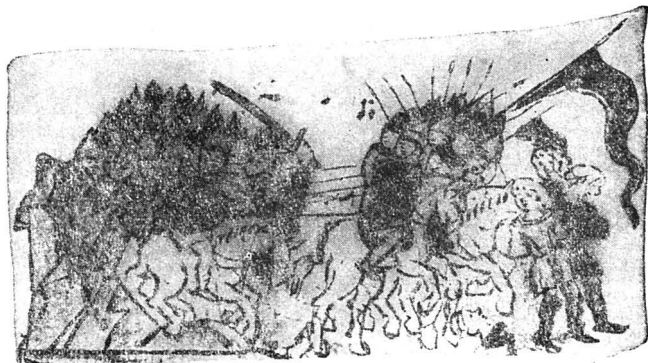
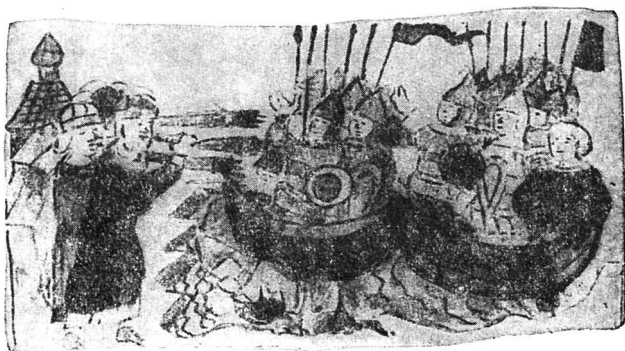

52 a, b, c

55 a, b, c

56 a, b

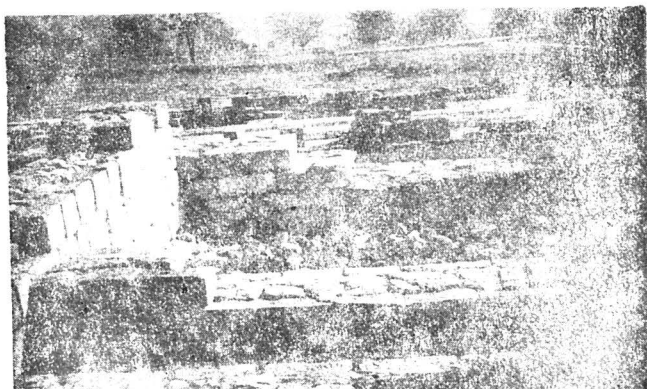
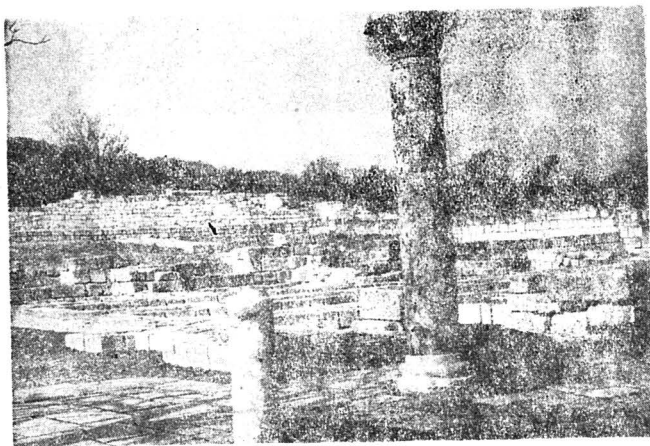
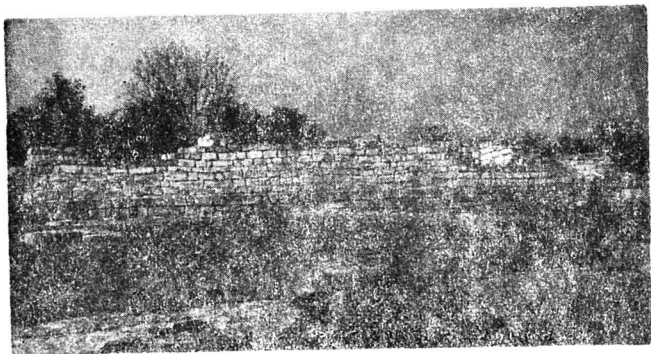

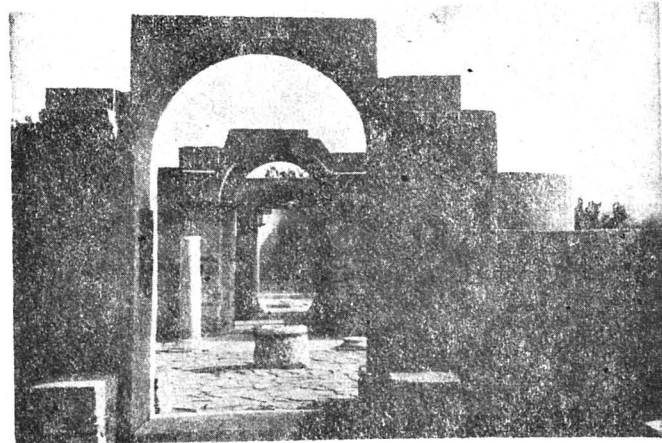
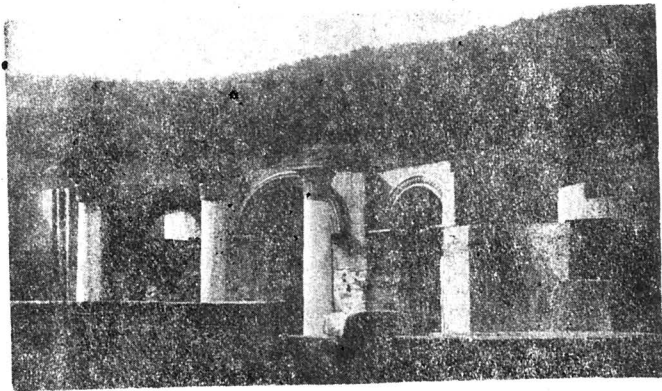
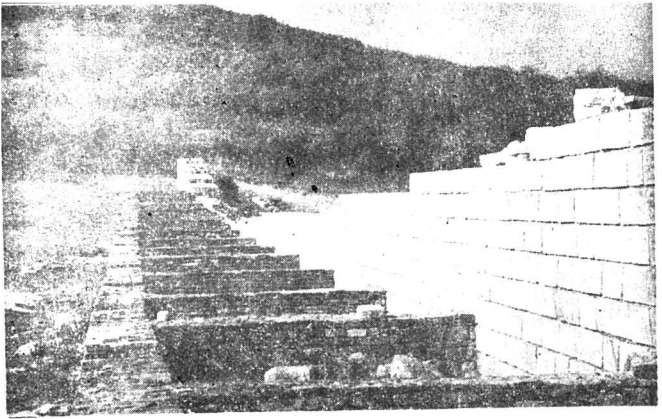

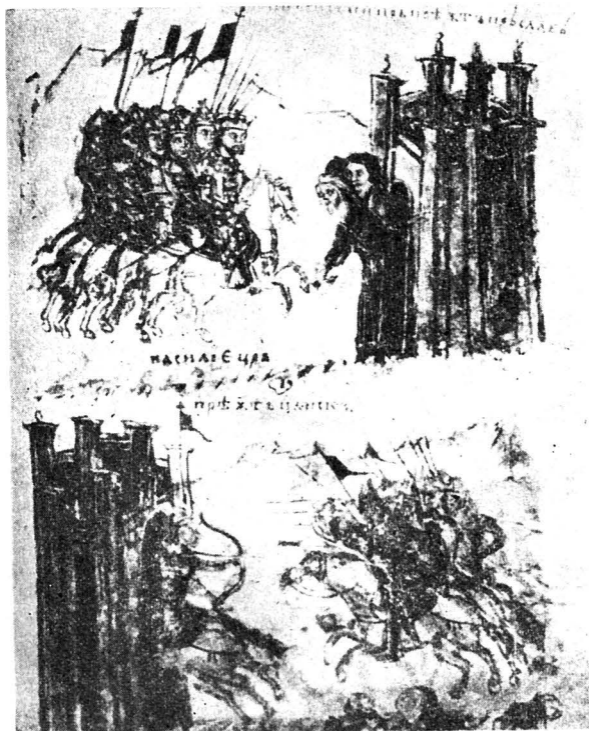
57 a, b

58 a, b, c

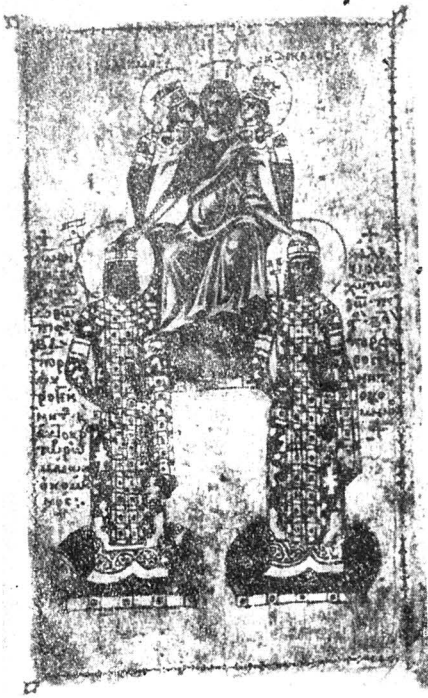

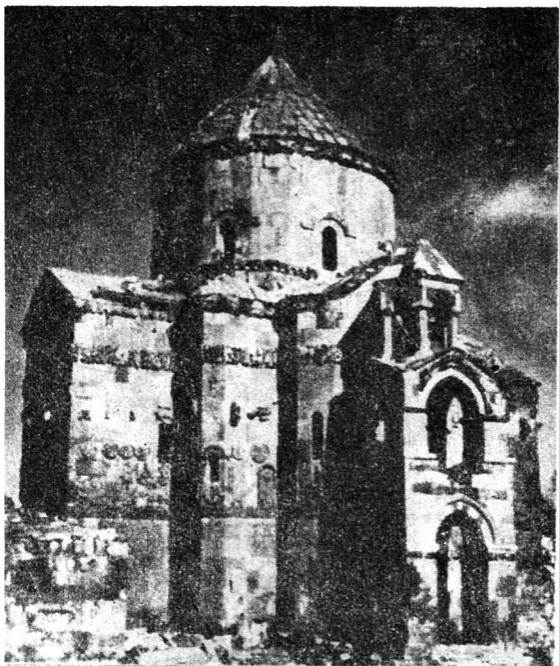
61 a, b

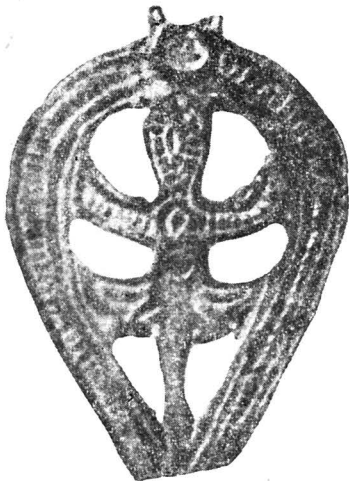
62 a, b

63 a, b

64 a—f

Așa începe povestirea binecunoscută sub numele de „apelul la varegi“, care a fost multă vreme considerat drept actul incontestabil de naștere al Rusiei medievale.

Dar în cursul secolului al XIX-lea, în legătură cu această afirmație categorică, aveau să se declanșeze două controverse. Examinarea altor izvoare contemporane părea să demonstreze că în realitate întemeierea unui stat vareg în Rusia ar fi anterioară datelor indicate de cronica analistului din Kiev.

Încă în 839, în *Annales Bertiniani* se menționează o solie sosită la curtea lui Ludovic cel Pios, în același timp cu trimișii împăratului grec Theophilos. Făceau parte dintr-un neam ce se autodesemna prin numele *Rhos*, dar erau „Sweones“, deci suedezi, iar conducătorul care îi trimitea purta titlul turcic de chagan, ceea ce ar indica mai curînd o influență chazară⁵¹. Contradicția nu este, de altfel, decît aparentă, căci primele indicații din cronica rusă par să dovedească existența unei așezări varege mai veche decît a celor trei frați. De altfel, existența istorică a acestor personaje a fost pusă la îndoială; o legendă foarte răspîndită în nord este consacrată faptelor de vitejie săvîrșite de trei prinți, frați între ei, ceea ce ar putea sugera, după istoricul sovietic Grekov, introducerea acestui mit mai vechi în Cronica numită a lui Nestor. Numele Rurik nu este menționat de nici un alt izvor. Indicațiile privind expedițiile varego-ruse în Marea Neagră, preluate din povestirile hagiografice, precum cele despre viața Sf. Ștefan din Suroj (Soldaia în Crimeea) sau a Sf. Grigore din Amastris în Asia Mică, din care s-a încercat să se deducă o incursiune împotriva acestui din urmă oraș încă din 842, nu par demne de încredere. În sfîrșit, cercetările efectuate de D-na Da Costa-Louillet asupra acestei probleme cronologice par să revină la tradiția cronicii. Nu a fost posibil să se certifice că varegii ar fi parcurs

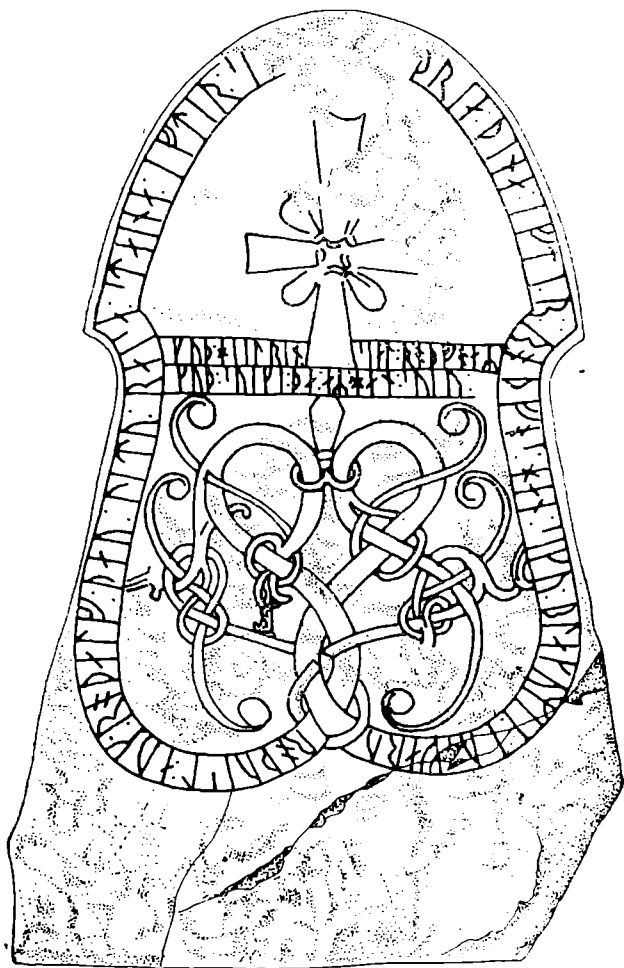
Marea Neagră înainte de data indicată de analist⁵².

Dar o dispută mult mai amplă s-a angajat în legătură cu originea întemeietorilor statului rus și a numelui însuși care îi desemnează. Școala „normanistă“ nu se îndepărtează de indicațiile din cronică și susține originea scandinavă a conducătorilor și a numelui rușilor, care ar deriva din vechi termeni nordici: Kunik, Thomsen, Vasilievski erau în secolul trecut reprezentanții ei cei mai autorizați. Școala numită „slavă“ sau „anti-normanistă“ respingea dimpotrivă aserțiunea din cronică, punând în evidență că numele etnic „Rus“ apare în Rusia Meridională înainte de sosirea varegilor și că autorii arabi menționează un popor „Rus“, care ar fi anterior scandinavilor. Ilovaiski, Ghedeonov, Knauer au susținut în mod deosebit acest punct de vedere⁵³. Trebuie să recunoaștem cu toate acestea, împreună cu Niederle, autorul *Manualului antichității slave*, că numele rusești indicate de cronică, cele ale nobililor din anturajul cnejilor, ale *drujinei*, sînt nume germanice. Constantin Porphyrogenetul indică două denumiri pentru fiecare cataractă a Niprului, notînd șirul ce constituie o suită de obstacole pentru navigație, primul nume fiind rus, iar celălalt slav: primele nume nu lasă nici o îndoială asupra originii lor scandinave⁵⁴. Dacă după studii mai recente, care coroborează ipoteza istoricului rus Kliucevski, numele „Rus“ ar fi derivat de la vechiul suedez *drô*, *drôtsmenn* — ucenic războinic, luptător voluntar, cel de *variag* sau *vareg* este sigur că vine din scandinavul *voering*, ostaș mercenar de origine nordică⁵⁵. În concluzie, din aceste cercetări și polemici, versiunea din cronică lui Nestor primește mai curînd o confirmare decît o dezmințire.

Mișcarea varegilor spre sud și sud-est face parte din marea expansiune normandă, care i-a împrăștiat pe vikingi pe toate mările și a aruncat Europa Occidentală pradă incursiuni-

lor lor piraterești. Ea se datorează fără îndoială aceluiași cauze de suprapopulare a regiunilor sărace din nord, unde realmente pare că se pune în acea epocă dilema lui Malthus privind creșterea populației și cantitatea de hrană. Numai că varegii nu aveau în fața lor vastul orizont al Oceanului, ca norvegienii sau danezii. O dată debarcați pe țărmurile răsăritene ale Balticii, ei se găseau într-o țară de lacuri și păduri, al căror labirint trebuiau să-l străbată ca să ajungă în văile marilor fluvii, pentru ca de-a lungul lor să poată apoi coborî pînă la marile piețe ale Orientului. Ei s-au infiltrat, profitînd de neîncetatele rivalități dintre triburile slave sau finice, oferindu-și serviciile de mercenari sau exercitîndu-și îndeletnicirea de negustori, care se dubla cu cea de pirat. Aceasta din urmă îndeosebi avea să-i orienteze de timpuriu spre marile centre de trafic și spre căile care duceau la ele. Cronica amintește drept una din primele inițiative ale lui Rurik întemeierea orașului Novgorod cel Mare, „poarta de vest“ a Rusiei, deschisă spre țările baltice; îndată după aceasta, același text menționează plecarea a doi conducători varegi, Askold și Dir „ca să meargă la Constantinopol“ și popasul lor pe Nipru, unde întemeiază Kievul, pe care Oleg, successorul lui Rurik, îl ia în stăpînire în 881. Numele de „Sambatas“ indicat de Constantin Porphyrogenetul pentru a desemna acest oraș ar putea fi ungurescul *Szómbat*, fortăreață, și ar aminti astfel trecerea maghiarilor, în drum spre Europa Centrală, pe care cronica lui Nestor nu omite să o înregistreze. Așa se încrușișau pe Nipru căile popoarelor în mișcare⁵⁶.

Pentru niște navigatori ca varegii, era lesne să coboare cursul acestui mare fluviu, conducîndu-și bărcile ușoare în așa fel încît să evite vîltoarele cataractelor. Ei au ajuns probabil pe malurile Mării Negre încă de la mijlocul secolului al IX-lea. Din această epocă datează fără îndoială informația culeasă de Mas'udi,

11. Piatra comemorativă cu inscripție runică din secolul al XI-lea de la Sjonhem din insula Gotland, unde este menționată omorirea varegului Rodfos de către *Blakumen* (vlahi).

care numește Pontul Euxin „Marea Burgar, Ros, Pačnă, Bağnak și Bağgard“; ultimele trei nume sînt ale „popoarelor turcice“, anume ale pecenegilor și ungarilor. Dar geograful arab scrie tot așa de clar „Marea rușilor“, al căror nume

il transpune astfel, împreună cu cel al varegilor, de la Baltica la Marea Neagră⁵⁷. Începînd cu 860, atacurile se succed împotriva Constantinopolului, amenințat de flotele lor la intrarea în Bosfor. Tot Constantin Porphyrogenetul este cel care ne informează asupra itinerariului lor: de la gurile Niprului ei ajung la Delta Dunării, nu fără a fi expuși (în secolul al X-lea) atacurilor pecenegilor, care preluaseră în această regiune locul maghiarilor: de acolo ei se îndreaptă spre sud, făcînd escală la Constantia (ce înlocuise Tomisul, în Dobrogea) și la Mesembria. În 907, o a doua expediție obligă Imperiul bizantin să încheie un tratat comercial cu acești noi adversari, care reînnoiau împotriva sa isprăvile goșilor și ale herulilor din secolul al III-lea. Este adevărat că această nouă tentativă și tratatul ce i-a succedat, în 911, au fost contestate acum cîțiva ani în urmă de D-nul Grégoire, care vedea în ele o confuzie cu războiul susținut de Bizanț în aceeași vreme împotriva bulgarilor⁵⁸; dar seria clasică a atacurilor rusești contra Bizanțului nu a fost ignorată de lucrările mai recente. Cel din 941 pare să fi fost unul dintre cele mai importante: a eșuat datorită folosirii focului grecesc, care a distrus bărcile varegilor. Cînd, trei ani mai tîrziu, cneazul Igor și-a adunat armata la gurile Dunării, ca să reînceapă atacul ce fusese respins, bizantinii au socotit preferabilă angajarea de negocieri. Ele aveau să se finalizeze în tratatul din 945, ale cărui prevederi par mai favorabile Imperiului decît acelea din 911, dacă se admite autenticitatea lor. De altfel, din cîte știm, noul tratat n-a mai fost contestat de nimeni. Stipulațiile sale sînt întru totul caracteristice atît pentru spiritul întreprinzător al varegilor, cît și pentru politica economică a Bizanțului, din vremea cînd „Cartea Prefectului“ reglementa pînă în cele mai mici amănunte tranzacțiile comerciale. Cartierul Sf. Mammas din Constantinopol era rezervat negustorilor ruși,

dar le era interzis să-și petreacă iarna acolo, astfel că trebuiau să se întoarcă acasă. Navigația pontică respecta regula de a nu înfrunta furtunile anotimpului rece. Negustorii erau grupați după orașele de unde veneau: Kiev, Cernigov, Pereiaslavl; ei trebuiau să intre în Bizanț printr-o singură poartă, în grupuri de câte cincizeci, sub conducerea unui ofițer imperial. Mătasea era strict limitată: nimeni nu avea dreptul să cumpere de mai mult de cincizeci de monede de aur, iar bucățile de material trebuiau să fie marcate cu sigiliul oficial⁵⁹.

Alte articole se refereau la orașul și teritoriul Chersonului, pe care cneazul rus se angaja să le respecte și să le apere la nevoie împotriva „bulgarilor negri“. Era interzis să se atingă de epave, iar pescuitul în estuarul Niprului era liber; dar și acolo rușii se angajau să nu ierneze.

Acest tratat puna bazele unei înțelegeri și a unei adevărate colaborări între Imperiul bizantin și statul varegilor: aceste relații aveau să se dezvolte în a doua jumătate a secolului al X-lea, nu fără a întâmpina anumite dificultăți. Varegii figurează de acum înainte printre războinicii de elită ai armatelor imperiale⁶⁰. Acestea le verificaseră valoarea pe cîmpurile de luptă din Bulgaria, unde Sviatoslav, fiul lui Igor, dorea să-și extindă dominația; a fost nevoie de efortul lui Ioan Tzimiskes pentru a-l opri în 971 sub zidurile Silistrei. Politica de echilibru, preconizată de tratatul lui Porphyrogenetul, a făcut restul; conducătorul rus, învins, a fost măcelărit la înapoiere de pecenegi. Mai greu a fost însă de încheiat socotelile cu succesorul său, Vladimir: un contingent vareg venise să-l ajute pe împăratul Vasile al II-lea să înăbușe răscoalele din Asia Mică, iar cîrmuirea bizantină promisese cneazului Kievului mîna unei prințese imperiale; ar fi însemnat în direcția varegilor o reluare a politicii matrimoniale, aplicată altădată pentru a încheia alianța cu chazarii. Dar acum este vorba

de a da o Porphyrogenetă unui barbar; de aceea, o dată pericolul îndepărtat, curtea bizantină, al cărei prestigiu crescuse mult sub împărații din dinastia macedoneană, nu a mai vrut să îngăduie această mezalianță. A fost nevoie de asediul Chersonului și de cucerirea orașului de către Vladimir, în 989, pentru a-l obliga pe bazileu să-și țină promisiunea și să-și sacrifice sora, pe prințesa Ana. Dar ceea ce a rezultat de aici, botezarea prințului rus și convertirea întregului popor la ortodoxism, au compensat cu prisosință aceste inconveniente și au deschis civilizației bizantine o sferă de influență de o întindere încă neegalată*: hotărîrea lui Vladimir a avut pentru Europa Răsăriteană consecințe nu mai puțin considerabile decît botezul lui Clovis în Occident⁶¹. De acum înainte relațiile vor fi cordiale, cu excepția unui conflict din 1043, cînd o nouă expediție navală împotriva Constantinopolului a avut aceeași soartă ca și cele ce o precedeseră⁶². În sistemul pontic al Bizanțului, marele cnezat al Kievului înlocuiește atunci Imperiul chazar, care încetase de a mai fi o putere de prim rang.

Varegii își încercaseră norocul în această direcție, dar în același timp cîștigau poziții pe litoralul Mării Negre. Mas'udi ne-a reținut relatarea amănunțită a unei expediții ruse, care, după ce a coborît pe Nipru și a ocolit Crimeea, a traversat, spre 912—913, teritoriul chazar, cu permisiunea chaganului, ca să coboare în valea Volgăi și să meargă să prade așezările musulmane de pe malurile Caspicii. La întoarcere lucrurile au mers mai puțin bine, căci garda horezmiană a suveranului chazar și musulmanii care erau acum mai numeroși în statul său, au ținut să-și răzbune coreligionarii și au distrus ceata varegă care se întorcea încărcată cu pradă. De aceea, Sviatoslav, înain-

* Chersonul a fost redat bizantinilor; probabil că în acea vreme la Tmutorokan, sau Matracha, în extremitatea peninsulei Taman, s-a constituit un cnezat rusesc.

te de a-și întreprinde expediția în Balcani, unde avea să se ciocnească de forța renăscută a Bizanțului, a avut grijă să-și impună mai întâi dominația asupra bulgarilor de pe Volga, să năruie puterea chazară și să supună pe alanii de la nordul Caucazului (spre 945). Așa cum remarcase D-nul Eck, el se vădea prin aceasta un diplomat neînțezat, căci victoriile sale deschideau calea pecenegilor, al căror pericol avea să-l înfrunte singur⁶³. Nu este mai puțin adevărat că, îndată după convertirea lui Vladimir și îndeosebi sub domnia lui Iaroslav cel Mare, cele două piese principale ale politicii din bazinul pontic sînt Bizanțul și varegii. Împreună, ele vor lichida ceea ce mai rămăsese încă din dominația chazară.

Religia adăuga o nouă legătură celor stabilite prin comerț; în acest domeniu Rusia kievană succede direct Imperiului chazar și-i continuă relațiile. S-a vorbit adesea de caracterul comercial și citadin al statului întemeiat de varegi, datorat atît propriilor tendințe, cît și influențelor raporturilor lor cu Bizanțul. „Orașul împăraților (Țarigrad), scrie Henri Pirenne într-o pagină adesea citată din „Orașele din evul mediu“, deținea la ruși un prestigiu a cărui influență s-a păstrat de-a lungul secolelor. De la el au primit creștinismul (957—1015); de la el și-au împrumutat arta, scrierea, folosirea monedei și o bună parte din organizarea administrativă. Nu e nevoie de mai mult pentru a dovedi rolul jucat de comerțul bizantin în viața lor socială. Acesta ocupă un loc atît de esențial încît, fără el, civilizația lor ar rămîne inexplicabilă. Fără îndoială, formele prin care el se exercită sînt foarte primitive, dar ceea ce contează nu sînt formele acestui trafic, ci acțiunea exercitată de el.

Or, se poate spune că în adevăr el a determinat la ruși din evul mediu timpuriu constituirea societății. Printr-un contrast izbitor față de ceea ce se constată la contempora-

nii lor din Europa carolingiană, nu numai importanța, dar chiar ideea unei proprietăți funciare le este necunoscută. Noțiunea lor de bogăție nu cuprinde decât bunuri mobile, din care cele mai prețioase sînt sclavii. Ei nu se interesează de pămînt decât în măsura în care, prin dominația pe care o exercită asupra lui, își pot însuși produsele sale. Și dacă această concepție este aceea a unei clase de războinici cuceritori, fără îndoială că s-a menținut atît de mult, pentru că acești războinici erau în același timp și negustori. Să adăugăm că gruparea rușilor în *gorod*-uri, motivată la început de necesități militare, a corespuns admirabil și necesităților comerciale. O organizație creată de barbari pentru a menține sub jug populații cucerite s-a adaptat genului de viață care le-a devenit propriu de îndată ce au fost supuși atracției economice a Bizanțului și a Bagdadului. Exemplul lor arată că o societate nu trebuie să treacă neapărat prin faza agricolă înainte de a se deprinde cu comerțul. Aici comerțul apare ca fenomen primitiv. Lucrurile s-au petrecut astfel deoarece rușii, chiar de la început în loc să fie, ca locuitorii Europei Occidentale, izolați de lumea exterioară, au fost dimpotrivă împinși sau mai bine zis antrenați să comunice cu ea. De aici opozițiile atît de tranșante ce se relevă prin compararea organizării lor sociale cu aceea din Imperiul carolingian: în locul unei aristocrații domeniiale, o aristocrație comerciantă; în locul șerbilor atașați de pămînt, sclavi considerați ca instrumente de lucru; în locul unei populații trăind la țară, o aglomerație de populații la orașe; în fine, în locul unei simple economii de consum, o economie de schimb și o activitate comercială regulată și permanentă⁶⁴.

Trasat cu vigoarea de gîndire și de exprimare care îi era obișnuită, tabloul ilustrului istoric belgian a trebuit să sufere cîteva retușuri. În linii mari, nu a fost schimbat: în secolul al XI-lea, vreo cincizeci de orașe din Rusia kie-

viană dispuneau de o organizare comunală, al cărei organ esențial era adunarea, *veče*, care își opunea voința celei a cneazului, într-o vreme când, în Occident, comuna de-abia se înfiripa. Avem, pe de altă parte, în „pravila rusă” (*Russkaia Pravda*) un monument legislativ al timpului, care reflectă mai mult decât oricare alt izvor structura economică și socială a statului vareg, pe cale de a se slaviza și de a se lăsa pătruns de influențele Orientului. „Dreptul civil din «Russkaia Pravda», scrie D-nul Eck, ne apare ca esențialmente comercial și financiar; el cunoaște: asociațiile, comandita, depozitul, creditul simplu, împrumutul cu dobândă, împrumutul amical, comisionul, concursul de faliment nefericit și fraudulos, în care el acordă prioritate creanțelor străine, înaintea creanțelor fiscolei și ale particularilor indigeni. Fiica unui orășean, mort fără descendenți masculini, moștenește toate bunurile tatălui ei și îi poate continua afacerile; fiica unui sătean nu moștenește, în acest caz, decât bunurile mobile, în timp ce averea nemișcătoare revine cneazului. Este prin urmare un drept net burghez și capitalist, apărând mai bine interesele clasei conducătoare decât cele ale «gloatei» din orașe și de la țară”⁶⁵.

Mai era și *drujina*, escorta, războinici liberi în slujba cneazului, care trebuia să le asigure întreținerea, dintre ei recrutându-se persoanele mai de vază, ce luau parte la sfat, sub numele de boieri, titlu ce se pare că bulgarii, cei dintâi, l-au preluat de la conducătorii lor de origine turcică. În timpul războiului, prada îi întreținea pe acești slujitori, dar în timp de pace era totuși necesar să li se cedeze o parte din resursele obținute de cneaz din impozite sau din valorificarea complexă a domeniilor sale. Aici se află embrionul unei organizări bazate pe venitul proprietăților, ce justifică pînă la un punct teza istoricului sovietic Grekov, care s-a ocupat într-o lucrare recentă de „relațiile feudale din statul kievian”.

Totuși, este incontestabil că viața urbană și relațiile comerciale imprimau Rusiei kieviene un caracter aparte. Influența bizantină a avut fără îndoială rolul său în această orientare, pe care a exercitat-o, de asemenea, în atâtea alte domenii: cele ale administrației civile și religioase, în primul rînd. Dar trebuie să găsim loc, alături de ea, și pentru celelalte elemente care ne fac să înțelegem particularitățile acestei dezvoltări, atît de diferită, după cum a remarcat Pirenne, de cea a societății carolingiene. Există mai întii o preferință naturală a varegilor pentru negoțul la distanțe mari și pentru expediții aventuroase, preferință proprie tuturor scandinavilor; este mai ales influența mediului și a elementelor pe care le aduce de la sine în evoluția economică și socială. Antichitatea lăsase moștenire întregului bazin pontic tradiția civilizației înfloritoare a cetăților elene și a comerțului lor cu interiorul regiunilor scitice, sarmatice sau getice. Bizanțul menținuse acolo majoritatea pozițiilor Romei, pe care aceasta avea să le piardă în Occident. Imperiul chazar își întemeiase la rîndul său puterea pe dezvoltarea comerțului și a orașelor și practicase comerțul cu lumea arabă, mai mult încă decît cu Imperiul bizantin. Aceste antecedente istorice nu puteau rămîne fără consecințe. „Rusia kieviană, scrie în legătură cu aceasta Rostovtzev, în prima perioadă a evoluției sale, avea să moștenească în mod firesc particularități de la predecesorii săi. La fel ca și aceștia, ea era un stat aproape eminentamente comercial; ca și ei, a încercat să ocupe litoralul Mării Negre, iar viața sa politică și culturală, ca și a lor, a fost orientată către sud și est, spre Grecia și Orient, și nu către vest, spre lumea romană din Occident“⁶⁶. Această orientare era facilitată prin noul echilibru realizat în primii ani ai secolului al XI-lea, care deschidea influenței Constantinopolului cele mai ample perspective pentru o penetrație pașnică. În jurul anului o mie, varegii ruși de

la Kiev, armenii de la Ani, micii regi din Georgia și din Iberia priveau spre Bizanț, care se afla din nou în apogeul măririi sale. Prin relațiile ce se stabileau pe de altă parte cu monarhiile din nord și din vest, Rusia se integra tot mai mult în politica și civilizația acestei mari unități creștine care avea să fie Europa. Dar înainte de sfârșitul secolului, invaziile turcice aveau să modifice încă o dată cursul evenimentelor.

Bibliografie sumară: J. MARQUART, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903; H. GRÉGOIRE, *Le «Glozel» khazare*, în *Byzantion*, XII, 1937; W. BARTHOLD, *Khazar*, în *Encyclopédie de l'Islam*; A. A. VASILIEV, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mas., 1936; H. SCHÖNEMANN, *Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme* (Ung. Bibliothek, 5), Berlin-Leipzig, 1922; H. GRÉGOIRE, *Le nom et l'origine des Hongrois*, în *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, XCI, 1937; IDEM, *L'habitat primitif des Hongrois. Lebedia = Lebedin*, în *Byzantion*, XIII, 1938; G. VERNADSKY, *Lebedia, Studies on the Magyar Background of Kievan Russia*, în *Byzantion*, XIV, 1939; G. I. BRĂTIANU, *Une énigme et un miracle historique; le peuple roumain*, București, 1937; G. MORAVCSIK, *Les sources byzantines de l'histoire hongroise*, în *Byzantion*, IX, 1934; C. A. MACARTNEY, *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930; A. ECK, *Le Moyen Âge russe*, Paris, 1933; L. NIEDERLE, *Manuel de l'Antiquité slave*, I, Paris, 1923; W. BARTHOLD, *Informații arabe asupra rușilor (în rusă)*, în *Sovetskoe vostokovedenie*, I, 1940; A. I. IAKUBOVSKII, *Asupra relațiilor ruso-chazare și ruso-caucaziene în secolele IX și X (în rusă)*, în *Buletinul Academiei de Științe a URSS, Ser. ist.-fil.*, III, 1946; V. D. GREKOV, *Relațiile feudale în statul kievian (în rusă)*, Mos-

cova—Leningrad, 1936; N. K. CHADWICK, *The beginning of Russian History*, Cambridge, 1946; V. MOȘIN, *Rusia și Chazaria sub Sviatoslav* (în rusă), în *Seminarium Kondakovianum*, V, 1934.

NOTE

- 1 Stabilirea chazarilor în stepile nord-caucaziene s-a produs pe la mijlocul secolului al VI-lea. Cf. nota 5.
- 2 W. Barthold, P. B. Golden, *Khazar*, în *The Encyclopaedia of Islam*, NE, IV, ed. E. von Donzel, B. Lewis și Ch. Pellat, Leiden, 1978, p. 1172. Cf. și R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 235; I. Sorlin, *Le problème des Khazares et les historiens soviétiques dans les vingt dernières années*, în *Travaux et mémoires*, 3, 1968, p. 431.
- 3 Cea mai completă listă de termeni chazari a alcătuit P. B. Golden (*Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, I, Budapesta, 1980, p. 112—263), fiind augmentată de D. Ludwig (*Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*, Münster (Westf.), 1982, p. 355—361). În lista întocmită de P. B. Golden lipsește numele Tängri; apar, în schimb, *Qağan* și *Tarqan* (*op. cit.*, I, p. 192—195 și 210—212).
- 4 A. Bachmakoff, *Cinquante siècles d'évolution ethnique autour de la Mer Noire*, Paris, 1937.
- 5 Pentru istoria chazarilor, cf. în special A. Zajaczkowski, *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*, Cracovia, 1947; D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, New York, 1967; M. I. Artamonov, *История хазар*, Leningrad, 1962; L. N. Gumilev, *Открытие Хазарии*, Moscova, 1966; W. Barthold, P. B. Golden, *op. cit.*, p. 1172—1181; P. B. Golden, *op. cit.*, I—II, 1980; D. Ludwig, *op. cit.*; S. A. Pletneva, *Хазары*, ed. a 2-a, Moscova, 1986; M. G. Magomedov, *Образование хазарского каганата*, Moscova, 1983.
- 6 Această frază și următoarea sint reproduse cu mici deosebiri după *Commerce génois*, p. 33.
- 7 Citatul este din W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge*, I, Leipzig, 1923, p. 58—59.
- 8 În ultimele decenii numărul monedelor arabe de la sfârșitul mileniului I descoperite în Rusia, regiunile baltice și în Scandinavia a crescut foarte mult, relevând intensitatea traficului comercial dintre nord-estul Europei și Orient. Cf. V. V. Kropotkin, *Новые находки сасанид-*

- ских и кувлических монет в Восточной Европе, in Нумизматика и эпиграфика, IX, 1971, p. 76—97; Th. S. Noonan, Ninth-century dirham hoard from European Russia: a preliminary analysis, in Wiking-Age Coinage in the Northern Lands. The Sixth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History, I, ed. M.A.S. Blackburn și D. M. Matcalf (BAR International Series 122/1), Oxford, 1981, p. 47—118; B. E. Hovén, On Oriental coins in Scandinavia, in ibidem, p. 119—128; C. Bálint, Einige Fragen des Dirhem-Verkehrs in Europa, in Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, XXXIII, 1981, 1—4, p. 105—131.*
- 9 Fraza este preluată aproape identic din *Commerce génois*, p. 33, de unde reproducem și nota (3): E. Carmoly, *Itinéraires de la Terre Sainte ...*, Bruxelles, 1847, p. 15; cf. *The oriental geography of Ebn Haukal*, ed. W. Ouseley, Londra, 1800, p. 185. Cf., de ascemenca, ediția mai nouă a lucrării călătorului arab: Ibn Hauqal, *Configuration de la Terre (Kitab surat al-ard)*, ed. J. H. Kramers și G. Wiet, II, Beyrouth-Paris, 1964, p. 379—383.
- 10 J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, p. 16 și urm. Despre orașul Balandjar, cf. și D. Ludwig, *op. cit.*, p. 243—246.
- 11 J. Marquart, *op. cit.*, p. 1—5 și 474—477; L. N. Gumilev, *op. cit.*, p. 18—33; P. B. Golden, *op. cit.*, I, p. 224—229; D. Ludwig, *op. cit.*, p. 251—259.
- 12 În istoriografia mai nouă se consideră că ridicarea Sarkelului de către meșterii bizantini ar fi avut loc în 838/839. Cf. P. B. Golden, *op. cit.*, I, p. 67; D. Ludwig, *op. cit.*, p. 259. Spre deosebire de alte orașe chazare, neidentificate sau cu localizare incertă, poziția exactă a Sarkelului s-a putut stabili grație săpăturilor arheologice. Cf. M. I. Artamonov, *op. cit.*, p. 288—323; idem, *Саркел-Белая Вежа*, in *MIA*, 62, Moscova-Leningrad, 1958, p. 7—84. Sarkelul nu a fost reședință a chaganului, așa cum lasă să se înțeleagă G. Brătianu.
- 13 Pentru relațiile chazaro-bizantine, cf. M. I. Artamonov, *История хазар*, p. 193 și urm.; Fr. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, ed. a 2-a, Hattiesburg, Mississippi, 1969, p. 148 și urm.
- 14 Gy. Moravcsik, *Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres (Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Oxford 1966, Main Papers I)*, Oxford, 1966, p. 10—11; Fr. Dvornik, *op. cit.*, p. 172 și urm.
- 15 Pentru aspectele confesionale ale istoriei chazarilor, cf. D. M. Dunlop, *op. cit.*; M. I. Artamonov, *История хазар*, p. 262 și urm.; D. Ludwig, *op. cit.*, p. 305—332; M. G. Magomedov, *op. cit.*; A. Koestler, *La treizième tribu. L'Empire khazar et son héritage*, trad. G. Fradier, Paris, 1976, p. 69 și urm.
- 16 Unii orientaliști continuă să susțină descendența karaiților din chazarii iudaizați. Cf. A. Zajaczkowski, *op. cit.*, p. 61 și urm.; A. Koestler, *op. cit.*, p. 183.

- 17 H. Grégoire, *Le «Glozel» khazare*, în *Byzantion*, XII, 1937, p. 225—266 și 730—740.
- 18 *Ibidem*, p. 258.
- 19 Despre etnogeneza ungurilor, cf. E. Molnár, *Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа*, Budapesta, 1955; *Ancient cultures of the Uralian peoples*, ed. P. Hajdú, Budapesta, 1976; L. Makkai, în *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*, coord. E. Pamlényi, Budapesta, 1974; I. Fodor, *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*, Budapesta, 1982, p. 45 și urm.
- 20 Pentru indicații bibliografice asupra onogurilor, cf. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, Berlin, 1958, p. 67; D. Sinor, *Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale*, Wiesbaden, 1963, p. 267—268.
- 21 În legătură cu localizarea Lebediei și Atelkuzului, precum și cu staționarea ungurilor în aceste regiuni, cf. K. Czeglédy, *A IX. századi magyar történelem főbb kérdései*, în *Magyar Nyelv*, XLI, 1945, 1—5, p. 44—55; G. Vernadsky, M. de Ferdinandy, *Studien zur ungarische Frühgeschichte, I. Lebedia; II. Álmos (Südosteuropäische Arbeiten, 47)*, München, 1957. p. 9—31 (G. Vernadsky); G. Fehér, *Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9.—10. Jahrhundert*, în *Studia Slavica*, V, 1959, 3—4, p. 301—326; S. de Vajay, *Der Eintritt des ungarischen Stammesbundes in die europäische Geschichte (862—933)*, Mainz, 1968, p. 9 și urm.; I. Fodor, *op. cit.*, p. 218—272.
- 22 H. Grégoire, *Le nom et l'origine des Hongrois*, în *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 91, 1937, 3, p. 630 și urm.; idem, *L'habitat primitif des Hongrois. Lebedia = Lebedin*, în *Byzantion*, XIII, 1938, 1, p. 409—410.
- 23 G. Vernadsky, *Lebedia. Studies on the Magyar Background of Kievan Russia*, în *Byzantion*, XIV, 1939, 1, p. 186.
- 24 Împrejurarea de a întilni efective maghiare în timpul operațiunilor militare de la sfârșitul lui august 1941 a fost de natură să-l răscolească pe Gheorghe Brătianu, desigur din cauza nefirescului situației. Din notarea impresiilor culese a rezultat „un mic articol“ purtând titlul *Întoarcerea în patrie*, „care, evident, nu s-a publicat“ (CMN, p. 255). Din acest articol a extras câteva pasaje pe care a considerat oportun să le citească studenților săi în cadrul prelegerii ținute la 2 martie 1942:
 „Cu pași repezi, armatele aliate se apropie de Nipru. Coloanele se înșiră pe drumuri, ridicînd praful în zări, care se așterne deopotrivă pe uniforme soldaților români, germani, italieni și maghiari. Cu deosebire de la trecerea Bugului, aceștia din urmă ne întîmpină mai des, atît de asemănători la îmbrăcăminte cu trupele noastre. Mai mult însă decît ostașii români, ei par a se potrivi tot mai mult cu priveliștea ce ne înconjoară. Îi simți acasă la ei în stepa uriașă ce se deschide dincolo de Bug, spre depărtările Asiei. În avîntul năvalnic care-i

mină spre răsărit este mai mult decît o pornire de cucuritori, e o întoarcere spre originile milenare ale neamului.

Mai bine de o mie de ani de la venirea lui Arpad, coboritorii depărtați ai războinicilor săi calcă iarăși pămîntul strămoșesc, de care i-a depărtat întreruperea europeană a destinului lor. Pentru vecinii noștri, campania din cîmpiile nesfîrșite ale Ucrаниеi este o regăsire, către care a tîns de altfel de-a lungul veacurilor instinctul rasei, ce nu încăpea în spațiul strîmt al pusteii dunărene. În secolul [al] XIII-lea, înainte de a fi izbiți de valul distrugător al năvălirii tătărești, regii apostolici, urmași ai Sfîntului Ștefan, trimiteau misionari pe aceleași meleaguri de la Miazănoapte de Marea Neagră, spre a cerceta urmele strămoșilor porniți din stepe.

Tătarii și turcii au împiedicat atunci, prin năvălirile lor, ca războinicii regelui Bela să-și regăsească vetrele și căminul. Și aci, înaintarea cruciadei spre răsărit aducea o fericită întoarcere a destinului. Nu fără emoție vedem cum zilnic se deșteaptă la ostașii armatei vecine sentimentele și pornirile atavice: tot mai mult se recunosc coboritori ai călăreților porniți pe urmele hunilor, purtînd sub șa carnea crudă, «biciul lui Dumnezeu» pentru noroadele pămîntului aflate în calea lor.

Fiecare zi de marș înscrie o nouă pagină a acestei epopei, pe care ne-a fost dat să o trăim alături de ei. S-a scris și se va mai scrie mult despre duiosia întîlnirii noastre cu moldovenii părăsiți, dincolo de Nistru și de Bug; soldații unguri nu află, însă, numai ca noi oameni de același sînge și de același grai: e pămîntul însuși care îl așază în cadrul de care vitregiile istoriei i-a despărțit de veacuri.

În războiul de astăzi, pornit să dezlege în cîteva luni probleme seculare, să ne oprim o clipă asupra acestei minuni a istoriei. Fie ca întregul neam al lui Arpad să-și regăsească în această înaintare victorioasă drumul depărtatelor sale obrșii, pe care-l însoțesc de atîta vreme urările noastre cele mai fierbinți și stăruitoare!“ (CMN, p. 255—257). „Articolul“ a fost citat și în cadrul conferinței intitulată *Moldova*, ținute la 28 noiembrie 1941. Cf. *Cuvinte către români. Zece conferințe și prelegeri*, București, 1942, p. 181—183.

Accentele xenofobe ale textului, neobișnuite pentru structura lui Gh. I. Brătianu, se explică prin ambianța în care l-a redactat. Cu ani în urmă, rememorînd evenimente din primul război mondial, marele istoric scria: „Trebuie să înțeleg acest adevăr atît de banal: nici dragoste fără patimă, nici război fără ură“ (*File rupte din cartea războiului*, București, 1934, p. 13). Formulările pătimașe, pe alocuri virulente, din pasajele citate trebuie privite în cadrul contextului care le-a generat: cu numai un an în urmă Transilvania de Nord fusese smulsă României prin diktatul de la Viena, răstimp în care populația românească din regiunile răpite devenise vic-

- tima atrocităților administrației hortyste (cf. detalii la I. Ardeleanu, Gh. Bodea, M. Fătu, O. Lustig, M. Mușat, L. Vajda, *Teroarea hortysto-fascistă în nord-vestul României, septembrie 1940—octombrie 1944*, București, 1985, p. 8—9). Pe de altă parte, cercurile guvernante de la Budapesta continuau campania propagandistică veninoasă împotriva drepturilor legitime ale poporului român, iar în același timp, în mod mai mult sau mai puțin discret, încercau, la fel ca și conducătorii naziști, să încurajeze tendințele de extindere teritorială spre Răsărit, ceea ce contravenea vederilor național-liberalilor și a majorității partidelor politice din România. În afară de aceasta, pasajele impregnate cu notații impulsive fuseseră determinate și de o scenă petrecută pe front, care îl revoltase pe Gh. Brătianu. „Adaug, ca o ultimă informație — le spunea el studenților — înainte de a încheia această paranteză, că aceste rinduri mi-au fost inspirate de un spectacol care, de altminteri, a fost păstrat și de mărturia aparatului fotografic: în satul în care cantonam era o biserică; ca toate bisericile, ea fusese transformată de Soviete în „Teatrul K. Marx“. Iar maghiarii ocupaseră acest „teatru“, care se cunoștea că fusese biserică, și-l transformaseră în grajd de porci!! Fără comentarii!” (CMN, p. 257—258). Episodul este relatat de istoric și în articolul *Ortodoxism și bolșevism, în Transilvania*, 73, 1942, 11, p. 818.
- 25 L. Bendefy, *Fontes authentici itinera (1235—1238) fr. Iuliani illustrantes*, în *Archivum Europae Centro-Orientalis*, III, 1937, 1—4, p. 1—51; H. Dörric, *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen*, în *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-hist. Kl.* 1956, 1, p. 125—202. Cf. și L. Bendefy, *Sources concernant les Hongrois Orientaux aux Archives du Vatican*, în *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est*, coord. I. Erdélyi, Budapesta, 1977, p. 253—270.
- 26 J. Marquart, *op. cit.*, p. 36—40; C. A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, p. 174 și urm.; O. Pritsak, *From the Sábirs to the Hungarians*, în *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Németh*, Budapesta, 1976, p. 17—30.
- 27 Problema originii cabarilor și a descendenților acestora au provocat controverse în literatura de specialitate. Cf. H. Schönebaum, *Zur Kabarenfrage*, în *Aus der byzantinischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik*, I, coord. J. Irmscher (*Berliner byzantinistische Arbeiten*, 5), Berlin, 1957, p. 142—146; O. Pritsak, *Yowár und Káβαρ Kavar*, în *Ural-Altäische Jahrbücher*, XXXVI, 1965, p. 378—393; P. B. Golden, *op. cit.*, I, p. 133—142.
- 28 Din abundenta literatură privind stabilirea ungușilor în Cimpia Pannonică, cf. B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I, Berlin, 1940, p. 102 și urm.; S. de Vajay, *op. cit.*, p. 25 și urm.; I. Dienes, *Die Ungarn um die Zeit der Landnahme*, Budapesta, 1972; Gy. Györffy,

- Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások*, în *Magyar östörténeti tanulmányok*, Budapest, 1977, p. 123—156; I. Fodor, *Zur Problematik der Ansunft der Ungarn im Karpatenbecken und ihrer Fortlaufenden Besiedlung*, în *Interaktionen des mitteleuropäischen Slawen und andere Etnika im 6.—10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 3.—7. Oktober 1983*, Nitra, 1984, p. 97—104.
- 29 H. Schönebaum, *Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn von der Landnahme (Ungarische Bibliothek, 5)*, Berlin—Leipzig, 1922. Cf. și Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, ed. a 2-a, Berlin, 1958, p. 225—227, 235 și 321—322.
- 30 Unii specialiști datează momentul readucerii în Imperiu a populației deportate de bulgari în anul 837. Pentru episodul deportării adrianopolitanilor în „Bulgaria de dincolo de Dunăre” și localizarea acesteia, cf. A. Decei, *România din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*, în idem, *Relații româno-orientale*, București, 1978, p. 49—51; Gh. I. Brătianu, «Bulgaria de dincolo de Dunăre» în izvoarele bizantine, în *Omagiu lui Ioan Lupăș la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1943, p. 127—132; A. Grecu (P. P. Panaitescu), *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX—X-lea*, în *Studii și cercetări de istorie medie*, I, 1950, p. 223—236; P. Diaconu, *Istoria Dobrogei în unele lucrări străine recente (I)*, în *RIS*, 29, 1976, 6, p. 935—937.
- 31 A. Decei, *Asupra unui pasajiu din geograful persan Gardîzî (a. 1050)*, în *Frașilor Alexandru și Ion I. Lăpedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 877—902; V. Minorski, *Une nouvelle source persane sur les Hongrois au Xe siècle*, în *Nouvelle revue de Hongrie*, LVI, 1937, p. 305—312.
- 32 *Hudūd al-'Alam*, „*The Regions of the World*“, *A Persian Geography 372 A.H. — 982 A.D.*, ed. V. Minorsky, Londra, 1937. Pentru Mirvât și V.n.nd.r., cf. p. 160 și 162—163; comentariile lui V. Minorsky la p. 465—471.
- 33 Această frază și următoarea au fost preluate identic din G. I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937, p. 94.
- 34 V. Minorsky, *op. cit.*, p. 308. Traducerea românească a pasajului este redată după Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, ed. V. Râpeanu, București, 1980, p. 216.
- 35 Cf. V. Minorsky, *op. cit.*, p. 310.
- 36 Întreg paragraful este preluat cu mici modificări din G. I. Brătianu, *Une énigme ...*, p. 95—96.
- 37 V. Minorsky, *op. cit.*, p. 310.
- 38 În MN (p. 144), în locul acestui etnonim grecesc este trecut în mod cronat cuvîntul *Bák* (I). Reconstituirea textului s-a făcut prin compararea cu *Tradiția istorică ...*, p. 217.

- 39 H. Grégoire, *Le nom et l'origine ...*, p. 630—642; idem, *Le nom des Hongrois*, in *Byzantion*, XII, 1937, 2, p. 645—650.
- 40 Idem. *L'habitat «primitif» des Magyars et les Σαβαρτοιάσφαλοι*, in *Byzantion*, XIII, 1938, 1, p. 271.
- 41 Georgii Monachi *Vilae imperatorum recentiorum*, in Theophanes continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ed. Im. Bekker, Bonn, p. 817—819.
- 42 A. Decei, *Asupra unui pasajiu ...*, p. 898.
- 43 H. Grégoire, *L'habitat ...*, in *Byzantion*, XIII, 1938, p. 270. Traducerea citatului a fost preluată după Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică ...*, p. 217.
- 44 Majoritatea specialiștilor consideră că notarul anonim a fost un curtean al regelui Bela III (1172—1196). Deși avizat în acest sens, G. I. Brătianu și-a menținut punctul de vedere și în *Le thème de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme hongrois*, in *Acta historica*, X, 1972, p. 106—108.
45. Redăm traducerea adoptată de Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică ...*, p. 203, care a preluat-o cu foarte mici modificări de la G. Popa-Lisseanu: Secretarul anonim al regelui Bela, *Faptele ungurilor (Izvoarele istoriei românilor, I)*, București, 1934, p. 95. Cf. și S. Brezeanu, „Romani“ și „Blachi“ la Anonymus, *Istorie și ideologie politică*, in *RIS*, 34, 1981, 7, p. 1313—1340.
- 46 Această frază și celelalte două anterioare le regăsim la G.I. Brătianu, *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943, p. 84.
- 47 Problema identificării cu românii a populațiilor N.n.d.r. și V. n.nd.r. menționate în izvoarele orientale din secolele X—XI a mai fost dezbătută de G. I. Brătianu în *Une énigme ...*, p. 93 și urm.; ed. a 2-a, București, 1942, p. 135 și urm.; idem, *Origines et formation ...*, p. 83—84; idem, *Tradiția istorică despre voievodatele românești din Ardeal*, in *AARMSI*, Ser. III, XXVII, 1944—1945, p. 108—110 (inclus și în *Tradiția istorică ...*, 1980, p. 215—217); *CMN*, p. 258—262, unde expunerea se încheie cu următoarea remarcă: „Iată prin urmare cum, pentru prima dată în dezvoltarea chestiunii Mării Negre descoperim un izvor care, măcar ipotetic, poate fi pus în legătură cu strămoșii noștri în evul mediu“ (p. 262). Posibilitatea identității dintre români și N.n.d.r.—V.n.nd.r. nu este admisă de toți istoricii. Cf. pledoaria împotriva acestei identități făcută de C. Cihodaru, *Există știri despre români în operele unor scriitori afgani sau persani din secolele X—XI?* in *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza“ din Iași*, SN, Secț. III, a. Istorie, XV, 1969, 2, p. 157—170. Cf. și Al. Boldur, *V-n-n-t-r din scrisoarea cahanului Iosif și N-dr-r al lui Gardizi*, in *Studii și cercetări istorice*, XIX, (II SN), 1946, p. 194—197; N. Oikonomidès, *Vardariotes — W.l.nd.r. V.n.n.d.r.: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934*, in *Südost-Forschungen*, XXXII, 1973, p. 1—8.

- 48 G. I. Brătianu a dedicat un articol special acestei probleme: *Le commerce bulgare dans l'Empire byzantin et le monopole de l'empereur Léon VI à Thessalonique*, în *Recueil dédié à la mémoire du Prof. P. Nikov (Известия на Българското Историческо Д-во, XVI—XVII)*, Sofia, 1940, p. 30—36. Cf. și G. Cankova-Petkova, *Der erste Krieg zwischen Bulgarien und Byzanz unter Simeon und die Wiederaufnahme der Handelbeziehungen zwischen Bulgarien und Konstantinopel*, în *Byzantinische Forschungen*, III, 1968, p. 80 și urm.; R. Browning, *Byzantium and Bulgaria*, Londra, 1975, p. 57 și urm.
- 49 Cf. nota 28.
- 50 Cf. și traducerea lui G. Popa-Lisseanu, *Cronica lui Nestor (Izvoarele istoriei românilor, VII)*, București, 1935, p. 43—44, făcută după versiuni franceze și germane. Pentru originalul fragmentului, cf. *Повесть временных лет*, I, ed. D. S. Lichačev, red. V. P. Adrianova-Peretz, Moscova—Leningrad, 1950, p. 18.
- 51 *Annales du Saint Bertin*, ed. F. Grat, J. Vielliard și S. Clémencet, Paris, 1964, p. 30—31.
- 52 G. da Costa-Louillet, *Y eut-il des invasions russes dans l'Empire byzantin avant 860?*, în *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Roma 20—26 settembre 1936*, I (*Studi bizantini e neoellenici*, V), Roma, 1939, p. 85; idem, *Y eut-il des invasions russes dans l'Empire byzantin avant 860?*, în *Byzantion*, XV, 1940—1941, p. 231—248.
- 53 Pentru o detaliată prezentare a teoriilor „normaniste” și „antinormaniste” mai vechi, cf. V. A. Mošin, *Варяго-русский вопрос*, în *Slavia*, X, 1931, 1, p. 109—136; 2, p. 343—379; 3, p. 501—537. În legătură cu aspectele mai noi ale disputei, cf. H. Lowmianński, *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich*, Varșovia, 1957; H. Paszkiewicz, *The Origin of Russia*, New York, 1969, p. 107 și urm.; Al. R. Riasanovsky, *The Varangian question*, în *I Normanni e la loro espansione in Europa nell' Alto Medioevo (Settimani di studio del Centro Italiano di studi sull'Alto Medioevo, XVI)*, Spoleto, 1969, p. p. 171—204; H. Rüss, *Das Reich von Kiev*, în *Handbuch der Geschichte Russland*, I, 4/5, coord. M. Hellmann, K. Zernack, G. Schramm, Stuttgart, 1979, p. 267—282; O. Pritsak, *The Origin of Rus'*, I, *Old Scandinavian Sources other than the Sagas*, Cambridge, Mass., 1981, p. 3 și urm.
- 54 L. Niederle, *Manuel de l'Antiquité slave*, I, *L'histoire*, Paris, 1923, p. 205—206.
- 55 În ceea ce privește originea etnonimelor rus' și variag, cf. Ad. Stender-Petersen, *Der älteste russische Staat*, în *Historische Zeitschrift*, 191, 1960, 1, p. 5 și urm.; Al. V. Riasanovsky, *op. cit.*, p. 183—185; Al. V. Soloviev, *L'organisation de l'État russe au Xe siècle*, în *L'Europe aux IXe—XIe siècles. Aux origines des États nationaux*, Varșovia, 1968, p. 257—260; B. A. Rybakov, *Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.*, Mos-

- cova, 1982, p. 85 și urm.; H. Rüss, *op. cit.*, p. 270—273. Adoptând punctele de vedere menționate, Gh. I. Brătianu se face ecoul teoriilor normaniste.
- 56 Pentru migrația varegilor în estul Europei și rolul lor economic și politic, cf. L. Musset, *Les peuples scandinaves au Moyen Âge*, Paris, 1951; A. Stender-Petersen, *Varangica*, Aarhus, 1953; A. I. Gurevici, *Походы викингов*, Moscova, 1966; O. Klindt-Jensen, *Welt der Wikinger*, Frankfurt am Main, 1967, p. 99 și urm.; G. Jones, *A History of the Vikings*, Oxford, 1969, p. 241 și urm.; *Varangian Problems*, Copenhaga-Munksgaard, 1970; H. R. E. Davidson, *The Viking Road to Byzantium*, Londra, 1976; *Wikinger und Slawen. Zur Frühgeschichte der Ostseevölker*, coord. J. Herrmann, Berlin, 1982. În peregrinările lor varegii au intrat în contact și cu românii. Cf. E. Lozovan, *Vikings et Valaques au Moyen Âge*, în *Revue Internationale d'Onomastique*, 15, 1963, 2, p. 107—126; V. Spinei, *Informații despre vlahi în izvoarele medievale nordice*, în *SCIV*, 24, 1973, 1, p. 57—81; 2, p. 259—282.
- 57 Maçoudi, *Les Prairies d'or*, ed. C. Barbier de Meynard și Pavet de Courteille, I, Paris, 1861, p. 262; J. Marquart, *op. cit.*, p. 63. Bağnak-ii sînt omiși în MN, p. 148.
- 58 H. Grégoire, *Miscellanea epica et etymologica*, I, *La légende d'Oleg*, în *Byzantion*, XI, 1936, 2, p. 601—604.
- 59 Pentru expedițiile kieviene împotriva Byzanțului din secolele IX—X și tratatele rușilor cu Imperiul, cf. M. V. Levčenko, *Очерки по истории русско-византийских отношений*, Moscova, 1956, p. 33—171; H. R. E. Davidson, *op. cit.*, p. 117—136; H. Rüss, *op. cit.*, p. 283 și urm.
- 60 B. S. Benediks, *The evolution of the Varangian regiment in the Byzantine army*, în *Byzantinische Zeitschrift*, 62, 1969, 1, p. 20—24; H. R. E. Davidson, *op. cit.*, p. 193 și urm.; S. Blöndal, *The Varangians of Byzantium*, ed. B. S. Benediks, Cambridge, 1978, p. 32 și urm. Cf. și G. I. Brătianu, *Les Normands au service de Byzance dans la Chanson de Roland*, în *Romania*, LI, 1925, 202, p. 265—268.
- 61 În legătură cu creștinarea rușilor de către Vladimir I cel Sfînt (980—1015) și cu relațiile sale cu împăratul Vasile al II-lea Bulgaroctonul (976—1025), cf. V. V. Maurodin, *Образование древнерусского государства*, Leningrad, 1945, p. 289 și urm.; M. V. Levčenko, *op. cit.*, p. 340 și urm.; G. Vernadsky, *A History of Russia*, II, *Kievan Russia*, ed. a 5-a, New Haven-Londra, 1966, p. 60 și urm.
- 62 G. G. Litavrin, *Еще раз о походе русских на Византию в июле 1043 г.*, în *Византийский временник*, XXIX, 1968, p. 105—107.
- 63 A. Eck, *Le Moyen Âge russe*, Paris, 1933, p. 7. Pentru acțiunile războinice și calitățile de diplomat ale lui

Sviatoslav (945—972), cf. A. N. Sacharov, *Дипломатия Святослава*, Moscova, 1982.

- 64 H. Pirenne, *Les villes du Moyen Âge*, Paris, 1971, p. 39—41. Volumul a fost tipărit prima oară în 1927 la Bruxelles, cunoscînd de atunci mai multe ediții.
- 65 A. Eck, *op. cit.*, p. 15.
- 66 Citatul este din M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, p. 220.

Capitolul VII

HEGEMONIA BIZANTINĂ ȘI NĂVĂLIRILE TURCICE

Întoarcerea spre istoria Armeniei și a Georgiei. Epopeea bizantină în secolul al X-lea: recucerirea Bulgariei de Vasile al II-lea și expansiunea în Armenia și Caucaz. Chazaria bizantină. Noile mișcări ale popoarelor de stepă: pecenegii, uzii și cumanii în Europa, selgiucizii în Asia. Năvălirile turcice în secolul al XI-lea și popularea turcă a Asiei Mici și a Dobrogei. Restaurarea puterii bizantine sub Comneni și criza comerțului din Marea Neagră ca urmare a invaziilor.

Istoricul, prea adesea preocupat doar de probleme europene, are tendința, ce se reflectă fără voia lui în expunerea sa, de a marca preferința pentru tot ceea ce privește regiunile septentrionale și bazinul occidental al Mării Negre. Este adevărat că acolo se vor desfășura majoritatea evenimentelor chemate să figureze pe marea scenă a istoriei; dar nu este un motiv pentru a se lăsa în umbră ținuturile pontice ale Asiei Mici și ale Caucazului și a nu se ține seama de importanța prezentată de ele la porțile Asiei. Înainte de a schița tabloul hegemoniei bizantine, restabilită în secolul al XI-lea aproape peste întreg litoralul supus odinioară Romei, și de a reaminti trecerea noilor invazii ce aveau să o zdruncine, este necesar să întreprindem o întoarcere spre istoria

Anatoliei Orientale și a țărilor caucaziene din apropiere și să reevocăm cel puțin sumar destinele anterioare ale Armeniei și ale Georgiei.

Cînd Hadrian a restabilit în Armenia, împreună cu un suveran local plasat sub protectorat roman, sistemul „granițelor invizibile“ ale Imperiului, și cînd Aurelian a pus capăt ascensiunii rapide dar efemere a Palmiriei în Orientul Apropiat, pozițiile au fost fixate pentru duelul multiseclar al noii Rome Orientale și al Persiei. Armenia avea să fie unul din principalele obiecte ale litigiului. Se părea că prin convertirea sa la creștinism, anterioară celei a lui Constantin, această țară ar fi ales între puterile rivale; dar alternările de succes și eșec ale războaielor din secolul al IV-lea au antrenat abandonarea, de către Theodosius, a protectoratului asupra Armeniei, cu excepția provinciilor aflate în jur de Erzerum și Maiafârigi, numite atunci Theodosiopolis și Martyropolis. Regatul creștin al ultimilor Arșacizi intra în sfera de influență sasanidă, înainte de a fi direct anexat la începutul secolului al V-lea. Pe de altă parte, persecuțiile contra creștinismului ridicară curînd marile familii senioriale și poporul împotriva noilor stăpîni mazdeeni. În secolul următor și în epoca lui Justinian Armenia își recîștigă, pe de o parte, autonomia politică față de Persia și, pe de altă parte, își stabilește atitudinea religioasă față de Bizanț, adoptînd definitiv monofizismul, opus crezului calcedonian, recunoscut la Constantinopol. Am văzut cum Imperiul bizantin își restabilise pozițiile în bazinul oriental al Mării Negre și își asigurase, o dată cu posesiunea asupra coastei laze, punctele de sprijin indispensabile în țările caucaziene.

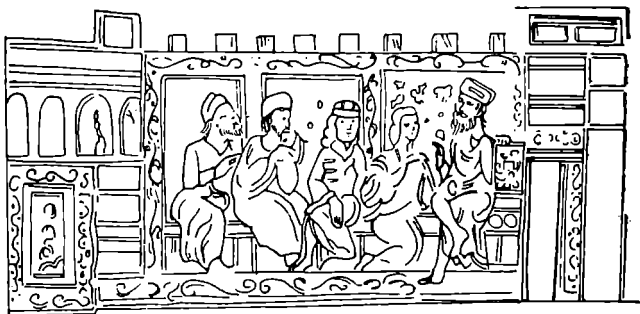
Apoi a urmat criza din primii ani ai secolului al VII-lea, cînd imperiul a fost la un pas de prăbușire, și marea acțiune ce avea să fie considerată pe bună dreptate drept prima cruciadă. Așa cum altădată Traian se afla „pe urmele lui Alexandru“, Heraclius pornea din La-

zia și din Caucaz pe urmele lui Traian. A fost văzut iernînd în Albania caucaziană (Șirvan), parcurgînd Armenia, alăturîndu-i pe chazari și răsturnînd pe regele Iberiei, aliatul perșilor. Din Caucaz și din Armenia el a plecat, în 627, să cucerească tezaurele sasanide: această regiune constituia baza strategică principală a tuturor operațiunilor sale. Victoria Crucii asigura supremația bizantină asupra Armeniei și a Iberiei (sau Georgia, cum se va numi mai tîrziu).

Îndelungata bătălie dintre Roma și Persia se termina astfel în avantajul Bizanțului. Dar acesta nu s-a putut bucura prea multă vreme de triumful său. Stindardul Islamului se ridica asupra lumii orientale. După Siria și Egipt, arabii invadau Armenia, unde împăratul Constant al II-lea i-a mai ținut încă în șah, dar încăpăținarea sa de a impune monofiziților hotărîrile Calcedoniei i-a împins pe armeni spre protectoratul musulman, care tolera și chiar încuraja orice dizidență creștină. În 654, califul Mo'awya numea un guvernator în Armenia și în Iberia. În urma războaielor care s-au declanșat atunci între Bizanț și califat, armatele lui Justinian al II-lea cu sprijinul chazarilor, au intrat în Armenia, dar nu au putut să se mențină. Țara era pradă „fărîmitării feudale“, cînd s-a instalat dinastia Bagratidă, la începutul secolului al IX-lea, recunoscînd hegemonia arabă: „i se atribuie întemeierea capitalei armenie, Ani“. Încetul cu încetul puterea acestei case a fost recunoscută de ceilalți nobili din țară și regalitatea armeană a fost restatornicită în 885, cu consimțămîntul aproape simultan al califului și al împăratului bizantin. Dacă totuși biserica constituia un obstacol permanent pentru apropierea regatului armean de Bizanț, nu la fel se întîmpla în Caucaz, unde abhazii, care se făcuseră stăpîni pe Georgia apuseană, profesau ortodoxia și priveau către Constantinopol. Această influență asupra Georgiei și a popoarelor sale războinice a fost una din pîr-

ghiile politicii bizantine, în vremea în care dinastia Macedoneană (ce era în realitate de origine armeană)¹ întreprindea restaurarea, în propriul folos, a Imperiului roman de Răsărit. „Între 850 și 950 se plasează apogeul dinastiei abhaze. Ea domnea atunci nu numai asupra Abhaziei proprii, ci și asupra Mingreliei, a Imerethiei și a unei părți din Kartlia“. Dar ea avea să se stingă în curînd și succesiunea trecea în mîinile unei ramuri a Bagratizilor, ramura georgiană, ce se instalase în această țară în secolul al VIII-lea, unde arabii ocupau Tiflisul, principalul oraș. În 1008 teritoriile abhaze și cele ale Bagratizilor din Georgia au fost reunite de către Bagrat al III-lea, care descindea din ambele neamuri, dar Tiflisul avea să mai rămînă vreme de încă aproape un secol în mîinile musulmanilor. Două ramuri ale aceleiași case, cea a Bagratizilor, prezidau astfel apogeul a două civilizații strălucite, ale căror monumente mai împodobesc și astăzi Armenia și Georgia. În acel moment, după anul o mie, expansiunea puterii bizantine în jurul Mării Negre a venit să sfarme hotarele acestei țări și să o supună din nou hegemoniei sale².

Se cunoaște în general mersul epopeii bizantine în secolul al X-lea: niciodată lupta pe două fronturi nu a fost dusă cu mai multă vigoare. Puterea Islamului suferea o eclipsă: sub conducerea marilor generali, pe care o politică abilă îi asocia tronului împăraților legitimi, frontierele Imperiului grec înaintau, din interiorul Peninsulei anatoliene, unde îi împinsese ofensiva arabă, spre Mesopotamia, Siria de Nord și hotarele Palestinei. Expediția lui Ioan Tzimiskes în 975, relatată în scrisoarea sa către regele Așot al III-lea al Armeniei, are cu atît mai mult înfățișarea unei cruciade, cu cît mersul ei triumfal se încheie la Locurile Sfinte. Puțin a lipsit ca Ierusalimul să nu fie cucerit, cu peste un secol înainte de sosirea cruciaților din Occident.

1

2

3

12. Miniaturi atașate manuscrisului cronicii lui Ioannes Skylitzes păstrat la Biblioteca Națională din Madrid, înfățișând scene din viața lui Sviatoslav: deliberări împreună cu drujina (1), tratative cu împăratul Ioan I Tzimiskes (2) și lupte cu pecenegii (3).

Pe de altă parte, după ce a provocat în mod imprudent intervenția varegului Sviatoslav în Bulgaria, unde înțelegea să substituie dominația rusă celei a țarilor, Bizanțul reacționase la timp, cu aceeași energie. Înainte de a pleca să se războiască în Siria, Tzimiskes recucerise Bulgaria Răsăriteană, îi obligase pe varegi să renunțe la cuceririle lor și să se întoarcă la alianța bizantină³. O mare revoltă a dus apoi la separarea Bulgariei Apusene și la refacerea temporară a Imperiului bulgar sub conducerea lui Samuel Comitopulul. Imperiul bizantin traversa în acel moment o gravă criză internă, în primii ani de domnie a lui Vasile al II-lea. Dar o dată răscoalele din Asia Mică înfrînte, iar puterea bazileului consolidată, acesta avea să se dezvăluie ca cel mai mare și mai necruțător dintre strategii istoriei Bizanțului. El și-a meritat pe deplin cumplita poreclă de Bulgaroctonul. În 1018, după șaptesprezece ani de campanii aproape neîntrerupte, dominația bizantină se reinstaurase în întreaga Peninsulă Balcanică. Pe coasta Mării Negre, noua themă sau stăpînirea provinciei Paristrion, avînd drept centru Silistra, stătea de pază la gurile Dunării: cu sprijinul flotei, situația de aici era aceeași ca cea din Imperiul roman înainte de războaiele din Dacia. Dacă ar fi să credem raportul „toparhului gotic“, ce ar data din a doua jumătate a secolului al X-lea, garnizoanele bizantine din Crimeea ar fi inclus în supravegherea lor chiar și postul de la Maurokastron, pe care îl vom reîntîlni mai tîrziu la vărsarea Nistrului⁴. Indicațiile geografice din acest document sînt extrem de vagi, astfel încît este dificil să ne bazăm pe datele furnizate de el; dar dacă această identificare ar fi confirmată, s-ar putea deduce că, la fel ca și Roma în Euxin, Bizanțul nu se mulțumea doar cu acoperirea Dunării, ci ținea să controleze punctele principale ale litoralului pontic de la nordul Deltei. Mai știm, pe de altă parte, că își menținea pozițiile în Cri-

meea, după un interval destul de scurt în care „Gothia“, aflată în posesiunea sa, fusese nevoită să recunoască hegemonia varegă. Pa- cea victorioasă, încheiată de Tzimiskes cu Svia- toslav, avea să-i pună capăt.

Această politică, aplicată cu rigoarea lo- gică și maniera inflexibilă care caracterizează toate acțiunile lui Vasile al II-lea, urma, de asemenea, în ultimii ani ai domniei sale, să-i extindă autoritatea pînă în bazinul oriental al Mării Negre. Încă în anul o mie, împăratul bizantin oprise înaintarea armatei sale în Si- ria contra arabilor, pentru a merge să pri- mească succesiunea unui principe armean și pentru a încorpora Imperiului provincia Taiq. El primise aici jurămîntul de supunere al re- gelui Bagratid din Georgia și a mai multor regișori armeni, cu excepția regelui din Ani, Gagik I, din vița principală a Bagratizilor. Acest suveran, sub domnia căruia literele și artele în Armenia au atins apogeul, ținea să-și păstreze independența față de puterni- cul bazileu. Succesorul său, mai slab, a că- zut în dependența regelui Georgiei, Giorgi I, care, încurajat de succesele sale, a pornit să atace cetățile bizantine din Taiq. De aceea, îndată după terminarea războiului din Bul- garia, Vasile se întoarse contra acestui nou adversar. În 1021 el urmărea armata georgiană pînă în împrejurimile Tiflisului, apoi și-a pe- trecut iarna în Trapezunt. În anul următor îl învinse pe regele georgian pe cîmpul de luptă, îi acceptă supunerea și merse pînă în Azerbaidjan, unde emirul musulman fu nevoit să-i plătească tribut. În sfîrșit, el obținu de la suveranul Bagratid al Armeniei promisiu- nea de a lăsa regatul drept moștenire Impe- riului, o dată cu înmînarea simbolică a che- ilor orașului Ani. Un alt regat armean, cel de la Vaspurakan, a fost direct anexat Imperiu- lui. La cele două extremități ale bazinului pontic, Bizanțul își afirma supremația și își consolida pozițiile. Moștenirea promisă lui

Vasile al II-lea a fost primită după douăzeci de ani de către Constantin Monomahul: în 1045 Ani și regatul bagratid treceau sub stăpînirea bizantină. Se revenise la formula lui Traian.

Dar la fel ca în urmă cu nouă secole, prin dispariția marelui împărat, cel ce dăduse impuls cuceririlor și realizase anexarea atîtor provincii, mijloacele aveau să se dovedească insuficiente pentru a-i menține opera. În plus, sistemul prezenta un grav inconvenient, același care determinase odinioară Roma să prefere regimul de protectorat și de autonomie în locul administrației directe a regiunilor de la frontieră. Inițiativa dinaștilor armeni reușise pînă atunci să respingă „ariergărzile“ sara-zine sau incursiunile turcești; nu se va mai întîmpla la fel în ziua cînd guvernatorii bizantini vor aștepta ordinele de la Constantinopol și pornirea întîrziată și lentă a armatelor imperiale. Viitorul se profila plin de consecințe funeste, care aveau să umbrească triumful, strălucit fără îndoială, dar trecător, al ambițiilor de cucerire ale Bulgarohtonului.

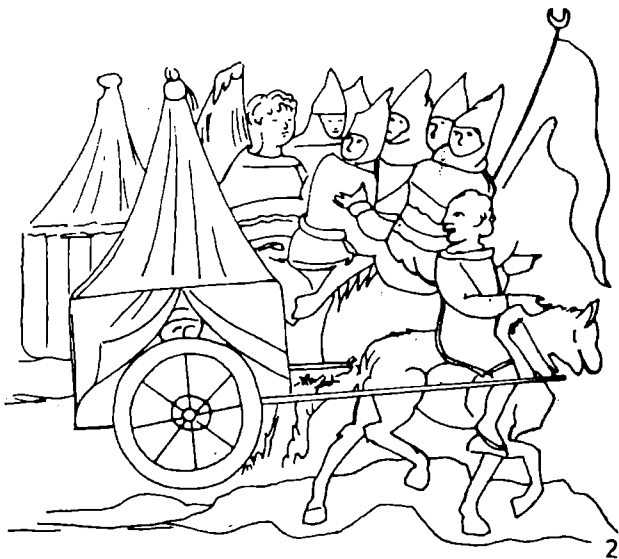
Într-o altă zonă a bazinului pontic, aceleași procedee aveau să determine o soluție analoagă. Expansiunea varegă atinsese apogeul: tratatele încheiate cu Sviatoslav în 971 și cu Vladimir după creștinare și căsătoria bizantină consolidaseră posesiunile de la Cherson și de pe litoralul Crimeei. Mai rămînea totuși, în estul peninsulei și pe țărmurile opuse ale Mării de Azov, o rămășiță a fostului Imperiu chazar, mult decăzut față de măreția sa de odinioară, ale cărui cete înarmate neli-niștiseră la un moment dat așezările grecești din Crimeea. Și acolo Vasile al II-lea a ținut să instaureze ordinea: în 1016 o flotă plecă cu destinația Chazaria, comandată de Mongos, avînd ajutorul unei armate varege a lui Sphengos, în care s-a văzut un frate al lui Vladimir; ea învinge pe chazari și îl face prizonier pe conducătorul lor, George Tzu-

los⁵. Sigiliile, studiate recent de D-nul Bănescu, dovedesc că la începutul secolului al XI-lea ierarhia administrativă bizantină număra un arhonte de „Matracha, Zichia și întreaga Chazarie“, cît și un strateg al Bosforului cimerian⁶. Dominația directă a Imperiului fusese deci restabilită în urma acestei expediții, pe ambele părți ale strîmătorii Kerçi, precum și în Zichia sau Circasia vecină, fișia de litoral care ajungea pînă la Caucaz. Dar la ele se mai adăuga acum „întreaga Chazarie“, denumire sub care trebuie evident să înțelegem o porțiune destul de redusă din vechiul teritoriu chazar, fără îndoială regiunea de la vărsarea Donului, a cărei importanță comercială era recunoscută în acea vreme. Printr-un ciudat concurs de împrejurări, cuceririle lui Vasile al II-lea din acest punct aveau să dureze mai mult timp. Dimpotrivă, ele nu i-au supraviețuit prea mult în Armenia.

Evenimentele ce aveau să provoace aici zdruncinarea, apoi sfîrșitul hegemoniei bizantine și care au adus profunde modificări în echilibrul Orientului Apropiat și Mijlociu au cauze îndepărtate în timp. Una dintre ele este de ordin exterior: noile invazii turcești care se întind în secolul al XI-lea atît la nordul cît și la sudul Mării Negre. O alta este în legătură cu criza internă din Imperiul bizantin din acea vreme, care reprezintă, de altminteri, unul din fenomenele cele mai rare și mai interesante din istoria medievală: reacția birocrăției civile împotriva puterii militare, ale cărei urmări, în această conjunctură, aveau să fie deosebit de dezastruoase.

Nu ne putem explica înaintarea invaziilor turcești și influența lor asupra situației din bazinul pontic dacă nu ne raportăm din nou la fundalul asiatic și dacă nu ne întoarcem cu cîteva secole în istoria acestor regiuni îndepărtate. În iulie 751, în adevăr, așa cum a observat orientalistul rus Barthold, a fost ziua

istorică ce a decis soarta Asiei Centrale. În vremea stăpînirii dinastiei T'ang, Imperiul chinez își afirmase superioritatea asupra nomazilor; generalul victorios, Koa-Sien-Ce, supunea protectoratului său bazinul Tarimului, Toharestanul, Afganistanul actual. El intra ca stăpîn în Tașkent și își impunea autoritatea față de conducătorii turci. Dar atunci, el înțilnește, venind din Iran și din Sogdiana, armata arabă a lui Ziyâd-ibn-Câlih care, împreună cu turcii karluci, zdrobește pe Talas forțele chineze. Consecințele acestei bătălii au fost considerabile: China, divizată de lupte interne, și-a abandonat veleitățile de expansiune în Asia Superioară, iar popoarele turcice din stepă, în loc să fie convertite la budism sau la creștinismul nestorian, pe care le îmbrățișau chinezii și vecinii lor, nomazii din nord, s-au îndreptat spre Islamul propagat de cuceritorii arabi. Aceștia din urmă nu aveau să obțină din această victorie tot profitul pe care îl scontau: la adăpostul Islamului, o adevărată restaurație iraniană a avut loc sub Samanizi și Buizi, care au adus sub tutela lor califatul Bagdadului. Dar în mai puțin de un secol, aceste emirate s-au descompus într-o adevărată anarhie feudală, comparabilă cu cea din Europa carolingiană în faza sa de declin. Turcii, proaspăt islamizați, încep să slujească în armatele califilor: din 852 pînă în 853, un general turc, Bugha, devastase Armenia și Georgia în numele califului Motawakkil. Mai tîrziu ambițiile lor s-au trezit, la fel ca cele ale germanilor și ale sarmaților de sub Imperiul de Răsărit; ei aveau să înceapă să acționeze pe cont propriu. La sfîrșitul secolului al X-lea Asia Centrală era disputată de două emirate turcești: qarahanizii în Transoxiana și ghaznevizii în Afganistan și în nordul Indiei. Între timp, în urma acestor primi cuceritori, repede asimilați de strălucita civilizație iraniană și de obiceiurile populațiilor sedentare pe care le supuneau autorității

13 Oaste rusească în marș, după o miniatură din Povestirea despre Boris și Gleb din secolul al XII-lea, după copia lui Silvestru din secolul al XIV-lea (1) și care ale războinicilor cumani, după o miniatură din Letopisețul Radziwill din secolul al XV-lea (2)

lor, alți nomazi, „adevărații turci“ sau turcmeni, traversau stepa: izvoarele contemporane îi numesc oghuzi, ghuzzi sau uzi, dacă adoptăm transcrierea bizantină a numelui lor; *torki*, dacă avem în vedere cronicile rusești. Împinși la rîndul lor de alte popoare, care își schimbau sălașurile, și atrași de bogăția provinciilor sudului și de exemplul turcilor ce puseseră stăpînire pe ele, ei se năpustesc în secolul al XI-lea spre Persia și Rusia Meridională: tocmai această ofensivă neașteptată va atinge bazinul pontic, simultan prin stepa din nordul Mării Negre și prin Asia Mică și ținuturile sale limitrofe.

Noile deplasări ale nomazilor se fac simțite încă în timpul vieții lui Vasile al II-lea: primele hoarde turcești își fac apariția în Armenia în 1021, pustiesc ținutul Van și contribuie astfel, indirect, la încetarea oricărei rezistențe în fața supremației bizantine, care putea reprezenta o protecție împotriva acestui nou pericol. În același timp, pecenegii, respinși din marea stepă a Ucrainei, așa cum fuseseră maghiarii înaintea lor, se îmbulzeau la Dunăre, la granițele europene ale Imperiului: incursiunile lor devin tot mai frecvente pe măsură ce presiunea uzilor se exercita asupra lor, dar curînd un nou val, cel al cumanilor sau kîpciacylor (aceștia sînt polovțienii din cronicile rusești), se va desfășura asupra întregului spațiu ocupat de pecenegi și succesorii lor. În 1026, o primă trecere a Dunării este respinsă de Constantin al VIII-lea⁷, dar disensiunile interne, care ridicau împotriva stăpînirii civile a lui Constantin Monomahul șefi militari precum Maniakes sau Tornikios, aveau să slăbească în mod firesc apărarea acestui sector⁸: în 1048, o nouă invazie masivă pătrundea profund în teritoriul bizantin. Forțele imperiale reușiseră, cîțiva ani mai înainte, să determine eșuarea ultimei tentative a varegilor ruși asupra Constantinopolului, pentru că puterea navală a Bizan-

țului se menținea și deoarece năvălitorii veniseră pe mare. A fost imposibil să fie adunată o armată terestră suficientă pentru a rezista asaltului nomazilor; împăratul s-a văzut prin urmare obligat să le cumpere pacea, să-i colonizeze la hotare pentru a le păzi contra altor invadatori, metodă ce va fi apoi practică de toate statele creștine din Europa Răsăriteană, în Ungaria, ca și în cnezatele rusești⁹.

După grandioasa redresare a Imperiului bizantin în epoca dinastiei Macedonene, în cadrul căreia domnia lui Vasile al II-lea marcă apogeul, potențialul său militar slăbise în așa măsură încât avea să cauzeze pierderea aproape a tuturor avantajelor realizate pînă atunci. Înalții funcționari ai birocrăției civile, ce constituiau o aristocrație citadină și literată, acaparaseră puterea profitînd de slăbiciunea celor două împărătese, Zoe și Teodora, și a împăraților asociați tronului, modelați de ele. Ei se străduiseră din răspuțeri să diminueze cheltuielile armatei, în scopul de a mări exagerat numărul funcțiilor și a micșora influența comandanților militari și a marilor seniori feudali, în care vedeau rivali și un obstacol în calea propriilor ambiții. Elementul feudal, în cadrul căruia aristocrația latifundiară din Asia Mică constituia grupul cel mai de temut și cel mai activ, a reacționat contra acestei tendințe, ridicînd în fruntea Imperiului pe Isaac Comnenul, provenit din rîndurile sale și din cele ale armatei. Dar odată cu dinastia Dukas, elementul civil a ieșit învingător și și-a continuat politica funestă, în momentul în care amenințarea stăvilită de mult timp la frontiere se contura și declanșa asupra Imperiului cea mai periculoasă dintre invazii.

Criza a izbucnit în 1064. În acel an, atacul s-a produs pe două fronturi deodată. În Europa, pecenegii¹⁰ uniți cu uzii, presați de cumani, au traversat Dunărea, pustiind to-

tul în cale pînă în Tracia și Grecia. Doar o epidemie care i-a decimat a putut să le stăvilească înaintarea.

Dar pericolul principal se ivea la răsărit. Avansînd din aproape în aproape, un clan ghuzz, cel al selgiucizilor, respinsese pe ghaznevizi și ocupase mai întîi Choras anul, apoi Iranul în întregime. Chemat în ajutor de calif, căpetenia Togrul Beg înlătură pe ultimul dintre Buizi și se proclamă „rege al răsăritului și apusului”; astfel, el devenea apărătorul oficial al credinței musulmane. De acum înainte, hoardele turcești se năpustesc asupra Asiei Anterioare: ele vor cuceri Siria și Asia Mică. Un prim atac, orientat în 1048 împotriva themei bizantine din Armenia, a fost respins de Katakalon Kekaumenos, guvernatorul din Ani; dar în anul următor, alte hoarde pustiau țara pînă în împrejurimile Erzerumului. Incursiunile se succed în Armenia și în Caucaz: în 1054 Togrul Beg însuși, în fruntea călăreților săi, a invadat ținutul Van și Georgia. Cîțiva ani mai tîrziu, în timpul domniei prea scurte a lui Isaac Comnenul, care nu a avut vreme să-și reorganizeze trupele, raidurile s-au întins pînă în centrul Anadoliei, la Melitene și Sebastum (actualul Siwas).

Cu toate acestea, nu era vorba decît de incursiuni și jafuri; sub succesorul lui Togrul, Alp Arslan, cucerirea turcească avea să se consolideze. Un prim atac asupra Georgiei Meridionale deschise calea: în 1064, chiar în anul cînd uzii împreună cu pecenegii jefuiau provinciile balcanice, sultanul selgiucid impresura și ocupa Ani, fosta capitală a Armeniei, părăsită de garnizoana sa bizantină. Populația armeană a suferit atunci unul din cele mai îngrozitoare dintre numeroasele masacre din istoria sa. În același an, Kars era cucerit de turci. Bizantinii, care anexaseră Armenia, n-au știut să o apere; nici măcar atunci ei nu încetau să-i hărțuiască pe refu-

giați din cauza credințelor lor religioase. După alți câțiva ani, și ultimul zăgaz a fost rupt: efortul de redresare, încercat de Roman Diogenes, eșua prin dezastrul de la Mantzikert. Birocrația din Constantinopol a lichidat ceea ce începuseră turcii: disensiunile care îl opuneau pe Mihail Dukas bazileului învins au lăsat cale liberă hoardelor selgiucide, care au năvălit pînă la Marea de Marmara și au pus stăpînire pe Niceea, aproape în fața Constantinopolului. Noua domnie a lui Alexios Comnenul, care reprezenta revanșa nobilimii militare, începea în circumstanțe tot atît de tragice ca cea a lui Heraclius, din timpul războiului contra perșilor și avarilor, și pe fondul unei anarhii nu mai puțin generale¹¹.

În timp ce lupta continua în Asia Mică în niște condiții tot atît de dezastruoase și cînd Anatolia devenea în mod definitiv o provincie turcească, frontul european nu înceta să fie amenințat. Pecenegii fuseseră învinși în 1036 de Iaroslav, marele cneaz al Kievului; ei se îndreptaseră spre Dunăre și le-am reamintit incursiunile în Imperiul bizantin. O parte din ei se stabiliseră în teritoriul ce le fusese concedat și serveau în armatele grecești, care se recrutau atunci din mercenari de toate naționalitățile; înfrîngerea de la Mantzikert se atribuie fugii acestora din fața armatelor selgiucide. Ei nu și-au încetat cîtuși de puțin incursiunile în provinciile dunărene și balcanice. *Alexiada* Annei Comnena a consacrat mai multe capitole povestirii campaniilor tatălui ei împotriva pecenegilor și uzilor. El le-a provocat în 1087 o răsunătoare înfrîngere în Tracia, dar a fost mai puțin norocos cînd a întreprins, pe urmele lui Tzimiskes, urmărirea lor pînă la Dunăre, sub zidurile Silistrei. Sosirea cumanilor, ce își făceau apariția în spatele consîngenilor lor, pe care îi urmăreau, a oferit atunci Bizanțului un moment de răgaz. Dar în anul următor pecenegii reapăreau și nu se opreau decît la mar-

ginea Adrianopolului. În sfârșit, în 1090, criza atinse punctul culminant: înțeleși cu selgiucizii și emirul Tzakhas, care dispunea de o flotă pe Marea Egee, pecenegii au atacat Constantinopolul prin Tracia, pe cînd aliații lor acționau pe mare și dinspre Asia. De la faimosul asediu din 626, niciodată pericolul nu fusese atît de mare.

Imperiul a fost salvat și de data aceasta, atît prin dibăcia diplomatică a lui Alexios Comnenul, cît și prin rezistența opusă de armată și de flotă. El a știut să-i opună pe selgiucizi lui Tzakhas și să-i atragă, după formula consacrată, pe cumani de partea sa pentru a le juca festa pecenegilor. La 29 aprilie 1091 aceștia din urmă au fost zdrobiți la Lebnion¹². „Sciții, scrie Anna Comnena, nu au mai văzut luna mai“¹³.

Norocul își schimbase în sfârșit direcția. Cîțiva ani mai tîrziu, trecerea primei cruciade permitea recucerirea Niceei, împingerea turcilor către interiorul Asiei Mici, unde aveau totuși să se mențină. În Europa frontiera bizantină era din nou la Dunăre, iar Imperiul mai avea încă, în secolul Comnenilor, să cunoască zile de prosperitate și de glorie. Acesta reușea chiar, printr-un efort cu adevărat miraculos, să-și restabilească aproape în întregime dominația asupra periplului Mării Negre.

Dar situația din interiorul țării nu mai era aceeași, iar condițiile economice mai ales erau acum profund modificate. Astfel, în spațiile porturilor și a coastei ce rămîneau bizantinilor, interiorul Anatoliei nu a putut fi recucerit. „În Asia Mică, scrie R. Grousset, nu asistăm doar la cucerirea politică a ținutului, ci la efectivă luare în stăpînire a pămîntului de către neamul turc. Păstorul turcoman ia locul țăranului bizantin. Aceasta pentru că podișul Anatoliei, prin altitudinea, climatul și vegetația sa continuă zona de stepe din Asia Superioară. Încă Strabon vorbește de Licaonia, actuala regiune Konia, ca despre o stepă.

Între acest ținut și nomazii veniți din stepa kirkiză exista o armonie prestabilită. Ei s-au așezat acolo pentru că s-au simțit ca la ei acasă¹⁴. Această concluzie pare mai verosimilă și mai bine întemeiată decât teza „stepizării“ Anatoliei de către cuceritorii turci, care ar fi transformat ținutul pentru a le servi de pășune. Dacă Tracia a căpătat ulterior aspectul unei cîmpii devastate, aceasta nu este atît rodul cuceririi turcești, cît urmarea trecerii repetate a armatelor ce s-au angajat acolo în lupte pînă în zilele noastre.

La o scară mult mai redusă, o altă provincie a Imperiului bizantin a suferit atunci o transformare de aceeași natură. În urma numeroaselor invazii și a stabilirii unor triburi ale pecenegilor și uzilor pentru a păzi frontierele împotriva altor nomazi, Dobrogea a devenit și ea o provincie turcească¹⁵. S-a discutat mult despre numele cîtorva conducători locali, menționați în *Alexiada*, cu ocazia campaniilor lui Alexios Comnenul în regiunea dunăreană: Tatos, numit și Chalis, Sesthlay și Satzias, dintre care unul stăpînea Silistra, ceilalți orașul ce încă nu a fost identificat, Vicina, și alte orășele. Iorga descoperise anumite analogii cu nume românești, care îl determinau să presupună o origine românească pentru cel puțin două din personajele în discuție¹⁶, idee ce a fost adoptată și dezvoltată ulterior de D-nul Bănescu¹⁷. Dar se mai pot face apropieri și cu nume iraniene sau tătarăști: armeanul *Thatul* a fost instalat ca guvernator în 1097 de către Alexios Comnenul la Marach, cucerit de cruciați de la turci. Este deci posibil să nu fie vorba decît de căpetenii pecenege, așa cum scrie, de altfel, Zonaras. Românii sau vlahii sînt, de asemenea, menționați în *Alexiada*, cu ocazia unei traversări a Dunării de către cumani, la puțini ani după aceasta (în 1114)¹⁸. Mai potrivit este să ne raportăm la textul lui Attaliates, care menționează încă la cea vreme, în regiunea în-

vecinată cu gurile Dunării, o populație amestecată, pe jumătate barbară, vorbind tot soiul de limbi¹⁹. Este drept că în perimetrul ducatului bizantin al Paristrionului, ce proteja granița în acea parte, turcii se stabiliseră în urma invaziilor sau a înțelegerilor cu Imperiul, care era interesat să-i colonizeze. Începînd cu sfîrșitul secolului al XI-lea pecenegii, uzii, cumanii trebuie să fi constituit mici formațiuni autonome pe teritoriul vechii Scythia Minor și în regiunea adiacentă pînă la Deltă, recunoscînd o oarecare legătură de dependență militară față de Imperiu, ce păstra astfel un drept teoretic asupra unei provincii pe care în fapt le-o abandonase. Interiorul Dobrogei convenea, de altminteri, stabilirii nomazilor nu mai puțin decît Anatolia. Încă și astăzi, cînd progresul agriculturii a modificat peste tot aspectul pămîntului, călătorul care străbate această regiune este surprins de podișurile cu iarba rară unde pasc oile, ce oferă privirii notele distinctive ale stepei. Este posibil ca, la fel ca și în Asia Mică, terenul să-i fi atras pe călăreții care găseau un orizont familiar și condiții de existență analoage celor din cîmpiile Eurasiei²⁰.

În tot cazul, începînd cu a doua jumătate a secolului al XI-lea, se poate considera interiorul Dobrogei drept o regiune cu populație turcească, aproape în aceeași măsură ca și anumite provincii din Anatolia. Dialectele arhaice ale limbii turce dunărene, cu mult anterioare cuceririi otomane, studiate de lingvistul polonez Kowalski, fac dovada întinderii și duratei acestei ocupații, care nu s-a încheiat în fond decît o dată cu repatrierea turcilor din Dobrogea în anii ce au precedat ultimului război. Este vorba de o continuitate de locuire, reînnoită neîncetat prin elemente de aceeași origine — selgiucizii și apoi otomanii adăugîndu-se vechiului fond etnic al pecenegilor sau al cumanilor — care poate fi

comparată cu cea din Asia, începînd cu cucerirea selgiucidă și pînă în zilele noastre²¹.

Aceste condiții de populare explică în parte și numele însuși al Dobrogei, derivat multă vreme din cel al prințului Dobrotici, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, dar care pare să-i fie anterior. Pe harta călătorului arab Idrisi din 1154, regiunea cuprinsă între colțul Dunării și Marea Neagră este desemnată prin numele Burgean sau Brugean. Or, borgeanii sînt, pentru scriitorii arabi mai vechi, turcii care au invadat în secolul al VII-lea Bulgaria și au întemeiat statul bulgar — de fapt protobulgarii. Avem de a face cu un nume turcesc, probabil rămas legat de acest ținut, care a fost primul ce a suferit invazia, acest nume supraviețuind fără îndoială slavizării bulgarilor, pentru că alte popoare turcești s-au stabilit aici după ei și le-au preluat, ca să zicem așa, moștenirea²². Faptul că forma actuală a numelui Dobrogei amintește, de asemenea, de termeni slavi, derivați din *dobr*, care au în general în limbile slave moderne sensul de „binefacere“ sau „bun“, nu contrazice această teză: poate fi vorba de unul din acele numeroase jocuri de cuvinte toponimice, care încearcă să reproducă particularitatea fonetică a unui nume, substituindu-i un termen familiar, dintr-o altă limbă, ce prezintă similitudine din punct de vedere al sonorității chiar dacă sensul este diferit²³. „Turcizarea“ celei mai mari părți a Asiei Mici și cel puțin a unei părți din Dobrogea este deci o consecință mai mult sau mai puțin directă a invaziilor din secolul al XII-lea.

Imperiul bizantin sub Comneni, care au fost toți mari suverani și au dat strălucire unei ultime perioade de restaurație a vechii sale măreții, a reușit să recucerească aproape întreg litoralul pontic, chiar dacă, așa cum am arătat, nu intrase în stăpînirea interiorului anumitor regiuni. Titlurile enumerate de o novellă din 1166 a împăratului Manuel Comne-

nul, examinate recent de D-nii Vasilev²⁴ și Bănescu²⁵, sînt deosebit de semnificative în această privință. Ele corespund toate unor victorii reale sau unor posesiuni efective și nu pot fi suspectate de a reprezenta doar pretenții vane, așa cum a fost uneori cazul în evul mediu. În această listă, Lazia, Iberia, Zichia sau Circasia și Gothia (din Crimeca) acoperă întreg perimetrul bazinului oriental al Mării Negre. Trapezuntul, o vreme desprins de Imperiu de către căpeteniile locale dornice să-și mențină independența, fusese alipit din nou după 1160. D-nul Bănescu a explicat convingător titlul Ἀζαρικός, a cărui grafie corectă a găsit-o într-un manuscris: trebuie să se citească Χαζαρικός, care reprezintă aici tocmai acea „Chazarie” cucerită sub domnia lui Vasile al II-lea²⁶. Un alt sigiliu, studiat de același bizantinolog, dovedește printre altele că, în afară de această porțiune din Chazaria, Imperiul stăpînea, de asemenea, „Rosia” sau „Russia”, unde numea și arhonții. Tratatul încheiat cu genovezii în 1155 lăsa de-o parte în mod expres „Rossia și Matracha”, ca fiind o zonă interzisă comerțului occidental. Matracha este evident fostul oraș chazar de pe locul Fanagoriei, în peninsula Taman. Bizanțul înlocuise acolo la sfîrșitul secolului al XI-lea principatul rusesc de la Tmutorokan; „Rosia” nu poate fi aici, așa cum a întrevăzut D-nul Bănescu, decît vărsarea Donului: „toată regiunea, conchide el, care se întinde de-a lungul Pontului și a Mării de Azov pînă la gurile Donului (Zichia, Matracha, Chazaria și Rosia) a fost supusă Imperiului bizantin în epoca Comnenilor”²⁷. Cel puțin în această parte, cuceririle lui Vasile al II-lea rămîneau intacte, poate chiar fuseseră extinse. Influența politică a Imperiului se menținea: armata lui Manuel Comnenul întreprindea în anul 1166 o campanie împotriva Ungariei, către care îl atrăgeau interese dinastice, plecînd de la litoralul Mării Negre și de la gurile Du-

nării, unde dispunea de bazele²⁸ necesare²⁸. El mai interveni și în luptele interne care divizau pe atunci marele cnezat al Kievului, susținând pe Iurii al Suzdalului împotriva lui Iziaslav al II-lea sprijinit de unguri²⁹. Din punct de vedere politic, Bizanțul își menținea pozițiile și își afirma încă hegemonia. Din punct de vedere economic, însă, criza invaziilor din secolul al XI-lea a avut cele mai profunde urmări. În această privință, rolul principal revine cumanilor, aceiași care îi ajutaseră pe bizantini să scape de pecenegi. Invaziile lor repetate în Rusia Meridională (aproape cincizeci între 1055 și 1210) au sfârșit prin a da o serioasă lovitură comerțului. În 1167 cronica rusă semnalează că „polovțienii“ (numele dat de ea cumanilor) „au început să-i atace pe greci în preajma cataractelor“. Ei încercau prin urmare să intercepteze drumul comercial al Niprului și aveau să reușească³⁰. La sfârșitul secolului, căile odinioară deschise negustorilor spre Marea Neagră și Bizanț erau acum aproape complet tăiate de incursiunile permanente care le făceau nesigure. Posesiunile bizantine pe litoralul septentrional al Mării Negre nu mai reprezintă deci în acea vreme decât puncte strategice și un avantaj pentru piața locală, în special pentru cea de pește, foarte solicitat la Constantinopol în timpul rigurosului post ortodox. Marile drumuri comerciale care înaintau înspre interiorul continentului asiatic sau înspre Extremul Nord erau acum închise iar epoca prosperității comerciale a chazarilor și varegilor era încheiată. „Comerțul rus cu Orientul, prin Marea Caspică, era în primejdie încă de când își fac apariția pecenegii în secolul al IX-lea, scrie D-nul Eck, și a încetat aproape complet după invazia suferită în secolul al IX-lea de Persia și Chorasana [...] În același timp, Europa Occidentală, întrucât recucerise în timpul cruciadelor libertatea comunicațiilor pe Mediterană, își reînvia vechile relații directe cu Asia;

comerțul apusean nu mai avea nevoie de ocolul prin Novgorod-Kiev pentru a ajunge la piețele orientale. Rusia, al cărei comerț era în mare parte de tranzit, a resimțit repede noua lovitură³¹.

Trebuie să adăugăm la aceste circumstanțe de ordin extern anarhia care se instalase încă de la sfârșitul secolului al XI-lea în marele cnezat al Kievului, unde cnejii își disputau cu armele teritoriile, favorizând astfel intervenția puterilor străine — Bizanțul, Ungaria sau cumanii — și dezmembrarea statului, întemeiat de Vladimir după modelul bizantin, în mai multe nuclee feudale. Se afirmă în general că „lovitura de grație“ a fost dată civilizației vechii Rusii de invazia tătarilor din secolul al XIII-lea. Dar mult înainte de sosirea acestor ultimi cuceritori ai spațiului pontic din evul mediu, împrejurările pe care le-am amintit determinaseră o orientare cu totul nouă a Rusiei. „Toate aceste cauze, adaugă același istoric, litigii și lupte între cneji, slăbirea autorității și a unității naționale — securitate și ordine dispărute, barbari din stepă triumfători, comerț ruinat, — făceau ca populația din regiunile sudice să caute în altă parte și pe alte baze posibilitățile unei vieți mai liniștite³². Astfel începe refluxul coloniștilor către ținuturile Volhîniei, Podoliei sau Suzdalului, părăsirea regiunilor meridionale străbătute de cumani pentru a căuta adăpost în pădurile din centru și din vest. Erei de prosperitate comercială din evul mediu timpuriu îi succeda o perioadă de criză și de regresie economică. De fapt, așa cum pe bună dreptate s-a remarcat, adevăratul ev mediu începea pentru Rusia atunci când relațiile sale directe cu Marea Neagră și cu Orientul au fost întrerupte. Porturile de la Marea Neagră nu mai au legături cu lungile trasee ale traficului continental; ele se limitează la exploatarea resurselor locale: grâu, pește, sclavi, doar în folosul pieții Bizanțului.

Pentru a reda acestei regiuni geografice avantajele ce decurg din condițiile sale naturale, va fi necesară din nou intervenția a doi factori care îi asiguraseră odinioară prosperitatea: formarea unui mare imperiu al stepei și apariția unui nou curent comercial venit din Mediterana.

Bibliografie sumară: R. GROUSSET, *L'empire du Levant, histoire de la question d'Orient*, Paris, 1946; IDEM, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paris, 1947; W. E. D. ALLEN, *History of the Georgian people*, Londra, 1932; A. A. VASILIEV, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mas., 1936; G. OSTROGORSKY, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1940; N. BĂNESCU, *La domination byzantine à Matracha (Tmutorokan), en Zichie, en Khazarie et en Russie à l'époque des Comnènes*, în *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*, XXII, 1941, 2; A. ECK, *Le Moyen Âge russe*, Paris, 1933; G. I. BRĂTIANU, *Une nouvelle interprétation du nom de la Dobroudja* (Comunicare pentru cel de al VI-lea Congres internațional de studii bizantine, Paris, august 1948), manuscris.

NOTE

- 1 Originea armeană a lui Vasile I (867—886), întemeietorul dinastiei macedonene (867—1056), este în prezent contestată de unii istorici. Cf. O. Lampsides, în *Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 439.
- 2 S. T. Eremian, N. A. Berdzenișvili, V. D. Dondua, în *Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III—IX вв.*, coord. B. A. Rybakov, Moscova, 1958, p. 480—536; I. A. Džavahișvili, V. D. Dondua, S. T. Eremian, în *Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XV вв.*, I, coord. B. D. Grekov, L. V. Čerepnin, V. T. Pașuto, Moscova, 1953, p. 538 și

- urm.; *История СССР*, I, red. S. A. Pletneva, B.A. Rybakov, Moscova, 1966, p. 377 și urm.; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, ed. a 3-a, München, 1963, p. 60 și urm.; D. A. Zakythinos, *Byzantinische Geschichte 324—1071*, Viena-Köln-Graz, 1979, p. 61 și urm.
- 3 Deși dinastia din care făcea parte — cea a Rurikizilor — era de origine varegă, Sviatoslav nu mai poate fi considerat vareg, în a doua jumătate a secolului al X-lea familia cnezială de la Kiev fiind deja slavizată. De asemenea, nici armata care a participat la campania din Bulgaria sub conducerea lui Sviatoslav nu mai poate fi denumită varegă, chiar dacă detașamentele scandinave din oștile kieviene continuau să aibă o pondere însemnată.
- 4 Autenticitatea însemnărilor „toparhului gotic” sau „grec” (denumit și „anonimul lui Hase”, după numele bizantinologului francez care a pus în circulație textul) a fost contestată cu argumente foarte puternice de I. Ševčenko, *The date and author of the so-called Fragments of Toparcha Gothicus*, în *Dumbarton Oaks Papers*, 25, 1971, p. 117—188. Pledoaria sa a convins pe foarte mulți istorici. Alți specialiști continuă însă să creadă că izvorul grecesc nu reprezintă un fals modern. Cf. I. Božilov, *Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век*, Sofia, 1979; P. Diaconu, *Realități politice la Dunărea de Jos: români, bizantini, bulgari, pecenegi*, în *RIS*, 34, 1981, 6, p. 1111—1133. Într-o vreme când nimeni nu punca la îndoială veridicitatea însemnărilor „toparhului”, G. I. Brătianu a luat și el în discuție unele din informațiile textului său: *Contributions à l'histoire de Cetatea Albă (Akkerman) aux XIIIe et XIVe siècles*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XIII, 1927, p. 25; *Commerce génois*, p. 37; *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, p. 99—100; *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la Mer Noire. À propos des «Miscellanies» de M. J. Bromberg*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 157.
- 5 Pentru expediția bizantină din vremea împăratului Vasile al II-lea și prăbușirea chaganatului chazar, cf. M. I. Artamonov, *История хазар*, Leningrad, 1962, p. 436 și urm.; P. B. Golden, *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, I, Budapesta, 1980, p. 84 și 177—179.
- 6 N. Bănescu, *Stăpînirea bizantină în Matracha (Tmutorokan), Chazaria și Rusia în timpul Comnenilor*, în *AARM SI*, Ser. III, XXIII, 1940—1941, p. 114—115; idem, *La domination byzantine à Matracha (Tmutorokan), en Zichie, en Khazarie et en «Russie» à l'époque des Comnènes*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XXII, 1941, 2, p. 58—59.
- 7 În loc de Constantin al VIII-lea, în *MN* (p. 160) apare eronat numele lui Constantin Diogenes, acesta din urmă figurind ca pretendent la tron la începutul domniei lui

- Alexios I Comnenul ! Prima trecere a pecenegilor la sudul Dunării, la o dată asupra căreia nu există încă un deplin acord, s-a produs cu circa un secol mai înainte decît indică Gheorghe Brătianu. Cf. P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970, p. 17—21; I. Božilov, *Les Petchénègues dans l'histoire des terres du Bas-Danube*, în *Études balkaniques*, 1971, 3, p. 172—173.
- 8 În rindul comandanților revoltați împotriva lui Constantin al IX-lea Monomahul (1042—1055) trebuie menținut numai Tornikios (cf. J. Shepard, *John Mauropous, Leo Tornicius and an alleged Russian army: the chronology of the Pecheneg crisis of 1048—1049*, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 24, 1975, p. 61—89), nu și Maniakes, care era unul din hanii cumanilor (numit în realitate Boniak) veniți să sprijine pe Alexios Comnenul în anul 1091 împotriva pecenegilor. Cf. Anne Comnène, *Alexiade*, II, ed. B. Leib, Paris, 1943, p. 136.
- 9 Pentru stabilirea triburilor pecenege în Imperiul bizantin în vremea domniei lui Constantin al IX-lea Monomahul, cf. P. Diaconu, *Les Petchénègues ...*, p. 62 și urm.; I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 126—131 (I. Barnea); J. Shepard, *op. cit.*, p. 61—89; M. Angold, *The Byzantine empire 1025—1204*, Londra-New York, 1984, p. 14—17.
- 10 Pecenegii nu au avut nici un rol în invazia uzilor produsă în 1064.
- 11 În legătură cu invaziile turcilor selgiucizi în Asia Mică, al căror prim deznodământ a fost înscris de lupta de la Mantzikert (Malazgirt) din 26 august 1071, cf. D. A. Zakythinos, *op. cit.*, p. 255—259; M. A. Mehmed, *Istoria turcilor*, București, 1976, p. 76 și urm.; J. C. Cheynet, *Mantzikert un désastre militaire?*, în *Byzantion*, L, 1980, 2, p. 410—438; M. Angold, *op. cit.*, p. 17—25.
- 12 Pentru luptele lui Alexios I. Comnenul cu pecenegii, Cf. D. Angelov, *История на Византия*, II, 867—1204, ed. a 3-a, Sofia, 1968, p. 148—150; P. Diaconu, *Les Petchénègues ...*, p. 112 și urm.; G. Buckler, *Anna Comnena. A Study*, Oxford, 1968, p. 434—438.
- 13 Întrucît traduceșea textului grecesc dată de Brătianu (*MN*, p. 162) nu este cu totul exactă, ceea ce remarcase, de altfel, și O. Lampsides, *op. cit.*, p. 439, am redat-o după aceea făcută de B. Leib (Anne Comnène, *Alexiade*, II, p. 143) și M. Marinescu (Ana Comnena, *Alexiada*, II, București, 1977, p. 20). În *CMN*, p. 311, traducerea pasajului este mai fericită: „Sciții n-au mai apucat luna mai”.
- 14 Citatul este din R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 210 și 212.
- 15 Afirmăția lui Gheorghe Brătianu este exagerată. Chiar dacă prin invazii succesive, ponderea neamurilor turce în structura etnică a Dobrogei a devenit însemnată începînd cu prima parte a mileniului al II-lea, celelalte

- populații din regiune s-au menținut în număr destul de mare îndeosebi în zonele din vecinătatea Dunării și a litoralului pontic, fapt relevat atât de izvoarele scrise, cit și de cele arheologice. Cf. în acest sens E. Lozovan, *Byzance et la romanité scythique*, în F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, II, ed. a 2-a, Berlin, 1969, p. 215 și urm.; I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *op. cit. passim*; S. Baraschi, *Die Donaufersiedlungen aus der Dobrudscha in den schriftlichen Quellen des XI. bis XIV. Jahrhunderts*, în *Daco-romania. Jahrbuch für östliche Latinität*, Freiburg / München, 4, 1977—1978, p. 27—64.
- 16 N. Iorga, *Cele dintii cristalizări de stat ale românilor*, în *Revista istorică*, V, 1919, p. 103—113; idem, *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation*, II, București, 1934, p. 212—214; idem, *Istoria românilor*, III, *Ctitorii*, București, 1937, p. 65—67.
- 17 N. Bănescu, *Cele mai vechi știri bizantine asupra românilor de la Dunărea de Jos*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, I, Cluj, 1921—1922, p. 138—160; idem, *Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube*, în *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, III, 1922, p. 287—310; idem, *Bizanțul și romanitatea de la Dunărea de Jos* (Academia Română, Discursuri de recepție, LXXII), București, 1938, p. 25—27.
- 18 Ca și unele lucrări precedente (*Vicina*, I, *Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, X, 1923, p. 17; *Recherches sur Vicina ...*, p. 25), G. I. Brătianu comite în acest caz o confuzie între invaziile cumane din Imperiul bizantin din 1094/1095, când vlahii i-au condus pe invadatori prin pasurile montane (Anne Comnène, *ed. cit.*, II, p. 194), și din 1114, când acțiunea cumanilor s-a produs fără nici o legătură cu vlahii balcanici (*Ibidem*, III, 1945, p. 177—178 și 182—183).
- 19 Michaelis Attaliothae *Historia*, ed. Im. Bekker, Bonn, 1853, p. 204. Cf. și N. Ș. Tanașoca, *Les Mixobarbares et les formations politiques paristriennes du XIe siècle*, în *RRH*, XII, 1973, 1, p. 61—62.
- 20 Privitor la conducătorii centrelor de la Dunărea de Jos răzvrățiți împotriva administrației bizantine, Gheorghe Brătianu nu a acceptat opinia originii lor românești, aducând în schimb argumente în sprijinul ideii prezenței populației românești în zonă. În lucrările mai vechi, elaborate când relațiile cu Nicolae Iorga erau cordiale, poziția sa este mai puțin explicită, probabil pentru a nu-l irita pe magistrul, foarte irascibil față de cei care nu-i împărtășeau vederile. Cf. *Vicina*, I, p. 120—121 și 127—129 (părți incluse și în *Recherches sur Vicina ...*, p. 16—17 și 24—26). Ulterior, detașarea sa față de părerile lui Iorga a devenit mai tranșantă. Cf. G. I. Brătianu), *Precizare*, în *RIR*, VII, 1937, 1—2, p. 249; idem, *Vicina*, II, p. 146.

În legătură cu problema așa-numitelor formațiuni politice de la sfârșitul secolului al XI-lea din Dobrogea și cu stabilirea unor triburi turanice la nordul și vestul Mării Negre, Gh. I. Brătianu face următoarele considerații în *CMN*, p. 311—312: „O altă regiune care intră pentru multă vreme sub influența turcească este Dobrogea noastră. Cunoașteți polemica dusă în jurul acestor state ale lui Thatos, Seslav și Sacea, în jurul cărora istoricii noștri s-au războit pentru a descoperi unii din ele niște voievodate românești, alții niște stăpîniri pecenege. Este foarte greu de stabilit precis care le este naționalitatea. Fapt este că din momentul acela Dobrogea este ocupată aproape permanent de neamuri turcești. Rînd pe rînd urmează pecenegi, uzi, cumani, vom vedea pe urmă și elemente venite din Asia Mică selgiukidă. Este deci o permanență de viață turcească, care poate fi cel puțin echivalentă cu continuitatea vieții maghiare în Pannonia sau normande în Anglia. Față de unele teorii emise în țara vecină cu noi dinspre sud, această constatare nu este lipsită de interes, pentru că arată că, în orice caz, sub o formă turcească, destinele Dobrogei au fost din momentul acela pentru multă vreme deosebite complet de ale Bulgariei din Balcani.

De pe urma acestui dublu curent, care a pătruns fie pe la nord, pe calea stepei, fie pe la sud, din Iran în Asia Mică, s-a întrerupt marea operă de civilizație și integrare în spațiul european a Rusiei și a părții de răsărit a Mării Pontice. Și aci sunt în divergență cu unii istorici ruși și chiar, în oarecare măsură, cu distinsul nostru coleg profesorul Eck, care atribuie tătarilor rolul acesta de a se fi interpus între lumea civilizată a Bizanțului și Apus și de a fi aruncat lumea rusească înapoi spre o stare de cvasibarbarie, în orice caz de regresivitate. Nu. Cu mult înainte de tătari, turcii sunt aceia care au realizat acest fenomen și, cînd vor apare tătarii, veți constata că, mai mult decît a întrerupe curente de negoț și de a distruge civilizații, ei au făcut mai degrabă o altă operă, anume au organizat o anarhie, care începuse cu două secole înainte“.

- 21 T. Kowalski, *Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du Nord-Est*, în *Polska Akad. Umietności, Mém. de la Section orientaliste*, 16, Cracovia, 1933 (apud G. I. Brătianu, *Introducere* la G. D. Balascefi, *Împăratul Mihail VIII Paleologul și statul oguzilor pe țărmul Mării Negre*, Iași, 1940, p. 5, nota 1). În afară de *Introducerea* citată, Gheorghe Brătianu s-a mai referit la concluziile orientalistului polonez și în alte lucrări: *Recherches sur Vicina ...*, p. 80; *Vicina*, II, p. 152.
- 22 G. I. Brătianu, *Vicina*, II, p. 152, unde citează pentru această problemă datele lui C. Brătescu, *Dobrogea în sec. XII: Bergen, Paristrion (Pagini de geografie medievală)*, în *Analele Dobrogei*, I, 1920, 1, 35—38; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, în *La Dobroudja*, București, 1938, p. 396, nota 4.

- 23 Originea toponimului Dobrogea l-a preocupat mai îndeaproape pe Gheorghe Brătianu, care legat de această temă a pregătit o comunicare ce intenționa să o prezinte la al VI-lea Congres internațional de studii bizantine (cf. *MN*, p. 272, nota 1), programat în august 1948 la Paris, unde nu a putut însă ajunge întrucât avea domiciliu forțat. Manuscrisul comunicării, rămasă pînă în prezent inedită, conținea 18 pagini. Cf. *Les écrits de G. I. Brătianu*, Paris, 1983, p. 13. În afară de părerea generalizată, potrivit căreia numele Dobrogei ar deriva de la acela al lui Dobrotici, s-au formulat și alte ipoteze privind apariția sa încă într-o perioadă anterioară. Opinia în acest sens expusă de H. Eidencier (*Ein früher Beleg für „Dobrudscha“?*, în *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, Bucarest, 6—12 septembre 1971, II, București, 1975, p. 559—561) s-a dovedit insuficient fundamentată. Cf. P. Ș. Năsturel, *Prodromica*, în *Byzantina*, 13, 1985, p. 761—764.
- 24 A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 144—145.
- 25 N. Băncescu, *La domination byzantine ...*, p. 71—73.
- 26 *Ibidem*, p. 72—73.
- 27 *Ibidem*, p. 77. După cum s-a remarcat, sensul denumirii de „Rossia“ și „Matracha“ este altul. Cf. H. Ahrweiler, în *Cahiers de civilisation médiévale X^e—XIIe siècles*, XV, 1972, 4, p. 313. Pentru detalii în această privință și pentru problema autorității politice din Crimeea în secolul al XII-lea, cf. și A. V. Soloviev, *Domination byzantine ou russe au nord de la mer Noire à l'époque des Comnènes?*, în *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses München 1958*, München, 1960, p. 569—580.
- 28 P. Ș. Năsturel, *Valaques, Coumans et Byzantins sous le règne de Manuel Comnène*, în *Byzantina*, 1, 1969, p. 177—186; J. Ferluga, *Византијске војне операције против угарске у току 1166. године*, în *Зборник радова Византолошког Института*, XIX, 1980, p. 157—165.
- 29 În legătură cu relațiile bizantino-ruse din secolul al XII-lea, cf. M. V. Levčenko, *Очерки по истории русско-византийских отношений*, Moscova, 1956, p. 472 și urm.; O. Jurewicz, *Aus der Geschichte des Beziehungen zwischen Byzanz und Russland in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts*, în *Byzantinistische Beiträge*, Berlin, 1964, p. 333—357; N. M. P. Murgulia, *The Byzantine Empire and centripetal tendencies in Rus in the 12th century*, în *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines*, Athènes-septembre 1976, IV, *Histoire, Communications*, Athena, 1980, p. 259—267.
- 30 Pentru prezența cumană la nordul Mării Negre și la Dunărea de Jos, cf. S. A. Pletneva, *Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях*, în *МИА*, 62, Moscova-Leningrad, 1958, p. 172—186 și 219—224; G. A. Fedorov-Davydov, *Кочевники Восточной Европы под*

властью вологоордынских ханов, Moscova, 1968, p. 145 și urm.; P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, București, 1978; V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X—XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 71 și urm.

31 Citatul este din Al. Eck, *Le Moyen Âge russe*, Paris, 1933, p. 24—25.

32 *Ibidem*, p. 25.

1. Gheorghe I. Brătianu (1898—1953)
2. Clădirea din Iași („Casa Pogor“) din str. Coroi, nr. 4 (în prezent Muzeul Literaturii din str. I. C. Frimu), proprietatea Mariei Moruzi-Cuza, unde Gh. I. Brătianu a locuit o mare parte a copilăriei, a anilor de studii și a perioadei de profesorat la Universitatea ieșeană (a) și clădirea din str. Lătescu (actuala str. Pușkin), unde marele istoric s-a mutat în ultimii ani de profesorat la Alma mater din capitala Moldovei (b).
3. Universitatea Sorbona (a) și Collège de France (b) din Paris, unde Gheorghe I. Brătianu a studiat și a audiat prelegeri în anii 1920—1921.
4. Universitatea din București, unde Gh. I. Brătianu a fost profesor între 1940 și 1947 și și-a susținut cursul privind problema Mării Negre (a), Universitatea din Iași, unde a urmat Facultatea de Drept în anii 1917—1919 și a fost profesor la Facultatea de Litere între anii 1923 și 1940 (b) și Bibliothéque Nationale din Paris, unde marele istoric s-a documentat în timpul studiilor în capitala Franței și pentru pregătirea tezei de doctorat (c).
5. Ceramică pictată neolitică de la Podei-Tg. Ocna aparținând culturii Cucuteni-Tripolie (faza Cucuteni B).
6. Topoare de bronz din așa-numita serie B Monteoru din epoca bronzului, descoperite în spațiul extracarpatic la Odobești (1 a—b), Tîrgu Ocna-Podei (2 a—b) și Lopătari (3 a—b).
7. Reprezentări artistice din Anatolia: statuia din calcar a Cybelei, zeița fecundității, din secolul al VI-lea î.e.n., din acropola frigiană de la Boğazköy (a) și element de tron în formă de sfinx din bronz, din secolul al VII-lea î.e.n., de la Toprakkale din Urartu (b).
8. Placă (a) și aplice (b, c) din aur de factură scitică reprezentînd imagini zoomorfe stilizate (a, d) și o scenă de vînătoare (c), descoperite în Siberia.
9. Aplice și plăci cu reprezentări zoomorfe (a—d) și vas (f) de aur de factură scitică, descoperite la Tapiszent-

- marton (a), Mormintul celor Șapte Frați din Crimeea (b), Kostromskaia (c), Kul Oba (d, f) și Altin Oba (e).
10. Reprezentări artistice din secolele VIII—VII î.e.n. din sfera culturală siro-hittită din Anatolia: statuia unui leu din calcar de la Zincirli (a) și basorelief în calcar înfățișând un rege pe un car de luptă (b).
 11. Reprezentări artistice din secolul al VII-lea î.e.n. din sfera culturală siro-hittită din Anatolia: baza unei coloane încadrată de un sfinx din calcar, descoperit la Sakçagözü (a) și basorelief în calcar înfățișând un leu mergând, descoperit la Altintepe (Erzincan) (b).
 12. Nave antice: vase feniciene într-un port egiptean după fresca unui mormint de la Theba (cca 1500 î.e.n.) (a), luptă între o corabie de război grecească (stinga) și o corabie comercială feniciană (dreapta) după pictura de pe un vas grecesc din secolul al VIII-lea î.e.n. (b), corabie grecească cu vîșle din secolul al VIII-lea î.e.n. după pictura de pe un vas descoperit în Etruria (c) și o corabie romană după un basorelief de pe friza unui templu de la Palestrina (d).
 13. Barcă (a) și corăbii (b) grecești reprezentate pe ceramică din secolul al VI-lea î.e.n. din colecțiile de la Alte Pinakothek din München (a) și British Museum din Londra (b) și corabie romană din flota dunăreană redată în basorelief pe Columna lui Traian de la Roma (c).
 14. Capul lui Hermes din marmură. Copie romană după un original grec din secolul al V-lea î.e.n., provenind probabil de la Alcámenes, păstrat în muzeul de Artă Occidentală și Orientală din Kiev.
 15. Protomă din teracotă cu Demeter (Cora sau Persephone) produsă în Attica în secolul al V-lea î.e.n., descoperită la Kerçi.
 16. Piese din tezaure de tip traco-scitic: cnemidă de la Agighiol (a), detaliu din aceeași cnemidă (c), coifuri de la Agighiol (b) și Polana-Coțofenești (d).
 17. Pahar de argint cu reprezentări fantastice din mormintul princiar de la Agighiol din secolul al IV-lea î.e.n.
 18. Aplice din tezaurul geto-dacic de obiecte de podoabă de la Craiova.
 19. Coridorul (*dromos*) mormintului funerare regale de la Kerçi din secolul al IV-lea î.e.n.
 20. Ruinele templului lui Apollon de la Didymes (Anatolia) din perioada helenistică.
 21. Templu din secolul al II-lea e.n. de la Aizani (Anatolia).
 22. Masca unui actor comic din teracotă din secolul al III-lea î.e.n. descoperit la Tomis (a) și capul Meduzei din teracotă din secolul al III-lea î.e.n. descoperit la Kerçi (b).
 23. Capul Afroditei din marmură din secolul I î.e.n. descoperit la Tomis (a) și cap de femeie din teracotă din secolele IV—III î.e.n. provenind din Etruria, păstrat la Muzeul de Artă Occidentală și Orientală din Kiev (b).

24. Statuetă de Tanagra din secolul al IV-lea î.e.n. descoperită la Callatis (a) și statuia unui literat roman din secolul al III-lea e.n. descoperită la Tomis (b).
25. Statuetă de teracotă reprezentând o zeiță șezând pe tron, din secolul al II-lea î.e.n., descoperită la Histria.
26. Fragmente de tipare din lut pentru cupele așa-zise „deliene“, imitate de geto-daci după prototipuri grecești (a—c, e, g), și fragmente de cupe „deliene“ (d, f) descoperite în așezările de la Popești (a, e, g), Zimnicea (b, d, f) și Piscul Crăsan (c).
27. Vestigii dacice din Munții Orăștiei: turn de locuință din cetatea de la Costești (a) și sanctuar de la Grădiștea Muncelului (b).
28. Tetradrahmă reprezentându-l pe avers pe Mithridate, regele Pontului, (a) și fragment dintr-o statuie de marmură, ridicată în anul 17 î.e.n. la Prima Porta, înfățișându-l pe Augustus (b).
29. Busturi și capete de marmură reprezentând pe Cneus Pompeius (a), Iulius Caesar (b), Traianus (c) și Hadrianus (d).
30. Imagini de pe Columna lui Traian de la Roma redând scene din cele două războaie daco-romane din 101—102 și 105—106.
31. Imagini de la Columna lui Traian de la Roma redând scene din cele două războaie daco-romane din 101—102 și 105—106.
32. Imagini de pe Columna lui Traian de la Roma redând scene din cele două războaie daco-romane din 101—102 și 105—106.
33. Imagini de pe Columna lui Traian de la Roma redând scene din cele două războaie daco-romane din 101—102 și 105—106.
34. Vestigii din monumentul triumfal al lui Traian de la Tropaeum Traiani (Adamclisi): trofeul și statuie de captiv (a), piesă de balustradă reprezentând un prizonier legat de un copac (b), metope înfățișând un prizonier barbar escortat de un soldat roman (c), trei port-insigne romani (d), un soldat roman luptând cu doi barbari de neam germanic (e) și doi prizonieri daci duși de un soldat roman (f).
35. Sarcofage de piatră (a) și lespezi funerare sculptate (b—e) din primele secole ale e.n., provenind din anticul Odessos.
36. Vestigii din orașele antice de pe litoralul vest-pontic: Histria (a, b) și Callatis (c).
37. Vestigii de la Capldava din perioada romană: zidurile de est ale cetății (a), turnul rectangular de la nord-vest (b) și interiorul turnului din colțul de nord-est al cetății (c).
38. Chipuri de împărați romani rediate pe monede de aur și argint în perioada imperială: Augustus (27 î.e.n.—

- 14 e.n.) (a), Tiberius (14—37 e.n.) (b), Caligula (37—41) (c), Claudius (41—54) (d), Vespasianus (69—79) (e), Domitianus (81—96) (f), Nerva (96—98) (g), Traianus (98—117) (h), Hadrianus (117—138) (i), Marcus Aurelius (161—180) (j), Lucius Verus (coîmpărat 161—169) (k), Septimius Severus și Caracalla (coîmpărați 202—211) (l).
39. Chipuri de împărați romani redată pe monede de aur și argint emise în perioada imperială: Geta (coîmpărat 211—212) (a), Macrinus (217—218) (b) Gallienus (253—268) (c), Postumus (coîmpărat 259—268) cu Hercule (d), Aurelianus (270—275) (e), Probus (276—282) (f), Diocletianus (284—305) (g), Galerius (293—311) (h), Maximinianus (286—305) (i), Constantinus I Chlorus (293—306) (j), Constantinus Magnus (306—337) (k) și Licinius Pater (308—324) (l).
40. Mozaic dintr-un edificiu de la Tomis datînd din perioada romană (probabil secolele II—III).
41. Dipticul împăratului Anastasios I (491—518).
42. Capul lui Nero înfățișat pe un sestert bătut în 64—66 (a) și statuia ecvestră din bronz a lui Marcus Aurelius așezată în Capitoliu (b).
43. Medalion de argint bătut în anul 315 (a), cap de bronz descoperit la Niș (b) și mozaic din secolul al VI-lea de la sf. Sofia din Constantinopol (c), reprezentîndu-l pe Constantin I cel Mare (306—337) și mozaic din secolul al VI-lea de la San Vitale din Ravenna (d) și diptic de fildeș, păstrat la Muzeul Luvru din Paris (e), reprezentîndu-l pe Justinian I (527—565).
44. Obiecte din metal prețios din secolele IV-V din componența tezaurilor descoperite la Cernăuți (a, d) și Pietroasa (e) și a mormintelor de la Kerci (b, c).
45. Vase din argint din secolul al V-lea e.n. provenind din tezaurul de la Cuciurul Mare (a, b).
46. Împăratul Justinian I (527—565) și curtea sa reprezentați pe un mozaic de la mijlocul secolului al VI-lea de la San Vitale de la Ravenna (a) și împăratul Constantin IV (668—685) cu curtea și fiii săi coîmpărați, Heraclius și Tiberius, reprezentați pe un mozaic de la sfîrșitul secolului al VII-lea de la San Apollinare in Classe de la Ravenna (b).
47. Biserica Sf. Sofia din Constantinopol, construită sub Justinian (527—565), transformată în moscheie după 1453; interior (a) și exterior (b).
48. Monede bizantine din a doua jumătate a mileniului I e.n.: follis de aramă bătut la Kyzikos sub Justinian I (527—565) (a), nomisma de aur bătută la Constantinopol sub Justinian II (565—578) și Tiberius (coîmpărat în 574—578) (b) și nomisma de aur bătută la Constantinopol sub Leon VI (886—912) (c).
49. Monede bizantine de aramă din secolele VI—XI provenind din localități neidentificate de pe teritoriul României.

50. Imaginea călărețului sculptat în stincă (a) și ruine ale complexului monahal (b, c) de la Madara de la sfârșitul mileniului I.
51. Zidul de incintă al reședinței hanului bulgar (a) și ruinele palatului și ale construcțiilor adiacente (b, c) de la Plisca datînd de la sfârșitul mileniului I.
52. Vase din argint originare din Orient descoperite în extremitatea răsăriteană a Europei: ulcior produs în Iran în secolele X—XI provenind de la Lîsiva pe Kama Superioară (a), platou produs în Iran în secolele VII—VIII provenind de la Komarovo pe Kama Mijlocie (b) și platou produs în Semirecie în secolele IX—X provenind de la Grigorovskoe pe Kama Superioară (c).
53. Reprezentări sculpturale vikinge: piatră de mormînt cu rune de la Gravhällar (a) și pietre cu decor, avînd redat ambarcațiuni, de la Tängelgarda (b) și St. Hammars (c).
54. Miniaturi bizantine și slavone înfățișînd distrugerea vaselor răzvrătitului Thoma cu ajutorul așa-numitului „foc grecesc” de către flota împăratului Mihail II (820—829) (a), venirea împăratului Theofil (829—842) în fruntea trupelor sale la biserica Sf. Maria de Blachernes (b) și botezul hanului bulgar Boris în anul 864 (c).
55. Miniaturi din Letopisețul Radziwill reprezentînd expediția cneazului kievlan Oleg împotriva Constantinopolului din anul 907 (a), incendierea corăbiilor lui Igor de către bizantinii prin „focul grecesc” în anul 941 (b) și înfrîngerea cumanilor de coaliția cneajilor ruși pe râul Sula în anul 1107 (c).
56. Împăratul Mihail I Rangabe (811—813) încoronat de patriarhul Nicephor în anul 811 după o miniatură din cronica lui Ioannes Skylitzes, păstrată la Biblioteca Națională din Madrid (a) și împăratul Leon VI cel Înțelept (886—912) prosternîndu-se la picioarele lui Isus Christos după un mozaic din biserica Sf. Sofia de la Constantinopol (b).
57. Generalii bizantini deveniți împărați Nicephor II Phokas (963—969) (a) și Ioan I Tzimiskes (969—976) (b) pe o frescă de la Muntele Athos.
58. Palatul țarului bulgar și construcțiile adiacente de la Preslav datînd din secolele IX—X (a, b, c).
59. Primul zid de incintă al reședinței țarului (a) și unul din principalele așezăminte religioase (b, c) de la Preslav.
60. Cavaleri carolingieni în marș după o miniatură din „Salterio aureo” de la San Gallo din secolul al IX-lea, păstrată la Biblioteca Capitolare din San Gallo (A se remarcă stindardul asemănător cu cel dacic!) (a) și scene înfățișînd cucerirea Preslavului de armatele lui Ioan I Tzimiskes în anul 972 și a Pliscăii de armatele lui Vasile II în anul 1000, după miniaturile Cronicii bulgare a lui Constantin Manasses din secolul al XIV-lea, păstrată în Biblioteca Vaticanului (b).

61. Coroana Sf. Ștefan lucrată de meșteri giuvaergii bizanțini (a) și coroana lui Constantin IX Monomachos (1042—1055) (b).
62. Împăratul Ioan II Comnenos (1118—1143) împreună cu fiul său Alexios flancându-l pe Isus Christos pe miniatura unui evangheliar de la începutul secolului al XII-lea păstrat la Biblioteca Vaticanului (a) și împreună cu soția sa, împărăteasa Irina, încadrând-o pe Sf. Fecioară cu Pruncul pe un mozaic de la începutul secolului al XII-lea de la Sf. Sofia din Constantinopol (b).
63. Bisericile armenesti Sf. Cruce de la Aghtamar de pe o insulă a lacului Van, ridicată în secolul al X-lea (a) și Sf. Ripsime de la Vagharsșapat, construită în secolul al VII-lea (b).
64. Pandantive foliforme cu imagini zoomorfe stilizate, specifice triburilor nomade turanice, din secolele X—XI, descoperite la Garvăn-Dinogetia (a, b, c) și Sarkel-Belaia Veja (c, d, f).

În text

1. Colecția Muzeului de Istorie din Piatra Neamț. Desene Aurel Buzilă.
2. Apud A. I. Terenožkin, *Kimmerijcy*, Kiev, 1976, p. 115, fig. 70.
3. Apud W. Kimmig, *Die grichische Kolonisation im westlichen Mittelmeergebiet und ihre Wirkung auf die Landschaften des westlichen Mitteleuropa*, în *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz*, 30, 1983, p. 9, fig. 3.
4. Apud I. Casan-Franga, *Contribuții cu privire la cunoașterea ceramicii geto-dacice. Cupele „deliene” getice de pe teritoriul României*, în *Arheologia Moldovei*, V, 1967, fig. 9—10, p. 24—25.
5. Apud O. Höckmann, „Keltisch“ oder „römisch“? *Bemerkungen zur Typgenese der spätrömischen Ruderschiffe von Mainz*, în *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz*, 30, 1983, p. 408, 429, 430; fig. 6, 15 și 16.
6. Apud R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, harta I.
7. Apud O. Höckmann, *op. cit.*, p. 432, fig. 17.
8. Apud R. Vulpe, I. Barnea, *op. cit.*, harta III.
9. Apud J. Hampel, *Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós sogenannten „Schatz des Attila“*, Budapesta, 1885, fig.5.
10. Apud J. Hampel, *op. cit.*, fig. 10.
11. Desen după K. Horedt, *Blökumanaland și blacumen*, în *Arheologia Moldovei*, VI, 1969, p. 182, fig. 1.
12. Apud *Geschichte der Kultur der Alten Rus'. Die vormongolische Periode*, I, red. N. N. Woronin, M. K. Karger, M. A. Tichanow, Berlin, 1959, p. 8, 10 și 405; fig. 2, 10 și 148.
13. 1-Apud A. Kirplčnikov, *Die Feldschlacht in Altrussland (IX—XIII. Jh.)*, în *Gladius*, IX, 1970, p. 34, fig. 1; 2-Apud D. Anučin, *Sani, lad'ja i koni, kak prinadležnosti pochoronnago obrjada*, în *Drevnosti, Trudy Impe-*

În afara textului

1. Apud G. I. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969.
2. Foto V. Spinei, 1985.
3. Foto V. Spinei, 1986.
4. Foto V. Spinei, 1984, 1986.
5. Colecția Muzeului de Istorie din Piatra Neamț. Desene Aurel Buzilă.
6. Foto Al. Vulpe.
7. Apud H. Metzger, *Anatolie, II, Début du Ier millénaire av. J.-C. — fin de l'époque romaine (Archaeologia Mundi)*, Geneva—Paris—München, 1969, fig. 14 și 21.
8. Apud T. Talbot Rice, *The Scythians*, Londra, 1958, pl. 1—3.
9. Apud T. Talbot Rice, *op. cit.*, pl. 4 și 23—27.
10. Apud H. Metzger, *op. cit.*, fig. 15 și 17.
11. Apud H. Metzger, *op. cit.*, fig. 6 și 16.
12. Apud P. Herre, *Weltgeschichte am Mittelmeer*, Potsdam, 1930, fig. 24, 30, 33 și 68.
13. a, b - Apud W. Goetz, K. J. Beloch, G. De Sanctis, E. Hohl, H. v. Soden, *Hellas und Rom. Die Entstehung des Christentums (Propyläen-Weltgeschichte, Hrsg. W. Goetz, II)*, Berlin, 1931, p. 53 și 73; 3 - Apud O. Höckmann, „Keltisch“ oder „römisch“? Bemerkungen zur Typgenese der spätrömischen Ruderschiffe von Mainz, in *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 30, 1983, pl. 87/4.
14. Apud F. M. Shtitelman, *Svitove mistectvo v muzejach Ukraini. Antične mistectvo*, Kiev, 1977, fig. 26.
15. Apud F. M. Shtitelman, *op. cit.*, fig. 32.
16. a, c, d — Apud R. Florescu, *L'art des Daces*, București, 1968, fig. 2, 6 și 7; b - Apud *I Daci. Mostra della civiltà daco-getica in epoca classica*, Roma, 1979, fig. 30.
17. Apud Vl. Dumitrescu, *Muzeul Național de Antichități*, București, 1968, fig. 37.
18. Apud R. Florescu, *op. cit.*, fig. 10, 11, 14—17.
19. Apud F.M. Shtitelman, *op. cit.*, fig. 119.
20. Apud H. Metzger, *op. cit.*, fig. 116.
21. Apud H. Metzger, *op. cit.*, fig. 145.
22. a - Apud V. Canarache și colaboratori, *Muzeul de Arheologie Constanța*, București, 1961, p. 55; b - Apud F. M. Shtitelman, *op. cit.*, fig. 74.
23. a - Apud V. Canarache și colaboratori, *op. cit.*, p. 59; b - Apud F. M. Shtitelman, *op. cit.*, fig. 88.
24. Apud Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, fig. 31 și 64.
25. Apud Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, fig. 33.
26. Foto I. Casan-Franga.
27. Apud R. Florescu, *op. cit.*, fig. 19 și 24.

28. Apud W. Goetz, K. J. Beloch, G. De Sanctis, E. Hohl, H.v. Soden, *op. cit.*, p. 340 și 367.
29. Apud W. Goetz, K. J. Beloch, G. De Sanctis, E. Hohl, H. v. Soden, *op. cit.*, p. 340, 350 și 408.
30. Apud W. Froehner, *La Colonne Trajane*, Paris, 1865.
31. Apud W. Froehner, *op. cit.*
32. Apud W. Froehner, *op. cit.*
33. Apud W. Froehner, *op. cit.*
34. a—b — Apud R. Florescu, *Adamclisi*, București, 1973, fig. 43, 58, 59, d—f — Apud R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, în *La Dobroudja*, București, 1938, pl. XVIII—XIX, fig. 29, 30 și 32.
35. Colecția Muzeului de Istorie și Artă din Varna. Foto. V Spinei, 1986.
36. a, b — Apud R. Vulpe, *op. cit.*, pl. IX, 14—15; 3 — Apud V. Pârvan, *Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene*, ed. a 5-a R. Vulpe, București, 1972, fig. 81.
37. a, c — Apud V. Pârvan, *op. cit.*, fig. 148—149; b — Apud R. Vulpe, *op. cit.*, pl. XXV, 42.
38. Apud P. R. Franke, *Römische Kaiserporträts im Münzbild*, ed. a 2-a, München, 1968, pl. 6, 14, 21, 26 și 33.
39. Apud P.R. Franke, *op. cit.*, pl. 33, 42, 44 și 49.
40. Apud V. Canarache și colaboratori, *op. cit.*, p. 115.
41. Apud Ch. Delvoye, *L'art byzantin*, Paris, 1967, fig. 57.
42. a — Apud P. R. Franke, *op. cit.*, p. 9; b — Apud W. Goetz, K. J. Beloch, G. De Sanctis, E. Hohl, H. v. Soden, *op. cit.*, p. 415.
43. a — Apud P.R. Franke, *op. cit.*, pl. 48; b — Apud Ch. Delvoye, *op. cit.*, fig. 40; c, d — Apud E. Sestan, A. Bosisio, *L'alto Medioevo*, Novara, 1967, p. 5 și 34; e — Apud H. Stern, *L'art byzantin*, Paris, 1966, pl. VII.
44. a, d — Clișeu Kunsthistorisches Museum din Viena; b, c — Apud *Drevnie plemena Vostočnoj Evropy*, Leningrad, 1978, p. 51; e — Apud E. Dunăreanu-Vulpe, *Tezaurile antice*, în *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, București, 1958, p. 43, fig. 5.
45. Clișeu Kunsthistorisches Museum din Viena.
46. a — Apud Ch. Delvoye, *op. cit.*, fig. 25; b — Apud A. Guillou, *La civilisation byzantine*, Paris, 1974, fig. 30.
47. a — Apud H. Stern, *op. cit.*, pl. III; b — Apud E. Sestan, A. Bosisio, *op. cit.*, p. 1.
48. Apud A. Guillou, *op. cit.*, fig. 38—43.
49. Colecția particulară a prof. Anatolie Ciobanu din Iași (1—7) și a dr. Tudor Diaconescu din Bacău (8—9). Foto F. Cazacu.
50. Foto V. Spinei, 1986.
51. Foto V. Spinei, 1986.
52. Apud V. P. Darkevič, *Chudožestvennyj metall Vostoka VIII—XIII vv.*, Moscova, 1976, fig. 4/2; 23 și 27/1.
53. Apud W. Holmqvist, *Var tidiga konst*, Stockholm, 1977, fig. 157, 182 și 183.
54. a — Apud W. Goetz, P. Kirn, A. Heisenberg, H. H. Schaefer, W. Kirfel, K. Hampe, *Das Mittelalter bis*

- zum Ausgang der Staufer, 400—1250 (*Propyläen Weltgeschichte*, Hrsg. W. Goetz, III), Berlin, 1932, p. 186; b, c — Apud A. Guillou, *op. cit.*, fig. 32 și 168.
55. Apud *Povest' vremennykh let*, I, ed. D. S. Lichačev, red. V. P. Adrianova-Peretz, Moscova-Leningrad, 1950, p. 24, 33 și 188.
56. a — Apud A. Guillou, *op. cit.*, fig. 33; b — Apud Ch. Delvoye, *op. cit.*, fig. 107.
57. Apud E. Sestan, A. Bosisio, *op. cit.*, p. 232 și 234.
58. Foto V. Spinei, 1986.
59. Foto V. Spinei, 1986.
60. a — Apud E. Sestan, A. Bosisio, *op. cit.*, p. 136; b — Apud A. Guillou, *op. cit.*, fig. 48.
61. Apud Ch. Delvoye, *op. cit.*, fig. 168 și 169.
62. Apud A. Guillou, *op. cit.*, fig. 29 și 47.
63. a — Apud A. Guillou, *op. cit.*, fig. 112; b — Apud Ch. Delvoye, *op. cit.*, fig. 11.
64. a, b, c — Apud I. Barnea, în Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogelia*, I, *Așezarea feudală timpurie de la Bisericiuța-Garvăn*, București, 1967, p. 281, fig. 168; c, d, f — Apud S. A. Pletneva, *Koševničeskij mogil'nik bliz Sarkela-Beloj Veži*, în *Materialy i issledovanija po archeologii SSSR*, 109, Moscova-Leningrad, 1963, fig. 27/1—3, p. 256.

CUPRINS

Victor Spinei, GENEZA SINTEZEI LUI GHEOR- GHE I. BRĂȚIANU DESPRE SPAȚIUL PONTIC ..	5
Note	47
NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI	64
Note	69
Lista abrevierilor	72
CUVÎNT ÎNAINTE	74
Note	81
INTRODUCERE	
GEOGRAFIA ISTORICĂ ȘI POLITICĂ A MĂRII NEGRE	
Marea în istoria universală. Marea Neagră la răscrucea drumurilor din Europa și din Asia. Numele Mării Negre de-a lungul timpurilor. Geografia Mării Negre: caracte- risticii principale ale litoralului și ale climatului. Drumurile terestre și fluviale: „legea istmurilor“.	
Marile faze ale dezvoltării istorice	84
Note	101
CARTEA I	
EPOCA GRECO-IRANIANĂ	
CAPITOLUL I	
ZORII EPOCILOR ISTORICE	
Preistoria bazinului pontic și metodele folosite în cercetare: arheologia, lingvistica, tradiția istorică și literară. Popularea regiunilor din jurul Mării Negre înaintea apariției indo-europenilor. Cimerienii în Ru- sia Meridională și hitiții în Asia Mică. Invazia scifi- lor	112
Note	126

CAPITOLUL II SCIȚI ȘI GRECI

Invazia sciților și problema popoarelor de stepă. Stilul animalier. Fenicieni și greci pe țărmurile Mării Negre. Coloniile elene și comerțul lor. Hegemonia milesiană și supremația ateniană după războaiele medice. Instituții politice, viața materială și morală. Sinleza greco-scitică și regatul Bosforului cimerian. Ofensiva macedoniană împotriva tracilor și a cetățitorilor de pe Pontul Sing. Criza din secolul al III-lea înainte de I. Ch.	136
Note	165

CAPITOLUL III

SARMAȚII, MITHRIDATE ȘI CUCERIREA ROMANĂ

Sarmații: mentalitatea stepei și fundalul asiatic al invaziilor. Primă apariție a germanilor: obstacolul daco-getic în fața înaintării nomazilor. Declinul orașelor grecești; apelul la Mithridate. Regatul Pontului și hegemonia Euxinului. Etapele cuceririi romane: periplul pontic și întăriturile Daciei și ale Armeniei. Stabilizarea puterii romane în vremea Antoninilor ..	171
Note	199

CARTEA II ANTICAMERA EVULUI MEDIU

CAPITOLUL IV IMPERIILE STEPEI

Invaziile nomazilor și apărarea imperiilor sedentare. Prefigurarea evului mediu în bazinul Mării Negre. Goții. Întemeierea Constantinopolului. Imperiul de stepă al goților și al alanilor. Simbioza celor două popoare și contribuția lor la arta greco-sarmatică sau „pontică”. Influențele culturale și religioase ale Orientului. Declinul civilizației antice pe țărmurile Euxinului. Hunii și noul imperiu al stepei. Măreția lui Attila și decadența succesorilor săi	204
Note	229

CAPITOLUL V BIZANȚUL ȘI BARBARII

Bizanțul în bazinul Mării Negre: politica pontică a lui Justinian. Războiul împotriva perșilor și raporturile cu imperiul T'u-Kiuc. Imperiul avarilor. Apariția slavilor pe litoralul Mării Negre și la Dunăre. Stabilirea lor în Dacia și în Balcani. Bulgarii: sfârșitul cetățitorilor bizantine din Scythia Minor. Bizanțul în luptă cu bulgarii în Europa și cu arabii în Asia	236
Note	261

CAPITOLUL VI

DE LA CHAZARI LA VAREGI

Imperiul chazar; caracterul său comercial și rolul său în alianța bizantină. Convertirea la iudaism. Maghiarii în stepele pontice. Habitaturile lor înainte de invazia în Pannonia. Informațiile geografilor arabi despre popoarele din regiunea dunăreană în secolul al IX-lea. Varegii, întemeietorii Rusiei kievicene. Înaintarea lor spre Marea Neagră și legăturile cu Imperiul bizantin. Caracterul citadin și comercial al statului lor; continuitatea dezvoltării economice din bazinul pontic.

Note

270

301

CAPITOLUL VII

HEGEMONIA BIZANTINĂ ȘI NĂVĂLIRILE TURCICE

Întoarcere spre istoria Armeniei și a Georgiei. Epopeea bizantină în secolul al X-lea; recucerirea Bulgariei de către Vasile al II-lea și expansiunea în Armenia și Caucaz. Chazaria bizantină. Noile mișcări ale popoarelor de stepă: pecenegii, uzii și cumanii în Europa, selgiucizii în Asia. Năvălirile turcice în secolul al XI-lea și popularea turcă a Asiei Mici și a Dobrogei. Restaurarea puterii bizantine sub Comneni și criza comerțului din Marea Neagră ca urmare a invaziilor

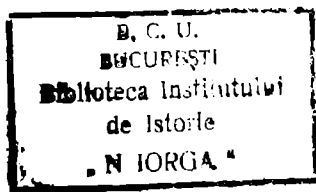
Note

311

333

LISTA ILUSTRĂȚIILOR 340

SURSELE ILUSTRĂȚIILOR 346

Redactor: VIOREL HAROSA
Tehnoredactor: DOINA ELENA PODARU

Bun de tipar: decembrie 1987; apărut
1987; coli de tipar: 14,67; planșe: 30.

Întreprinderea poligrafică Sibiu
Șoseaua Alba Iulia nr. 40
Republica Socialistă România.

marea neagră

Valoarea scrierii închinată de Gheorghe I. Brătianu Mării Negre îi conferă acesteia în mod incontestabil atributul de operă capitală a istoriografiei românești și chiar mondiale și constituie o cheazășie că își va menține perenitatea. Ceea ce spunea marele istoric într-o prelegere din anii războiului, cu toate că viza alte aspecte, concordă nespus de bine cu destinul monumentalei sale lucrări despre arealul pontic: „Nămai ce se înalță cu trudă, prin jertfă, cu nenumărate greutăți, are un înțeles și un răst de durată”.

VICTOR SPINEI

Vol. I și II, Lei .51